

**ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΠΑΤΡΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ ΥΓΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΝΟΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ**

ΑΥΤΟΕΚΤΙΜΗΣΗ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΩΡΙΜΟΤΗΤΑ

ΣΤΟ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ:

ΜΙΑ ΠΙΛΟΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ

ΑΤΟΜΙΚΗΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ (CASE STUDY)

ΣΠΟΥΔΑΣΤΡΙΕΣ:

ΚΟΚΑΛΟΥ ΖΩΗ

ΜΑΚΡΗ ΑΓΓΕΛΙΚΗ

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ:

ΑΜΑΛΙΑ ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ – JOHNSON.Ph.D.

6.82

ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ	4174
----------------------	------

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	σελίδα
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1°	
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
1Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	1-2
1Β. ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΜΕΛΕΤΗΣ.....	3-4
1Γ. ΣΚΕΠΤΙΚΟ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ	5-6
1Δ. ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ	7
1Ε. ΥΠΟΘΕΣΗ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ.....	8
1ΣΤ. ΟΡΙΣΜΟΙ.....	9-10
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2°	
ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΑΛΛΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΚΑΙ ΣΧΕΤΙΚΩΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΩΝ	
2Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	11
2Β. ΚΥΚΛΟΣ ΤΗΣ ΖΩΗΣ.....	11
2Β ₁ . ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΚΥΚΛΟΣ ΖΩΗΣ.....	11
I. Ανάπτυξη.....	11-15
i. Η Βιοκοινωνική θεωρία του Erikson.....	15-16
II. Κύκλος της ζωής.....	16
i. Η διεργασία που λειτουργεί μια ολόκληρη ζωή.....	16
ii. Μια κρίση μπορεί να είναι θετική.....	17
iii. Ο κύκλος της εξέλιξης της ενήλικης ζωής.....	17-23
2Β ₂ . ΚΥΚΛΟΣ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΤΟΥ ΑΤΟΜΟΥ.....	24
I. Κύκλος ζωής του ατόμου και περιβάλλον.....	24-26
II. Κύκλος ζωής του ατόμου και βρεφική ηλικία.....	26
III. Κύκλος ζωής του ατόμου και προσχολική ηλικία.....	26-27
IV. Κύκλος ζωής του ατόμου και λανθάνουσα περίοδος.....	27
V. Κύκλος ζωής του ατόμου και εφηβεία.....	27-29
i. Η αίσθηση της απώλειας του αντικειμένου.....	29-30
ii. Η δεύτερη διεργασία αποχωρισμού – ατομικοποίησης.....	31-32
iii. Ο σχηματισμός της ταυτότητας.....	36-38

2B ₃ . ΚΥΚΛΟΣ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ.....	39
I. Οικογένεια.....	39
i. Η εσωτερική βιωματική ζωή της οικογένειας.....	39
α) Από το άτομο στην οικογένεια.....	39-41
ii. Η οικογένεια ως σύστημα.....	41
α) Η οικογένεια ως μονάδα αναπαραγωγής.....	41-47
β) Η έννοια της ολότητας.....	47-48
γ) Τα υποσυστήματα.....	48-50
δ) Η ανάγκη επαρκών γονεϊκών ορίων.....	50-51
iii. Ο ρόλος της οικογένειας.....	51
II. Ο κύκλος ζωής της οικογένειας.....	52-54
α) Έρωτας και επιλογή συντρόφου.....	54-56
β) Αρραβώνας και γάμος.....	56-57
III. Ανάπτυξη της οικογενειακής ζωής.....	58
α) Ο ρόλος του πατέρα.....	58-59
β) Ο ανοίκειος γάμος.....	61
γ) Ο ρόλος της μητέρας.....	61-62
δ) Το δεύτερο και τα επόμενα παιδιά.....	62-64
ε) Οικογένεια με παιδιά στην εφηβεία.....	64-66
στ) Αποχώρηση των παιδιών από την οικογένεια.....	66-67
ζ) Άλλες μορφές οικογένειας.....	67-68
IV. Η οικογένεια στην τελική φάση της ζωής της.....	68
α) Ο θάνατος του ενός συζύγου.....	68-69
β) Ο θάνατος του άλλου συζύγου.....	69
2Γ. ΑΥΤΟΕΚΤΙΜΗΣΗ.....	70
2Γ ₁ . ΚΑΤΑΝΟΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΑΥΤΟΕΚΤΙΜΗΣΗ.....	70
I. Ιστορική ανασκόπηση.....	70-71
II. Η έννοια του εαυτού.....	71-76
III. Θεωρίες της αυτοεκτίμησης.....	76
i. Έννοια.....	76-84
2Γ ₂ . ΜΟΝΤΕΛΑ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΟΥ ΕΑΥΤΟΥ.....	85-90
2Γ ₃ . Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΕΚΤΙΜΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΚΑΙ ΕΦΗΒΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ.....	90
I. Εξελικτικές διαφορές στο περιεχόμενο της έννοιας του εαυτού.....	91-92

II. Εξελικτικές διαφορές στη δομή της έννοιας του εαυτού.....	92-94
III. Φιλοπονία και αυτοεκτίμηση.....	94-95
IV. Πηγές της αυτοεκτίμησης.....	95
i. Συνάψεις της αυτοεκτίμησης με τους επιμέρους τομείς της αυτοεκτίμησης.....	95-96
ii. Έννοια του εαυτού και κοινωνική στήριξη.....	96-97
α. Ορισμός, είδη και πηγές κοινωνικής στήριξης.....	97-102
β. Συνάψεις της έννοιας του εαυτού με τα διάφορα είδη κοινωνικής στήριξης	102-103
γ. Η κατεύθυνση της αιτιώδους σχέσης της αυτοεκτίμησης με την αποδοχή από τους «σημαντικούς άλλους».....	103-104
2Γ4. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΑΤΟΜΟΥ ΜΕ ΑΥΤΟΕΚΤΙΜΗΣΗ.....	105
I. Υψηλή – Χαμηλή αυτοεκτίμηση του ατόμου ως μονάδα.....	105-108
II. Υψηλή – Χαμηλή αυτοεκτίμηση του ατόμου στις διαπροσωπικές του σχέσεις.....	108-109
III. Υψηλή – Χαμηλή αυτοεκτίμηση στην οικογένεια.....	109-114
2Δ. ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗΣ ΩΡΙΜΟΤΗΤΑΣ.....	115
2Δ1. ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΩΡΙΜΟΤΗΤΑ (JOHNSON).....	115-116
2Δ2. WINNICOTT ΚΑΙ ΠΡΩΤΗ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ – Η ΒΡΕΤΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ.....	117-120
2Δ3. R.A. SPITZ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΜΕΘΟΔΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΒΡΕΦΩΝ.....	121-124
2Δ4. J. LACAN: ΤΟ ΣΤΑΔΙΟ ΤΟΥ ΚΑΘΡΕΦΤΗ.....	125-126
2Δ5. MAHLER ΚΑΙ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΕΣ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΗΣ (JOSSELSON, ΔΟΞΙΑΔΗ-ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, GILFILLAN).....	127-136
2Δ6. BLOSS, ΑΠΟΧΩΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΞΑΤΟΜΙΚΕΥΣΗ.....	137-141
2Δ7. STERN.....	142-146
2Δ8. BOWEN.....	147-152
2Ε. ΑΥΤΟΕΚΤΙΜΗΣΗ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΩΡΙΜΟΤΗΤΑ.....	153-154

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3°

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ

3Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	155-156
3Β. ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΜΕΛΕΤΗΣ.....	157

3Γ. ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΔΕΙΓΜΑΤΟΣ.....	158
3Δ. ΥΠΟΘΕΣΗ ΜΕΛΕΤΗΣ	159
3Ε. ΧΡΗΣΗ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΕΡΓΑΛΕΙΩΝ.....	160
3Ε ₁ . ΚΛΙΜΑΚΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗΣ ΩΡΙΜΟΤΗΤΑΣ.....	160-162
3Ε ₂ . ΓΕΝΕΟΓΡΑΜΜΑ.....	163-166
3ΣΤ. ΟΙ ΠΙΛΟΤΙΚΕΣ ΠΡΟ-ΕΡΕΥΝΕΣ.....	167
3Ζ. ΣΧΕΔΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ.....	168

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

4Α. Η ΑΡΤΕΜΗ.....	169
4Α ₁ . ΓΕΝΕΟΓΡΑΜΜΑ.....	170-174
I. Η δομή του συστήματος.....	175-176
II. Συναισθηματικό πεδίο.....	176-177
III. Σειρά γέννησης στον αναπτυξιακό κύκλο της οικογένειας.....	177-181
IV. Χρονική συναρμογή του κύκλου της ζωής.....	181-182
V. Επανάληψη προτύπων από γενιά σε γενιά.....	182
i. Πρότυπα λειτουργίας	182
ii. Πρότυπα σχέσεων.....	182
iii. Επαναλαμβανόμενα δομικά πρότυπα.....	182
IV. Πρότυπα σχέσεων και τρίγωνα.....	183
i. Τρίγωνα γονέων/παιδιών.....	183
ii. Συνηθισμένα τρίγωνα ζευγαριών.....	183-184
iii. Πολλαπλά διαγενεαλογικά τρίγωνα.....	184
4Α ₂ . ΚΛΙΜΑΚΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗΣ ΩΡΙΜΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΓΕΝΕΟΓΡΑΜΜΑ.....	185
I. Συσχετισμός υποκλίμακας μητέρας – πατέρα με στοιχεία από το γενεόγραμμα.....	185
II. Συσχετισμός υποκλίμακας οικογενειακών σχέσεων με στοιχεία από το γενεόγραμμα.....	185-187
III. Συσχετισμός υποκλίμακας αίσθησης του εαυτού με στοιχεία από το γενεόγραμμα.....	188-189
IV. Συσχετισμός υποκλίμακας σχέσης με σύντροφο με στοιχεία από το γενεόγραμμα.....	189
V. Συσχετισμός υποκλίμακας σημαντικών απωλειών ή αποχωρισμών με στοιχεία από το γενεόγραμμα.....	190

VI. Συσχετισμός υποκλίμακας φίλιας με στοιχεία από το γενεόγραμμα.....	190
4Α3. ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΚΛΙΜΑΚΑΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗΣ ΩΡΙΜΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΚΛΙΜΑΚΕΣ.....	191

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5°

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

5Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	192
5Β. ΕΛΕΓΧΟΣ ΤΩΝ ΥΠΟΘΕΣΕΩΝ.....	193
I. ΠΕΡΙΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ.....	193-194
II. ΑΝΑΛΥΣΗ ΣΥΝΑΦΕΙΑΣ: ΑΥΤΟΕΚΤΙΜΗΣΗ - ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ.....	194-197
5Γ. ΕΠΑΛΗΘΕΥΣΗ ΤΩΝ ΥΠΟΘΕΣΕΩΝ.....	198
5Δ. ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ.....	199-200
5Ε. ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΜΕΛΕΤΗΣ.....	201
5ΣΤ. ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ.....	202
5Ζ. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥ.....	203
5Η. ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	204

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 205

1. Ερωτηματολόγιο: Κλίμακα Ψυχολογικής Ωριμότητας.....	206-220
2. Γενεόγραμμα.....	221
2Α. Το υπόμνημα του γενεογράμματος.....	221-222
2Β. Μορφή του γενεογράμματος.....	223
2Γ. Περίγραμμα μιας σύντομης γενεογραμματικής συνέντευξης	224-225
2Δ. Οι ερμηνευτικές κατηγορίες του γενεογράμματος.....	226-227

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Ελληνική.....	228-229
2. Ξένα.....	230-231

... Το άσπρο χαρτί σκληρός καθρέφτης
επιστρέφει μόνο εκείνο που ήσουν.

Τ' άσπρο χαρτί μιλά με τη φωνή σου,
τη δική σου φωνή
όχι εκείνη που σ' αρέσει·
μουσική σου είναι η ζωή
αυτή που σπατάλησες.
Μπορεί να την ξανακερδίσεις αν το
θέλεις
αν καρφωθείς σε τούτο τ' αδιάφορο
πράγμα
που σε ρίχνει πίσω
εκεί που ξεκίνησες.

Ταξίδεψες, είδες πολλά φεγγάρια
πολλούς ήλιους άγγιζες νεκρούς και
ζωντανούς
ένιωσες τον πόνο του παλικάριού
και το βογκητό της γυναίκας
την πίκρα του άγουρου παιδιού —
ό,τι ένιωσες σωριάζεται ανυπόστατο
αν δεν εμπιστευτείς τούτο το κενό.
Ίσως να βρεις εκεί ό,τι νόμισες χαμένο·
τη βλάστηση της νιότης, το δίκαιο
καταποντισμό
της ηλικίας.

Ζωή σου είναι ό,τι έδωσες
τούτο το κενό είναι ό,τι έδωσες
το άσπρο χαρτί . . .

Γ. Σεφέρης
Θερινό Ηλιοστάσι,
Από τα «Τρία ποιήματα»

ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ

Για την πραγμάτωση αυτής της εργασίας, θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε θερμά τους παρακάτω:

- την Καθηγήτριά μας Αμαλία Ιωαννίδου – Johnson, για τις καίριες παρεμβάσεις της, την συναισθηματική ενθάρρυνση, αλλά κυρίως για την υπομονή της.
- Την Γιάννα Κεφάλα, Κοινωνική Λειτουργό, για τις καίριες επισημάνσεις της και τον πολύτιμο χρόνο που μας αφιέρωσε.
- Το έμπυχο δυναμικό των εθελοντικών οργανώσεων «Ερυθρός Σταυρός», Παράρτημα Πάτρας, και «κίνηση Πρόταση», που συμμετείχαν στις προέρευες της παρούσας μελέτης, καθώς και τους εργαζόμενους της Ευρωκλινικής Αθηνών.
- Τους: Θεόδωρο Ασπρούλια, Δέσποινα Καραθανάση, Γιώτα Λεβεντάκου, Έφη Μπακογιάννη, Άννα-Μαρία Μπότσαρη, Ειρήνη Πετρίδου, για την ηθική και υλική υποστήριξη τους, χωρίς την οποία η ολοκλήρωση αυτής της μελέτης δεν θα ήταν εφικτή.
- Τέλος, τις οικογένειές μας για την υλική και ηθική υποστήριξη και γιατί στάθηκαν για μας πηγή έμπνευσης.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΜΕΛΕΤΗΣ

Η πιλοτική αυτή μελέτη, αφορά την παρουσίαση μιας ατομικής περίπτωσης με σκοπό να εξετάσει το βαθμό της επίδρασης της οικογένειας καταγωγής στη διαμόρφωση της αυτοεκτίμησης. Η αυτοεκτίμηση στην παρούσα μελέτη έχει δοθεί μέσα από το πρίσμα της θεωρίας της Ψυχολογικής Ωριμότητας (Johnson 1990, 1998).

Η βιβλιογραφική μελέτη, περιλαμβάνει συγγράμματα ελλήνων και ξένων μελετητών που ασχολήθηκαν με το θέμα αυτό. Η ερευνητική μελέτη περιλαμβάνει: α) την παρουσίαση ενός ατομικού ιστορικού μέσα από την ανάπτυξη ενός γενεογράμματος.

β) την σύγκριση των δεδομένων του γενεογράμματος (οικογενειακά χαρακτηριστικά, ατομικά χαρακτηριστικά) με τα επίπεδα Ψυχολογικής Ωριμότητας, όπως προκύπτουν από την Κλίμακα Ψυχολογικής Ωριμότητας της (Johnson 1990, 1998).

Με τον τρόπο αυτό, επιτυγχάνεται ο έλεγχος της υπόθεσης ότι υπάρχει εμφανής συνάφεια του επιπέδου Ψυχολογικής Ωριμότητας του ατόμου με τα χαρακτηριστικά της οικογένειάς του όπως εμφανίζονται στο γενεόγραμμα.

Ειδικότερα, τα επιμέρους κεφάλαια της εργασίας αυτής περιλαμβάνουν τα εξής:

1. Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στο πρόβλημα και στους σκοπούς αυτής της μελέτης. Επίσης, παρατίθενται οι ορισμοί των όρων.

2. Στο δεύτερο κεφάλαιο, γίνεται βιβλιογραφική ανασκόπηση, ελληνικών και ξένων συγγραμμάτων με στόχο την ανάλυση θεωρητικών δεδομένων για

α) τον κύκλο της ζωής του ατόμου και της οικογένειας

β) τις θεωρίες της αυτοεκτίμησης

γ) τις θεωρίες της Ψυχολογικής Ωριμότητας

3. Στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στη μεθοδολογία και το σχεδιασμό της ερευνητικής μελέτης, και τη χρήση των ερευνητικών εργαλείων.

4. Στο τέταρτο κεφάλαιο παρατίθενται το ατομικό ιστορικό, η ανάλυση του, τα ευρήματα της Κλίμακας της Ψυχολογικής Ωριμότητας και ο συσχετισμός τους.

5. Στο πέμπτο κεφάλαιο παρουσιάζεται ο έλεγχος και η επαλήθευση των υποθέσεων, οι περιορισμοί και τα συμπεράσματα της μελέτης και οι προτάσεις για μελλοντικές, ερευνητικές κατευθύνσεις.

6. Στο Παράρτημα παρατίθενται τα ερευνητικά εργαλεία.

ΑΘΗΝΑ, 2003

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η θεωρία των συστημάτων σε συνδυασμό με την οικογενειακή θεραπεία, έδειξαν κατά την Μπαφίτη (2001), ότι τα βιώματα στη γονεϊκή οικογένεια επηρεάζουν σημαντικά τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε την πραγματικότητα, καθώς αποτελούν την πρώτη «χαρτογράφηση» της πραγματικότητας και γι' αυτό επιδρούν καταλυτικά στον τρόπο που αποκωδικοποιούμε και ερμηνεύουμε τα ερεθίσματα που προσλαμβάνουμε από τον εξωτερικό μας κόσμο, πολύ μετά την απομάκρυνσή μας από την οικογενειακή εστία (Boszormenyi-Nagy & Spark, 1973. Bowen, 1966, 1978. Κατάκη, 1995. Satir, 1989. Skynner & Cleese, 1989).

Όπως πρώτος ισχυρίστηκε ο William James (1890, 1963), ως ενήλικες διαμορφώνουμε μια σφαιρική άποψη για την αξία μας ως άτομα, πέραν των αυτοπεριγραφών μας στους διάφορους τομείς της ζωής μας. Αυτή η σφαιρική άποψη για την αξία μας ως άτομα είναι η **αυτοεκτίμηση**, η αξιολογική-συναισθηματική συνιστώσα της έννοιας του εαυτού (Burns, 1982, στην Μακρή - Μπότσαρη, 2000, 223). Η δεύτερη συνιστώσα της έννοιας του εαυτού, η περιγραφική-γνωστική, είναι η **αυτοαντίληψη** (Harter, 1986. Hattie, 1992. Marsh, 1993.)

Σύμφωνα με την Κατάκη (1995,58) οι Maturana και Varela (1992) υποστηρίζουν ότι τα έμβια όντα χαρακτηρίζονται από το ότι παράγονται από μόνα τους. Η οργάνωσή τους δηλαδή, ορίζεται ως **αυτοποιητική**. Η βασική τους ιδιότητα είναι ότι αποτελούν τα προϊόντα της ίδιας τους της οργάνωσης, πράγμα που σημαίνει ότι δεν διαχωρίζεται ο παράγοντας από το προϊόν του. Μέσα από μια κυκλική διεργασία, τα ζωντανά συστήματα επιλέγουν τα ίδια με τί και πώς θα αλληλεπιδράσουν, άρα προς τα πού θα αυτοκατευθυνθούν. Η οργάνωσή τους είναι συνεπώς **αυτοαναφορική**. Η Κατάκη επίσης αναφέρει το έργο του Prigogine (1992), ο οποίος εισήγαγε την έννοια της **Αυτοοργάνωσης**. Σύμφωνα με την αρχή της αυτοοργάνωσης, τα ανοικτά συστήματα μακριά από ισορροπία, όπως όλοι οι ζωντανοί οργανισμοί, έχουν την ικανότητα να αλλάζουν τη δομή τους και να κινούνται προς ανώτερα επίπεδα οργανωμένης πολυπλοκότητας (Κατάκη, 1995, 59-60).

Η Johnson (1998, 52) τονίζει τις ομοιότητες ανάμεσα στην έννοια «**εαυτός**» της Mahler και στην έννοια «**βασικός εαυτός**» του Bowen. «Όπως ο βασικός εαυτός, ο εαυτός με σταθερότητα αντικειμένου, αλλάζει από μέσα βασιζόμενος στη γνώση, στην εμπειρία και στην επιλογή. Δεν έχει καμιά ανάγκη να μιμηθεί κάποιον άλλο, ο οποίος δέχεται την προσοχή που ενδεχομένως θα επιθυμούσε και ο ίδιος ο εαυτός» (Bowen, 1978).

Ο Bowen, επίσης, (1978) υπογραμμίζει ότι η ψυχολογική ωρίμανση εξαρτάται από μια διεργασία δια μέσου της οποίας τα άτομα εσωτερικεύουν σημαντικές επιρροές τόσο από

εμπειρίες του παρόντος, όσο και του παρελθόντος, οι οποίες περιλαμβάνουν **διαγενεαλογικές**, βιολογικές και ψυχολογικές σχέσεις.

Παρότι ο Prigogine, όπως αναφέρει η Κατάκη (1995), μελέτησε την αυτοοργάνωση στο φυσικοχημικό της επίπεδο και οι Maturana και Varela είναι ερευνητές του νευρικού συστήματος, η συγγένεια των θεωριών της αυτοοργάνωσης και της αυτοποίησης καθώς και των θεωριών του Bowen και της Johnson είναι εμφανής. Ο κεντρικός άξονας αυτής της θεώρησης του εαυτού, είναι οι έννοιες της ανέλιξης, της ανανέωσης, της αναμόρφωσης και της ανάπτυξης. Το καθοριστικής σημασίας στοιχείο των παλαιότερων θεωρητικών (Bowen) όσο και των νεότερων θεωρήσεων είναι ότι τα συστήματα έχουν τη δυνατότητα να αυτοπροσδιορίζονται, και να αυτοκατευθύνονται (Κατάκη, 1995, 60). Όπως λέει ο Jantsch (1980, στην Κατάκη, 1995, 60) «.....δεν είμαστε αβοήθητα υποκείμενα της εξέλιξης. Είμαστε η εξέλιξη»

Σύμφωνα με τον Γιωσαφάτ (1987, στους Τσιάντη, Μανωλόπουλο, 1987,101) ο Skynner (1976) υποστηρίζει ότι με την έναρξη της οικογενειακής ζωής αρχίζει ένα περίπλοκο σύστημα διεργασιών, που σχετίζονται με επιθυμίες, φόβους, επιθετικότητα, άμυνες, ταυτίσεις και ενδοβολές το οποίο συμπληρώνει και διαρκώς μεταβάλλει ένα ενδοψυχικό σύστημα σχέσεων αντικειμένου και οικογενειακής ζωής. Το σύστημα αυτό αποτελεί τη βάση για τις επιλογές και την ανάπτυξη της οικογενειακής ζωής των απογόνων της γονεϊκής οικογένειας. Το ασυνείδητο αυτό σύστημα βρίσκεται σε συνεχή δυναμική αλληλεπίδραση με τη συνειδητή οικογενειακή ζωή και καθορίζει την ψυχολογική κατάσταση και συμπεριφορά.

Τα ερωτήματα που γεννιούνται είναι:

- i) Πώς η λειτουργία της γονεϊκής οικογένειας ως σύστημα επιδρά στην αυτοεκτίμηση των απογόνων της γονεϊκής οικογένειας;
- ii) Πιο συγκεκριμένα, πώς τα επαναλαμβανόμενα πρότυπα μέσα στις γενεές επηρεάζουν την αυτοεκτίμηση των μελών της οικογένειας;
- iii) Πώς συνδέεται η διαμόρφωση της αυτοεκτίμησης με τη διαδικασία ωρίμανσης και πιο συγκεκριμένα σύμφωνα με τη θεωρία της Ψυχολογικής Ωριμότητας του Bowen (1978) & Johnson (1990, 1998).

Σ' αυτά τα ερωτήματα θα προσπαθήσει να απαντήσει η μελέτη αυτή βασισμένη στη θεωρία της Ψυχολογικής Ωριμότητας της Johnson (1990, 1998).

1B. ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

Η Σίμου (1996), αναφέρει ότι η αυτοεκτίμηση είναι ο πρωταρχικός παράγοντας για το πόσο καλά ή πόσο άσχημα λειτουργεί ένα άτομο στην κοινωνία. Και συνεχίζει: «Όταν σκεφτόμαστε θετικά για τον εαυτό μας, έχουμε την τάση να αναλαμβάνουμε την εξουσία και τον έλεγχο της ζωής μας. Φερόμαστε υπεύθυνα ως προς τα καθήκοντά μας και ως προς τους άλλους. Αλλά όταν υποφέρουμε από χαμηλή αυτοεκτίμηση γινόμαστε παθητικοί και ζητάμε από τους άλλους καθοδήγηση ή ψάχνουμε κάποιον εύκολο δρόμο για να αναπληρώσουμε τα αισθήματα ανεπάρκειας που νοιώθουμε» (B. Σίμου, B.Reasoner, M. Borba, 1996, 14).

Κύριο ερέθισμα για την επιλογή του θέματος αυτού, ήταν η αναζήτηση των σχέσεων κάθετων και κυκλικών που συνδέουν τη παραπάνω συνιστώσα, ψυχοδυναμικά με την ωρίμανση του εαυτού.

Ένα πλήθος ερευνών που θα αναφέρουμε παρακάτω, συσχετίζουν τα επίπεδα της αυτοεκτίμησης, μεταξύ άλλων με την ψυχική υγεία του ατόμου, τις εξαρτητικές σχέσεις με πρόσωπα και με ουσίες. Είναι λοιπόν, φυσικό, όπως αναφέρει η Μακρή-Μπότσαρη (2001, 187), η διαμόρφωση και διατήρηση μιας θετικής αυτοεκτίμησης να αποτελέσει αντικείμενο πλήθους παρεμβατικών προγραμμάτων. Παρότι τα προγράμματα αυτά δίνουν την εντύπωση ότι είναι σε θέση να ενισχύσουν την αυτοεκτίμηση, αφού η εφαρμογή τους φαίνεται να έχει ως αποτέλεσμα την παραγωγή πολλών συναισθημάτων, στην πράξη δεν έχουν αποδειχτεί ιδιαίτερα αποτελεσματικά (Hattie, 1992. Hattie & Marsh, 1996 στη Μακρή- Μπότσαρη, 2001, 187).

Τα προγράμματα αυτά σύμφωνα με τη Μακρή-Μπότσαρη (2001,187), αφορούν κυρίως παρεμβάσεις στο σχολείο και σε φορείς της κοινωνικής ζωής.

Τι γίνεται όμως με την οικογένεια; Πώς η οικογένεια επηρεάζει την αυτοεκτίμηση των μελών της;

Πιο συγκεκριμένα, πώς η οικογένεια ως σύστημα επηρεάζει τα επίπεδα της αυτοεκτίμησης των νέων μελών της;

Σημαντικό ρόλο στον προβληματισμό προς αυτήν την κατεύθυνση διαδραματίζει η θεωρία της Ψυχολογικής Ωριμότητας της Johnson (1990, 1998).

Η Συστημική θεώρηση της οικογένειας, όπως συνδέθηκε θεωρητικά, με την δια βίου διεργασία της ωρίμανσης, μας οδήγησε στη προοπτική αξιοποίησης του γενεογράμματος (Bowen, 1978), για την έρευνα σχετικά με τις οικογένειες και τις οικογενειακές διαδικασίες.

Μέχρι τώρα έχει χρησιμοποιηθεί απ' τους θεραπευτές ως μια σχηματογραφία για τη συλλογή, οργάνωση και ερμηνεία στοιχείων περισσότερο, παρά ως μία τυποποιημένη τεχνική μέτρησης McGoldrick και Gerson (1985, 228).

Στη παρούσα μελέτη, θελήσαμε να εξετάσουμε τις ερευνητικές δυνατότητες που υποστηρίζουν οι McGoldrick και Gerson (1985), ότι διαθέτει το γενεόγραμμα για την έρευνα οικογενειακών διαδικασιών.

Χρησιμοποιήσαμε, λοιπόν, το γενεόγραμμα ως εργαλείο για να προβούμε σε διαπιστώσεις και δοκιμαστικές υποθέσεις για την οικογένεια που μελετούμε.

Στη συνέχεια, για περαιτέρω διερεύνηση θελήσαμε να διασταυρώσουμε τις προβλέψεις αυτές με τα ευρήματα των απαντήσεων της Κλίμακας της Ψυχολογικής Ωριμότητας της Johnson (1990, 1998). Με τον τρόπο αυτό, θελήσαμε να αναζητήσουμε στοιχεία για τη διαμόρφωση της αυτοεκτίμησης του υποκειμένου της μελέτης στην οικογενειακή του ιστορία και σύστημα τόσο μέσω του γενεογράμματος, όσο και μέσω της Κλίμακας της Ψυχολογικής Ωριμότητας της Johnson.

Παράλληλα, η επιλογή μιας εις βάθος μελέτης για την τεκμηρίωση των υποθέσεών μας, ήταν συνακόλουθη με την άποψη της Μακρή-Μπότσαρη (2001, 189), ότι οι έρευνες που αφορούν μεγάλα σε μέγεθος δείγματα μπορεί να δείχνουν γενικές τάσεις για τον πληθυσμό, χωρίς όμως οι ίδιες σχέσεις να ισχύουν για το κάθε άτομο ξεχωριστά. Οι κάθετες και οριζόντιες αιτιολογικές σχέσεις που συνδέουν την μεταβλητή «αυτοεκτίμηση» θα συσχετιστούν στην παρούσα μελέτη με την σταθερά «οικογένεια», μέσα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ενός ατόμου μέσα στο οικογενειακό του σύστημα.

1Γ. ΣΚΕΠΤΙΚΟ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

Η αυτοεκτίμηση είναι «ο σταθμός ηλεκτροπαραγωγής» του εαυτού, λέει η Satir (1988, 50). Όταν ρυθμίζει την ένταση της ενέργειας του ανθρώπου με βάση τη θετική γνώση και τα θετικά συναισθήματα για τον εαυτό, όταν «τον εαυτό μου τον εκτιμώ και μου αρέσει, έχω τις μεγαλύτερες πιθανότητες να αντιμετωπίσω τη ζωή με αξιοπρέπεια, ειλικρίνεια, δύναμη, αγάπη και ρεαλισμό» (Satir, 1988, 50-51).

Η γνώση των παραπάνω συσχετισμών μπορεί να διευρύνει την κατανόηση του εαυτού, πολύ σημαντικού παράγοντα για την εργασία του θεραπευτή με τον θεραπευόμενο.

Η Σίμου (1996, 6-8), αναφέρει ότι η χαμηλή αυτοεκτίμηση συνδέεται με ακαδημαϊκή αποτυχία, χρήση ουσιών και αλκοόλ, εγκληματικότητα και βία, συχνή αλλαγή εργασίας, φτώχεια και χρόνια εξάρτηση από το Κράτος Πρόνοιας.

Έρευνες έχουν δείξει τα τελευταία χρόνια ότι υπάρχει:

1. Συσχετισμός αυτοεκτίμησης και σχολικής επίδοσης [(Brookover, Thomas and Patterson, 1985. Coopersmith, 1965. Holly, 1987. Covington, 1989. στη Σίμου, 1996, 9). (Alves Martins & Peixoto, 2000. Skaalvik, Hagtvet, 1990)].
2. Συσχετισμός αυτοεκτίμησης και εγκληματικότητας - βίας. (Kelley, 1978. Kaplan, 1975. Johnson, 1977. Sahagan, 1991. Lopez, 1992. Steffenhagen & Burns, 1987. στη Σίμου, 1996, 10).
3. Συσχετισμός αυτοεκτίμησης και εφηβικής εγκυμοσύνης. (Crockenberg & Soby, 1989. Hogg, 1979. Beane, 1984. στη Σίμου, 1996, 11).
4. Συσχετισμός αυτοεκτίμησης και ναρκωτικών και αλκοόλ. (Keegan, 1987. Skager, 1988. Gossop, 1976. Miller, 1988. στη Σίμου, 1996, 11-12).
5. Συσχετισμός αυτοεκτίμησης και διακοπής της σχολικής φοίτησης. (Kite, 1999. Earle, 1987. Bhatti, 1992. στη Σίμου, 1996, 12).
6. Συσχετισμός αυτοεκτίμησης και φυλετικής ταυτότητας. (Rowley, Sellers, Chavous, Smith, 1998.)
7. Συσχετισμός αυτοεκτίμησης και κατάθλιψης. (Rice, Slaney, Ashby, 1998. Madianos & Stefanis, 1992. Κλεφταράς, 1998, 2000. Ραμπαβίλας, 1996, στη Μακρή-Μπότσαρη, 2001, 128).
8. Συσχετισμός αυτοεκτίμησης και αποτυχία - επιτυχία. (Brown, Dutton, 1995. Kervis, Brockner, Frounkel, 1989.)
9. Συσχετισμός αυτοεκτίμησης και διατροφικών διαταραχών. (Attie, Brooks - Gunn, 1989.)
10. Αυτοεκτίμηση και αυτοαξία. (Pelham, Swann Jr., 1989.)
11. Αυτοεκτίμηση και προσαρμογή. (Rotheram - Borns, 1990.)
12. Συλλογική αυτοεκτίμηση και προκατάληψη της ομάδας. (Crocker, Luntanen, 1990.)

Οι παραπάνω έρευνες καταδεικνύουν το δυναμικό ρόλο του επιπέδου αυτοεκτίμησης στη λειτουργικότητα του ατόμου. Η γνώση των συσχετισμών με τις επιρροές της οικογένειας, θα μπορούσαν να διευρύνουν την ικανότητα των ειδικών να παρεμβαίνουν σε ψυχοκοινωνικές δυσλειτουργίες των θεραπευομένων.

Συνακόλουθα η κατανόηση της δυναμικής της αυτοεκτίμησης οδηγεί τον επιστήμονα Κοινωνικό Λειτουργό να εκτιμήσει όχι μόνο τη συνθετικότητα της συμπεριφοράς των θεραπευομένων αλλά και τη δική του. Ο επαγγελματίας Κοινωνικός Λειτουργός χρειάζεται να διαθέτει μια αρκετά καλή αίσθηση του εαυτού του, να εμπιστεύεται τις δυνάμεις του και συγχρόνως να αναγνωρίζει τις αδυναμίες του για να μπορεί να δώσει και να πάρει βοήθεια.

Η Johnson (αδημοσίευτες σημειώσεις, 1995, 3) τονίζει ότι «στην Κοινωνική Εργασία απαιτείται προσεκτική προσέγγιση του Εαυτού και του Άλλου, γιατί ο στόχος μας είναι να βοηθήσουμε τα άτομα στο φυσικό και κοινωνικό τους περιβάλλον, αλλά επίσης, να βοηθηθούμε και εμείς σαν επαγγελματίες».

Η διαγνωστική εκτίμηση του Κοινωνικού Λειτουργού ανάλογα με το πλαίσιο εργασίας του και το ιδιαίτερο πρόβλημα του θεραπευόμενου, απαιτεί εξειδικευμένες γνώσεις όσον αφορά σε αναπτυξιακές επιδράσεις της παιδικής και εφηβικής ηλικίας και οικογενειακές σχέσεις ώστε να φτάσει στην ψυχοδυναμική διάγνωση.

Αλλά και στην τελική φάση μιας θεραπείας η γνώση της θεωρίας και η ανάλογη φιλοσοφία του επαγγέλματος προκαθορίζουν την επιτυχία της, η οποία εξαρτάται πολύ από τη στάση του Κοινωνικού Λειτουργού προς το θέμα του αποχωρισμού. Η κίνηση του «σχεδιασμένου αποχαιρέτισμού» απαιτεί κινητοποίηση κάθε στοιχείου των γνώσεών μας για την αυτοεκτίμηση, την Ψυχολογική Ωριμότητα, την αυτογνωσία και την αυτοπειθαρχία.

1Δ. ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

Η μελέτη αυτή, έχει ως σκοπό να διερευνήσει την επίδραση της οικογένειας-καταγωγής στην αυτοεκτίμηση του ατόμου, στο πλαίσιο της θεωρίας της Ψυχολογικής Ωριμότητας (Bowen, 1978, Johnson, 1990, 1998).

Ειδικότεροι στόχοι της έρευνας είναι:

α. Να γίνει συσχετισμός της έννοιας της αυτοεκτίμησης με τη θεωρία της Ψυχολογικής Ωριμότητας.

β. Να εξεταστεί ο ρόλος των επαναλαμβανόμενων προτύπων μέσα στις γενιές στη διαμόρφωση της αυτοεκτίμησης και στη διεργασία της Ψυχολογικής Ωριμότητας.

γ. Να διερευνηθεί η αξιοπιστία του γενεογράμματος ως εργαλείο έρευνας.

1Ε. ΥΠΟΘΕΣΗ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

Σύμφωνα με την Harter (1986), η έννοια του εαυτού περιλαμβάνει βασικές συνιστώσες όπως η αυτοαντίληψη και η αυτοεκτίμηση που είναι η αξιολογική – συναισθηματική συνιστώσα.

Το ερώτημα «είναι δυνατόν να προσδιοριστεί ο συσχετισμός του βαθμού της αυτοεκτίμησης με τα επίπεδα της Ψυχολογικής Ωριμότητας;» διαμόρφωσε την υπόθεση ότι η Ψυχολογική Ωριμότητα και ο βαθμός της αυτοεκτίμησης συνδέονται.

Το ερώτημα «ποιός είναι ο βαθμός της επίδρασης της οικογένειας καταγωγής στη διαμόρφωση της αυτοεκτίμησης;» διαμόρφωσε την υπόθεση ότι η οικογενειακή επιρροή και η αυτοεκτίμηση επίσης, σχετίζονται.

Επίσης, το ερώτημα «υπάρχει εμφανής συνάφεια του επιπέδου Ψυχολογικής Ωριμότητας του ατόμου με τα χαρακτηριστικά της οικογένειάς του, όπως εμφανίζονται στο γενεόγραμμα;» διαμόρφωσε την υπόθεση ότι υπάρχει συσχετισμός του επιπέδου Ψυχολογικής Ωριμότητας με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της οικογένειας-καταγωγής, όπως αυτή χαρτογραφείται στο γενεόγραμμα.

ΙΣΤ. ΟΡΙΣΜΟΙ

Αποχωρισμός Ατομικοποίηση (Separation – Individuation)

Όρος που προτάθηκε από τη M. Mahler για να περιγράψει τη διαδικασία σύμφωνα με την οποία τα βρέφη, κατά τη διάρκεια των πρώτων χρόνων της ζωής τους, απομακρύνονται από την κατάσταση συμβίωσης με την μητέρα στην οποία δεν έχουν επίγνωση του εαυτού σαν ένα κομμάτι ξέχωρο από τους άλλους. Βασίζεται στην υπόθεση ότι τα βρέφη, στην αρχή της ζωής τους, βρίσκονται σε μια κατάσταση μη διαφοροποίησης και πλήρους εξάρτησης από τη μητέρα από την οποία διαφοροποιούνται σταδιακά με αποτέλεσμα τη δημιουργία των ενδοψυχικών δομών του εαυτού και του αντικειμένου. (Σύντομο Ερμηνευτικό Λεξικό Ψυχολογικών Όρων, Χαντουμάδη, Πατεράκη, 1997, 379).

Άτομο

Μια ευρύτατα χρησιμοποιημένη ονομασία του ανθρώπου. Η έννοια του ανθρώπου περιέχει το γεγονός ότι κάθε άτομο είναι ξεχωριστό από κάθε άλλο άτομο (Λεξικό της Ψυχολογίας, Νίκος Παπαδόπουλος, 1994, 93-94).

Αυθύπαρκτη Ατομικότητα (Separation – Individuation)

Ο Bowen ορίζει την «αυθύπαρκτη ατομικότητα» (Individuation), ως τη διεργασία εκείνη μέσα από την οποία οι άνθρωποι αναπτύσσουν την αίσθηση ότι είναι ξεχωριστές οντότητες μέσα στο ρυθμιστικό περιβάλλον τους. (Στη Johnson, 1998, 34).

Αυτοδιαφοροποίηση (Self differentiation)

Η έννοια αυτή του Bowen (1978), αναφέρεται σε μια δια βίου πορεία του ατόμου σε σχέση με την οικογένειά του και το άμεσό του περιβάλλον.

Σύμφωνα με τον Bowen (1978), ένας άνθρωπος είναι διαφοροποιη-μένος, όταν μέσα του αναπτύσσεται μια μοναδική αίσθηση του εαυτού του ή της ατομικότητάς του, αντιστρόφως ανάλογη προς την κατάσταση διάχυσης, ενώ ταυτόχρονα ο άνθρωπος παραμένει σε συναισθηματική επαφή με το περιβάλλον του (A. Johnson, 1998, 34).

Αυτοεκτίμηση (Self esteem)

Η αίσθηση της προσωπικής αξίας που έχει το άτομο για τον εαυτό του (Σύντομο Ερμηνευτικό λεξικό ψυχολογικών όρων, Χαντουμάδη, Πατεράκη, 1997, 374).

Γενεόγραμμα (Genogram)

Στη θεραπεία Οικογένειας, γραφική αναπαράσταση του γενεαλογικού δέντρου τουλάχιστον τριών γενεών μιας δεδομένης οικογένειας. Συμβάλλει στην κατανόηση των αλληλεπιδράσεων μεταξύ των μελών ενός οικογενειακού συστήματος και τον εντοπισμό πιθανών επαναλαμβανό-

μενων προτύπων συμπεριφοράς (Σύντομο Ερμηνευτικό λεξικό ψυχολογικών όρων, Χαντουμάδη – Πατεράκη, 1997, 186).

Διάχυση – Συγκώνευση (fusion)

Ορίζεται από το Bowen, ως κατάσταση εξαρτημένης συμπεριφοράς στην οποία τα όρια του εαυτού είναι εύθραυστα, ακόμα και απροσδιόριστα (A. Johnson, 1998, 34).

Εφηβεία (Adolescence)

Περίοδος της ζωής που βρίσκεται μεταξύ της παιδικής ηλικίας και της ενηλικίωσης. Ονομάζεται από ορισμένους άκαρη περίοδος και εκδηλώνεται με σωματικές και ψυχικές αλλαγές. Αρχίζει γύρω στα 12-13 χρόνια της ηλικίας και τελειώνει γύρω στα 18-20. Τα όρια αυτά, δεν είναι απόλυτα ακριβή γιατί η εμφάνιση και η διάρκεια της εφηβείας μεταβάλλονται σύμφωνα με το φύλο, τις κλιματολογικές συνθήκες και το κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον. Βιολογικά, αρχίζει με την εκοπερμάτωση στο αγόρι και την εμμηνόρροια στο κορίτσι. Ψυχολογικά, τελειώνει με την ανάληψη υπευθυνότητας και κοινωνικών ρόλων αντίστοιχα προς τους ενήλικους (Λεξικό της ψυχολογίας, Νίκος Παπαδόπουλος, 1994, 215).

Οικογένεια (Family)

Το φυσικό κοινωνικό σύστημα, το οποίο εκτείνεται σε χρονικό διάστημα τουλάχιστον τριών γενεών και του οποίου τα μέλη καθορίζονται μέσω της γέννησης, της υιοθεσίας ή του γάμου (Ζαφείρη, Ζαφείρη, Μουζακίτη, 1999, 57).

Ψυχολογική Ωριμότητα (Psychological Maturity)

Ορίζεται από την A. Johnson, ως μια δια βίου εξελικτική διαδικασία, μέσα από την οποία οι άνθρωποι αποχωρίζονται συναισθηματικά από την οικογένειά τους, διατηρώντας ταυτόχρονα μια στενή συναισθηματική επαφή μαζί της. Έτσι, επιτυγχάνεται μια κατάσταση σχετικής διαφοροποίησης αυτονομίας ή αυθύπαρκτης ατομικότητας (A. Johnson, 1998,17).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2°

ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΑΛΛΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΚΑΙ ΣΧΕΤΙΚΩΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

2Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Johnson (1998, 17, 32) είδε την ωρίμανση στα πλαίσια της ψυχολογικής σφαίρας ως μια δια βίου εξελικτική διεργασία. Η διεργασία αυτή περιλαμβάνει την έννοια της ανάπτυξης, η οποία θεωρούμε ότι ακολουθεί κάποιους κανόνες. Στο επόμενο κεφάλαιο, θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε τις διάφορες θεωρίες που έχουν διατυπωθεί μέχρι τώρα για την ανάπτυξη. Με το ίδιο σκεπτικό καθώς η Johnson (1998), περιγράφει την ωρίμανση ως μια δια βίου εξελικτική διαδικασία, θα αναζητήσουμε τους νομοτελειακούς κανόνες που διέπουν τα στάδια του ανθρώπινου βίου, όπως έχουν διατυπωθεί στις διάφορες θεωρίες.

2Β. ΚΥΚΛΟΣ ΤΗΣ ΖΩΗΣ

2Β₁. ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΚΥΚΛΟΣ ΖΩΗΣ

I. Ανάπτυξη

Κατά τον Μάνο (1997), το νευρικό σύστημα του ανθρώπου έχει την ικανότητα να καταγράφει, αποθηκεύει και συνθέτει τις εμπειρίες του ατόμου, έτσι ώστε να παράγονται τα πιο αποειλεσματικά για την προσαρμογή σχήματα συμπεριφοράς. Με την πάροδο του χρόνου και κάτω από την επίδραση των εμπειριών που προέρχονται από το κοινωνικό περιβάλλον αναπτύσσεται ένα σύστημα βασικά σταθερών διαθέσεων, τάσεων, πεποιθήσεων, επιθυμιών, αξιών και σχημάτων προσαρμογής, που χαρακτηρίζουν το συγκεκριμένο άτομο και του δίνουν τη μοναδικότητά του. *Το διακριτό αυτό όλο, που αποτελείται από σχετικά μόνιμες τάσεις και σχήματα συμπεριφοράς ενός ατόμου, το ονομάζουμε **προσωπικότητα*** (Μάνος, 1997, 47).

Ελάχιστα σχήματα συμπεριφοράς έχουν ήδη αναπτυχθεί στη γέννηση. Τα περισσότερα αναπτύσσονται προοδευτικά ως αποτέλεσμα της βιοψυχολογικής ωρίμανσης του ατόμου, που ακολουθεί ορισμένα στάδια ή φάσεις. Τα στάδια αυτά, κατά τον Μάνο (1997, 47), είναι η *προσχολική ηλικία, η λανθάνουσα περίοδος, η εφηβεία, η ώριμη ηλικία και τα γηρατειά.*

Περιπλοκοί γενετικοί, περιβαλλοντικοί, κοινωνικοί και συναισθηματικοί παράγοντες, που λειτουργούν σ' όλα τα στάδια, καθορίζουν κατά πόσο η ανάπτυξη της προσωπικότητας θα είναι αρμονική και φυσιολογική ή θα παρουσιάσει παρεκκλίσεις και διαταραχές.

Ο Μάνος (1997, 47), υποστηρίζει ότι γενετικοί παράγοντες που επιδρούν μέσα από βιοχημικούς, ορμονικούς κ.ά. μηχανισμούς δημιουργούν βιολογικές προδιαθέσεις για τα

ιδιοσυγκρασιακά στοιχεία της αναπτυσσόμενης προσωπικότητας. Ενώ, όμως, ακραίες διαταραχές του αυτόνομου, κεντρικού νευρικού και του ενδοκρινικού συστήματος μπορούν να συνδεθούν με χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, φαίνεται να υπάρχει μικρή μόνο σχέση ανάμεσα στη λειτουργία των συστημάτων αυτών και τα μόνιμα χαρακτηριστικά της φυσιολογικής προσωπικότητας.

Οι Rapoport και Rapoport (1981, 6), αναφέρουν ότι η έννοια της **ανάπτυξης** έχει χρησιμοποιηθεί στην ψυχολογία και τις κοινωνικές επιστήμες, με διάφορους τρόπους. Όταν αναφέρεται στην προσωπική εξέλιξη, συνδέεται συνήθως με τη βιολογική ανάπτυξη, όπου δίνεται έμφαση στην πρόοδο προς την ωριμότητα που ακολουθείται αναπόφευκτα από πτώση και θάνατο. Η βιολογική ανάπτυξη υπολογίζεται σχετικά εύκολα –ύψος, βάρος, ανάπτυξη μυών, νευρολογικές αντιδράσεις, όραση, ακοή, ταχύτητα, δύναμη, αντοχή κ.λπ. Οι μετρήσεις δείχνουν ότι η ωριμότητα του ανθρώπινου οργανισμού κορυφώνεται στις αρχές της ενήλικης ζωής και μετά φθίνει με προβλεπόμενο τρόπο.

Ο G. Stanley Hall (1904, στους Rapoport και Rapoport, 1981, 6), βασίζει τις έννοιες της προσωπικής ανάπτυξης στη Δαρβινική θεωρία της εξέλιξης. «Η οντογένεση ανακεφαλαιώνει τη φυλογένεση» έγραψε αρχές του αιώνα μας. Κατά τους Rapoport και Rapoport (1981, 6), εννοούσε ότι το αναπτυσσόμενο άτομο περνάει από πρωτόγονα στάδια σε πιο αναπτυγμένα, όπως πέρασαν και οι τάξεις και τα είδη των ζώων κατά την διάρκεια της εξέλιξής τους.

Και γι' αυτό το λόγο, συνεχίζουν, η εξελικτική ψυχολογία σαν επιστημονική μελέτη περιορίζεται συνήθως, μέχρι την εφηβεία όπου κορυφώνεται η βιολογική ωριμότητα: αυτό είναι το σημείο όπου οι άνθρωποι εξελίχθηκαν σαν είδος. Επίσης, κατά τους Rapoport και Rapoport (1981, 7), δόθηκε μεγάλη προσοχή στην ανάπτυξη του τρόπου συμπεριφοράς των παιδιών (ξεκινώντας με τη δουλειά του Arnold Gesell στο Γέηλ και της Sharlote Buller στη Βιέννη που επεκτάθηκε αργότερα με μελέτες του πανεπιστημίου της Καλιφόρνια στο Μπέρκλεϋ και του Ινστιτούτου Φέλς, στο Ντιτρόιτ).

Από την εποχή του Freud, οι ψυχαναλυτές μελετούν τις εσωτερικές ορμές και τα συναισθηματικά συμπλέγματα που χαρακτηρίζουν και περιπλέκουν τη δυναμική της ανάπτυξης. Οι Rapoport και Rapoport (1981), τονίζουν την έμφαση που δίνουν οι ψυχαναλυτές στη σημασία που έχει η **συναισθηματική ανάπτυξη** του παιδιού και οι **πρώτες εμπειρίες** της ζωής του, στο σχηματισμό του χαρακτήρα του, που μετέπειτα καθορίζει τις αντιδράσεις του στη ζωή. Επίσης, η σχολή του Kurt Levin (οι ψυχολόγοι του «πεδίου» ή Γκεστάλτ) υποστηρίζει ότι το **περιβάλλον** του παιδιού καθορίζει τους τρόπους ανάπτυξής του. Ο Γιωσαφάτ (1987) αναφέρει ότι «ο κύκλος της ζωής και τα μυστήριά του, γέννηση, έρωτας, θάνατος, ήταν πάντα το βασικό θέμα που απασχόλησε τον άνθρωπο στην προσπάθειά του να καταλάβει τη μοίρα του. Δημιούργησε τη θρησκεία, τη φιλοσοφία, την τέχνη και τελικά την

επιστήμη προσπαθώντας να δώσει κάποιες απαντήσεις στον εαυτό του». (στους Τσιάντη, Μανωλόπουλο, 1987,91).

Ο S. Freud με την κατάδυση του στο χώρο του ασυνειδήτου, ήταν ο πρώτος που μελέτησε σε βάθος την ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη του παιδιού, μέχρι την εφηβεία. Η A. Freud, η M. Klein, ο D. Winnicott, ο R. Fairbairn, ο M. Balint, η M. Mahler, ο H. Kohut υποστηρίζει ο Γωσσαφάι (1987,91), προχώρησαν ιδιαίτερα στη λεπτομερέστερη μελέτη των πρώτων χρόνων της ζωής, ενώ άλλοι όπως ο P. Bloss ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με την εφηβεία, συμπληρώνοντας έτσι το κάρτη της ψυχοσυναισθηματικής ανάπτυξης του ανθρώπου μέχρι την εφηβεία. Τα στάδια της εξέλιξης της ενήλικης ζωής, όπως τονίζει ο Γωσσαφάι, δεν είχαν μέχρι τα τελευταία χρόνια μελετηθεί επαρκώς. Ο K. G. Jung (1964) κατά τον Γωσσαφάι (1987, 92) ήταν ο μόνος, ίσως, από τους πρώτους μεγάλους αναλυτές που ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την ψυχολογική εξέλιξη του ενήλικου, ιδιαίτερα στο δεύτερο μέρος της ζωής, περιγράφοντας τις ψυχολογικές διεργασίες που, μετά τα σαράντα, οδηγούν στην ατομική ωρίμανση του ατόμου, την **ατομικοποίηση** (individuation).

Κατά τους Rapoport και Rapoport (1981,7), η ανάπτυξη έχει εξηγηθεί με βάση τρία κλασικά σύνολα παραγόντων: **βιολογική ωρίμανση, περιβαλλοντικές επιδράσεις** κι **εμπειρίες**, και **κοινωνική μεταβίβαση** (εκπαίδευση). Η θεωρία που ακολουθεί κανείς καθορίζει και τη σημασία που δίνει στον κάθε παράγοντα. Ο Piaget (1957 στους Rapoport και Rapoport, 1981, 7) και οι συνεργάτες του, πρότειναν έναν τέταρτο παράγοντα, που ονομάζουν «**προοδευτική εξισορρόπηση**». Μ' αυτό εννοούν μια εσωτερική ώθηση, κάτι μέσα στο άτομο που δεν είναι βιολογικό, αλλά το αποτέλεσμα των στοιχείων της ανάπτυξης του, στο κάθε στάδιο. Έτσι, οι διάφοροι βαθμοί συνειδητής προσπάθειας, φέρνουν μια καινούργια ισορροπία. Ένα μεγάλο μέρος της εξελικτικής ψυχολογίας είναι αφιερωμένο στην επεξεργασία και διεύρυνση αυτών των θέσεων.

Ο Μάνος (1997,47), αναφέρει ότι η Ανάπτυξη της Προσωπικότητας – Κύκλος της ζωής που περιγράφουμε παρακάτω, είναι μία σύνθεση της βιολογικής, ψυχολογικής και κοινωνικής ανάπτυξης του ανθρώπου βασισμένη κυρίως στις θεωρίες αναπτυξιακών ψυχιάτρων και ψυχολόγων όπως ο Sigmund Freud, ο Erik Erikson, η Margaret Mahler, η Melanie Klein, ο Jean Piaget, κ.ά. (Πίνακας 1).

Πίνακας 1. Τα στάδια της Ανάπτυξης της προσωπικότητας – Κύκλου της ζωής κατά Freud, Mahler, Piaget και Erikson.

Στάδιο	Ηλικία
FREUD	
Στοματικό στάδιο	0 – 18 μηνών
Πρωκτικό στάδιο	1 ^{1/2} – 2 ^{1/2} με 3 ετών
Ουρηθρικό στάδιο	Μεταβατικό στάδιο μεταξύ πρωκτικού και φαλλικού
Φαλλικό ή οιδιπόδειο στάδιο	2 ^{1/2} με 3 – 5 με 6 ετών
Λανθάνουσα περίοδος	5 με 6 – 11 με 13 ετών
Γεννητικό στάδιο	11 με 13 – ενηλικίωση
MAHLER	
Φυσιολογική αυτιστική φάση	0 – 2 μηνών
Φυσιολογική συμβιωτική φάση	2 – 10 μηνών
Φάση αποχωρισμού – εξατομίκευσης (Υποφάσεις)	4 – 36 μηνών
1. Διαφοροποίηση και ανάπτυξη σωματικής εικόνας	4 – 10 μηνών
2. Εξάσκηση (στον αποχωρισμό – εξατομίκευση)	6 με 10 – 16 με 18 μηνών
3. Επαναπροσέγγιση	16 με 18 – 24 μηνών
4. Σταθεροποίηση της εξατομίκευσης και έναρξη της σταθερότητας του αντικειμένου	24 – 36 μηνών
PIAGET	
- Προγλωσσικό αισθητικό – κινητικό στάδιο	0 – 2 ετών
- Αναπαραστασιακό ή προ των λογικών διεργασιών στάδιο	2 – 7 ετών
- Στάδιο των συγκεκριμένων λογικών διεργασιών	7 – 12 ετών
- Στάδιο των τυπικών λογικών διεργασιών	12 – 18 ετών
ERIKSON	
Βρεφική ηλικία	0 – 12 με 18 μηνών Βασική εμπιστοσύνη – Βασική δυσπιστία ΕΛΠΙΔΑ
Νηπιακή ηλικία	12 με 18 – 36 μηνών Αυτονομία – Ντροπή και Αμφιβολία ΘΕΛΗΣΗ
Προσχολική ηλικία (Ηλικία του παιγνιδιού)	3 – 6 ετών Πρωτοβουλία – Ενοχή ΣΚΟΠΟΣ
Σχολική ηλικία	6 – 11 ετών Φιλοπονία (Επιμέλεια) – Κατώτερότητα ΙΚΑΝΟΤΗΤΑ

Εφηβεία	11 – 21 ετών Ταυτότητα – Σύγχυση (Διάχυση ταυτότητας) ΠΙΣΤΗ / ΠΙΣΤΟΤΗΤΑ
Νεαρή ενήλικη ζωή	21 – 35 ετών Στενή σχέση – Απομόνωση ΑΓΑΠΗ
Ενήλικη ζωή	35 – 65 ετών Παραγωγικότητα – Απορρόφηση στον εαυτό ΝΟΙΑΞΙΜΟ (ΦΡΟΝΤΙΔΑ)
Γηρατειά (Ωριμη ηλικία)	65 – Θάνατος Ακεραιότητα – Απόγνωση ΣΟΦΙΑ

Πηγή : Μάνος, 1997, 48-49.

ί. Η Βιοκοινωνική θεωρία του Erikson

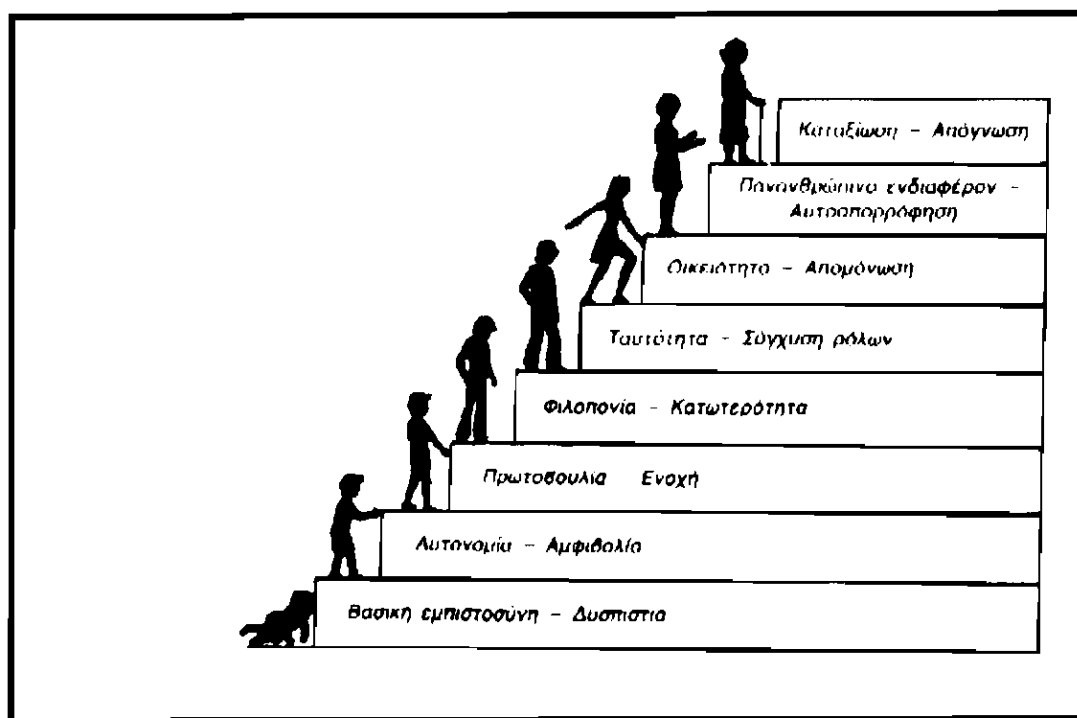
Ο Erikson (1965 στον Παρασκευόπουλο, 1985,54), υποστηρίζει ότι η προσωπικότητα δεν διαμορφώνεται τελεσίδικα κατά την παιδική ηλικία και δεν σταματά να εξελίσσεται και να διαφοροποιείται με το τέλος της εφηβείας.

Η **διαφοροποίηση** και διαμόρφωση της προσωπικότητας συνεχίζονται σε όλη μας τη ζωή. Ο άνθρωπος κατά τον Erikson (1965 στον Παρασκευόπουλο, 1985,54), προβάλλει σε κάθε φάση της ζωής διαφορετικούς στόχους και ανάγκες που πρέπει να ικανοποιηθούν. (Είσι, σε κάθε περίοδο της ζωής του, το άτομο αντιμετωπίζει μια αναπτυξιακή κρίση, της οποίας η επίλυση κρίνεται κάθε φορά από το είδος της αλληλεπίδρασης του Εγώ με τον κοινωνικό περίγυρο).

Πρέπει να σημειώσουμε τη δεύτερη αναπτυξιακή κρίση του Erikson (1965 στον Παρασκευόπουλο, 1985,54), **Αυτονομία – Αμφιβολία**. Κατά τον Erikson (1965), η περίοδος αυτή εκτείνεται από το δεύτερο ως το τρίτο έτος της ηλικίας, στην περίοδο δηλαδή που το παιδί αρχίζει να αποκτά την ικανότητα για συντονισμένη σωματική κίνηση και διανοητική λειτουργία. Αν το παιδί νιώθει ότι οι γονείς του και τα γύρω του πρόσωπα του αναγνωρίζουν την ανάγκη να ενεργεί με το δικό του τρόπο και με το δικό του ρυθμό, αναπτύσσει το συναίσθημα ότι ασκεί έλεγχο επάνω στον εαυτό του και στο περιβάλλον, ότι έχει αποκτήσει **αυτονομία**. Αντίθετα, αν το παιδί νιώθει ότι οι γονείς του δείχνουν υπερπροστατευτική διάθεση και δεν το αφήνουν να αυτενεργεί, αναπτύσσει το συναίσθημα της ντροπής και της αμφιβολίας.

Πίνακας 2

Γραφική παράσταση των οκτώ αναπτυξιακών κρίσεων στη διαμόρφωση του Εγώ κατά τον Erikson (βλέπε σύγγραμμα Otter & J.W. McConell «Psychology» έκδοση Hall, Rinehart & Winston, 1978, 298).

Πηγή : Παρασκευόπουλος, 1985, 54.

Ο Γιωσαφάτ (στο Τσιάντη, Μανωλόπουλο, 1987, 92), υποστηρίζει ότι ο Erikson συνέδεσε τα αναπτυξιακά στάδια του εσωτερικού κόσμου με τον κοινωνικό περίγυρο, επεκτείνοντας τη μελέτη του σε όλο τον κύκλο της ζωής του ανθρώπου τονίζοντας ότι ο πρώτος που ασχολήθηκε με την ανάπτυξη μετά το στάδιο της εφηβείας ήταν ο K. G. Jung (1964).

II. Κύκλος της ζωής

1. Η διεργασία που λειτουργεί μια ολόκληρη ζωή

Όπως αναφέρουν, οι Rapoport και Rapoport (1981,7), μόνο πρόσφατα οι ψυχαναλυτές που μέχρι σήμερα πίστευαν ότι το σημαντικότερο μέρος της ανάπτυξης της προσωπικότητας συμπληρώνεται στα πρώτα χρόνια της ζωής, αναγνωρίζουν τώρα ότι η ανάπτυξη μπορεί να διαρκεί ολόκληρη τη ζωή. Επίσης συμφωνούν στο ότι, παρόλο που ο Jung ενδιαφερόταν γι' αυτή την δυνατότητα, τονίζοντας τα περισσότερο πνευματικά στοιχεία της ανάπτυξης της προσωπικότητας, η επίδραση του δεν ήταν πολλή μεγάλη όσο ζούσε.

Ο E. Erikson (1965, στους Rapoport και Rapoport, 1981, 8) και οι άλλοι ψυχολόγοι, ψυχαναλυτικά προσανατολισμένοι, όπως ο D. Levinson (1978, στους Rapoport και Rapoport, 1981, 8) άρχισαν να ασχολούνται με το θέμα και να το επεξεργάζονται πιο πλατιά.

ii. Μια κρίση μπορεί να είναι θετική

Παίρνοντας σαν πλαίσιο όλο τον κύκλο της ζωής, πολλές έννοιες μας είναι χρήσιμες. Η έννοια της **κρίσης** ή της **κρίσιμης καμπής** χρησιμοποιείται όχι μόνο για ένα απροσδόκητο ή τραυματικό γεγονός, αλλά για να υποδείξει τις φυσιολογικές, αναμενόμενες σημαντικές μεταβάσεις που χαρακτηρίζουν τη ζωή: γέννηση, εισαγωγή στο σχολείο, γάμος, γέννηση παιδιών, αλλαγές δουλειάς, πένθος. Κατά τους Rapoport και Rapoport (1981,8), που κάνουν ιδιαίτερες αναφορές στην «εξελικτική προσέγγιση» των R. Hill & R.H. Rodgers (1964), αλλά και στα «συστήματα υποστήριξης» του G. Caplan (1974), η ανάπτυξη της ζωής, είναι μια διαδοχή σταδίων, που το καθένα συσχετίζεται με χαρακτηριστικές εσωτερικές ανάγκες. Η ανάπτυξη επιτελείται όταν γίνεται μια προσαρμοσμένη μετάβαση από το ένα στάδιο στο άλλο καθώς παρουσιάζονται τα κρίσιμα γεγονότα της ζωής. Η κάθε μετάβαση επιτυγχάνεται με την αντιμετώπιση των συγκεκριμένων αποκτήσεων που συνδέονται μ' αυτήν.

Το ερώτημα που γεννάται στο σημείο αυτό είναι ο συσχετισμός της ανάπτυξης με την ωρίμανση. Είναι απλώς, μια διαφορά στην ορολογία των διαφόρων θεωρητικών ή πρόκειται για θεμελιακά διαφορετικές έννοιες;

iii. Ο κύκλος της εξέλιξης της ενήλικης ζωής

Κατά τους Rapoport & Rapoport (1981,11), τα στάδια που χωρίζουμε τη ζωή είναι λίγο – πολύ αυθαίρετα. Ο Σαίξπηρ στο «Βασιλιά Λήρ» τη χώρισε σε επτά ηλικίες. Οι βιολόγοι έχουν τη δική τους «κάτοψη»: βρεφική ηλικία, ήβη, ωριμότητα, γηραιά. Οι κοινωνιολόγοι τη χωρίζουν σε στάδια με βάση κοινωνικούς θεσμούς όπως το σχολείο, η οικογένεια και το επάγγελμα, ο γάμος, τα παιδιά και, τέλος, η σύνταξη. Οι Rapoport (1981,11), επίσης, αναφέρουν το χωρισμό της G. Sheehy, (1976) σε δεκαετίες: α) Βγάζοντας ρίζες (13-19), β) Η Δοκιμασία των Είκοσι (20-29), γ) Πιάνοντας τα Τριάντα, δ) Η Μέση ηλικία.

Οι Shell και Hall, (1983, στην Παύλου, δημοσίευτη πτυχιακή εργασία 2000, 11) αναφέρουν ότι ο κύκλος της ζωής χωρίζεται σε τέσσερις περιόδους. Την προγεννητική, την παιδική, την εφηβική και την ενηλικίωση. Κάθε περίοδος περιέχει συγκεκριμένα αναπτυξιακά έργα.

Ο Robert Havinghurst (1953/1972, στην Παύλου, δημοσίευτη πτυχιακή εργασία 2000, 11)), εισηγητής της έννοιας των εξελικτικών επιτευγμάτων κατήρτισε πίνακες για κάθε μια περίοδο της ζωής από τη βρεφική ως τη γεροντική ηλικία.

Σύμφωνα με τον Havinghurst (1972), κάθε ομάδα πρέπει να ολοκληρώνεται σε σειρά και κάθε έργο εξαρτάται από την επιτυχή ολοκλήρωση των προηγούμενων έργων.

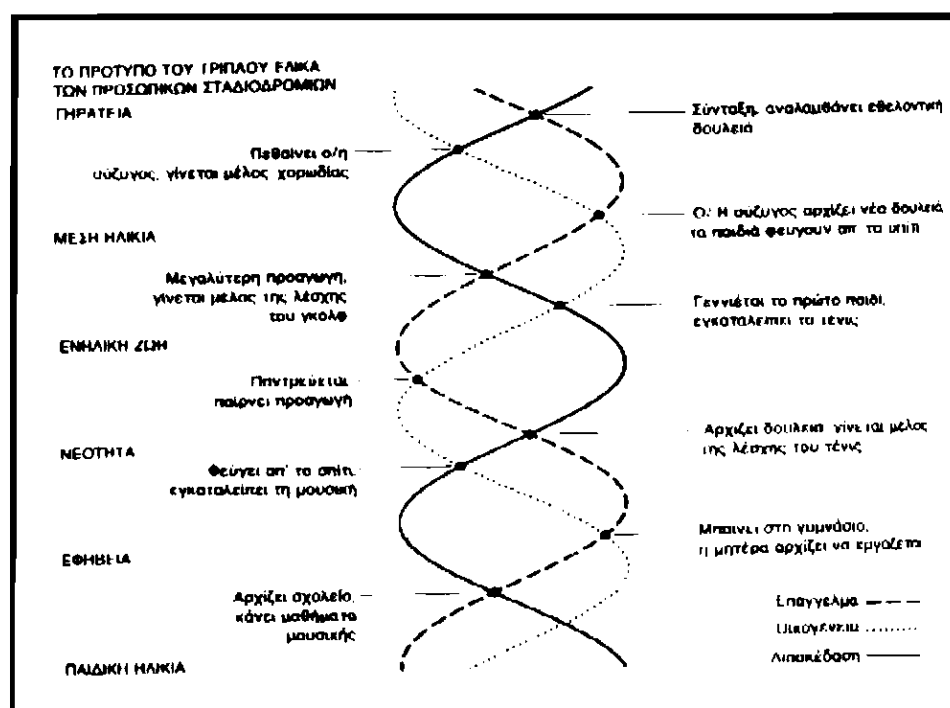
Οι Rapoport (1981, 11), ωστόσο, προτιμούν μια άλλη προσέγγιση, χρησιμοποιώντας πέντε στάδια, που βασίζονται σε ψυχολογικά και κοινωνιολογικά κριτήρια: παιδική ηλικία, εφηβεία, πρώτα χρόνια ενηλικίωσης, ώριμη ενήλικη ζωή και τα μετέπειτα χρόνια, τονίζοντας

ότι τα όρια κάθε σταδίου δεν είναι ευδιάκριτα αποδίδοντας το στην ποικιλία και την εναλλαγή της σύγχρονης κοινωνικής ζωής που συνακόλουθα προδικάζει διαφορετικούς ρυθμούς ωρίμανσης για διαφορετικά άτομα.

Οι Rapoport (1981), επίσης, εισάγουν τον όρο «**τριπλό έλικα**». Γι' αυτόν, η διαδοχή σταδίων σχηματίζει ένα είδος «σταδιοδρομίας», την οποία αντιμετωπίζουν περισσότερο ως σπείρωμα ή έλικα, παρά σα μια σειρά από σκαλοπάτια, όπως ο Erikson, γιατί «ο κάθε άνθρωπος προσαρμόζεται στην κάθε νέα φάση **ανακεφαλιώνοντας** προηγού-μενες εμπειρίες». Το σημείο που μας ενδιαφέρει στην παρούσα μελέτη είναι η ιδέα των Rapoport (1981), ότι «όταν μια νέα γυναίκα γίνεται μητέρα και φροντίζει το μωρό της, ξαναζει, με κάποιο τρόπο, τη δική της βρεφική σχέση με τη μητέρα της. Αυτό τη βοηθάει και στον τρόπο που αντιμετωπίζει το παιδί της, αλλά και στο να αναθεωρήσει την τρέχουσα σχέση με τη μητέρα της». (Rapoport & Rapoport 1981, 12).

Πίνακας 3: Ο τριπλός Έλικας

Πηγή: Rapoport & Rapoport, 1981, 102.

Ο Herbert (1997,35), επιλέγει τη διάκριση σε στάδια ζωής που σχετίζονται με συγκεκριμένα αναπτυξιακά επιτεύγματα και με συγκεκριμένες σωματικές, ψυχολογικές και κοινωνικές δεξιότητες και προκλήσεις, τις οποίες ο άνθρωπος πρέπει να κατακτήσει. Τα πιο χαρακτηριστικά παρουσιάζονται στον Πίνακα 4:

Πίνακας 4: Χαρακτηριστικά γεγονότα ζωής

Αναπτυξιακό στάδιο:	Χαρακτηριστικά γεγονότα ζωής. Το άτομο:
Βρεφική ηλικία (από γέννηση έως 2 ετών)	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Αισθάνεται συνδεδεμένο με ένα ή περισσότερους ανθρώπους. ▪ Γνωρίζει ότι άνθρωποι και αντικείμενα υπάρχουν ακόμη κι όταν δεν μπορεί να τα δει. ▪ Αναπτύσσει ιδέες πλάνονταστα αντικείμενα. ▪ Αναπτύσσει κινητικές δεξιότητες.
Πρώιμη παιδική ηλικία (2-4 ετών)	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Αρχίζει να αναπτύσσει τον αυτοέλεγχο. ▪ Αρχίζει να αναπτύσσεται γλωσσικά ▪ Επιδίδεται σε εξερεύνηση και σε φανταστικό παιχνίδι. ▪ Αναπτύσσει περαιτέρω κινητικές δεξιότητες
Μέση παιδική ηλικία (5-7 ετών)	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Αρχίζει να αντιλαμβάνεται και να διαχωρίζει τις έννοιες αρσενικό / θηλυκό ▪ Αρχίζει να αντιλαμβάνεται την έννοια του καλού και του κακού. ▪ Αρχίζει να κατανοεί την ιδέα των αριθμών μέσα από πρακτικές εμπειρίες ▪ Επιδίδεται σε συνεργατικό παιχνίδι.
Ωριμη παιδική ηλικία (8-12 ετών)	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Αναπτύσσει δεξιότητες συνεργασίας. ▪ Εντάσσεται ως μέλος σε μια ομάδα. ▪ Αρχίζει να σκέπτεται για τον εαυτό του ▪ Αναπτύσσει σχολικές, καλλιτεχνικές, μηχανικές και αθλητικές δεξιότητες.
Προεφηβεία και εφηβική ηλικία (13-17 ετών)	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Αρχίζει να συμφιλιώνεται με το ώριμο σώμα του. ▪ Μαθαίνει τη χρήση αφηρημένων εννοιών. ▪ Αποκτά την υποστήριξη των συνομηλίκων. ▪ Επιχειρεί τις πρώτες του σεξουαλικές δραστηριότητες.
Μετεφηβική ηλικία (18-22 ετών)	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Αρχίζει να γίνεται ανεξάρτητο και ικανό. ▪ Λαμβάνει τις πρώτες αποφάσεις σχετικά με την εργασία του.

	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Θέτει τα δικά του όρια στη συμπεριφορά. ▪ Δημιουργεί στενές, οικίες σχέσεις. ▪ Επιλέγει ελεύθερα τις δικές του αξίες.
Πρώιμη ενηλικίωση (23-30 ετών)	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Δημιουργεί μορφές οικογενειακής ζωής. ▪ Γίνεται γονέας. ▪ Καταστρώνει σχέδια εργασίας. ▪ Επιλέγει ενεργά το στυλ της ζωής του. ▪ Προσφέρει στην τοπική κοινότητα.
Προ-μέση ηλικία (30-35 ετών)	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Εξετάζει εκ νέου τις δραστηριότητες που αξίζουν να τους αφιερώνει χρόνο. ▪ Είναι ευαίσθητο στην «επανεξέταση» που γίνεται από ανθρώπους σημαντικούς γι' αυτό. ▪ Είναι γονέας ενός μεγαλύτερου παιδιού.
Πρώιμη μέση ηλικία (36-50 ετών)	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Αναθεωρεί τις δεσμεύσεις της μέσης ηλικίας ▪ Αντιμετωπίζει την αποχώρηση των παιδιών του από το σπίτι. ▪ Αναπτύσσει σχέσεις με συντρόφους. ▪ Συμμετέχει ενεργά στη ζωή της κοινότητας.
Υστερη μέση ηλικία (51- 85 ετών)	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Αναμειγνύεται περισσότερο στην κοινότητα. ▪ Ολοκληρώνει ή τερματίζει την εργασιακή απασχόληση. ▪ Αρχίζει να γνωρίζει την προοπτική του θανάτου του.
Τρίτη ηλικία (γεροντική ηλικία)	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Διαπραγματεύεται την αυξανόμενη εξάρτηση από άλλους. ▪ Αξιολογεί τη δική του ζωή. ▪ Αντιμετωπίζει θανάτους στενών φίλων συγγενών. ▪ Φθάνει στο τέρμα με το δικό του θάνατο.

Πηγή: Herbert M. Ψυχολογική φροντίδα του παιδιού και της οικογένειάς του 1997, 36-38.

Ο Γιωσαφάτ (1987), επιλέγει τον κύκλο εξέλιξης που περιέγραψε ο D.J. Levinson (1978) και οι συνεργάτες του, επειδή στηρίζεται σε ερευνητικά δεδομένα και επιβεβαιώνει, στα ουσιαστικότερα σημεία του E. Erikson (Γιωσαφάτ, 1987, 93). Η εργασία αυτή δείχνει ότι κάθε ενήλικος πέρνα από μια σειρά διαδοχικών φάσεων που είναι συνδεδεμένες με τη χρονολογική του ηλικία και οι οποίες καθορίζουν τις προσωπικές κρίσιμες φάσεις του, κυβερνούν τις συναισθηματικές καταστάσεις και εντάσεις του και διαμορφώνουν σε σημαντικό βαθμό τη συμπεριφορά του.

Σύμφωνα με το σχήμα του Levinson, ο κύκλος ζωής του ανθρώπου χωρίζεται σε τέσσερις μεγάλες περιόδους, με ενδιάμεσα μεταβατικά στάδια (κρίσιμες φάσεις). Τονίζεται ότι αυτές οι περίοδοι έχουν απόλυτη σχεδόν σχέση με τη **χρονολογική ηλικία** του ανθρώπου και δεν εξαρτώνται τόσο από τη **διανοητική ή ψυχική ωριμότητα** του. Η διανοητική και ψυχική ωριμότητα του ατόμου θα καθορίζουν τον τρόπο που θα αντιμετωπίσει ευκολότερα ή δυσκολότερα, λειτουργικά ή δυσλειτουργικά) τις κρίσεις αυτές. Υπάρχει μια διακύμανση δύο έως τριών χρόνων από άτομο σε άτομο.

Τα στάδια αυτά είναι :

1. **Παιδική ηλικία κι εφηβεία (childhood and adolescence).**

Μεταξύ 1-17 ετών. Ακολουθεί η πρώιμη μεταβατική φάση προς την ενηλικίωση μεταξύ 17-21 ετών.

2. **Πρώιμη ενήλικη περίοδος (early adult era).**

Μεταξύ 21-40. Αυτή χωρίζεται σε τρεις φάσεις :

- i. Είσοδος στην ενήλικη ζωή. Ηλικία 21-28 έτη.
- ii. Μεταβατική κρίσιμη φάση των 30. Ηλικία 28-33 έτη.
- iii. Εγκατάσταση στην ενήλικη ζωή. Ηλικία 33-40 έτη.

3. **Μέση ηλικία (middle adulthood).**

Μεταξύ 40-60 ετών. Αυτοί χωρίζεται σε τέσσερις φάσεις :

- i. Μεταβατική φάση της μέσης ηλικίας. Ηλικία 40-45 έτη.
- ii. Είσοδος στη μέση ηλικία. Ηλικία 45-50 έτη.
- iii. Μεταβατική φάση των 50 ετών.
- iv. Κορύφωση της μέσης ηλικίας. Ηλικία 55-60 έτη.

4. **Ωριμη ηλικία**

Από 60 ετών μέχρι το τέλος. Αυτή χωρίζεται σε τρεις φάσεις :

- i. Μεταβατική φάση των 60-65 ετών.
- ii. Κορύφωση της ώριμης ηλικίας. Ηλικία 65-75 έτη.
- iii. Γερατειά και θάνατος.

Βλέπουμε λοιπόν, ότι ο κύκλος της ζωής κατά τον Levinson (1978, στο Γιωσαφάτ 1987, 94-96) αποτελείται, σε αδρές γραμμές, από τέσσερις εποχές, διάρκειας περίπου είκοσι ετών, που συνδέονται μεταξύ τους με μεταβατικές φάσεις τριών έως πέντε ετών. Οι φάσεις αυτές αποτελούν τις **κρίσιμες στροφές** του κύκλου και τοποθετούν τις βάσεις για την επόμενη περίοδο. Είναι πηγές ανανέωσης ή, αντίθετα, αποτελμάτωσης. Ο Levinson (1978), χρησιμοποιεί την έννοια της **ατομικής ζωικής δομής** (individual life structure). Η μια περίοδος, που είναι σχετικά σταθερή και ήρεμη και δημιουργεί δομικά στοιχεία στην προσωπικότητα (structure building period), ακολουθείται από μια μεταβατική κρίσιμη φάση που αλλάζει τη δομή (structure changing period), προετοιμάζοντας την προσωπικότητα για την επόμενη περίοδο. Το αναπτυξιακό έργο των περιόδων σχετικής σταθερότητας και ηρεμίας είναι σημαντικό: δίνεται στο άτομο η ευκαιρία να κάνει βασικές επιλογές για τη ζωή και να δημιουργεί μια δομή κατάλληλη, ώστε να μπορεί να τις επιτύχει και να τις πραγματοποιήσει. Αυτές οι περίοδοι διαρκούν από έξι ως οκτώ χρόνια.

Στις μεταβατικές κρίσιμες φάσεις αλλαγής, που διαρκούν από τρία ως πέντε χρόνια, το βασικό αναπτυξιακό έργο είναι η αναθεώρηση των υπάρχουσών δομών, η εξερεύνηση νέων δυνατοτήτων του εαυτού και του περιβάλλοντος και η αναζήτηση νέων επιλογών, που θα αποτελέσουν τη βάση για καινούρια δομή της προσωπικότητας, ώστε να αντιμετωπίσει κατάλληλα το έργο της επόμενης σταθερής περιόδου. Στη διάρκεια μιας μεταβατικής φάσης, το άτομο μπορεί να επιδιώξει καινούριους δεσμούς, να διαλύσει το γάμο του, να αρχίσει καινούρια εργασία, να αλλάξει τον τόπο κατοικίας του ή, αντίθετα, να παραμείνει στο γάμο, στην εργασία του και στον κύκλο των κοινωνικών του γνωριμιών αλλά να προσπαθήσει να αναπτύξει σχέσεις διαφορετικού τύπου και να αφήσει να εκδηλωθούν πλευρές του εαυτού του τις οποίες δεν είχε εκφράσει μέχρι τώρα.

Όπως ο Levinson (1978), αναφέρει οι περίοδοι αυτές συνδέονται με τη χρονολογική ηλικία και ακολουθούν η μία την άλλη. Δεν υπάρχει τρόπος να αποφύγει κανείς ψυχολογικά μία περίοδο. Μπορεί να τη διανύσει με διαφορετικούς τρόπους, όχι όμως να την αποφύγει. Αναπτυξιακές δυσκολίες ή ήττες που υπέστη στο παρελθόν μπορεί να τον εμποδίσουν να επιτελέσει το αναπτυξιακό έργο της κάθε περιόδου και έτσι να βρεθεί σε κατάσταση αποτελμάτωσης, με αισθήματα ήττας και παρακμής. Αναπτυξιακή αναστολή αυτού του τύπου μπορεί να συμβεί και στην ενήλικη ζωή, όπως και στην παιδική ηλικία, όταν υπάρχουν έντονα τραύματα, βιολογικά (π.χ. αρρώστιες), ψυχολογικά ή ψυχοκοινωνικά (π.χ. αποτυχία επαγγελματική), τα οποία το άτομο δεν μπορεί να ξεπεράσει με επιτυχία.

Στο σημείο αυτό όμως αντιμετωπίζουμε προβλήματα όπως τονίζει ο Γιωσαφάτ (1987) φιλοσοφικής ηθικής. Όταν βλέπουμε ένα άτομο σε μια περίοδο της ζωής του, θα πρέπει να κρίνουμε πόσο επιτυχημένη είναι η δομή της προσωπικότητάς του στη δεδομένη περίοδο, πόσο ικανοποιητική είναι η ποιότητα της προσωπικής, οικογενειακής και κοινωνικής του ζωής,

επίσης με πόση επιτυχία κατορθώνει σε κάθε μεταβατική φάση να αναθεωρεί το παρελθόν και να θέτει ικανοποιητικές βάσεις για το μέλλον.

Στις ακραίες περιπτώσεις είναι εύκολο να πούμε: αυτός ο άνθρωπος, μετά από μια οδυνηρή μεταβατική φάση, είναι τώρα στην επόμενη και δημιουργήσει τέτοιες δομές και προϋποθέσεις, ώστε η ζωή του είναι ενεργητική, παραγωγική και δημιουργική και ο ίδιος νιώθει ευχαριστημένος. Ή σε άλλη περίπτωση, ότι αυτός ο άνθρωπος, μετά από μια μεταβατική φάση, δεν μπόρεσε να μπει με επιτυχία στην επόμενη και τώρα νιώθει δυστυχής, αποτυχημένος ή εμφανίζει σαφή στοιχεία ψυχικής διαταραχής.

Οι περισσότερες, όμως, περιπτώσεις κατά τον Levinson (1978, στο Γιωσαφάι, 1987, 96), είναι ανάμεσα στα δύο αυτά άκρα. Και εδώ πρέπει να είμαστε προσεκτικοί τονίζει ο Γιωσαφάι «γιατί δε γνωρίζουμε αρκετά ποιά είναι τα στοιχεία μιας σωστής ζωής και συχνά κρίνουμε με βάση τις προσωπικές μας αντιλήψεις και προκαταλήψεις και το δικό μας σύστημα αξιών, όπως αυτό έχει διαμορφωθεί μέσα μας ψυχολογικά, ιστορικά, ταξικά και κοινωνικά».

Ο ένας ψυχίατρος, θεραπευτής, επιστήμονας ή δάσκαλος θεωρεί ένα συγκεκριμένο τρόπο και ποιότητας ζωής (lifestyle) παθολογικό και ο άλλος υγιή. Πότε, π.χ., ένα διαζύγιο είναι πετυχημένη επιλογή και πότε όχι; Ποια ποιότητα οικογενειακής ζωής είναι «καλή» και ποια όχι;

Ο Γιωσαφάι (1987), τονίζει ότι οι περίοδοι αυτές της ζωής δεν είναι ανεξάρτητες η μία από την άλλη. Η τρέχουσα περίοδος είναι η κυρίαρχη αλλά ο κύκλος της ζωής είναι ένα σύνολο, όπου η κάθε περίοδος εμπεριέχει και τις παρελθούσες και τις μέλλουσες.

Δεδομένου, λοιπόν, του υποκειμενικού χαρακτήρα των στοιχείων αυτών της οικογενειακής αλληλεπίδρασης, τονίζουμε ότι η μελέτη ενσωμάτωσε απόψεις τόσο της θεωρίας των αντικειμενοτρόπων σχέσεων (object relations), στην οποία εντάσσεται η Mahler, όσο και της θεωρίας του Bowen.

2B2. ΚΥΚΛΟΣ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΤΟΥ ΑΤΟΜΟΥ

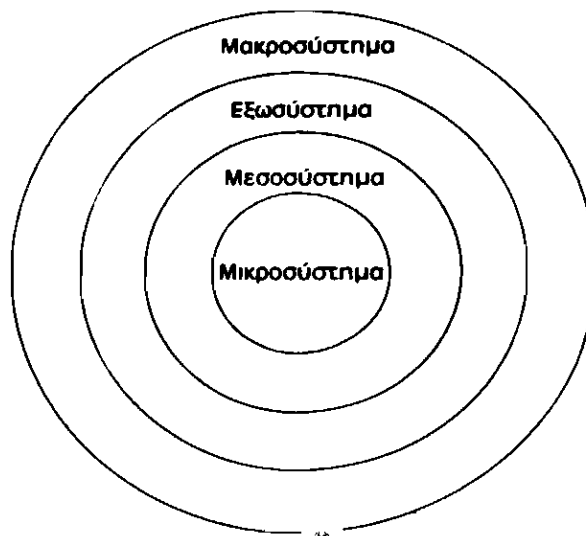
I. Κύκλος ζωής του ατόμου και περιβάλλον

Ο C. Lewis (1998, 13) αναφέρει ότι, το γεγονός ότι οι έρευνες των εξελικτικών ψυχολόγων αντικατοπτρίζουν συχνά τα κοινωνικά προβλήματα της εποχής δείχνει κάτι θεμελιώδες για τη φύση της ανάπτυξης, το οποίο συχνά παραγνωρίζεται: ότι η ανάπτυξη πραγματώνεται σε ένα κοινωνικό περιβάλλον. Η κοινωνική πολιτική και οι ιδέες επηρεάζουν τις θεωρίες που διαμορφώνουμε· κατά τον ίδιο τρόπο επηρεάζονται και τα παιδιά από τις κυρίαρχες πεποιθήσεις και πρακτικές. Πολλοί ψυχολόγοι επιχειρήσαν να υποβαθμίσουν την επίδραση του πολιτισμού στην **ανάπτυξη**. Αυτό δεν εκπλήσσει, κυρίως για δυο λόγους. Πρώτον, είναι πειρασμός να σκεφτούμε ότι οι ψυχολογικές διεργασίες, όπως είναι η **αντίληψη**, η **σκέψη** και το **συναίσθημα** αφορούν αυτό που συμβαίνει στο νου ανεξάρτητα από οποιοσδήποτε κοινωνικές επιδράσεις. Δεύτερον, οι «κοινωνικές επιδράσεις» που συνθέτουν τον πολιτισμό είναι τόσο περίπλοκες ώστε φαίνεται αρκετά δύσκολο να τις περιγράψουμε, πόσο μάλλον να κατανοήσουμε την επίδρασή τους στον τρόπο με τον οποίο σκεπτόμαστε και ενεργούμε. Έτσι, παραδοσιακά, υπήρχε μια διάσταση ανάμεσα στους ψυχολόγους οι οποίοι μελετούν αυτό που συμβαίνει στο νου και σε αυτούς που διερευνούν τις κοινωνικές διεργασίες (κοινωνιολόγοι) και τον πολιτισμό (ανθρωπολόγοι).

Και συνεχίζει «αν και αυτή η διάσταση απόψεων είναι εμφανής, πάντα γινόταν προσπάθειες να γεφυρωθούν τα χάσματα. Για παράδειγμα, οι ανθρωπολόγοι της δεκαετίας του 1920, όπως είναι η Margaret Mead, περιέγραψαν την επίδραση που έχουν τα διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα στην πορεία της ανάπτυξης. Ο κύριος σκοπός της μελέτης της Mead ήταν να δείξει ότι οι πεποιθήσεις των δυτικών κοινωνιών και τα ευρήματα για την ανάπτυξη στις κοινωνίες αυτές ίσως δεν συναντώνται στους μη δυτικούς πολιτισμούς. Μια από τις μελέτες της, κατέδειξε ότι η εφηβεία στο νησί Σαμόα του Ειρηνικού Ωκεανού είναι μια πολύ διαφορετική και λιγότερο επώδυνη διαδικασία από ό,τι η αντίστοιχη στα βιομηχανικά κράτη. Στο βιβλίο της «Μεγαλώνοντας στη Σαμόα» (1928) υπάρχουν αρκετές ενδιαφέρουσες διαπολιτισμικές συγκρίσεις στη βιβλιογραφία για την ανθρώπινη ανάπτυξη. Ωστόσο, είναι δύσκολο να ενσωματώσουμε τις συγκρίσεις αυτές στη θεωρητική μας κατανόηση. Εάν εξετάσουμε την πιο δημοφιλή πρόσφατη προσπάθεια να εντάξουμε την ανθρώπινη ανάπτυξη στο κοινωνικό της πλαίσιο, θα διαπιστώσουμε ορισμένες από τις δυσκολίες αυτές.

Ο Lewis (1998, 13) αναφέρει, επίσης, το έργο του Bronfenbrenner (1979). Για τον Bronfenbrenner, όπως επίσης και για τον Neisser (1988), το άτομο εμπλέκεται στο κοινωνικό του περιβάλλον σε πολλά διαφορετικά επίπεδα. Τα επίπεδα αυτά παρουσιάζονται με τους ομόκεντρους κύκλους του Πίνακα 5.

Πίνακας 5. Η οικολογία της ανθρώπινης ανάπτυξης κατά τον Bronfenbrenner.

Πηγή: Charlie Lewis, 1998, 14.

Ο Bronfenbrenner (1979, στο Lewis, 1998, 13), τονίζει ότι το **μικροσύστημα** αντιπροσωπεύει τις αλληλεπιδράσεις του ατόμου με τους άλλους· για παράδειγμα, τις καθημερινές επαφές του παιδιού με την οικογένεια του, τους δασκάλους και τους φίλους του. Το **μεσοσύστημα** είναι μέρος του κοινωνικού κόσμου που συνδέει μεταξύ τους διαφορετικά στοιχεία των καθημερινών επαφών του παιδιού (στο μικροσύστημα). Για παράδειγμα, εάν οι γονείς βοηθούν το παιδί στα μαθήματά του, το παιδί θα τα πηγαίνει καλύτερα με το δάσκαλο. Οι δυο εξωτερικοί δακτύλιοι του Πίνακα 5 αναφέρονται στην ευρύτερη κοινωνία. Το **εξωσύστημα** αναφέρεται σε όλες εκείνες τις κοινωνικές διεργασίες που έχουν έμμεση επίδραση στα άτομα. Για παράδειγμα, η πρόσβαση σε βρεφονηπιακούς σταθμούς είναι δυνατόν να παίξει ρόλο στον τρόπο με τον οποίο οι γονείς φέρνουν σε πέρας τη φροντίδα των παιδιών τους και, κατ' επέκταση, στις αλληλεπιδράσεις τους με τα παιδιά τους. Μια τέτοια πρόσβαση επηρεάζεται κατά πολύ από την τοπική κρατική πολιτική απέναντι στους βρεφονηπιακούς σταθμούς.

Ο Bronfenbrenner (1979, στον Lewis, 1998, 14) περιγράφει πως καθένα από τα συστήματα αυτά ταιριάζει γύρω από το άτομο, όπως οι γνωστές ρωσικές κούκλες που τοποθετούνται η μια μέσα στην άλλη. Η περιγραφή αυτή είναι χρήσιμη, αλλά εάν φέρουμε στο νου μας τις ρωσικές κούκλες, θα δούμε ότι δεν υπάρχουν συνδέσεις μεταξύ των διαφορετικών επιπέδων (οι κούκλες σε αυτή την περίπτωση). Κατά τον ίδιο τρόπο, το μοντέλο του Bronfenbrenner λειτουργεί μόνον ως μια μερική περιγραφή του πλούτου των επιδράσεων που δεχόμαστε στη ζωή μας· δεν μας δείχνει όμως πως τα μέρη αυτά ταιριάζουν το ένα με το άλλο, ούτε προσδιορίζει τη σχετική συμβολή του καθενός από αυτούς.

II. Κύκλος ζωής του ατόμου και βρεφική ηλικία

Όπως ο Μάνος (1997, 50) αναφέρει για το πρώτο στάδιο, ήδη από τον τέταρτο με έκτο μήνα το παιδάκι αρχίζει να προσπαθεί να αποχωριστεί από τη μητέρα του, καθώς και η ανάπτυξη του μυϊκού του συστήματος το βοηθά να αρχίσει να εξερευνά το περιβάλλον του. Ο φόβος να χάσει τη μητέρα του στην προσπάθειά του να αποχωριστεί από αυτήν δημιουργεί τον *φόβο των ξένων* γύρω στους οκτώ μήνες, οπότε παρατηρούμε ένα βρέφος που πήγαινε εύκολα σε άλλη αγκαλιά να μην αποχωρίζεται την μητέρα του και να κλαίει κάθε φορά που το ζητά άλλο άτομο. Η διεργασία αυτή του *αποχωρισμού - εξατομίκευσης* του παιδιού είναι από τις σημαντικότερες, φτάνει στο αποκορύφωμά της στους δεκαοκτώ μήνες και συμπληρώνεται κατά την Mahler (1975, στο Μάνο 1997, 50), όταν το παιδάκι γίνει τριών χρόνων, αφού, όμως, προηγηθεί και επαναπροσέγγιση του παιδιού προς την μητέρα (Πίνακας 1).

Ο ρόλος της μητέρας στο να αφήσει το νήπιο να φύγει από κοντά της παροτρύνοντας και ενισχύοντας την ανάγκη του για ανεξαρτησία και ταυτόχρονα ανακουφίζοντας τον φόβο του από τον *αποχωρισμό* και την ανάγκη του για εξάρτηση είναι αποφασιστικός και η συμπεριφορά της θα κρίνει κυρίως κατά πόσο το άτομο θα γίνει ή όχι ελεύθερο και ανεξάρτητο, αλλά και ταυτόχρονα ικανό για στενές και αρμονικές διαπροσωπικές σχέσεις.

Ο Herbert (1997, 38) συνεχίζει ότι το νεογέννητο παιδί, αναπτύσσει αισθήματα εξάρτησης και αναζητά την εμπιστοσύνη, ενώ αργότερα επιδιώκει την **αυτονομία του**. Τα αισθήματα εμπιστοσύνης, ασφάλειας, αυτοπεποίθησης ή αισιοδοξίας που μπορεί να αναπτύξει ένα παιδί συνδέονται με τη στοργή, τη συνεχή παροχή φροντίδας και την έγκαιρη ικανοποίηση των αναγκών του από τους ανθρώπους που το φροντίζουν. Ορισμένοι γονείς είναι υπερβολικά ανώριμοι ή πολύ απασχολημένοι με τα προσωπικά τους προβλήματα για να το πράξουν αυτό. Η παραμέληση, η κακομεταχείριση και η αδιαφορία εμποδίζουν τα παιδιά να αντιληφθούν ότι οι δικές τους πράξεις έχουν λογικά αποτελέσματα. Η υπερβολική ασυνέπεια των γονέων και οι δυσμενείς συνθήκες ζωής – κοινωνικές και σωματικές μειονεξίες – εμπλέκονται με την αίσθηση του παιδιού για την προσωπική του επάρκεια και παρακωλύουν την απόκτηση των δεξιοτήτων ζωής. Τέτοιες επεμβάσεις είναι πιθανό να γεννήσουν σε ένα παιδί προβληματική συμπεριφορά.

III. Κύκλος ζωής του ατόμου και προσχολική ηλικία

Σύμφωνα με το Μάνο (1997,52), η προσχολική ηλικία εκτείνεται από τα δύο περίπου χρόνια έως τον πέμπτο με έκτο χρόνο της ζωής του παιδιού. Στην θεωρία της ψυχοσεξουαλικής ανάπτυξης του Freud, ταυτίζεται με την περίοδο που το παιδί εγκαταλείπει το στοματικό στάδιο για να περάσει διαδοχικά στο πρωκτικό και λίγο αργότερα στο φαλλικό, με κύριο χαρακτηριστικό των σταδίων αυτών την επένδυση με έντονα αισθήματα των αντίστοιχων περιοχών. Είναι επίσης, η χρονική περίοδος που αποκρυσταλλώνεται η ταυτότητα του φύλου και εμφανίζεται το οιδιπόδειο σύμπλεγμα, θετικό και αρνητικό.

Η πιο χαρακτηριστική ενασχόληση του παιδιού στην ηλικία αυτή είναι το παιχνίδι. Το παιχνίδι στη φάση αυτή της ζωής του ανθρώπου, κατά τους Rapoport (1981, 21), είναι διεργασία ανάπτυξης, εξερεύνησης, συμμετοχής και κυριαρχίας πάνω στις δεξιότητες. Οι Rapoport, επίσης, αναφέρουν ότι στην ηλικία αυτή, μπαίνουν οι βάσεις της στάσης του παιδιού προς τις εμπειρίες και επομένως της ικανότητάς του, για ανάπτυξη.

Ο ρόλος των γονιών στην περίοδο αυτή του ατόμου είναι πολύ σημαντικός. Ο Μάνος (1997, 53), αναφέρει ότι η αγάπη των γονιών μεταξύ τους και προς το παιδί και ο μηχανισμός της **ταυτοποίησης** (καλύτερα να περιμένω να γίνω σαν τον πατέρα ή τη μητέρα, όταν μεγαλώσω), βοηθούν το παιδί να λύσει το οιδιπόδειο σύμπλεγμα και να βγει από τη φάση αυτή. Οι Rapoport (1981, 22), επίσης, αναφέρουν ότι στη φάση αυτή της ζωής του ατόμου, ο γονιός είναι ο ενεργοποιητής της τάσης του παιδιού για παιχνίδι και συνακόλουθα της απόκτησης εμπειριών και της ανάπτυξης των δεξιοτήτων του. Οι Rapoport (1981, 22), επίσης, αναφέρουν ότι είναι πολύ σημαντικό να σέβονται οι γονείς την αλληλουχία των σταδίων της ζωής του παιδιού και την ιδιαιτερότητα του κάθε παιδιού.

IV. Κύκλος ζωής του ατόμου και λανθάνουσα περίοδος

Η λανθάνουσα περίοδος, «η ηρεμία πριν την τρικυμία της εφηβείας» διαδραματίζει εξίσου σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της προσωπικότητας και στην απαρτίωση των στοιχείων **αυτονομία – αυτοδιαφοροποίηση και αυτοεκτίμηση**.

Κατά τον Μάνο (1997, 53), η λανθάνουσα περίοδος αντιστοιχεί στην ηλικία από πέντε με έξι μέχρι έντεκα περίπου ετών. Ο όρος λανθάνουσα χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει την απώθηση στο ασυνείδητο των αιμομικτικών και γονεοκτονικών τάσεων της προηγούμενης περιόδου και δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι σημαίνει απουσία σημαντικών εξελίξεων και δραστηριοτήτων στην περίοδο αυτή, που είναι κυρίως οι εξής: 1) Η ανάπτυξη ποικίλων νοητικών, κατασκευαστικών και ακαδημαϊκών ικανοτήτων ή δεξιοτήτων, καθώς και η ανάπτυξη της απαραίτητης εσωτερικής παρώθησης και κινητοποίησης για την επίτευξή τους. 2) Η ανάπτυξη της ικανότητας για κοινωνικοποίηση μέσα από διαπροσωπικές αντιδράσεις τόσο με συνομηλικούς, όσο και με ενήλικους. 3) Η ταυτοποίηση με συνομηλικούς του ίδιου φύλου και η δημιουργία ομάδων. 4) Η προοδευτική αύξηση της αυτονομίας και ανεξαρτησίας. 5) Η ανάπτυξη της ικανότητας χειρισμού του άγχους.

V. Κύκλος ζωής του ατόμου και εφηβεία

Ο Σ. Μανωλόπουλος (στους Τσιάντη Μανωλόπουλο, 1987, 43), ορίζει την εφηβεία ως μια εξελικτική διεργασία στη ζωή του ανθρώπου που αρχίζει «βιολογικά», με τις μεταβολές της φυσιολογίας της ήβης, και τελειώνει «ψυχολογικά», με την τελική οργάνωση της σεξουαλικότητας.

Ο Παρασκευόπουλος (1985, (4), 11), ορίζει την εφηβική ηλικία ως την τελευταία φάση της ανάπτυξης, το τελευταίο στάδιο στην πορεία του ατόμου προς την ωριμότητα. Καλύπτει τη χρονική περίοδο ανάμεσα στην παιδική και στην ώριμη ηλικία και αποτελεί τη φάση της ζωής κατά την οποία πραγματοποιείται το πέρασμα του ατόμου από τον κόσμο του παιδιού, με την ανεμελιά και την εξάρτηση, στον κόσμο του ενήλικου, με την υπευθυνότητα και την αυτοδιαχείριση. Το πέρασμα αυτό ασφαλώς δεν γίνεται «εν μια νυκτί», αλλά βαθμιαία σε ένα διάστημα 7-8 ετών. Στο διάστημα αυτό, το αναπτυσσόμενο άτομο, ο **έφηβος**, δεν είναι πια παιδί ούτε όμως ακόμη ενήλικος. Παρουσιάζει χαρακτηριστικά που ορισμένα θυμίζουν την παιδική ηλικία και άλλα που θυμίζουν την ώριμη ηλικία. Γι' αυτό, η εφηβική ηλικία χαρακτηρίζεται ως περίοδος **μεταβατική**.

Παρά το μεταβατικό της χαρακτήρα, η εφηβική ηλικία αποτελεί μια ξεχωριστή αναπτυξιακή περίοδο, με ειδικά αναπτυξιακά γνωρίσματα και ειδικούς αναπτυξιακούς στόχους που την διαφοροποιούν από τις άλλες εξελικτικές περιόδους.

Στο παρόν κεφάλαιο, θα περιγραφούν οι διεργασίες της εφηβείας από τη σκοπιά των ψυχαναλυτικών θεωριών των **ενορμήσεων**, της **Ψυχολογίας του Εγώ**, των **σκέσεων αντικειμένου** (object relations) και της **Ψυχολογίας του Εαυτού**. Επίσης, θα αναφερθούμε περιληπτικά στο ρόλο που διαδραματίζουν στη ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη του εφήβου ο κοινωνικός περίγυρος, η πολιτισμική ομάδα και κυρίως οι στάσεις της οικογένειας.

Ο Μανωλόπουλος (1987, 43), αναφέρει ότι κατά την περίοδο της εφηβείας, σύμφωνα με τον Freud (1905), οι ερωτογόνες ζώνες υποτάσσονται στην κυριαρχία της γενετήσιας ζώνης, τίθενται διαφορετικοί σεξουαλικοί στόχοι για τον άντρα και τη γυναίκα και το άτομο βρίσκει ένα σεξουαλικό σύντροφο έξω από τα όρια της οικογένειας.

Επίσης ότι, «η εφηβεία αποτελεί μια μεταβατική περίοδο μεταξύ της παιδικής οργάνωσης του ψυχιισμού και της κατάληξης στην ενήλικη, **ώριμη προσωπικότητα**».

Σ' αυτή την εξελικτική φάση η ψυχική ισορροπία διαταράσσεται και η προσωπικότητα χαρακτηρίζεται από ρευστότητα. Το Εγώ γίνεται ευάλωτο εξαιτίας της εναλλαγής των παλινδρομικών και των προοδευτικών κινήσεων που συνεπάγεται η προσπάθειά του να οργανώσει τις καινούριες εμπειρίες της ήβης. Το Εγώ κατακλύζεται από τις ενορμήσεις της ήβης, «αιφνιδιάζεται», καθώς είναι υποχρεωμένο να απαρτιώσει στην αναπαράσταση του εαυτού τη νέα εικόνα του σεξουαλικά ώριμου σώματος. Όλες αυτές οι διεργασίες πυροδοτούν αλυσιδωτές ψυχολογικές μεταλλάξεις.

Ταυτόχρονα, ο έφηβος καλείται να ανταποκριθεί στις αυξημένες εσωτερικές και εξωτερικές (κοινωνικές) απαιτήσεις για **ανεξαρτητοποίηση** από τους γονείς του, εγκατάλειψη της ιδανικής εικόνας που είχε γι' αυτούς και αποδοχή των περιορισμών της πραγματικότητας. Αν αυτή η εφηβική διεργασία για **αποχωρισμό - ατομικοποίηση** έχει ομαλή έκβαση, αποκρυσταλλώνεται το βασικό σχήμα της **ταυτότητας**. Παράλληλα, με τη βαθμιαία και επώδυνη διαδικασία της **απο-**

ιδανικοποίησης (deidealization) των εσωτερικευμένων γονεϊκών εικόνων, δομείται το ώριμο ιδεώδες του Εγώ του ενήλικου.

Πρέπει να τονιστεί εξαρχής, ότι οι διεργασίες της εφηβείας που αναφέραμε μπορούν να πραγματοποιηθούν και να ολοκληρωθούν μόνο σε ευνοϊκές πολιτισμικές και κοινωνικές συνθήκες, οι οποίες παρέχουν αφενός **σταθερά όρια** και αφετέρου προϋποθέσεις για νέες εσωτερικεύσεις» (Μανωλόπουλος, 1987, 43-44).

Ο Havinghurst (1972, στην Παύλου, δημοσίευτη πτυχιακή εργασία, 2000, 11) αναφέρει οκτώ έργα για την εφηβική περίοδο:

1. Να καταφέρνει νέες και πιο ώριμες σχέσεις με άτομα της ηλικίας του και των δύο φύλων.
2. Να κατορθώνει ένα αρσενικό ή θηλυκό κοινωνικό ρόλο.
3. Να αποδεχτεί και να χρησιμοποιεί το σώμα του αποτελεσματικά.
4. Να κατορθώσει συναισθηματική ανεξαρτησία από του γονείς και τους άλλους ενήλικους.
5. Να ετοιμαστεί για γάμο και οικογενειακή ζωή.
6. Να προετοιμαστεί για οικονομική καριέρα.
7. Να αναζητήσει αξίες και ηθικό σύστημα σαν οδηγό συμπεριφοράς.
8. Να ποθήσει και να κατορθώσει κοινωνική, υπεύθυνη συμπεριφορά.

Η επιτυχής ολοκλήρωση των έργων της εφηβείας εξαρτάται από την ολοκλήρωση των έργων της παιδικής ηλικίας και θέτει το επίπεδο της ολοκλήρωσης των έργων της εφηβείας.

Σύμφωνα με τον Bloss (1979, στην Παύλου, δημοσίευτη πτυχιακή εργασία, 2000,11), αυτά τα έργα επιτυγχάνουν μέσω επιτυχή αποχωρισμού – εξατομίκευσης.

1. Η αίσθηση της απώλειας του αντικειμένου.

Ο Μανωλόπουλος (1987,47), αναφέρει ότι ο έφηβος πιέζεται από εξωτερικές και εσωτερικές απαιτήσεις να απομακρυνθεί από τους γονείς – αντικείμενα των αιμομικτικών και εξαρτητικών σχέσεων, οι οποίες επανέρχονται βίαιες με την αναβίωση της παιδικής σεξουαλικότητας, και χρησιμοποιεί, μεταξύ άλλων μηχανισμών άμυνας, τη μετάθεση της λίμπιντο. Αυτή η λιβιδινική αποεπένδυση των αναπαραστάσεων των γονεϊκών αντικειμένων, που συντελείται κατά την εφηβεία, δημιουργεί **συναισθήματα πένθους** και μια γενική αστάθεια.

Κατά το Μανωλόπουλο (1987,47), οι **θεωρίες της ψυχολογίας του Εγώ** περιγράφουν ικανοποιητικά και μας βοηθούν να κατανοήσουμε αυτά τα φαινόμενα πένθους, τα αισθήματα απογοήτευσης, τις εκρήξεις ναρκισσιστικής οργής και την αδυναμία του Εγώ, που προκαλούνται από την λιβιδινική αποένδυση των γονεϊκών εικόνων κατά την εφηβεία.

Κατά τον P.Bloss (1962, στο Μανωλόπουλο 1987, 47-48), η αδυναμία του Εγώ (ego weakness) που παρατηρείται κατά την εφηβεία είναι **σχετική**, λόγω της αύξησης της δύναμης των ενορμήσεων, αλλά είναι και **απόλυτη**, επειδή ο έφηβος απορρίπτει την υποστήριξη του γονεϊκού Εγώ, το οποίο τον βοηθούσε όποτε χρειαζόταν – σαν προέκταση του δικού του Εγώ – να ελέγχει το άγχος και να ρυθμίζει την **αυτοεκτίμηση** του.

Απορρίπτοντας την αυθεντία των γονέων του, ο έφηβος μένει μόνος, μετέωρος, εύκολη λεία απογοητεύσεων και ναρκισσοιστικών τραυμάτων. Νιώθει ξένος μέσα στο ίδιο του το σώμα, διασπασμένος, «σαν να του έχουν τραβήξει την πρίζα», όπως είπε χαρακτηριστικά ένας έφηβος, κατά τον Μανωλόπουλο (1987, 43). Τα παράξενα **αισθήματα αποπροσωποποίησης** (depersolization) και **αποπραγμάτωσης** (derealization) του προξενούν το φόβο ότι θα τρελαθεί. Νιώθει μέσα του ερημιά και κενό κι αυτό του προκαλεί, ακόρεστη πείνα για συναισθήματα και για αντικείμενα.

Έτσι, ο Bloss (1962, στο Μανωλόπουλο 1987,48) ερμηνεύει την ξέφρενη προσπάθεια των εφήβων:

- ❖ να παραμείνουν δεμένοι με την πραγματικότητα
- ❖ να είναι ενεργητικοί, δραστήριοι, υπερκινητικοί
- ❖ να επιδιώκουν σκληρές αντιπαραθέσεις και έντονες συγκινήσεις.
- ❖ να απομονώνονται και να φαντασιώνουν σκηνές φοβερής έντασης

Τόσο ο Bloss (1967) όσο και ο Eissler (1958) υποστηρίζουν, ότι η αίσθηση της ανεπάρκειας, της απορρύθμισης, η εναγώνια ενασχόληση με το μέλλον και η αναζήτηση μιας στέρεης βεβαιότητας είναι χαρακτηριστικά στοιχεία της εφηβείας. Αναζητώντας τη σιγουριά, ο έφηβος μπορεί να αρνηθεί τους περιορισμούς της πραγματικότητας, να αγνοήσει την αντίληψη των αδυναμιών των γονιών του και να αρχίσει πάλι να τους εξιδανικεύει, να συμμορφώνεται προς τις υποδείξεις τους και να χρησιμοποιεί τα δικά τους κριτήρια για να ρυθμίζει τη ναρκισσοιστική του ισορροπία. (στο Μανωλόπουλο 1987,48).

Ο Μανωλόπουλος (1987,48), πιστεύει ότι το καιρίο ερώτημα που απασχολεί κάθε έφηβο είναι, αν μπορεί να αντέξει να μη γνωρίζει **τί είναι**, όσο διάστημα χρειάζεται για να γίνει αυτό που μαθαίνει. Να διανύσει, δηλαδή, τη διαδρομή που ο Πίνδαρος συνόπισε με το: «Γένυοιο οίος έσει μαθών». Κατά τον Winnicott (1965, στο Μανωλόπουλο 1987, 48), ο έφηβος σ' αυτή την πορεία έχει απόλυτη ανάγκη:

- να αποφύγει κάθε μη γνήσια λύση
- να νιώθει πραγματικός ή να αντέχει το να μη νιώθει καθόλου
- να ανταγωνίζεται την κοινωνία, νιώθοντας όμως ότι το κοινωνικό πλαίσιο είναι άξιο της εμπιστοσύνης του, ότι θα ανταποκριθεί με σταθερότητα στις προκλήσεις του, δηλαδή ούτε θα το εκδικηθεί ούτε θα καταρρεύσει.

Η παρορμητική συμπεριφορά που συχνά παρατηρείται στους εφήβους έχει, εκτός των άλλων, και μια προσαρμοστική λειτουργία.

Και ο Bloss (1967), και ο Erikson (1968), συμφωνούν ότι οι αντιπαραθέσεις του εφήβου προς το περιβάλλον του, τις οποίες προκαλεί, ενισχύουν τον έλεγχο της πραγματικότητας, καθορίζουν «απέξω» τα όρια του Εγώ και στερεώνουν την **αίσθηση της ταυτότητας**. Με το να «σκοντάφτει πάνω στην πραγματικότητα», ο έφηβος μαθαίνει σιγά-σιγά πού τελειώνει αυτός και πού αρχίζουν οι άλλοι. (στο Μανωλόπουλο 1987,49).

ii. Η δεύτερη διεργασία αποκωρισμού – ατομικοποίησης

Αρχικά ο Bloss (1967) και αργότερα ο Schafer (1973), αναφέρουν ότι κατά την εφηβεία ο έφηβος εγκαταλείπει τις εξαρτητικές σχέσεις αντικειμένου, διαφοροποιεί τις αναπαραστάσεις του εαυτού από τα εσωτερικευμένα γονεϊκά αντικείμενα και αποκτά **αίσθηση συνέχειας και συνοχής του εαυτού** και των **αντικειμένων**. Αυτή είναι η λεγόμενη δεύτερη διεργασία **αποκωρισμού – ατομικοποίησης**, της Mahler (1963) η οποία παραλληλίζεται με την ομώνυμη διεργασία ανάπτυξης κατά τα πρώτα τρία χρόνια της ζωής, η οποία τελειώνει όταν επιτυγχάνεται η αίσθηση της συναισθηματικής μονιμότητας του αντικειμένου. (στο Μανωλόπουλο 1987, 51).

Ο Μανωλόπουλος (1987,51), λέει χαρακτηριστικά: *«Όπως το νήπιο “σκάει σιγά-σιγά από το αυγό” της συμβιωτικής σχέσης με τη μητέρα, έτσι και ο έφηβος απομακρύνεται σταδιακά από τις εξαρτητικές και αιμομικτικές σχέσεις αντικειμένου που είχε με τους γονείς του.»*

Ενώ ο Bloss (1967, στο Μανωλόπουλο 1987, 51), τονίζει ότι με την έναρξη της ήβης, το παιδί μπαίνει σε μια περίοδο παρόμοια με τη νηπιακή. Και τώρα, όπως και τότε, η ρευστότητα της οργάνωσης του Εγώ είναι προϋπόθεση για την αποκρυστάλλωση μιας αίσθησης μονιμότητας και συνέχειας του εαυτού.

Και ο Μανωλόπουλος (1987,51), συνεχίζει *«καθώς προχωρεί αυτή η διεργασία, ο έφηβος αναλαμβάνει όλο και πιο πολύ την ευθύνη των φαντασιώσεών του και των συναισθημάτων του και έχει όλο και λιγότερη ανάγκη από τον έξω κόσμο για να τον καθορίζει. Γίνεται λιγότερο εγωκεντρικός, αναγνωρίζει ότι τα αντικείμενα υπάρχουν ανεξάρτητα από τις δικές του επιθυμίες και ανάγκες και ότι μπορεί να προσδοκεί ικανοποιήσεις από τις σχέσεις του με αυτά».*

Στο τέλος της εφηβείας οι αναπαραστάσεις του εαυτού αποκτούν σταθερά όρια, ώστε να μπορούν να αντιστέκονται στις μετατοπίσεις των επενδύσεων και στις διακυμάνσεις των επιπέδων **αυτοεκτίμησης** (Jacobson, 1964, στο Μανωλόπουλο 1987,51).

Ο Μανωλόπουλος (1987,51), πιστεύει ότι όταν η ψυχολογική απομάκρυνση από τις εξαρτητικές σχέσεις αντικειμένου δεν είναι εφικτή, ο έφηβος απειλείται από απώλεια του ελέγχου του Εγώ που προκαλούν οι παλινδρομικές έλξεις για ένωση με πολύ ελκυστικά και επικίνδυνα προσιδιποδειακά αντικείμενα.

Σε τέτοιες περιπτώσεις είναι συνηθισμένο φαινόμενο να δίνει ο έφηβος τη λεγόμενη «γεωγραφική λύση», αναφέρει ο Bloss (1979, στο Μανωλόπουλο 1987, 51). Να το σκάει δηλαδή από το σπίτι, να εγκαταλείπει το σχολείο και να περιπλανιέται ή να καταφεύγει σε άλλες κοινωνικές δομές, τις οποίες χρησιμοποιεί σαν υποκατάστατα της οικογένειας. Δύο πράγματα ενδέχεται να συμβούν: ή ο έφηβος θα καταλήξει να αναπαραγάγει την αρχική του οικογένεια στο καινούριο του περιβάλλον και **θα δαιωνίσει την εξάρτησή από γονεϊκά πρότυπα** ή, αν είναι τυχερός θα βρει πράγματι μια καλύτερη «οικογένεια» και θα συμπληρώσει τη διεργασία της ανεξαρτητοποίησής του με τη βοήθεια του καινούριου περιβάλλοντος.

Και ο Bloss (1979, στο Μανωλόπουλο 1987, 52) συνεχίζει: «αν τα ελλείμματα του Εγώ (ego defects) δεν είναι πολύ σοβαρά, αν συγχρόνως οι εξωτερικές συνθήκες είναι

υποστηρικτικές για το ναρκισσισμό του εφήβου και ευνοούν νέες εσωτερικεύσεις, τότε η διαφοροποίηση του εαυτού, καθώς και η νέα χαρακτηριστική σύνθεση, προοδεύουν ικανοποιητικά. Αυτές οι αναπτυξιακές κατακτήσεις κάνουν τον έξω κόσμο λιγότερο απαραίτητο σαν πηγή τελειότητας και άμεσης ικανοποίησης των αναγκών του. Με άλλα λόγια, το Εγώ του εφήβου μπορεί τότε να αντέξει τις επώδυνες διαδικασίες της εγκατάλειψης των εξιδανικεύσεων του εαυτού, του αντικειμένου και της αποδοχής της πραγματικότητας».

Το σημείο αυτό της θεωρίας του Bloss αποτελεί το υποστηρικτικό υπόβαθρο της αρχικής υπόθεσης της παρούσας μελέτης, αρχικά για το εάν και στη συνέχεια για το πώς τα επαναλαμβανόμενα πρότυπα καθορίζουν τις στάσεις και τη συμπεριφορά των απογόνων μιας οικογένειας. Στην πορεία της παρούσας μελέτης θα γίνει η σύνδεση του όρου αυτοεκτίμηση με την λειτουργία που μόλις περιγράψαμε.

iii. Ο σχηματισμός της ταυτότητας

Οι Rapoport και Rapoport (1981,30), αναφέρουν ότι ο κοινός παράγοντας που βοηθάει τον έφηβο να βάλει τάξη μέσα σ' αυτή τη σύγχυση της εφηβείας είναι ο αγώνας για την αποκρυστάλλωση μιας ουσιαστικής προσωπικής ταυτότητας.

Ο Erikson (1968, στους Rapoport και Rapoport, 1981,30), έχει αναλύσει πολύ ξεκάθαρα αυτή την αναζήτηση της απάντησης στο ερώτημα «Ποιός είμαι;». Ο έφηβος δοκιμάζει κάθε είδους πιθανή **ταυτότητα**, ζητώντας να δώσει διάφορους ρόλους πειραματιζόμενος με διάφορα είδη σχέσεων, εξερευνώντας τις νοητικές και φυσικές του δυνάμεις. Το αποτέλεσμα θα είναι ικανοποιητικό, αν η ταυτότητα που διάλεξε ταιριάζει με τους διαθέσιμους ρόλους της ζωής, αλλά είναι πιθανόν, να υπάρξουν σημάδια κατάθλιψης και απόγνωσης, **καμηλής αυτοεκτίμησης** και μια αίσθηση ότι τίποτα δεν έχει νόημα, αν το νεαρό άτομο δεν έχει καταφέρει να βρει την απάντηση στο ερώτημα «Ποιος Είμαι;» ή αν η ταυτότητα που διάλεξε δεν ταιριάζει με κανένα εφικτό κοινωνικό ρόλο ή ακόμα δεν είναι αποδεκτή.

Ο Herbert (1992) αναφέρει, τη σημασία τα θεωρητικής εργασίας του Erikson για το σχηματισμό της ταυτότητας στην εφηβική ηλικία. Ο Erikson (1965,1968, στον Herbert 1992,36) βλέπει την εφηβεία ως ένα από τα διαδοχικά στάδια του κύκλου της ζωής με μια συγκεκριμένη αναπτυξιακή κρίση που πρέπει να επιλυθεί (όπως άλλωστε συμβαίνει και με όλα τα στάδια). Στην εφηβική ηλικία η αναπτυξιακή κρίση έχει τους εξής δύο πόλους: «απόκτηση ταυτότητας» - «σύγχυση ρόλων», οι οποίοι μάλιστα είναι κατά μία έννοια, αντίθετοι ο ένας στον άλλο. Υποστηρίζει λοιπόν ο Erikson (1965, 1968), ότι καθώς ο έφηβος αφήνει πίσω του την παιδική ηλικία αρχίζει την αγωνιώδη προσπάθεια να βρει (στάδιο 1) μια ικανοποιητική απάντηση στο ερώτημα «ποιος είμαι;». Στην αναζήτησή του αυτή είναι δυνατό να δοκιμάσει ποικίλες σχέσεις (στάδιο 2). Κάνει πειραματιζόμενος μια προσπάθεια εξερεύνησης του εαυτού. Μερικοί έφηβοι καταλήγουν να διαμορφώσουν μια ανώριμη προσωπικότητα. Άλλοι έφηβοι, αργούν πολύ, αποτυγχάνουν να αποσαφηνίσουν την προσωπική τους ταυτότητα και να της δώσουν περιεχόμενο και τότε είναι πολύ πιθανό να βιώσουν κατάθλιψη ακόμα και απόγνωση.

Αυτά τα αισθήματα σε συνδυασμό με μια αίσθηση «κενού» και υποτίμησης του εαυτού, είναι οι ενδείξεις αυτού που ο Erikson ονομάζει «σύγχυση ρόλων». Φυσικά, πολλοί από εμάς ποτέ δεν σταματούμε να αμφισβητούμε την ταυτότητα μας και να επεξεργαζόμαστε ή να αναδιαμορφώνουμε την προσωπικότητα μας, ωστόσο, απολαμβάνουμε την ασφάλεια μιας ξεκάθαρης αίσθησης του «ποιοι είμαστε» (στάδιο 3).

Ο T. Lidz (1968, στους Rapoport και Rapoport, 1981,30), περιέγραψε την εφηβεία σαν την «εποχή της ανέμελης περιπλάνησης του πνεύματος στον κόσμο της φαντασίας, και σαν αναζήτηση ιδεαλιστικών οραμάτων, αλλά και εποχή της απογοήτευσης και απέχθειας προς τον κόσμο και τον εαυτό».

Η A. Freud (1958, στους Rapoport και Rapoport, 1981,30), ερμήνευσε τη διεργασία αυτή σαν ένα «θλιμμένο αποχαιρετισμό της παιδικής ηλικίας, μια αποκήρυξη των ικανοποιήσεων και των δεσμών της και το ξύπνημα της χαράς και των δυνατοτήτων της ενήλικης ζωής που ξανοίγονται μπροστά (στους εφήβους) του».

Κατά τον Αναστασόπουλο (1998, 53-57), η ίδια η διαδικασία της εφηβείας μπορεί να θεωρηθεί ως μία πορεία αναζήτησης και διαμόρφωσης της τελικής **ταυτότητας** του ατόμου, με το πέρασμα από την κατάσταση του παιδικού εαυτού σε αυτή του ενήλικου.

Η **απαρτίωση** των σχέσεων μεταξύ των αναπαραστάσεων του εαυτού και η απαρτίωση της εικόνας του σώματος διατηρεί την αίσθηση συνοχής και οδηγεί στη **διαφοροποίηση μεταξύ εαυτού και μη εαυτού**. Η απαρτίωση των ξεχωριστών αναπαραστάσεων εαυτού που είχε το άτομο κατά διάφορες χρονικές περιόδους εγκαθιστά την αίσθηση της διαχρονικής συνέχειας του εαυτού (Μανωλόπουλος, 1987,57 Αναστασόπουλος, 1998). Τέλος, αυτή η διεργασία του σχηματισμού της ταυτότητας ολοκληρώνεται με την απαρτίωση των σχέσεων μεταξύ του εαυτού και των εξωτερικών αντικειμένων, μέσα από προβλητικές και ενδοβλητικές ταυτίσεις (Erikson, 1968 - Grinberg, 1973, στο Μανωλόπουλο 1987, 57).

Ο Erikson (1968, στο Μανωλόπουλο 1987, 57), ορίζει την ταυτότητα ως το αποτέλεσμα της σύνθεσης που επιτελείται κατά την εφηβεία όλων των συνειδητών και ασυνειδητών πλευρών της προσωπικότητας σε μία ιεραρχία εικόνων του εαυτού που διαρκεί στο χρόνο.

Ο Αναστασόπουλος (1998,53), αναφέρει ότι η αντίληψη για τον εαυτό περιλαμβάνει εν μέρει και την ενσωμάτωση της στάσης των **σημαντικών άλλων** για μας. Στην παιδική και πρώτη εφηβική ηλικία, η αυτοκριτική εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από κοινωνικές συγκρίσεις, πρότυπα φυσιολογικότητας, κοινωνικές ομοιότητες και συμπεριφορές που διευρύνουν την κοινωνική συνδιαλλαγή και παρουσία.

Η Harter (1990), τονίζει ότι όσο προχωρούμε προς το τέλος της εφηβείας υπάρχει μια μετατόπιση προς τον **αυτοκαθορισμό**, με όρους προσωπικών πεποιθήσεων και εσωτερικευμένων προτύπων.

Οι Davon & Hart (Αναστασόπουλος, 1998, 53-57) αναφέρουν ότι στη διάρκεια της εφηβείας τα διάφορα τμήματα του εαυτού αναπτύσσονται γύρω από έναν κεντρικό άξονα, είναι

όμως ασύνδετα μεταξύ τους, διαφορετικής ωριμότητας και χωρίς να έχουν απαρτιωθεί ακόμα σε ένα λίγο – πολύ συμπαγές σύνολο. Στο μεσαίο της στάδιο οι νέοι ανικνεύουν τις ασυνέπειες που εκδηλώνονται μεταξύ των διαφόρων τμημάτων του εαυτού τους (προς τους γονείς, τους δάσκαλους, τους φίλους) και αυτό προκαλεί έντονη ανησυχία. Αυτό συνδέεται με τα υπαρξιακά ερωτήματα που τους απασχολούν και με την αίσθηση **προσωπικής ευθραυστότητας**.

Ο S. Klein (1985), πιστεύει ότι ο διαχωρισμός μεταξύ του «αισθάνομαι» και «σκέφτομαι» - όπως αυτός εκφράζεται συχνά από τους εφήβους όταν λένε, π.χ., ότι «έτσι το αισθάνομαι και δεν αλλάζει, ό,τι κι αν μου πεις» ή ότι «έτσι το καταλαβαίνω μα δεν το νιώθω» - υποδηλώνει την έλλειψη απαρτίωσης μεταξύ διαφόρων τμημάτων της προσωπικότητας και της λειτουργίας τους. Είναι αναγκαίο να ολοκληρωθεί αυτή η απαρτίωση για να μπορέσει το άτομο να σχετιστεί με ομοιογενή τρόπο προς τα εξωτερικά και τα εσωτερικά του αντικείμενα.

Σύμφωνα με τον Piaget (1969), στην αρχή της εφηβείας οι νέοι μπορούν να δομήσουν μια αφαιρετική εικόνα για τον εαυτό τους, με βάση ιδιότητες ή ποιότητες που του αποδίδουν. Δεν μπορούν όμως να συγκρίνουν τη μια με την άλλη, μέχρι τη μέση εφηβεία, οπότε και δομείται μια προσωπική θεωρία με συνέπεια και σχετική συνοχή. Αυτό συνδέεται τόσο με την ψυχοσυναισθηματική όσο και με τη νοητική ωρίμανση του εφήβου, η οποία στο τέλος της αρχικής φάσης της εφηβείας περιλαμβάνει την πλήρη ικανότητα της **αφαιρετικής – συμβολικής σκέψης**.

Ο Bloss (1962), επίσης, τονίζει ότι οι έφηβοι πιστεύουν εγωκεντρικά ότι οι άλλοι ασχολούνται μαζί τους και τους βλέπουν όπως οι ίδιοι βλέπουν τον εαυτό τους. Αυτό σχετίζεται τόσο με τον **ναρκισσισμό**, όσο και με την αίσθηση αδυναμίας και ανασφάλειας λόγω της μείωσης της επιρροής των εσωτερικευμένων καλών γονεϊκών αντικειμένων και την κυριαρχία προβλητικών και ενδοβλητικών ταυτίσεων διογκωμένου περιεχομένου. Το συναίσθημα ότι είναι διάφανοι και ότι οι άλλοι μπορούν να δουν μέσα τους, είναι πολύ κοινό και διαδεδομένο στους εφήβους. Η ανάγκη επανόρθωσης των παντοδύναμων εσωτερικών αντικειμένων οδηγεί στην καταφυγή σε ναρκισσιστικές φαντασιώσεις.

Σύμφωνα με τον Scneider (1992), όπως η εφηβεία ή η εικόνα εαυτού, έτσι και η ταυτότητα επηρεάζεται από το δεδομένο κοινωνικό – πολιτισμικό περιβάλλον.

Η διαμόρφωση ταυτότητας, σύμφωνα με τους Greenacre (1958), Bloss (1962) και Torras De Bea (1987) προϋποθέτει την ανάπτυξη της εικόνας σώματος. Επίσης, σύμφωνα με τους Laufer & Laufer (1984) η διαμόρφωση της ταυτότητας προϋποθέτει ανάπτυξη της σεξουαλικής ταυτότητας. Η Jacobson (1964), αναφέρεται στην επίγνωση του εαυτού ως διαφορετικής αλλά οργανωμένης ενότητας με συνέχεια και κατεύθυνση. Σύμφωνα με έναν ορισμό του Abend, η **επίγνωση του εαυτού** είναι μια «καλαρή οργάνωση συνειδητών και προσυνειδητών αναπαραστάσεων του εαυτού, που εξυπηρετούν το άτομο σε ποικιλία καταστάσεων». (Abend, 1974, 620).

Η ταυτότητα σύμφωνα με τον Sandler (1992), μπορεί να περιγράφεται με *όρους αναπαραστάσεων εαυτού* στο Εγώ η σύμφωνα με τον Rizzuto (1992) με *όρους υποκειμενικής εμπειρίας*, όπως το αθροιστικό αποτέλεσμα της φανταστικής επεξεργασίας της ιστορίας των αντικειμένων που αγαπήσαμε. Για τον Erikson (1959, 1962) ταυτότητα είναι η αίσθηση συνέχειας της προσωπικότητας στο χρόνο, το να παραμένει κανείς ο ίδιος, παρά τις αναγκαίες αλλαγές. Χρειάζεται να υπάρξει ένας συγκερασμός της έννοιας που έχει κανείς για τον εαυτό του και αυτής που οι **σημαντικοί άλλοι** έχουν γι' αυτόν.

Ο Fisher (1992), αναφέρει ότι η αίσθηση της ταυτότητας, που ορίζεται σαν εσωτερική ομοιότητα και συνέχεια, είναι σαν ένα στιγμιότυπο ενός **συστήματος** που βρίσκεται σε διαρκή κίνηση. Συλλαμβάνει οικεία χαρακτηριστικά και δημιουργεί την ψευδαισθηση ότι είμαστε πιο στατικά οργανωμένοι απ' όσο πραγματικά είμαστε. Αναγνωρίζουμε μόνο ένα ελάχιστο τμήμα του εσωτερικού μας κόσμου κάθε στιγμή.

Σταδιακά, ο έφηβος θα απαρτιώνει τις επιμέρους εικόνες εαυτού σε ένα σύνολο το οποίο θα αναγνωρίζεται σαν αναλλοίωτο και συνεχές στο χρόνο. Η ταύτιση και συμμόρφωση με τα στερεότυπα της ομάδας συνομηλικών λειτουργεί σαν μετάβαση από την εγκατάλειψη της ταύτισης με τους γονείς προς την ανάπτυξη της προσωπικής ταυτότητας. Από την αίσθηση διάχυσης της ταυτότητας περνά σε μια περίοδο ύφεσης και παροδικών ταυτίσεων και προς το τέλος της εφηβείας έχει πλέον αναπτύξει την ικανότητα να κάνει επιλογές, να αφοσιώνεται σε σκοπούς και να αισθάνεται παγιωμένη την ταυτότητα του.

Η εδραίωση της σταθερότητας των εσωτερικών αντικειμένων είναι παράλληλη με το σχηματισμό της αναπαραστάσης εαυτού. Κατά τον Giovacchini (1986), στη διάρκεια της ανάπτυξης γίνεται σταδιακή απαρτίωση των αναπαραστάσεων εαυτού και αντικειμένου. Σύμφωνα με τον Fraiberg (1969), το Εγώ δομεί σταδιακά τα εσωτερικά του αντικείμενα σε ένα σταθερό σύνολο, παρά τις μεγάλες συναισθηματικές διακυμάνσεις του ατόμου. Καθώς εδραιώνεται η γνωστική λειτουργία, σχηματίζεται και η αίσθηση της ταυτότητας. Ο Kernberg (1976), αναφέρει ότι μέσα από τον οργάνωση του συνόλου των επιμέρους ταυτίσεων μπορεί να επιτευχθεί η ταυτότητα του ατόμου, με την αίσθηση της συνέχειας, της διάρκειας των σχέσεων με τα εξωτερικά αντικείμενα και της επίγνωσης του εαυτού.

Σύμφωνα με τον P. Giovacchini (1973), στην εφηβεία αποκρυσταλλώνεται στην τελική του μορφή και ο χαρακτήρας. Η Zetzel (1964), ισχυρίζεται ότι ο χαρακτήρας περιλαμβάνει όλο το εύρος των προσαρμοστικών ή δυσπροσαρμοστικών λύσεων για την αναγνώριση των αναπτυξιακών προκλήσεων, ενώ ο Bloss (1968) επισημαίνει ότι χρησιμεύει για τη διατήρηση της ψυχοσωματικής ομοιότητας, με μείωση των συγκρούσεων και του άγχους. Κατά την άποψή του, στο σχηματισμό του συμβάλλουν ιδιοσυστατικά στοιχεία όπως και υπολειμματικά τραύματα της παιδικής ηλικίας, που αφομοιώνονται σαν Εγώ (Ego syntonic). Ο Bloss αντιμετωπίζει το χαρακτήρα σαν τη δομική τακτοποίηση του ψυχισμού, προς το τέλος της εφηβείας.

Η διαδικασία ολοκλήρωσης της ταυτότητας εμπεριέχει τη δυνατότητα και αναγκαιότητα της διαμόρφωσης μιας ιδεολογίας (ενός συστήματος αρχών και κανόνων ζωής) και επίσης, τη δυνατότητα προβολής του εαυτού στο μέλλον και διαμόρφωσης στόχων και σκοπών μέσα στο χρόνο. Η διαδικασία εγκαθίδρυσης της ταυτότητας οδηγεί ακόμα στη συνειδητοποίηση της ιστορικής ύπαρξης του ατόμου και στην ανάγκη του να απαντήσει στα υπαρξιακά του ερωτήματα. (Ανασασόπουλος, 1998, 53-57).

Ο Μανωλόπουλος (1987, 58), υποστηρίζει ότι, είναι γενικά παραδεκτό ότι ο σχηματισμός της ταυτότητας ούτε αρχίζει ούτε τελειώνει με την εφηβεία. Και αναφέρει, ότι σύμφωνα με τον Erikson (1968) «...οι ρίζες της ταυτότητας πρέπει να αναζητηθούν πίσω, στην **αυτοαναγνώριση** ήδη στις πρώτες ανταλλαγές χαμόγελων υπάρχει κάτι από μία αυτοπραγμάτωση που συνοδεύεται από αμοιβαία αναγνώριση» (Τσιάντης, Μανωλόπουλος, 1998,58).

Ο Μανωλόπουλος (1987,58), αναφέρει ότι για να προσανατολιστεί προς το μέλλον ο έφηβος, χρειάζεται μια **ιδεολογία**. Κατά την εφηβεία, η **ταυτότητα** και η **ιδεολογία** είναι δύο πλευρές της ίδιας διεργασίας. Όταν λέμε ότι ο έφηβος έχει ανάγκη από μια ιδεολογία, εννοούμε ότι χρειάζεται μια *θεωρία ζωής*, ένα κοινό, χωρίς εσωτερικές αντιφάσεις, σύστημα αξιών, εικόνων, ιδεών και ιδανικών, που θα απλοποιεί συστηματικά την πολυπλοκότητα του κόσμου και του χρόνου και θα θέτει σκοπούς και στόχους.

Όταν αυτό το σύστημα απειληθεί, ο έφηβος αισθάνεται εγκατάλειψη, ματαιότητα και νοσταλγία. Αισθάνεται ανεπαρκής, χαμένος, χωρίς όρια, νόημα και σκοπό (H. Bruch, 1973. R. Schafer, 1973, στο Μανωλόπουλο 1987, 59).

Τέλος, η απώλεια της αίσθησης της ταυτότητας μπορεί να καταλήξει σε μια περιφρονητική απόρριψη κάθε ρόλου που του προτείνει η κοινότητα. Με άλλα λόγια, η εκλογή της «αρνητικής ταυτότητας» είναι μια αντίδραση στην απώλεια της αίσθησης της ταυτότητας. Η «αρνητική ταυτότητα» είναι εκείνη που σχηματίζει απογοητευμένος έφηβος βασισμένη πάνω σ' όλες εκείνες τις ταυτίσεις οι οποίες είχαν θεωρηθεί κατά τα κρίσιμα στάδια της ανάπτυξης σαν οι πιο επικίνδυνες και πιο ανεπιθύμητες (από τους γονείς) – και εντούτοις σαν οι πιο αληθινές (για το παιδί) (Erikson, 1968). Και αυτό το κάνει διότι αυτό που κυρίως έχει σημασία για τον έφηβο, είναι ότι υιοθετώντας τέτοιους αρνητικούς ρόλους, πετυχαίνει να έχει ανταπόκριση και αναγνώριση – έστω και αρνητική- από το περιβάλλον και έτσι μπορεί να αισθάνεται αληθινός.

• **Σχηματισμός της ταυτότητας στην εφηβεία και αυτοεκτίμηση**

Ο Herbert (1992), αναφέρει το συγγραφέα Samuel Butter που στο έργο του *The way of all flesh*, έγραφε:

«Σε όλη μας τη ζωή, κάθε μέρα και κάθε ώρα, είμαστε μπλεγμένοι στη διαδικασία της προσαρμογής του μεταβαλλόμενου και του αμετάβλητου εαυτού μας στο μεταβαλλόμενο και αμετάβλητο περίγυρο μας. Σι' αλήθεια, ιο να ζει κανείς, δεν είναι τίποτε άλλο παρά αυτή η διαδικασία της προσαρμογής...»

Κατά τον Herbert (1992), η αλλαγή και η προσαρμογή του εαυτού στο περιβάλλον πρέπει να έχουν κάποια σκοπιμότητα – έναν προορισμό, και επομένως μια κατεύθυνση. Οι γονείς και οι έφηβοι, βέβαια, είναι εκείνοι που θα αποφασίσουν για το μέλλον τους. Ωστόσο, παραθέτουμε εδώ μια σειρά χαρακτηριστικών της προσωπικότητας που ο Herbert (1992), ορίζει ως θετικά:

1. Να διαμορφώνεις τη δική σου απόψη μια ατομική, μια ιδιαίτερη οπτική, να είσαι ο εαυτός σου, ικανός για σκέψη και δράση.
2. Να έχεις αίσθηση του χιούμορ.
3. Να αποδέχεσαι την πραγματικότητα έτσι όπως έχει.
4. Να αποδέχεσαι και να προσέχεις τον εαυτό σου να δείχνεις σεβασμό και συμπάθεια (όχι ναρκισσιστική αγάπη) για τον εαυτό σου.
5. Να απολαμβάνεις τις ανθρώπινες σχέσεις να μπορείς να δημιουργείς συναισθηματικούς δεσμούς.
6. Να δείχνεις το ενδιαφέρον για τα κοινωνικά προβλήματα να δέχεσαι τις υποχρεώσεις και τα καθήκοντα που συνεπάγεται η ζωή μέσα κοινωνικό περιβάλλον.
7. Να μπορείς να αντέχεις έναν ορισμένο βαθμό μοναξιάς.
8. Να σέβεσαι τις ιδέες και τα δικαιώματα των άλλων.
9. Να διαμορφώνεις μόνος σου τις δικές σου αξίες να μη δέχεσαι παθητικά την κοινή λογική σε όλες τις περιπτώσεις.
10. Να είσαι ευέλικτος σε διάφορες καταστάσεις και να μπορείς να αλλάζεις.

Κατά τον Herbert (1992), τα χαρακτηριστικά αυτά αποτελούν στόχους για την ανάπτυξη στην εφηβική ηλικία. Το ενδιαφέρον σημείο στη θεωρία του Herbert (1992), είναι η προσέγγιση των χαρακτηριστικών αυτών στο σχηματισμό της ταυτότητας του ατόμου, με τα χαρακτηριστικά του ατόμου με αυτοεκτίμηση, όπως έχουν περιγραφεί από τους θεωρητικούς (Satir, 1970, 1988. Ball, 1990. Branden, 1990. Σίμου, 1996).

Η **αυτοεκτίμηση** σύμφωνα με την Harter (1990), εξαρτάται από το πόση ασυμφωνία μπορεί να υπάρχει μεταξύ των προσδοκιών του *ιδεώδους εαυτού* και του *πραγματικού εαυτού*. Ο έφηβος ενδιαφέρεται έντονα για τη γνώμη αυτών που ο ίδιος υπολογίζει τη δεδομένη στιγμή και ουσιαστικά πάντοτε για την γνώμη των πρωταρχικών του αντικειμένων αγάπης. Οι συμμαθητές ασκούν μεγαλύτερη επιρροή από τους φίλους και η δημόσια αναγνώριση από τους συνομηλίκους είναι μεγαλύτερη από την ιδιωτική αναγνώριση των στενών φίλων.

Η απόσταση μεταξύ *ιδεώδους* και *πραγματικού* εαυτού είναι μεγαλύτερη στη μέση εφηβεία παρά στην αρχική, όταν η εξιδανίκευση κυριαρχεί, και τελική όταν η πραγματικότητα ελέγχεται πλήρως. Οι ίδιοι οι έφηβοι μπορούν να διακρίνουν πότε εκφράζουν τον *πραγματικό* και πότε τον *ψευδή* εαυτό στις σχέσεις τους, μετά το πρώτο στάδιο της εφηβείας. Συνακόλουθα η **αυτοεκτίμηση** αρχίζει μια πτωτική πορεία από τα έντεκα έως τα δεκατέσσερα. Οι βιοψυχολογικές ανακατατάξεις (σωματικές αλλαγές, εμμηνορροσία, πίεση ενστικτικών ενορμήσεων) σε συνδυασμό με περιβαλλοντικές μεταβολές (αλλαγή σχολείου, αντιμετώπιση

περιβάλλοντος) φαίνονται ότι λειτουργούν ως παράγοντες αποσταθεροποίησης της εικόνας εαυτού. Σταδιακά το νέο περιβάλλον μαζί με τις αναπτυσσόμενες νοητικές ικανότητες και τη σχετική σταθεροποίηση του εαυτού λειτουργούν σαν ερεθίσματα για επιτεύγματα και για τη δόμηση της νέας ταυτότητας του εφήβου.

Σύμφωνα με την Harter (1990), παρόλο που ο πρώτος σχηματισμός ταυτότητας συντελείται περίπου στο δεύτερο έτος της ηλικίας, η οριστική του διαμόρφωση ολοκληρώνεται στη διάρκεια της εφηβείας.

Ένα δεύτερο ενδιαφέρον σημείο στην παρούσα μελέτη, είναι η σύνδεση που κάνει η Harter (1988), στην στάση **των σημαντικών άλλων** και στην **αυτοεκτίμηση** του εφήβου.

Ο όρος **σημαντικοί άλλοι** μπορεί να βρεθεί επίσης στη θεωρία της Mahler (1963), η οποία υποστηρίζει ότι υπάρχει σχέση της **«σημαντικής δυνατής μητέρας»** και της **αυτοεκτίμησης**. Στην πορεία της παρούσας μελέτης, θα γίνει απόπειρα όπως είπαμε και παραπάνω να συνδεθεί η σχέση **των σημαντικών άλλων** κυρίως των γονέων με τη διαμόρφωση της **αυτοεκτίμησης** του ατόμου. Ωστόσο, είναι πλέον φανερός ο ρόλος της απόκτησης της ταυτότητας του εφήβου στην διαμόρφωση της αυτοεκτίμησης (Harter 1990).

2B3. ΚΥΚΛΟΣ ΖΩΗΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

I. Οικογένεια

Στα προηγούμενα κεφάλαια της παρούσας μελέτης, περιγράφηκε η παιδική και η εφηβική ηλικία καθώς και οι θεωρίες που αναπτύχθηκαν γύρω από αυτές, για τον κύκλο της ζωής του ατόμου. Στη συνέχεια, θα διερευνήσουμε τις θεωρίες που αφορούν τα στάδια της ζωής της οικογένειας.

i. Η εσωτερική βιωματική ζωή της οικογένειας.

α. Από το άτομο στην οικογένεια

Η περιγραφή ήταν ιστορική και χρονικά γραμμική, δηλαδή άρχιζε από ένα σημείο, τη γέννηση και κατέληγε στο τελικό σημείο, στο θάνατο. Μια οικογένεια όμως, δεν αποτελείται από μέλη που ζουν εντελώς ανεξάρτητα το ένα από το άλλο, ακολουθώντας παράλληλες γραμμικές πορείες. Υπάρχει ασφαλώς η ιστορική γραμμική εξέλιξη που περιγράψαμε: το κάθε μέλος είναι μια **αυθύπαρκτη προσωπικότητα** που πορεύεται τη δική του πορεία. Ταυτόχρονα όμως οι σχέσεις των μελών της οικογένειας αλληλοεμπλέκονται και αλληλοεπηρεάζονται τόσο έντονα, ώστε δημιουργείται και μια κυκλική πορεία αλληλεπίδρασης, παράλληλα με τη γραμμική.

Ως **οικογένεια** ορίζεται από τους Ζαφείρη, Ζαφείρη και Μουζακίτη (1999,57), το φυσικό κοινωνικό σύστημα, το οποίο επεκτείνεται σε χρονικό διάστημα τουλάχιστον τριών γενεών και του οποίου τα μέλη καθορίζονται μέσω της γέννησης, της υιοθεσίας ή του γάμου. Τα τελευταία χρόνια, όμως, αυτός ο ορισμός έχει αμφισβητηθεί έντονα. Θεωρείται ξεπερασμένος, περιορισμένος, και μεροληπτικός, αφού περιλαμβάνει μόνο όσους έχουν παντρευτεί και έχουν κάνει παιδιά, ενώ αποκλείει και αγνοεί πολλές άλλες παραλλαγές και διαφορετικούς τύπους προσωπικών σχέσεων που υπάρχουν σήμερα: ενώσεις που βασίζονται σε άγραφους κανόνες, ομοφυλόφιλα ζευγάρια κ.ά. Αυτός ο αποκλεισμός στηρίζει την άποψη, ότι οι καινούριοι τρόποι ζωής που εμφανίζονται σήμερα στην κοινωνία μας είναι δυσλειτουργικοί ή, στην καλύτερη περίπτωση, **«εξωπραγματικοί»**.

Ο Skynner, (1987, 200), αναφέρει ότι για τις ιδέες των συστημάτων έχουν χρησιμοποιηθεί μηχανικά – ηλεκτρικά παραδείγματα για να αποσαφηνιστούν οι βασικές αρχές τους, αλλά στη συζήτηση για ζωντανούς οργανισμούς, η προσοχή εστιάζεται πιο συχνά σε σύντομες χρονικές περιόδους και όχι σε ολόκληρη ζωή του ανθρώπου. Και συνεχίζει:

«Αλλά το μοναδικό βέβαιο «γεγονός» της ζωής είναι το γεγονός του θανάτου. Οι ζωντανοί οργανισμοί όχι μόνο υπόκεινται σε μη αναστρέψιμες βλάβες από δυνάμεις του περιβάλλοντος τους (όπου συμπεριλαμβάνονται και άλλοι οργανισμοί) αλλά είναι ουσιαστικά προγραμματισμένοι να αυτοκαταστραφούν έπειτα από μια χρονική περίοδο που μπορεί να ποικίλλει από οργανισμό σε οργανισμό αλλά πάντα έχει περιορισμένα όρια. Ζωή σημαίνει συνέχιση μόνο της ομάδας, όχι του

κάθε ξεχωριστού μέλους και για να εξασφαλιστεί αυτή η συνέχιση πρέπει να δημιουργούνται συνεχώς νέα μέλη που να αντικαθιστούν εκείνα που πεθαίνουν».

Κατά τον Γιωσαφάτ (1987,97-98), η οικογένεια είναι μια καινούργια «**πολυκυτταρική**» οντότητα, ένα σύστημα που αποτελείται από τους γονείς και τα παιδιά, με πολλαπλές κυκλικές αλληλεπιδράσεις, καθώς το κάθε μέλος του συστήματος ακολουθεί την προσωπική του γραμμική πορεία εξέλιξης, η οποία όμως επηρεάζεται σημαντικότερα από τις επιδράσεις που δέχεται από κάθε άλλο μέλος, και όλα μαζί από το σύνολο των επιδράσεων. Το σύνολο αυτών των αλληλεπιδράσεων, ο Γιωσαφάτ (1987), το ονομάζει **οικογενειακή ατμόσφαιρα, matrix** της οικογένειας ή **συναισθηματικό σύστημα** της οικογένειας.

Το σύστημα αυτό δεν είναι, φυσικά, στατικό, είναι δυναμικό. Τα στοιχεία του αλλάζουν καθώς όχι μόνο το άτομο αλλά και η οικογένεια ολόκληρη διανύει τον κύκλο της ζωής της με διαφορετικές συχνά ταχύτητες πρόωσης (διαφορετικά επίπεδα ψυχικής ωρίμανσης) του κάθε μέλους και διαφορετικές χρονολογικές ηλικίες. Οι αλληλοδιαπλοκές που δημιουργούνται είναι τέτοιας μορφής, ώστε το κάθε μέλος επεμβαίνει διαρκώς στην πορεία των άλλων. Είναι σαν δρομείς που έχουν δεμένα με σχοινιά τα πόδια μεταξύ τους και ο ένας συχνά παρασύρει τους άλλους ή παρεμποδίζει την πορεία τους. Τα μέλη της οικογένειας πρέπει να βρουν τρόπους, ώστε να μπορούν να προχωρούν αρμονικά, να είναι δηλαδή η οικογένεια λειτουργική.

Σύμφωνα με τον Γιωσαφάτ (1987), όταν ένα μέλος της οικογένειας παρουσιάζει προβλήματα, θα προσπαθήσουμε να διαγνώσουμε τη διαταραχή χρησιμοποιώντας τρεις άξονες:

1. *Του ατομικό άξονα.* Το ατομικό ψυχοδυναμικό ιστορικό και η ψυχοδυναμική εκτίμηση θα μας δώσει πληροφορίες για τα παρελθόντα γεγονότα, κυρίως για τις εσωτερικές εμπειρίες του ατόμου που διαμόρφωσαν το ενδοβλημένο ασυνείδητο σύστημα σχέσεων αντικειμένου, όταν ζούσε η αρχική του οικογένεια, ιδιαίτερα στην παιδική του ηλικία. Το σύστημα αυτό καθορίζει τους τρόπους εσωτερικής συναλλαγής και εξωτερικής συμπεριφοράς προς τα άλλα μέλη της οικογένειας.
2. *Του οικογενειακό άξονα.* Θα δούμε ολόκληρη την οικογένεια, για να παρατηρήσουμε τις δομές και το πώς λειτουργεί ως σύνολο.
3. *Το χρονικό άξονα.* Πρέπει να δούμε σε ποια χρονική φάση του κύκλου ζωής βρίσκεται το καθένα από τα μέλη και τι προβλήματα, χαρακτηριστικά της φάσης αυτής, αντιμετωπίζει. Και τέλος, να διαπιστώσουμε σε ποια φάση βρίσκεται ο κύκλος ζωής ολόκληρης της οικογένειας, όπως αυτός διαμορφώνεται από το σύνολο των αναπτυξιακών αναγκών και επιθυμιών όλων των μελών. Θα προσπαθήσουμε να διαγνώσουμε ποια συγκεκριμένα γεγονότα ή ανάγκες προκαλούν αυτή τη συγκεκριμένη στιγμή κρίση σ' ολόκληρη την οικογένεια, άσχετα αν εκδηλώνεται σε ένα μόνο μέλος, με τη μορφή κάποιου συμπτώματος. Η οικογένεια αυτή, παρά την όποια παθολογία του ενός ή του άλλου μέλους, μπορεί να

είχε αναπτύξει εξισορροπιστικούς, θεραπευτικούς μηχανισμούς που διατηρούσαν μια, έστω και ασταθή, λειτουργικότητα.

ii. Η οικογένεια ως σύστημα

Η οικογένεια είναι ένα ψυχοκοινωνικό σύστημα με **κανόνες, στόχους, δομή, σχέσεις, δυναμικές αλληλεπιδράσεις και διεργασίες** (Napier & Whitaker, 1978, 47· Touliatos, Perlmutter, & Straus, 1990, 39, στους Ζαφείρη, Ζαφείρη, Μουζακίτη, 1999, 71). Αποτελεί ένα εξαιρετικό υπόβαθρο για την εκτίμηση των ανθρώπινων προβλημάτων, των συμπεριφορών, των συμπτωμάτων και των λύσεών τους. Η αποδοχή, από την πλευρά των ειδικών, της οικογένειας ως μονάδας υπηρεσίας αυξάνει την συνείδηση και την ευαισθησία τους απέναντι στις διεργασίες αλληλεξάρτησης και αλληλοσυσχέτισης και στα μοντέλα αλληλεπίδρασης και διασύνδεσης της ζωής. Η οικογένεια είναι ένα πολύπλοκο και προσαρμοστικό σύστημα δυναμικών σχέσεων (Barnard & Corrales, 1979, 7· Touliatos, Perlmutter, & Straus, 1990, 41 στους Ζαφείρη, Ζαφείρη, Μουζακίτη, 1999, 71).

Οι Ζαφείρης, Ζαφείρη, Μουζακίτης (1999,71), τονίζουν ότι προκειμένου να κατανοήσει τη συμπεριφορά, η συστημική προσέγγιση εστιάζει τις αλληλεπιδράσεις των ατόμων, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην **αμφίδρομη αιτιότητα**, σύμφωνα με την οποία άνθρωποι και γεγονότα ενισχύουν και διαιωνίζουν αμοιβαία το χαρακτήρα των αλληλεπιδράσεών τους. Συνεπώς, σύμφωνα με την οπτική αυτή, η προβληματική συμπεριφορά ενός μέλους της οικογένειας (του **υποδεικνυόμενου ως ασθενή ή αποδιοπομπαίου τράγου**), αποτελεί ένδειξη των συναλλακτικών διεργασιών που πραγματοποιούνται μέσα σε μια οικογένεια η οποία δυσλειτουργεί.

a. Η οικογένεια ως μονάδα αναπαραγωγής.

Ο Skynner (1987, 200) τονίζει ότι, για να έχει κάποιο νόημα έστω και η συνέχιση της ομάδας, κάποιο **σχήμα**, που αφορά τη δομή και τη λειτουργία των μελών της και ως ατόμων και ως ομάδας, πρέπει να μεταβιβάζεται από υπάρχοντα μέλη σε εκείνα που μόλις έχουν δημιουργηθεί. Μεγάλο μέρος αυτής της διεργασίας γίνεται μέσα στην οικογένεια, η οποία είναι η μικρότερη ενότητα, μέσα στην οποία μπορεί να πραγματοποιηθεί. Άλλωστε αυτή η διεργασία αποτελεί και το λόγο ύπαρξης (raison d'etre) της οικογένειας.

Η Satir (1988, 160) εξηγεί απλά στην θεωρία των συστημάτων:

*«Κάθε σύστημα αποτελείται από ξεχωριστά μέρη. Καθένα από τα μέρη συμβάλλει ουσιαστικά και σε σύνδεση με όλα τα άλλα στην επίτευξη ενός αποτελέσματος. Καθένα δρα σαν ερέθισμα για τα άλλα μέρη. Το σύστημα έχει **τάξη** και **αλληλουχία**, που καθορίζεται από τις ενέργειες, αντιδράσεις και αλληλεπιδράσεις των **μερών**. Αυτή η αδιάκοπη αλληλεπίδραση καθορίζει τον τρόπο εκδήλωσης του ίδιου του συστήματος. Ένα σύστημα έχει ζωή μόνο στο παρόν, όσο τα συστατικά στοιχεία του συνυπάρχουν στο παρόν.*

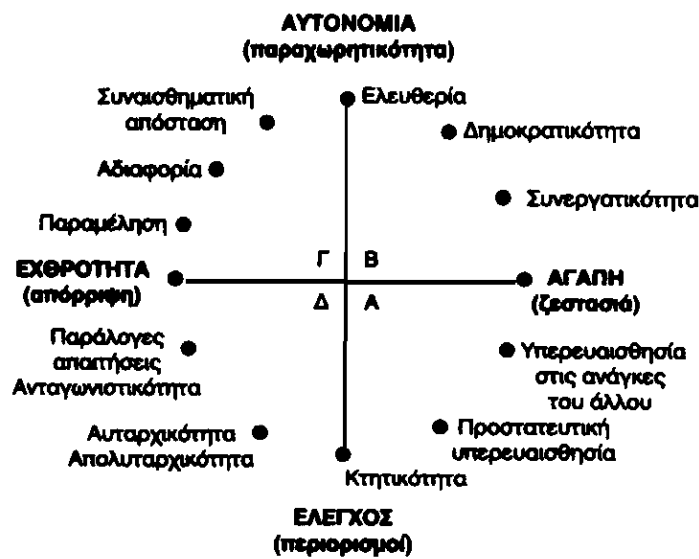

Φαίνεται μπερδεμένο; Δεν είναι στην πραγματικότητα; Βάζεις μαγιά, αλεύρι, νερό, ζάχαρη και φτιάχνεις το ψωμί. Το ψωμί δεν είναι ίδιο με κανένα από τα υλικά, τα περιέχει όμως όλα.

Ο ατμός δεν μοιάζει με κανένα από τα στοιχεία του, μα τα περιέχει όλα. Όλη η ανθρώπινη ζωή είναι μέρος ενός συστήματος. Ακούμε πολλά για τη συντριβή του συστήματος. Και μοιάζουν σαν να μας λένε πως όλα τα συστήματα είναι κακά. Δεν είναι έτσι. Μερικά είναι κακά, μερικά δεν είναι. Η σημασία του συστημικού στοχασμού για την προσωπική, οικογενειακή και κοινωνική συμπεριφορά είναι προφανής σ' όλους σήμερα.» Στις αρχές της δεκαετίας του 1970, όταν η Satir πρωτοασκολήθηκε με το θέμα, αυτό μόλις είχε αρχίσει να διαφαίνεται.

Ο Herbert (1997,46-47), τονίζει ότι το κάθε μέλος της οικογένειας χωριστά θεωρείται ως **στοιχείο**, ως υπομονάδα του συστήματος. Αν συμβεί κάτι σε ένα ή περισσότερα από τα στοιχεία αυτά – για παράδειγμα, ψυχική ασθένεια της μητέρας ή του πατέρα, θάνατος ενός αδερφού ή σοβαρά συζυγικά προβλήματα – τότε επηρεάζεται ολόκληρο το σύστημα. Η πολύ ισχυρή συναισθηματική σχέση και η αλληλεξάρτηση των μελών των σημερινών πυρηνικών οικογενειών αποθέτει ένα μεγάλο φορτίο στους ώμους των γονέων, ιδιαίτερα της μητέρας, αλλά και των παιδιών. Οι γονείς αποτελούν τον κρίσιμο και επομένως τον αδύναμο, ενδεχομένως, κρίκο στην αλυσίδα ανατροφής και εκπαίδευσης των **παιδιών** – της διαδικασίας που ονομάζεται **κοινωνικοποίηση**. Η φροντίδα των παιδιών προξενεί μεγαλύτερο άγχος σε κάποιους γονείς, ιδιαίτερα όταν στην οικογένεια επικρατούν δύσκολες και αντίξοες συνθήκες, όπως η φτώχεια ή το μικρό σπίτι. Η αναγνώριση και η ερμηνεία της «παθολογικής» άσκησης του γονεϊκού ρόλου οδηγεί θεωρητικά στη θεραπεία ή ακόμη καλύτερα στην **πρόληψη των προβλημάτων**. Στη δεκαετία του 1950 επικρατούσε ένας πολύ δημοφιλής αφορισμός (και η άποψη αυτή εξακολουθεί εν μέρει να ακούγεται και σήμερα) σύμφωνα με τον οποίο **«δεν υπάρχουν προβληματικά παιδιά, υπάρχουν μόνο προβληματικοί γονείς»**. Όπως θα δούμε όμως αυτή είναι μια πολύ γενική υπερασπλούστευση.

Πίνακας 6: Γονεϊκοί τύποι συμπεριφοράς

Γονεϊκοί τύποι συμπεριφοράς, όπως τοποθετούνται στους δύο βασικούς άξονες-διαστάσεις.

Πηγή: Herbert, Ψυχολογικά προβλήματα εφηβικής ηλικίας, 1997, 31.

Κατά τον Herbert (1997), στα περισσότερα συγγράμματα της σχετικής βιβλιογραφίας τονίζεται η άποψη ότι δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία που να αποδεικνύουν την ύπαρξη συνάφειας ανάμεσα σε μια συγκεκριμένη πρακτική των γονέων και σε μεταγενέστερα χαρακτηριστικά του παιδιού. Τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας καταδεικνύουν, ότι εκείνο που έχει σημασία στην ανατροφή των παιδιών είναι το **γενικό κοινωνικό κλίμα που επικρατεί μέσα στο σπίτι** οι στάσεις και τα συναισθήματα των γονέων, το οποίο διαμορφώνει το έδαφος πάνω στο οποίο θα εφαρμοστούν οι συγκεκριμένες μέθοδοι ανατροφής των παιδιών. Για παράδειγμα, η «μητέρα εκτελεί με μια αίσθηση αυτοπεποίθησης» εκείνο που η ίδια και η κοινότητα, όπου ανήκει, πιστεύουν ότι είναι σωστό για το παιδί. Το τάισμα, το πλύσιμο κ.ο.κ. είναι πολύ σημαντικές καθημερινές δραστηριότητες του παιδιού. Οι δραστηριότητες αυτές όμως σηματοδοτούνται από συγκεκριμένους κοινωνικούς παράγοντες από τον τρόπο δηλαδή με τον οποίο οι γονείς εκπληρώνουν αυτούς τους στόχους. Πραγματικά περισσότερο αποφασιστική σημασία έχει ο τρόπος που φροντίζουν το παιδί τους, δηλαδή το κοινωνικό και ψυχολογικό περιβάλλον μέσα στο οποίο προσφέρουν τη φροντίδα τους, παρά ο χρόνος και οι μέθοδοι που ακολουθούν.

Έτσι λοιπόν η Satir (1988,160-161), υποστηρίζει ένα λειτουργικό σύστημα αποτελείται από τα παρακάτω:

- ❖ **Ένα στόχο ή σκοπό.** Γιατί, πρώτα από όλα, υπάρχει αυτό το σύστημα; Στις οικογένειες, ο σκοπός είναι να μεγαλώσουν νέα άτομα και να ωριμάσουν περισσότερα τα ήδη υπάρχοντα.
- ❖ **Ουσιαστικά στοιχεία.** Στις οικογένειες, αυτό σημαίνει ενήλικες και παιδιά, γυναίκες και άνδρες.

- ❖ **Τάξη στη λειτουργία των στοιχείων.** Στις οικογένειες, αυτό αναφέρεται στην εκτίμηση των διαφόρων μελών, στους κανόνες και στην επικοινωνία.
- ❖ **Δύναμη για να διατηρείται η ενέργεια μέσα στο σύστημα, ώστε τα μέρη του να μπορούν να λειτουργούν.** Στις οικογένειες, αυτή η δύναμη προέρχεται από την τροφή, τη στέγη, τον αέρα, το νερό, τη δραστηριότητα και τα πιστεύω, τα σχετικά με τη συναισθηματική, διανοητική, σωματική, κοινωνική, και πνευματική ζωή των μελών και από τον τρόπο που συνεργάζονται.
- ❖ **Τρόπους αλληλεπίδρασης με τους «απ' έξω».** Στις οικογένειες, αυτό σημαίνει σχέσεις με μεταβαλλόμενα περιβάλλοντα, το νέο και διαφορετικό.

Ορισμένες έννοιες που πρέπει να γνωρίζει κανείς για να κατανοήσει τη λειτουργία της οικογένειας ως σύστημα είναι, κατά τον Herbert (1997,76-77), οι εξής:

- **Συνοχή**, η οποία σημαίνει τις συναλλαγές -τους συναισθηματικούς δεσμούς των μελών- και την αυτονομία των ατόμων. Συναντάται στον υπέρτατο βαθμό στις **πολύ στενά δεμένες** οικογένειες, των οποίων τα μέλη ασχολούνται πολύ το ένα με το άλλο, και στο χαμηλότερο βαθμό στις **καλαρές** οικογένειες, των οποίων τα μέλη δεν έχουν στενές σχέσεις μεταξύ τους.

- **Όρια**, τα οποία χαράσσουν τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στα συστατικά στοιχεία που ανήκουν στο σύστημα και σε εκείνα που ανήκουν στο περιβάλλον. Προσδιορίζονται από **κανόνες** που ρυθμίζουν ποιος είναι ο ρόλος των ατόμων, σε ποιο υποσύστημα ανήκει ο καθένας και ποια είναι η κατάλληλη συμπεριφορά που συνεπάγεται η συμμετοχή στην οικογένεια. Τα όρια μπορεί να είναι **σαφή** (οι κανόνες είναι αναγνωρισμένοι και αποδεκτοί), **συγκεχυμένα** (αμφιλεγόμενα και χαοτικά, γιατί οι κανόνες είναι ασταθείς ή εντελώς ανύπαρκτοι) ή **άκαμπτα** (ανελαστικά και μη προσαρμόσιμα).

- **Προσαρμοστικότητα**, η οποία δείχνει κατά πόσον μια οικογένεια μπορεί να μεταβάλει τους ρόλους και τις σχέσεις της ανταποκρινόμενη στις επιδράσεις που δέχεται για να αλλάξει.

- **Ομοιοστασία**, η οποία σημαίνει τη «σταθερή κατάσταση» ενός οργανισμού και δείχνει ότι τα διάφορα υποσυστήματα βρίσκονται σε ισορροπία μεταξύ τους και ολόκληρο το σύστημα βρίσκεται σε αρμονία με το περιβάλλον του. Για την επίτευξη και τη διατήρηση της ομοιοστασίας έναντι των αλλαγών και των εντάσεων, ένα σύστημα κατά την Herbert (1997) και η Satir (1988), πρέπει να είναι:

- **Ανοιχτό:** τα μέλη της οικογένειας έχουν υψηλό επίπεδο συναλλαγών με την εξωτερική κοινότητα.
- **Κλειστό:** τα μέλη της οικογένειας έχουν λίγες συναλλαγές με την κοινότητα έξω από τα όρια τους.
- Οι **διαδικασίες ανατροφοδότησης** θεωρούνται ότι χαρακτηρίζουν τα κοινωνικά συστήματα και αντικατοπτρίζουν την ικανότητα τους να «αναγνωρίζουν» ότι οι εκροές τους γίνονται εισροές σε κάποιο επόμενο στάδιο. Για παράδειγμα, μια οικογένεια που λειτουργεί σωστά είναι σε θέση να παρακολουθεί την πρόοδο που σημειώνει στην επίδιωξη των στόχων της και

να διορθώνει (να τροποποιεί), αν είναι απαραίτητο, τις πράξεις της ώστε να επανέλθει στη σωστή πορεία.

Η βασική διαφορά μεταξύ τους είναι ως προς τη φύση των επιδράσεων τους στην **αλλαγή** και από μέσα και απ' έξω. Σ' ένα κλειστό σύστημα, τα μέρη είναι στο σύνολο τους συνδεδεμένα ή ασύνδετα με άκαμπτο τρόπο. Ανάμεσα σ' αυτά δε ρέουν οι πληροφορίες ούτε απ' έξω προς τα μέσα ούτε μέσα προς τα έξω. Όταν τα μέρη είναι ασύνδετα, συχνά φαίνονται σαν να λειτουργούν: οι πληροφορίες διαρρέουν μέσα κι έξω αλλά χωρίς κατεύθυνση. Δεν υπάρχουν όρια.

Κατά την Satir (1988,161-162), στο ανοικτό σύστημα τα μέρη διασυνδέονται, ανταποκρίνονται, είναι καθένα ευαίσθητο ως προς τα υπόλοιπα και επιτρέπουν στην πληροφορία να ρέει ανάμεσα στο εσωτερικό και εξωτερικό περιβάλλον τους.

Αν κάποιος έπρεπε να φτιάξει εσκεμμένα ένα κλειστό οικογενειακό σύστημα, το πρώτο βήμα θα ήταν να το απομονώσει όσο το δυνατό πιο τέλεια από κάθε εξωτερική παρέμβαση και να ορίσει χωρίς κανένα περιθώριο αλλαγής όλους τους ρόλους για πάντα. Τα κλειστά οικογενειακά συστήματα αναπτύσσονται από ορισμένα σύνολα πεποιθήσεων, όπως υποστηρίζει η Satir (1988):

- Οι άνθρωποι είναι βασικά κακοί και πρέπει διαρκώς να ελέγχονται για να είναι καλοί
- Οι σχέσεις πρέπει να ρυθμίζονται με τη βία ή με την απειλή της τιμωρίας
- Υπάρχει ένας σωστός τρόπος και αυτόν τον ξέρει εκείνος που έχει την εξουσία
- Υπάρχει πάντα κάποιος που ξέρει τι είναι το καλύτερο για σένα

Αυτές οι πεποιθήσεις είναι παντοδύναμες γιατί αντανάκλουν την αντίληψη της οικογένειας για την πραγματικότητα. Και η οικογένεια λοιπόν φτιάχνει κανόνες σύμφωνα με τις πεποιθήσεις της. Με άλλα λόγια:

A. Στα κλειστά συστήματα

- Η αξία του εαυτού έρχεται σε δεύτερη θέση, μετά την εξουσία και την απόδοση.
- Οι πράξεις υπόκεινται στα καπρίτσια του αφέντη.
- Υπάρχει αντίσταση στην αλλαγή.

B. Στα ανοικτά συστήματα:

- Η αξία του εαυτού είναι πρωτεύον στοιχείο, η εξουσία και η εκτέλεση δευτερεύον.
- Οι πράξεις αντιπροσωπεύουν τις πεποιθήσεις του ατόμου.
- Η αλλαγή είναι καλοδεχούμενη, επιθυμητή και θεωρείται φυσιολογική.
- Η επικοινωνία, το σύστημα και οι κανόνες συνδέονται μεταξύ τους.

Κατά την Satir (1988), τα περισσότερα κοινωνικά μας συστήματα είναι κλειστά ή σχεδόν κλειστά.

Κατά τη Μπαφίτη (2001,251-252), η συνοχή αφορά τον βαθμό στον οποίο τα μέλη της οικογένειας αισθάνονται απομονωμένα ή συνδεδεμένα με την οικογένεια τους, δηλαδή η

συναισθηματική συνοχή ορίζεται ως συναισθηματικός δεσμός που νιώθουν τα μέλη της οικογένειας μεταξύ τους. Στα πλαίσια του θεωρητικού αυτού μοντέλου, η συναισθηματική συνοχή κινείται σε τέσσερα επίπεδα, από πολύ χαμηλή έως και πολύ υψηλή. Έτσι έχουμε τις οικογένειες που είναι:

Α) Αποδεσμευμένες στις οποίες το κάθε μέλος ασχολείται με τα δικά του θέματα, βιώνοντας περιορισμένο συναισθηματικό δεσμό ή δέσμευση με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας.

Β) Διαχωρισμένες στις οποίες τα μέλη έχουν κάπως μεγαλύτερη συναισθηματική συνοχή από τις προαναφερθείσες, αλλά οι ατομικές δραστηριότητες του κάθε μέλους εξακολουθούν να θεωρούνται σημαντικότερες και να καταλαμβάνουν περισσότερο χρόνο από τις κοινές.

Γ) Συνδεδεμένες όπου υπάρχουν ισχυροί συναισθηματικοί δεσμοί, εγγύτητα και αφοσίωση στη σχέση, ο κοινός χρόνος και οι κοινές δραστηριότητες θεωρούνται σημαντικότερες από τις ατομικές, υπάρχουν προσωπικοί φίλοι και προσωπικές δραστηριότητες, αλλά δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στο «μαζί».

Δ) Αλληλοεμπλεκόμενες στις οποίες τα μέλη τις οικογένειας είναι τόσο αλληλοεξαρτώμενα, ώστε δεν υπάρχει **ατομικότητα** και **αυτονομία**. Υπάρχει ακραία συναισθηματική εγγύτητα και απαιτείται η αφοσίωση στα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας.

Από τα τέσσερα επίπεδα οικογενειακής συνοχής αυτά που θεωρούνται λειτουργικά είναι τα ενδιάμεσα δηλαδή όταν η οικογένεια κατατάσσεται στις διαχωρισμένες και στις συνδεδεμένες οικογένειες, οπότε τα μέλη της οικογένειας έχουν τον **απαραίτητο βαθμό αυτονομίας** που τους επιτρέπει να **διαφοροποιηθούν από την οικογένεια**, χωρίς να απομονωθούν συναισθηματικά. Αντίθετα στις οικογένειες με εξαιρετικά υψηλή συνοχή, η υπερβολική ταύτιση και αφοσίωση ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας απαγορεύει τη διαμόρφωση μιας **διαφοροποιημένης εξατομικευμένης εικόνας εαυτού**. Στο αντίθετο άκρο, οι αποδεσμευμένες οικογένειες επιτρέπουν έναν υπερβολικό βαθμό αυτονομίας στα μέλη του που υπονομεύει μεταξύ τους.

Η Μπαφίτη (2001), προσθέτει ότι η οικογενειακή προσαρμοστικότητα αναφέρεται στο βαθμό τον οποίο ένα οικογενειακό σύστημα είναι ευέλικτο και ικανό να αλλάξει. Η οικογενειακή προσαρμοστικότητα ορίζεται ως η ικανότητα ενός συστήματος ζευγαριού ή οικογένειας να μεταβάλλει την ιεραρχική δομή, τους ρόλους και τους κανόνες που ρυθμίζουν τις σχέσεις των μελών, ώστε να χειριστεί το στρες που προκαλούν. Υπάρχουν κατά τον Olson (1993, στη Μπαφίτη, 2001, 251), επίσης, τέσσερα επίπεδα οικογενειακής «προσαρμοστικότητας» ή «ευελιξίας» που κυμαίνονται από την ακραία χαμηλή προσαρμοστικότητα μέχρι την ακραία υψηλή προσαρμοστικότητα. Έτσι έχουμε:

Α) τις άκαμπτες οικογένειες που δεν επιδέχονται καμία αλλαγή στη δομή τους και στους κανόνες της λειτουργίας τους, ένα μέλος έχει την ευθύνη της οικογένειας και είναι πολύ ελεγκτικό προς τα υπόλοιπα μέλη, οι ρόλοι είναι προσδιορισμένοι με αυστηρότητα και οι κανόνες δεν αλλάζουν.

Β) **τις δομημένες οικογένειες** που έχουν μια βασική δομή η οποία, όμως, μεταβάλλεται με την πάροδο του χρόνου. Υπάρχει ένα είδος «δημοκρατικής» ιεραρχίας στις σχέσεις, με διαπραγματεύσεις στις οποίες κατά ένα μέρος συμμετέχουν τα παιδιά.

Γ) **τις ευέλικτες** που επιτρέπουν αλλαγές στους κανόνες τους ευκολότερα από τις προηγούμενες. Υπάρχει ισότιμη ιεραρχία με δημοκρατική διαδικασία στη λήψη των αποφάσεων. Οι διαπραγματεύσεις γίνονται ανοικτά και συμμετέχουν τα παιδιά ενεργητικά. Οι ρόλοι μοιράζονται και τροποποιούνται όταν χρειαστεί. Οι κανόνες αλλάζουν και συγχρονίζονται με τις αναπτυξιακές απαιτήσεις κάθε φάσης.

Δ) **τις καστικές οικογένειες** που δεν έχουν καθόλου δομή ούτε ξεκάθαρους και σαφείς κανόνες, υπάρχει αλλοπρόσαλλη ή περιορισμένη αρχηγία οι αποφάσεις είναι παρορμητικές και όχι μελετημένες, οι ρόλοι είναι ασαφείς και μετακυλίνουν από πρόσωπο σε πρόσωπο.

Τα επίπεδα ισορροπίας ως προς την προσαρμοστικότητα διαθέτουν οι ευέλικτες και οι δομημένες οικογένειες, διότι καταφέρνουν να εξισορροπούν ανάμεσα στις μορφοστατικές και μορφογενετικές τάσεις τις οικογένειας, ανάλογα με τις κοινωνικό – πολιτισμικές απαιτήσεις. Σε αυτές τις οικογένειες η επικοινωνία είναι ανοικτή, αλλά και οριοθετημένη, υπάρχει ισότιμη ιεραρχία ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας, ευελιξία στο «μοίρασμα» των ρόλων, συμμετοχική θέσπιση κανόνων, ενώ οι περισσότεροι κανόνες είναι σαφείς και λίγοι υπονοούνται.

β) Η έννοια της ολότητας

Οι Ζαφείρης, Ζαφείρη, Μουζακίτης (1999,72-74) αναφέρουν ότι η οικογένεια μπορεί να γίνει αντιληπτή ως μια **ολιστικά** (και όχι αθροιστικά) οργανωμένη οντότητα που συνιστά κάτι μεγαλύτερο από το άθροισμα των στοιχείων που την απαρτίζουν. Οι σχέσεις των μελών της οικογένειας, μάλιστα, είναι πολύ πιο ισχυρές από τη δύναμη που κατέχει κάθε μέλος της ξεχωριστά (Napier & Whitaker, 1978, 71). Η έννοια της **ολότητας** υποδηλώνει ότι «δεν μπορούμε να κατανοήσουμε ένα σύστημα χωρίζοντάς το σε μικρότερα τμήματα και μελετώντας το κάθε τμήμα χωριστά. Ούτε μπορούμε να μελετήσουμε μια ξεχωριστή δραστηριότητα που αναπτύσσεται μέσα στο σύστημα χωρίς να κατανοούμε τον τρόπο με τον οποίο αυτή συσχετίζεται με το σύνολο των συναλλαγών του συστήματος» (Brown & Christensen, 1986, 12, στους Ζαφείρη, Ζαφείρη, Μουζακίτη 1999,72).

Οι οικογένειες που αποτελούνται από τρεις έως τέσσερις γενεές λειτουργούν μέσα σε ένα συστημικό πλαίσιο πολύπλοκων και πολυδιάστατων συναισθηματικών σχέσεων και μοιράζονται κοινή ιστορία, απόψεις, αρχές και σκοπούς. Οι οικογένειες αυτές απαρτίζονται από άτομα που έχουν μπει στο σύστημα μέσω της γέννησης, της υιοθεσίας ή του γάμου. Αυτά τα μέλη είναι αναντικατάστατα και η σχέση που έχουν με το σύστημα διαρκεί εφ' όρου ζωής. Κάθε μέλος του συστήματος σχετίζεται και αλληλεπιδρά με, επηρεάζει και επηρεάζεται από, όλα τα άλλα μέλη (Ackerman, 1984, 16· Erickson & Hogan, 1972, 49· Hepworth & Larsen, 1986, 223, στους Ζαφείρη, Ζαφείρη, Μουζακίτη 1999,72).

Σύμφωνα με τον Chubb (1990, 169-171, στους Ζαφείρη, Ζαφείρη, Μουζακίτη 1999,73), οι διεργασίες που συντελούνται στο εσωτερικό του οικογενειακού συστήματος είναι παρόμοιες με τη μη γραμμική διεργασία που παρατηρείται στο «φαινόμενο της πεταλούδας» σύμφωνα με αυτό το φαινόμενο, το φτερούγισμα μιας πεταλούδας στην Κίνα μπορεί να επηρεάσει μετά από μερικές ημέρες τον καιρό στη Νέα Υόρκη, ο οποίος με τη σειρά του μετά από μερικές ημέρες θα επηρεάσει την πεταλούδα. Όπως αναφέρουν οι Herworth και Larsen (1986, 230-231, στους Ζαφείρη, Ζαφείρη, Μουζακίτη 1999,73), αυτές οι διεργασίες αντανάκλουν τη θεωρία της κυβερνητικής, δηλαδή μια κυκλική πολυδιάστατη και αμφίδρομη σχέση αιτίου – αιτιατού στο πλαίσιο της οποίας η συμπεριφορά ενός μέλους γίνεται λειτουργία και ερέθισμα για τη συμπεριφορά των άλλων μελών της οικογένειας, γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας ιδιαίτερης και μοναδικής οικογενειακής διεργασίας.

Οι Ζαφείρης, Ζαφείρη, Μουζακίτης (1999), επισημαίνουν επίσης, ότι τα περιβαλλοντικά και κοινωνικά συστήματα αλληλεπιδρούν με την οικογένεια και μερικές φορές προκαλούν εντάσεις ή και πιέσεις, υποχρεώνοντάς την να αντιδράσει. Το οικογενειακό σύστημα, το οποίο εφάπτεται με τα κοινωνικά συστήματα, αντενεργεί σε αυτές τις εντάσεις και ταυτόχρονα επιδιώκει την επίτευξη συγκεκριμένων, δικών του στόχων.

Το οικογενειακό σύστημα είναι περισσότερο προσανατολισμένο στο «παρόν» παρά στο «παραλθόν» και ενδιαφέρεται περισσότερο για το «τι» των διεργασιών που αφορούν τις σχέσεις παρά για το «γιατί» παρουσιάζονται αυτές οι διεργασίες.

Μέσα σε ένα οικογενειακό σύστημα παρατηρούμε **δίκτυα σχέσεων** που συνυπάρχουν σχηματίζοντας **υποσυστήματα**. Αυτά τα υποσυστήματα συγκροτούνται ανάλογα με τις λειτουργίες και τα ενδιαφέροντα των μελών της οικογένειας, καθώς και τις συμμαχίες και τους συνασπισμούς που δημιουργούν οι σύζυγοι, οι γονείς και τα αδέρφια. Κάθε μέλος της οικογένειας, ανεξάρτητα από τη γενιά ή το φύλο του, μπορεί να ανήκει συγχρόνως σε διάφορα οικογενειακά υποσυστήματα. Για την πραγματοποίηση συγκεκριμένων λειτουργιών της οικογένειας, όπως η καθιέρωση κανόνων, μέσω επικοινωνίας και διαπραγμάτευσης, είναι υπεύθυνα όλα τα μέλη της οικογένειας. Η θέση τους μέσα σε αυτήν μπορεί να είναι μόνιμη ή προσωρινή (Herworth & Larsen, 1986, 236).

γ. Τα υποσυστήματα

Το **υποσύστημα των συζύγων** παρέχει στα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας ένα μοντέλο αλληλεπίδρασης που διδάσκει την οικειότητα και τη δέσμευση (Barnard & Corrales, 1979, 29). Συγχρόνως, το **γονεϊκό υποσύστημα** αναλαμβάνει την ευθύνη για τη φροντίδα, την ανατροφή, την πειθαρχία και την καθοδήγηση των νεαρών μελών της οικογένειας. Μέσω του υποσυστήματος των αδελφών τα παιδιά της οικογένειας αποκτούν τις δεξιότητες που θα χρησιμοποιήσουν στις διαπροσωπικές τους σχέσεις σε κάθε πτυχή της ζωής τους, (στοιχεία Ζαφείρη, Ζαφείρη, Μουζακίτη 1999,74).

Ο Ζαφείρης, Ζαφείρη, Μουζακίτης (1999), επισημαίνουν ότι στο πλαίσιο της οικογένειας τα υποσυστήματα σχηματίζουν μια ιεραρχημένη διάταξη με ποικίλα μεγέθη και πολυπλοκότητα. Η επιρροή αυτών των υποσυστημάτων είναι διάχυτη. Η επιρροή που ασκούν οι πολιτισμικές νόρμες παίζει σημαντικό ρόλο στις σχέσεις τόσο μεταξύ των υποσυστημάτων της οικογένειας όσο και στο εσωτερικό τους.

Η οικογένεια με τα υποσυστήματά της αποτελεί μέρος ενός **υπερουστήματος**, το οποίο συνθέτουν συστήματα εκτός της οικογένειας, όπως είναι τα σχολεία, οι εκκλησίες, οι κοινωνικές υπηρεσίες, τα ιδρύματα παροχής υγείας, το νομικό σύστημα, το σύστημα πυρασφάλειας και η κυβέρνηση. Η οικογένεια αλληλεπιδρά με το υπερσύστημα, το επηρεάζει και ταυτόχρονα επηρεάζεται από αυτό (Boyd-Franklin, 1987, 624, Skynner, 1987, 197, στους Ζαφείρη, Ζαφείρη, Μουζακίτη 1999,74).

Η έννοια των **ορίων** της οικογένειας αναφέρεται στις διαδικασίες του «μαζί» και του «χωριστά», οι οποίες βρίσκονται σε αλληλεπίδραση. Αναφέρεται επίσης στο ποια μέλη συμμετέχουν σε τι και με ποιο τρόπο πραγματοποιείται αυτή η συμμετοχή (Barnard & Corrales, 1979, 29, στους Ζαφείρη, Ζαφείρη, Μουζακίτη 1999,74). Τα όρια περικλείουν τη «χωρική, χρονική και συναισθηματική περιοχή των σχέσεων» (Burnham, 1986, 20, στους Ζαφείρη, Ζαφείρη, Μουζακίτη 1999,76). Οι Ζαφείρης, Ζαφείρη, Μουζακίτης (1999), αναφέρουν ότι τα σαφή και διαπερατά όρια διασφαλίζουν την υγιή λειτουργία της οικογένειας, αποτρέπουν τη σύγχυση και συμβάλλουν στη διατήρηση ενός σταθερού κλίματος μέσα στην οικογένεια. Τα όρια ελέγχουν την εισροή και εκροή των πληροφοριών και ρυθμίζουν τη ροή τους. Όταν το οικογενειακό σύστημα είναι ανοικτό, επιτρέπει τη ροή των πληροφοριών. Από την άλλη πλευρά, οι οικογένειες που περιορίζουν τη ροή μετατρέπονται σε κλειστά συστήματα. Σε κάποιες οικογένειες επίσης τα όρια είναι συγκεχυμένα, ενώ σε άλλες εξαιρετικά άκαμπτα. Όταν η οικογένεια λειτουργεί με κάποιον από τους παραπάνω ακραίους τρόπους για μεγάλο χρονικό διάστημα, εμφανίζονται δυσλειτουργίες και δυσκολίες προσαρμογής. Αυτές εκδηλώνονται με την απόδοση του ρόλου του **αποδιοπομπαίου τράγου** σε κάποιο μέλος της οικογένειας ή με συμμαχίες έξω από το οικογενειακό σύστημα που προκαλούν σοβαρά προβλήματα στην οικογένεια (Herworth & Larsen, 1986, 237-238, στους Ζαφείρη, Ζαφείρη, Μουζακίτη 1999,76).

Τα κοινωνικά συστήματα είναι οργανισμοί που έχουν ανάγκη από **ισορροπία**. Ως κοινωνικό σύστημα, η οικογένεια έχει βασικές ανάγκες για ασφάλεια και σταθερότητα, οι οποίες διατηρούνται μέσω της **ομοιόστασης** (Barnard & Corrales, 1979, 13). Η ομοιόσταση προσφέρει την απαραίτητη σταθερότητα ή την ισορροπία, που είναι αναγκαίες ανάμεσα στις αλλαγές, καθώς και τον έλεγχο αυτών των αλλαγών προκειμένου το σύστημα να διατηρήσει μια ομαλή και συνεπή λειτουργία. Η **ανάδραση**, δηλαδή οι κυκλικές και αμφίδρομες διαδικασίες ανταλλαγής, και τα μοντέλα αλληλεπίδρασης παρέχουν στην οικογένεια τους μηχανισμούς αυτοελέγχου και αυτορρύθμισης, της επιτρέπουν να πραγματοποιεί αλλαγές και να διατηρεί μια **σταθερή κατάσταση**, δηλαδή μια ομοιόσταση. Οι πληροφορίες που έχουν σχέση με τη διατήρηση της

οικογένειας παρέχονται μέσω της θετικής και αρνητικής ανάδρασης. Η θετική ανάδραση προειδοποιεί το οικογενειακό σύστημα ότι απομακρύνεται από την κανονική του κατάσταση, ενώ η αρνητική ανάδραση ότι επιστρέφει σε αυτήν (Napier & Whitaker, 1978, 83, στους Ζαφείρη, Ζαφείρη, Μουζακίτη 1999,76).

δ. Η ανάγκη επαρκών γονεϊκών ορίων

Κατά τον Skynner (1987, 203-204) για να ολοκληρωθούν οι διεργασίες που χαρακτηρίζουν τον πρώτο χρόνο ζωής του παιδιού, μια προϋπόθεση – που ίσως δεν τονίζεται πάντα αρκετά – είναι ότι τα γονεϊκά πρόσωπα πρέπει να έχουν σαφή αντίληψη των δικών τους ορίων. Αν το κύριο πρόσωπο που φροντίζει το βρέφος (συνήθως η μητέρα) δεν έχει ξεκαθαρίσει τα δικά της προσωπικά όρια και δε νιώθει ασφαλής σχετικά με αυτά, δεν θα μπορέσει να βοηθήσει το μωρό της να βρει το δικό του όριο. Αν σημειωθεί το σύνορο που ορίζει το βόρειο όριο της Αγγλίας, αυτόματα ορίζεται και η νότια άκρη της Σκωτίας. Με παρόμοιο τρόπο, γονείς που έχουν ξεκαθαρίσει τα δικά τους όρια και αισθάνονται ασφαλείς ως προς **την ταυτότητά τους**, αυτόματα δημιουργούν σχέσεις μέσω των οποίων το παιδί μπορεί να ορίσει τον εαυτό του, ακόμα και χωρίς κάποια συνειδητή προσπάθεια για αντιμετώπιση αυτού του προβλήματος. Γονείς που δεν έχουν ξεκαθαρίσει αυτό το θέμα, έχουν την τάση να αποδίδουν στο παιδί τους δικά τους συναισθήματα και το αντίστροφο, κάνοντας δυσκολότερο το έργο του παιδιού να ορίσει τον εαυτό του. Επιπλέον, στα πολύ πρώιμα στάδια της ανατροφής του μωρού, οπότε ένας βαθμός μείξης (fusion) μητέρας και παιδιού είναι σκόπιμος, η μητέρα αφήνει τα όριά της διαπερατά και ταυτίζεται συναισθηματικά με τις εμπειρίες του βρέφους [το στάδιο που ο Winnicott (1958) ονόμασε «πρωταρχική μητρική ενασχόληση» (primary maternal preoccupation)]. Αλλά και τα στάδια αυτά μπορεί να περάσουν με μεγάλη δυσκολία, αν η εύθραυστη αίσθηση ταυτότητας της μητέρας την κάνει να φοβάται να εμπλακεί σε αυτού του είδους τη σχέση, που την κάνει τόσο τρωτή. Παρ' όλα αυτά, αν όλα πάνε καλά, μητέρα και παιδί θα μπορέσουν, αρχικά, να μπουν σ' αυτό το συμβιωτικό στάδιο, ενώ ο πατέρας, και ίσως άλλοι συγγενείς τους προστατεύουν.

Όπως αναφέρει ο Skynner (1987, 203-204) καθώς το παιδί μεγαλώνει, η μητέρα είναι σε θέση να προσδιορίσει και πάλι τα όριά της «απογοητεύοντας» αρκετά τις προσδοκίες του παιδιού, ώστε να του δώσει τη δυνατότητα να προσδιορίσει σταδιακά τον εαυτό του. Σ' αυτό συνήθως τη βοηθάει ο πατέρας, που όχι μόνο προστατεύει σ' αυτό το στάδιο το όριο της οικογένειας, αλλά κρατάει και την «πιετοιά της ζωής», επιτρέποντας στη μητέρα να περάσει με ασφάλεια σ' αυτό το βαθμό παλινδρομικής συναλλαγής με το βρέφος, και «τραβώντας την επάνω» σταδιακά προς την πρωταρχική της δέσμευση που είναι μάλλον η συζυγική σχέση παρά το παιδί. Ίσως αυτή η κρίσιμη λειτουργία του πατέρα, το ότι βοηθάει τη μητέρα και το παιδί να αποδεσμευτούν σταδιακά, διευκολύνοντας έτσι τον **αυτοπροσδιορισμό** και την **ανεξαρτησία**, κάνει την παρουσία και την ενεργό συμμετοχή του πατέρα τόσο σημαντική στο

επόμενο στάδιο, το οποίο καλύπτει περίπου το δεύτερο και τρίτο χρόνο της ζωής. Είναι αναγκαίο όχι μόνο να αποκαταστήσει τους στενούς συναισθηματικούς και σεξουαλικούς δεσμούς με τη μητέρα, καθώς το παιδί τη χρειάζεται λιγότερο, αλλά, δημιουργώντας μια στενή σχέση εμπιστοσύνης με το παιδί, και με βάση το γεγονός ότι από ορισμένες απόψεις είναι αναπόφευκτα ένα διαφορετικό πρόσωπο, προσφέρει μια άλλη διάσταση μέσω της οποίας το παιδί μπορεί να ανακαλύψει ποιος είναι, όπως το καράβι που χρειάζεται δύο διαφορετικές συντεταγμένες για να καθορίσει το στίγμα του. Ενώ ο πρώτος χρόνος της ζωής του βρέφους αφορά περισσότερο την πρόσληψη ύλης/ενέργειας και πληροφοριών, με τη δημιουργία μιας βάσης, στη δεύτερη περίοδο το παιδί ξανοίγεται και εξερευνά το περιβάλλον. Όσο ωριμάζει το νευρικό σύστημα, τόσο αυξάνει ο έλεγχος των κινήσεων, η ελευθερία δράσης και η δυνατότητα ενεργητικής επίδρασης στο περιβάλλον. Το παιδί αρχίζει να περπατάει, να μιλάει και να ελέγχει τους σφιγκτήρες του και με τις νέες αυτές δυνάμεις έρχεται η δυνατότητα αντίστασης προς τους γονείς ή συνεργασίας μαζί τους.

iii. Ο ρόλος της οικογένειας

Ο N. Ackerman (1958, στο Γιωσαφάτ, 1987, 98-99) περιγράφει τους βιολογικούς, ψυχολογικούς και κοινωνικούς σκοπούς και ρόλους της οικογένειας ως εξής:

1. Παροχή τροφής, κατοικίας και άλλων υλικών αγαθών, για τη διατήρηση της ζωής και την προστασία των μελών της από εξωτερικούς κινδύνους.
2. Παροχή κοινωνικής συντροφικότητας, που είναι το υπόβαθρο για τις συναισθηματικές σχέσεις της οικογένειας.
3. Παροχή δυνατοτήτων, για την ανάπτυξη προσωπικής ταυτότητας συνδεδεμένης με την οικογενειακή ταυτότητα. Το αίσθημα ταυτότητας είναι απαραίτητο για την αντιμετώπιση καινούριων εμπειριών και τη δημιουργία νέων δεσμών.
4. Δημιουργία σεξουαλικών προτύπων και ρόλων, που προετοιμάζουν το δρόμο για τη σεξουαλική ωρίμανση και ικανοποίηση.
5. Κοινωνικοποίηση των παιδιών με την εκπαίδευσή τους σε κοινωνικούς ρόλους και την προετοιμασία τους για την αποδοχή κοινωνικών ευθυνών.
6. Καλλιέργεια γνώσεων και υποστήριξη της δημιουργικότητας και των πρωτοβουλιών του κάθε μέλους.

II. Ο κύκλος ζωής της οικογένειας

Σύμφωνα με τους Ζαφείρη, Ζαφείρη, Μουζακίτη (1999, 58-60) οι οικογένειες βιώνουν συγκεκριμένα και προβλέψιμα γεγονότα και περνούν συγκεκριμένες φάσεις, ανεξάρτητα από τη δομή ή τις σχέσεις που επικρατούν μεταξύ των μελών τους. Τα γεγονότα αυτά καθιστούν αναγκαίες κάποιες ενέργειες που έχουν σχέση με τις φάσεις ανάπτυξης, τις οποίες οι οικογένειες πρέπει να γνωρίσουν πολύ καλά προκειμένου να τις αντιμετωπίσουν με επιτυχία. Έτσι, με την πάροδο του χρόνου μια οικογένεια αλλάζει καθώς αντιδρά σε αναμενόμενα γεγονότα και συνεχίζει να εξελίσσεται. Θα πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι στη ζωή μιας οικογένειας προκύπτουν ενοχλητικές καταστάσεις. Πρόκειται για απροσδόκητα συμβάντα τα οποία προκαλούν αναστάτωση στην εξέλιξη της οικογένειας, εφόσον απαιτούν μόνιμες αναπροσαρμογές στον τρόπο λειτουργίας της.

Το αναπτυξιακό πλαίσιο που παρουσίασαν οι Evelyn Duvall και Reuben Hill (Falicov, 1988, στους Ζαφείρη, Ζαφείρη, Μουζακίτη 1999,58) δείχνει τα συνηθισμένα γεγονότα που συμβαίνουν στη ζωή της οικογένειας με το πέρασμα του χρόνου. Οι Duvall και Hill υποστήριξαν ότι οι αλλαγές που υφίσταται τόσο η δομή όσο και η λειτουργία των οικογενειών παρουσιάζουν μια «διατεταγμένη ακολουθία αναπτυξιακών σταδίων». Η εξέλιξη αυτών των σταδίων εξαρτάται από την αύξηση και τη μείωση του αριθμού των μελών της οικογένειας, την ηλικία του μεγαλύτερου παιδιού που μπορεί να φτάνει μέχρι τα πρώτα χρόνια της ενηλικίωσης, και τη θέση που κατέχει ο προμηθευτής της οικογένειας στην αγορά εργασίας. Σύμφωνα με τους παραπάνω παράγοντες, οι Duvall και Hill αναφέρουν ότι η εξελικτική πορεία μιας πλήρους οικογένειας που ανήκει στη μεσαία τάξη ξεκινά από το γάμο και ολοκληρώνεται με το θάνατο και των δύο συζύγων. Στο ενδιάμεσο διάστημα περνά από τα ακόλουθα στάδια:

(α) Το ζευγάρι έχει παντρευτεί αλλά δεν έχει παιδιά.

(β) Η οικογένεια έχει αποκτήσει παιδιά από τα οποία το μεγαλύτερο έχει ηλικία έως δυόμισι ετών.

(γ) Η οικογένεια έχει παιδιά προσχολικής ηλικίας και το μεγαλύτερο έχει ηλικία από δυόμισι έως έξι ετών.

(δ) Τα παιδιά πηγαίνουν στο σχολείο και το μεγαλύτερο έχει ηλικία από έξι έως δεκατριών ετών.

(ε) Τα παιδιά είναι στην εφηβεία και το μεγαλύτερο είναι από δεκατριών έως είκοσι ετών.

(στ) Η οικογένεια λειτουργεί ως σημείο εκκίνησης και το πρώτο παιδί έχει ήδη φύγει από το σπίτι, ενώ το τελευταίο φεύγει εκείνη την περίοδο.

(ζ) Οι γονείς είναι μεσήλικες, ζουν στην «**άδεια φωλιά**» και συνταξιοδοτούνται.

(η) Τα μέλη της οικογένειας είναι πλέον αρκετά μεγάλα και οι δύο σύζυγοι οδεύουν προς το τέλος της ζωής τους.

Για τον Jay Haley (Madanes, 1981, στους Ζαφείρη, Ζαφείρη, Μουζακίτη 1999,59), η οικογενειακή ζωή περιλαμβάνει τα παρακάτω έξι στάδια:

- (α) Η περίοδος του φλερτ.
- (β) Η πρώτη περίοδος του γάμου.
- (γ) Η γέννηση των παιδιών και η φροντίδα των νέων.
- (δ) Η περίοδος όπου οι σύζυγοι βρίσκονται στη μέση ηλικία.
- (ε) Η περίοδος όπου οι γονείς αποκόβονται από τα παιδιά.
- (στ) Η περίοδος όπου οι γονείς αποσύρονται –γηρατεία, συνταξιο-δότηση.

Η Elizabeth Carter και η Monica McGoldrich (1988), προτείνουν τα εξής έξι αναπτυξιακά στάδια στον κύκλο ζωής της οικογένειας:

- (α) Η περίοδος ανεξαρτητοποίησης των νεαρών ενηλίκων, δηλαδή η περίοδος κατά την οποία το νεαρό άτομο φεύγει από το σπίτι του.
- (β) Η δημιουργία του νέου ζευγαριού και η σύνδεση των οικογενειών μέσω του γάμου.
- (γ) Η οικογένεια με μικρά παιδιά.
- (δ) Η οικογένεια με παιδιά στην εφηβεία.
- (ε) Η οικογένεια στην οποία τα παιδιά απομακρύνονται από την πατρική εστία.
- (στ) Η οικογένεια στην τελική φάση της ζωής της.

Ο Γιωσαφάτ (1987,100-101) τονίζει ότι δεν υπάρχουν ακόμα πολλές έρευνες και εργασίες που να περιγράφουν τον κύκλο ζωής της οικογένειας, ενώ έχει περιγραφεί με λεπτομέρειες ο αναπτυξιακός κύκλος του ατόμου, ιδιαίτερα στην παιδική και εφηβική ηλικία.

Ο ίδιος (1987), ως κριτήρια για την περιγραφή των διαδοχικών φάσεων της οικογενειακής ζωής, χρησιμοποιεί αφενός τη χρονολογική ηλικία του κάθε μέλους (με τα ιδιαίτερα αναπτυξιακά χαρακτηριστικά της) και αφετέρου τα σημαντικά φυσιολογικά γεγονότα που συμβαίνουν στην πορεία του κύκλου ζωής κάθε οικογένειας. Τα γεγονότα, ενώ καθορίζουν τις φάσεις του οικογενειακού κύκλου, δεν είναι χρονολογικά σταθερά, όπως στον ατομικό κύκλο, αλλά μπορούν να συμβούν σε διαφορετικές ηλικίες. Συνήθως, όμως, στους περισσότερους ανθρώπους συμβαίνουν περίπου στην ίδια περίοδο (π.χ. οι περισσότεροι άνθρωποι παντρεύονται μεταξύ είκοσι ως τριάντα ετών). Όταν τέτοια γεγονότα συμβαίνουν σε διαφορετικές ηλικίες, τότε οι επιπτώσεις πρέπει να αξιολογηθούν, αφού λάβαμε υπόψη και το στάδιο του ατομικού κύκλου στον οποίο βρίσκεται ο καθένας (π.χ. μια γυναίκα που αποκτά το πρώτο της παιδί στα τριάντα πέντε της χρόνια), όπως αναφέρουν οι Click και Kessler (1980, στο Γιωσαφάτ, 1987, 100-101).

Κατά το Γιωσαφάτ (1987), εκτός από τα αναμενόμενα γεγονότα υπάρχουν, βέβαια, σε κάθε οικογένεια και τα απροσδόκητα ή τραυματικά γεγονότα που αναστατώνουν την ομαλή πορεία του οικογενειακού κύκλου. Αυτά μπορεί να είναι προσδοκώμενα αλλά να συμβούν έξω από το φυσιολογικό χρονολογικό κύκλο (π.χ. ο πρόωρος θάνατος ενός γονέα) ή άλλα απροσδόκητα τραυματικά γεγονότα (π.χ. αρρώστια σε ένα από τα μέλη, απώλεια εργασίας, θάνατος ενός παιδιού, διαζύγιο).

Με βάση τον κύκλο ζωής του παιδιού και του ενηλίκου που προτείνει ο Erikson, τον κύκλο ζωής του ενηλίκου που προτείνει ο Levinson και τον κύκλο ζωής της οικογένειας ως σύνολο

που προτείνουν οι Gould (1977) και Duvall (1967), ο Γιωσαφάτ (1987) δημιούργησε ένα πρόχειρο αλλά περιεκτικό σχήμα που περιλαμβάνει τη χρονολογική ανάπτυξη των γονέων και των παιδιών, με βάση τα σημαντικότερα αναμενόμενα γεγονότα της οικογενειακής ζωής (1963).

Χρησιμοποίησε ακόμα τις εργασίες του T. Lidz (1963), J.M. Lewis et al (1976), G. Sheehy (1977), R. Rapoport (1963) και Pincus and Dare (1978).

Με βάση αυτό το σχήμα, ο κύκλος ζωής της οικογένειας διαιρείται σε τέσσερις μεγάλες περιόδους, από τις οποίες η καθεμιά περιλαμβάνει διάφορες φάσεις:

Πίνακας 7

		Α' ΠΕΡΙΟΔΟΣ Εισαγωγή στην οικογεν. ζωή		Β' ΠΕΡΙΟΔΟΣ Ανάπτυξη της οικογενειακής ζωής				Γ' ΠΕΡΙΟΔΟΣ Εξέλιξη της οικογεν. ζωής		Δ' ΠΕΡΙΟΔΟΣ Τελική φάση της οικογεν. ζωής			
		1η Φάση	2η Φάση	3η Φάση	4η Φάση	5η Φάση	6η Φάση	7η Φάση	8η Φάση	9η Φάση	10η Φάση	11η Φάση	12η Φάση
ΓΟΝΕΙΣ	Επιλογή συντρό- φου	Γάμος	Γέννηση πρώτου παιδιού	Γέννηση δευτέρου παιδιού	Σχολική ηλικία	Εφηβεία παιδιών	Κρίση μέσης ηλικίας	Χωρίς παιδιά στο σπίτι	Εγγόνα	Συνταξιο- δότηση	Θάνατος ενός συζύγου	Θάνατος εναπομεί- ναντος συζύγου	
	Έτη:	20-30		30-45	(25-40)			45-60		60-			
ΠΑΙΔΙΑ	Έτη:	0-2 2-5		5-12 12-18		18-25	25-30	30-35	35-				
		Πρωτογενική παιδική		Σχολική παιδική		Μετασο- λική παιδική (Σκουδές)	Σκουδές Εργασια Γάμος	Δημιουργία νέας οικογι- νειας		Θάνατος ενός γονέου	Θάνατος και των επιτετιμη- γόνου		

Πηγή: Γιωσαφάτ στους Τσιάντη, Μανωλόπουλο, 1987

α. Έρωτας και επιλογή συντρόφου

Ο έρωτας κατά τον Γιωσαφάτ (1987,103-105), φαίνεται να είναι το τελικό αποτέλεσμα μιας αλληλεπίδρασης πολλών παραγόντων που, σε τελική ανάλυση, καθορίζεται από έντονες ναρκισσοιστικές ανάγκες. Ψάχνουμε για ένα σύντροφο που θα ικανοποιήσει διάφορες συνειδητές ανάγκες (σεξουαλική ικανοποίηση, δημιουργία οικογένειας, κοινωνικο-οικονομικές ανάγκες, συντροφικότητα) αλλά και ασυνειδητές. Οι ασυνειδητές αυτές ανάγκες έχουν σχέση με το σύστημα αναγκών όπως διαμορφώθηκε, ικανοποιήθηκε ή ματαιώθηκε στις σχέσεις μας με τους γονείς μας κατά την πρώτη παιδική μας ηλικία. Προσπαθούμε να ξαναζήσουμε τις ικανοποιήσεις που πήραμε ή τις ματαιώσεις που δεχθήκαμε, με την (ασυνειδητή) ελπίδα ότι με τον καινούριο σύντροφο θα τις μετατρέψουμε σε ικανοποίηση. Η επιλογή του συντρόφου έχει, δηλαδή, και έναν ασυνειδητό «θεραπευτικό» χαρακτήρα. Τον διαλέγουμε σαν «γιατρό» που θα μας θεραπεύσει από τα πρώτα μας ψυχολογικά τραύματα. Γράφει ο H. Dicks (1967, στο Γιωσαφάτ, 1987,102): «Κανένας μας δεν γνωρίζει με ποια έκτη αίσθηση άτομα του άλλου φύλου διαλέγουν το ένα το άλλο ως κατάλληλα για να επεξεργαστούν

μαζί τα πολύπλοκα και συχνά αντιφατικά συστήματα αναγκών τους». Γι' αυτό και όλοι οι γάμοι έχουν πλευρές ματαιωτικές και πλευρές ικανοποιητικές.

Φαίνεται, λοιπόν, κατά τους Pincus και Dare (1978, στο Γιωσαφάτ, 1987,102), ότι η αρχική επιλογή στηρίζεται στο ότι ο άλλος είναι ικανός και – ασυνείδητα – πρόθυμος να παίξει έναν τέτοιο ρόλο που να ικανοποιεί τις εσωτερικές μας ανάγκες, τις οποίες περιβάλλουμε επάνω του.

Μια άλλη σχετική υπόθεση του Γιωσαφάτ (1987), είναι ότι υπάρχει η τάση να επιλέγουμε σύντροφο που βρίσκεται στο ίδιο περίπου επίπεδο ωρίμανσης και ψυχικής διαφοροποίησης με εμάς. Έτσι, το ζεύγος έχει στο βάθος τα ίδια προβλήματα στην ψυχική του δομή και η ελπίδα ασυνείδητης αλληλοκατανόησης και αλληλοϊκανοποίησης είναι παρόμοιες και στο αυτό επίπεδο (π.χ. ένα εξαρτητικό «στοματικό» άτομο διαλέγει ένα παρόμοιο). Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτό συμβαίνει σ' ένα ποσοστό ανώριμων ανθρώπων και τότε εμφανίζονται πολλά προβλήματα, γιατί ο καθένας θέλει απλώς να ικανοποιήσει τις δικές του ανάγκες και είναι απρόθυμος και ουσιαστικά ανίκανος, να παίξει το μητρικό ρόλο που του ζητάει ο άλλος.

Πολύ συνηθέστερη είναι η αντιθετική επιλογή, την οποία αναφέρει ο Bowen (1961). Ανακεφαλαιώνοντας σχετικές έρευνες, αναφέρει ότι οι άνθρωποι τείνουν να επιλέγουν ως συζυγικούς συντρόφους άτομα που βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο διαφοροποίησης και συναισθηματικής ωριμότητας, αλλά που έχουν υιοθετήσει αντιδράσεις με το αντίθετο (reaction formations) ως μορφές αμυντικής οργάνωσης. Δημιουργείται έτσι μια συμπληρωματικότητα αναγκών (π.χ. το κυριαρχικό άτομο επιλέγει υποτακτικό). Και αυτή, όμως, η σχέση οδηγεί σε έντονα προβλήματα.

Αυτή η συμπληρωματικότητα αναγκών (need complementarity) αφορά κυρίως ασυνείδητες ανικανοποίητες ανάγκες της παιδικής ηλικίας, που ελπίζεται ότι με το γάμο θα ικανοποιηθούν. Οι ανάγκες αυτές μπορεί να διαφέρουν μεταξύ των συζύγων όσον αφορά την ένταση ή και το είδος. Έτσι, ο σύντροφος που επιλέγουμε γίνεται το υποκατάστατο για κάποιο ανικανοποίητο μέχρι τώρα κομμάτι του ιδανικού εαυτού μας.

Ο Freud (1921) αναφέρει: «Ο έρωτας προς το πρόσωπο του πόθου μας καθρεφτίζει τη ροή προς το αντικείμενο της ναρκισσιστικής λίμπιντο, έτσι ώστε το αντικείμενο γίνεται υποκατάστατο για κομμάτια του ιδεώδους του Εγώ που δεν ικανοποιήθηκαν».

Τα άτομα δηλαδή, προβάλλουν ορισμένα χαρακτηριστικά του ιδεώδους του Εγώ στον άλλο, ο οποίος έτσι φαίνεται ότι τα κατέχει και ότι είναι ικανός να εκπληρώσει και να ικανοποιήσει τις αντίστοιχες ανάγκες. Έτσι, τα προβαλλόμενα χαρακτηριστικά γίνονται αντιληπτά σαν αντικειμενικές ιδιότητες του αντικειμένου του έρωτά μας.

Καταλαβαίνει, συμπληρώνει ο Γιωσαφάτ (1987) κανείς ότι το έδαφος είναι έτοιμο για συγκρούσεις, όταν αυτές οι ανάγκες δεν ικανοποιηθούν ή ικανοποιηθούν μεν αλλά σε βαθμό μικρότερο από τον επιθυμητό.

Φαίνεται ότι η συμπληρωματική ή η αντιθετική εκλογή, είναι οι συνηθέστερες επιλογές των νευρωσικών ατόμων, αυτό είναι φυσικό, γιατί τα άτομα αυτά λειτουργούν κάτω από την έντονη πίεση να ικανοποιήσουν παιδικές ανάγκες και επιθυμίες που δεν ικανοποιήθηκαν στην αρχική τους οικογένεια. Αντίθετα, στα πιο ομαλά, στα πιο ώριμα ζευγάρια, το κύριο χαρακτηριστικό είναι η ομοιότητα παρά η αντιθετικότητα των αναγκών. Τα ζευγάρια αυτά επιλέγουν το σύντροφό τους μέσω μιας ανακλητικής επιλογής (το αντικείμενο – ο γονέας – ήταν ικανοποιητικό στην παιδική ηλικία και επιλέγουν ένα παρόμοιο τώρα). Τα νευρωσικά ζευγάρια, κατά τους Paolino και McGready (1978, στο Γιωσαφάτ, 1987,102), διαλέγουν κάποιον που υποτίθεται ότι έχει ιδιότητες τις οποίες αυτοί δεν έχουν αλλά θα ήθελαν να έχουν (ναρκισσιστική επιλογή), έτσι ώστε να ικανοποιηθούν οι ανάγκες τους και να αποκτήσουν υψηλότερη **αυτοεκτίμηση**. Γι' αυτό και συνήθως διαλέγουν άτομα που χρησιμοποιούν διαφορετικούς αμυντικούς μηχανισμούς για την ίδια υποκείμενη παθολογία. Ελκύονται μεταξύ τους επειδή έχουν παρόμοιες αποτυχίες στην ψυχοσεξουαλική τους ανάπτυξη (Skynner, 1976, στο Γιωσαφάτ, 1987,102). Κατά συνέπεια, τα ίδια χαρακτηριστικά που προκάλεσαν την επιλογή αρχίζουν να προκαλούν και τις συγκρούσεις μόλις τα άτομα αυτά παντρευτούν. Η αρχική εξιδανίκευση κρατά από 1-12 μήνες, συνήθως και έπειτα επέρχεται η φάση της απογοήτευσης, όταν οι σύζυγοι βλέπουν ο ένας τον άλλο όπως είναι στην πραγματικότητα. Η μαιτώση των αναγκών επαναδραστηριοποιεί τις αντίστοιχες μαιτώσεις της παιδικής ηλικίας, γι' αυτό οι αντιδράσεις είναι τόσο υπερβολικά έντονες, συχνά για μικρές αφορμές.

Αν όμως τα άτομα είναι ώριμα, δηλαδή έχουν ενδοβάλει ικανοποιητικά γονεϊκά μορφοείδωλα (imagos) και έχουν έτσι αποκτήσει **υψηλή αυτοεκτίμηση**, έχουν αποχωριστεί ψυχολογικά από τους γονείς τους (κυρίως κατά την εφηβεία) και έχουν συμπληρώσει την ταυτότητά τους ως ανεξάρτητα άτομα, τότε ο γάμος γίνεται μια σχέση με πάρα πολλές ικανοποιήσεις, όπου δύο ανεξάρτητα άτομα δεν περιμένουν να «γεμίσουν» ο ένας από τον άλλο αλλά μοιράζονται τα σωματικά και ψυχολογικά τους αγαθά.

β. Αρραβώνας και γάμος

Αφού γίνει η επιλογή του συντρόφου, δημιουργεί κανείς μια αποκλειστική σχέση, τη μνηστεία, που μπορεί να σφραγιστεί και με την τυπική κοινωνική τελετή του αρραβώνα ή να είναι απλώς ψυχολογική κατάσταση αποκλειστικής σχέσης με σκοπό το γάμο.

Ο Rapoport (1963), διαιρεί τις ψυχικές διαδικασίες αυτής της περιόδου σε ενδοπροσωπικές και διαπροσωπικές, όπως φαίνονται στον Πίνακα 8.

Πίνακας 8

A. Ευδοπροσωπικές διαδικασίες:

1. Προετοιμασία για το ρόλο του συζύγου
2. Διαφοροποίηση ή απομάκρυνση από άλλους δεσμούς (γονείς, αδέρφια, φίλους, κ.τ.λ.) που ανταγωνίζονται ή παρεμβαίνουν στη δημιουργία στενής συζυγικής σχέσης.
3. Αλλαγή του τρόπου ικανοποίησης διαφόρων αναγκών (σεξουαλικότητας, διασκέδασης, καθημερινής ρουτίνας) από τον ελεύθερο (προγαμιαίο), σε συζυγικό τύπο.

B. Διαπροσωπικές διαδικασίες:

1. Δημιουργία ταυτότητας ζεύγους.
2. Ανάπτυξη αμοιβαία ικανοποιητικής σεξουαλικής σχέσης.
3. Ανάπτυξη αμοιβαία ικανοποιητικού συστήματος επικοινωνίας του ζεύγους.
4. Καθορισμός αμοιβαία ικανοποιητικών τρόπων επικοινωνίας με τους συγγενείς και φίλους του καθενός.
5. Ανάπτυξη αμοιβαία ικανοποιητικού τρόπου λήψης κοινών αποφάσεων.
6. Ανάπτυξη αμοιβαία ικανοποιητικών τύπων και στάσεων (patterns) σχετικά με την επαγγελματική απασχόληση του ενός ή και των δύο.

Πηγή: Rapoport, 1963, στους Τσιάντη, Μανωλόπουλο, 1987, 106.

Πρέπει, δηλαδή, το ζευγάρι, όπως επεξηγεί ο Γιωσαφάτ (1987), να αναπτύξει αυτά που στη συστημική ορολογία ονομάζονται **συμμαχία του ζευγαριού** (coalition): σεξουαλικούς ρόλους (sex-linked roles), όρια (boundaries). Για τις συγκρούσεις που αναπτύσσονται τον πρώτο χρόνο του γάμου και αργότερα αναφερθήκαμε ήδη, μιλώντας για την επιλογή του συντρόφου.

III. Η ανάπτυξη της οικογενειακής ζωής

Κατά τον Γωσαφάτ (1987, 107), η άφιξη του πρώτου παιδιού – του τρίτου ανθρώπου που μπαίνει μέσα στη δυαδική σχέση των δύο συζύγων – συμβαίνει συνήθως όταν το ζευγάρι είναι σε ηλικία γύρω στα είκοσι πέντε με τριάντα, σε περίοδο που ακόμα προσπαθούν «να τα βρουν» μεταξύ τους. Η δυάδα τώρα γίνεται τριάδα κι αυτό αποτελεί την αρχή ανακατατάξεων στη σχέση τους και συχνά φέρνει μαζί με πολλή χαρά και αρκετά σημαντική διαταραχή. Από τον τρόπο που θα λυθεί το πρόβλημα αυτό εξαρτάται σε πολύ μεγάλο βαθμό και η ανάπτυξη του νέου μέλους που αρχίζει κι αυτό την παράλληλη πορεία του μέσα στην οικογένεια.

Η πορεία του, όμως, αλληλοδιαπλέκεται ουσιαστικά και σε μεγάλο βαθμό με τους γονείς, κυρίως με τη μητέρα στον πρώτο χρόνο και με τον πατέρα αργότερα. Αλλά η σχέση μητέρας – παιδιού, που τόση σημασία έχει για την ανάπτυξη του παιδιού, για το μελλοντικό γάμο και τη μελλοντική του οικογένεια, επηρεάζεται καθοριστικά από τη σχέση μητέρας – πατέρα. Από το δεύτερο χρόνο και, ακόμα ριζικότερα, τον τρίτο, ο πατέρας θα μπει ως ισοδύναμο πρόσωπο στη δυάδα μητέρας – παιδιού και θα δημιουργηθεί το οιδιποδειακό τρίγωνο.

Σύμφωνα με τον Γωσαφάτ (1987), στον πρώτο χρόνο της ζωής του παιδιού η μητέρα θα ξαναζήσει με το παιδί της τη δική της αντίστοιχη αναπτυξιακή περίοδο και συχνά θα δώσει στο παιδί της ό,τι πήρε αυτή όταν ήταν παιδί, θα επαναλάβει δηλαδή τις δικές της ασυνείδητες εμπειρίες, με ορισμένες αλλαγές που εξαρτώνται κυρίως από το είδος της σχέσης που έχει αναπτύξει με το σύζυγό της. Η μητέρα χρειάζεται να προσφέρει τόσα πολλά στο παιδί, ώστε κυριολεκτικά «αδειάζει» συναισθηματικά και χρειάζεται να επανατροφοδοτηθεί συναισθηματικά από τον άντρα της (re-fulling). Αν η επανατροφοδότηση αυτή είναι ικανοποιητική, τότε ακόμα και μια δυνητικά «κακή» (με την έννοια κακών ενδοβλημένων σχέσεων αντικειμένου από την παιδική ηλικία) μητέρα μπορεί να αλλάξει και να δώσει περισσότερα στο παιδί της, από όσα πήρε η ίδια όταν ήταν παιδί. Η μητρότητα προκαλεί σε σημαντικό βαθμό και μια συναισθηματική παλινδρόμηση στη μητέρα, γι' αυτό σ' αυτή την περίοδο είναι και πιο ευάλωτη αλλά και πιο δεκτική σε δομικές αλλαγές της προσωπικότητάς της μέσω του συζύγου.

α. Ο ρόλος του πατέρα

1. Ταύτιση με το παιδί:

Ο πατέρας, σύμφωνα με τον Γωσαφάτ (1987,108), ασυνείδητα παλινδρομεί συναισθηματικά και ταυτίζεται με το παιδί του, ιδιαίτερα, αλλά όχι απαραίτητα, αν είναι αγόρι. Η θετική πλευρά αυτής της ταύτισης, είναι ότι αποκτά ευαισθησία απέναντι στις ανάγκες του παιδιού και της συζύγου του. Αν η σχέση με τη μητέρα του ήταν καλή, τότε θα μπορέσει να προσφέρει πολλά στο παιδί και στη γυναίκα του και η συναισθηματική αυτή προσφορά θα κάνει τη μητέρα ακόμα πιο καλή μητέρα για το παιδί της. Έτσι, όλα τα μέλη της οικογένειας είναι σε έναν κύκλο θετικών τροφοδοτήσεων μεταξύ τους. Αν όμως οι πρώτες του εμπειρίες με τη μητέρα του ήταν κακές, θα ταυτίσει ασυνείδητα τη γυναίκα του με τη μητέρα του και θα

αρχίσει να τη θεωρεί κακή μητέρα για το παιδί του. Ασυνείδητα συναισθήματα επιθετικότητας προς τη μητέρα του θα στραφούν τώρα εναντίον της γυναίκας του και θα θέλει να προστατέψει το παιδί του από την κακή αυτή μητέρα. Στις περιπτώσεις αυτές ο πατέρας θα θελήσει, όχι απλώς να βοηθήσει στην ανατροφή του παιδιού, αλλά να την αναλάβει αυτός πιο ολοκληρωτικά, ιδίως τη διατροφή του, και να υποκαταστήσει τη γυναίκα του στο μητρικό ρόλο. Ταυτόχρονα όμως, αν οι νευρωσικές του ανάγκες δεν είναι τόσο έντονες, η ταύτιση με το παιδί του, που έχει καλή μητέρα, μπορεί να τον βοηθήσει να θεραπεύσει μερικά από τα προβλήματα που είχε με τη δική του μητέρα. Είναι μια δεύτερη ευκαιρία να «ξαναζήσει» τη νηπιακή του ηλικία με «καλύτερη» μητέρα και να βελτιωθεί έτσι μέσα του στις σχέσεις αντικειμένου η εικόνα της μητέρας και της γυναίκας γενικότερα.

2. Ταύτιση του παιδιού με αδελφό του πατέρα:

Κατά τον Γωσαφάι (1987,108), ο πατέρας μπορεί να ταυτίσει ασυνείδητα το παιδί του με έναν αδελφό ή αδελφή του, από την παιδική ηλικία, ιδιαίτερα έναν αδελφό που ήρθε μετά απ' αυτόν και τον εκθρόνισε από την προνομιακή σχέση που είχε με τη μητέρα του. Μπορεί τότε να νιώθει έντονη ζήλια για το γεγονός ότι το παιδί που τώρα «κλέβει» την αποκλειστική φροντίδα της γυναίκας του (που την ταυτίζει με τη μητέρα του) και αυτό να ενεργοποιήσει επιθετικά συναισθήματα προς τη γυναίκα ή το παιδί του, τα οποία μπορεί να εκδηλωθούν με ανοικτή επιθετικότητα, απαιτητικότητα ή αδιαφορία για τη γυναίκα ή το παιδί του.

3. Ταύτιση του πατέρα με τον πατέρα του:

Σύμφωνα με τον Γωσαφάι (1987,109-111), αυτή είναι και η συχνότερη ταύτιση. Ο πατέρας νιώθει και φέρεται προς το γιο του όπως έχει εγγράψει μέσα του ασυνείδητα τη συμπεριφορά του δικού του πατέρα προς αυτόν, όταν αυτός ήταν παιδί και περνούσε τις διαδοχικές αναπτυξιακές του φάσεις. Έτσι, η γέννηση του πρώτου παιδιού πυροδοτεί συνεχείς ανακυκλώσεις του παρελθόντος του πατέρα και καθώς το παιδί περνά τις διάφορες αναπτυξιακές φάσεις της παιδικής ηλικίας, ξαναζωντανεύει ασυνείδητα τις παρόμοιες φάσεις της παιδικής ηλικίας του πατέρα με τα θετικά και τα αρνητικά τους στοιχεία. Αν υπερτερούν τα θετικά στοιχεία, ο πατέρας γίνεται καλός πατέρας και σύζυγος, αυτή του η στάση έχει θετική επίδραση στη γυναίκα και το παιδί και δημιουργεί μια καλή οικογενειακή ατμόσφαιρα. Η στάση του εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από τη συμπεριφορά της γυναίκας του προς αυτόν, καθώς, σε μικρότερο βέβαια βαθμό, και από τη συμπεριφορά του παιδιού του προς αυτόν. Αν υπερσχύουν τα αρνητικά στοιχεία, οδηγούν τον πατέρα σε μεγαλύτερη ή μικρότερη απόρριψη του παιδιού του ή σε επιδείνωση της σχέσης του με τη γυναίκα του. Οι συνεχείς αυτές προβολές ενδοβλημένων σχέσεων αντικειμένου και των δύο συζύγων προς το παιδί και μεταξύ τους αποτελούν τον άξονα γύρω από τον οποίο αναπτύσσεται το σύνολο της συναισθηματικής ζωής της οικογένειας. Наркисисτικέс ανάγκες του πατέρα προβάλλονται στο παιδί και μπορεί

να ικανοποιηθούν ή να ματαιωθούν. Μπορεί ο πατέρας να αισθάνεται άσχημος, μη αγαπητός, επιθετικός κ.λπ. Αν το παιδί είναι όμορφο, αξιαγάπητο και γλυκό, ο πατέρας αισθάνεται ευτυχισμένος γιατί μέσω του παιδιού του ικανοποιεί αυτές τις ανάγκες για τον εαυτό του. Αυτό θα γίνει ακόμα εντονότερο αργότερα, όταν το παιδί θα γίνει φορέας όλων των ανικανοποίητων αναγκών του πατέρα. Αν πετύχει (π.χ. στο επάγγελμα, στις κοινωνικές του σχέσεις κ.λπ.), ο πατέρας θα είναι ευτυχής, όχι μόνο για το γιο του αλλά και για τον εαυτό του, γιατί θα έχει ικανοποιήσει μέσω του γιου του τις δικές του ναρκισσιστικές ανάγκες, ιδιαίτερα αν αυτές είχαν αποτύχει στους τομείς στους οποίους πετυχαίνει τώρα ο γιος του για λογαριασμό και των δύο.

Σύμφωνα με τους Paolino και McGrady (1978, στο Γιωσαφάτ, 1987, 110), αντίθετα, μπορεί να προβάλλει στο παιδί του «κακά» κομμάτια της δικής του προσωπικότητας (π.χ. τη λαιμαργία του, τη «βρωμιά» του ή την ενοχοποιημένη σεξουαλικότητά του) και μέσω της προβλητικής αυτής ταύτισης να «σικαίνεται» και, γενικά, να απορρίπτει το παιδί του. Το παιδί τότε θα μεγαλώσει ενδοβάλλοντας την εικόνα που είχε ο πατέρας του γι' αυτό και θα σχηματίσει μια εικόνα του εαυτού του που θα χαρακτηρίζεται από χαμηλή αυτοεκτίμηση. Όταν το παιδί γίνει πατέρας, θα επαναλάβει τα ίδια με το δικό του παιδί και έτσι η ιστορία – και ο κύκλος στέρησης – επαναλαμβάνεται. Βέβαια, όπως αναφέρει ο Ackerman (1958, στο Γιωσαφάτ, 1987, 110), ο πατέρας μπορεί να γίνει τελικά στερητικός ή απορριπτικός, όχι μόνο λόγω των ειδικών αυτών προβλημάτων του, αλλά απλώς και μόνο γιατί δεν είναι παρών στο σπίτι ή δεν περνά αρκετό χρόνο με το παιδί του (επειδή έχει, π.χ., κάποια χρόνια αρρώστια ή, το συχνότερο, επειδή είναι πολύ απασχολημένος με τη δουλειά του, ώστε να διαθέτει ελάχιστο χρόνο για την οικογένειά του). Συχνά το να θέλει να βρίσκεται μακριά από το σπίτι του μπορεί να οφείλεται στο ότι εκεί δε βρίσκει ικανοποίηση των αναγκών του από τη γυναίκα του, με την οποία, προφανώς, η σχέση δεν είναι καλή. Αν αυτές οι ανάγκες του για μητρική φροντίδα, συναισθηματική και σεξουαλική κάλυψη από τη γυναίκα του ματαιωθούν, μπορεί να μεταφέρει τα επιθετικά του συναισθήματα προς το παιδί ή τα παιδιά του και να τα ανταγωνίζεται ή να τα απορρίπτει ζητώντας ικανοποίηση έξω από το σπίτι σε εξωσυζυγικές σχέσεις, υπερβολική ενασχόληση με την εργασία του ή σε αντρικές παρέες (ταβέρνα, ποδόσφαιρο, κ.λπ.).

Ο Γιωσαφάτ (1987), αναφέρει ότι ένα συχνό φαινόμενο είναι η προβολή επάνω στο παιδί τάσεων και χαρακτηριστικών που δεν μπόρεσε να ενσωματώσει στην προσωπικότητά του ή να πραγματώσει στη ζωή του (ένας εξαρτητικός, π.χ., και υποτακτικός πατέρας μπορεί, ασυνείδητα, να προβάλλει στο γιο του τις ανεκπλήρωτες επαναστατικές του επιθυμίες). Το παιδί τις ενσωματώνει ασυνείδητα στην προσωπικότητά του και μπορεί να εκδραματίσει τις τάσεις αυτές στην παιδική του ηλικία ή αργότερα. Παρ' όλο που οι τάσεις αυτές είναι φαινομενικά αντίθετες με τη συνειδητή αγωγή που προσπαθεί να δώσει στο γιο του, ο πατέρας ασυνείδητα μπορεί να χαιρείται για την «κακή» συμπεριφορά του παιδιού, ενώ στην επιφάνεια διαμαρτύρεται.

β. Ο ανοίκειος «γάμος»

Όπως αναφέρει ο Lidz (1963, στο Γωσαφάτ, 1987, 111), μια άλλη σημαντική και συχνή διαταραχή της σχέσης πατέρα – παιδιού συμβαίνει όταν ο πατέρας δεν καλύπτεται συναισθηματικά από τη σύζυγό του και στρέφεται προς το παιδί για να καλύψει τις ανάγκες του αυτές, ιδιαίτερα στην περίπτωση που είναι κορίτσι. Τότε ουσιαστικά «νυμφεύεται» το κορίτσι του, προσκολλάται επάνω της και γίνεται σαφώς αποπλανητικός (seductive) μαζί της. Αυτό φορτίζει πολύ έντονα τόσο το κορίτσι όσο και τη μητέρα, η οποία αισθάνεται αποκλεισμένη από τη σχέση αυτή και δημιουργεί φοβερές περιπλοκές στην ομαλή εξέλιξη και λύση του οιδιποδειού συμπλέγματος, γιατί ο πατέρας δεν επιτρέπει ουσιαστικά στην κόρη του να προχωρήσει πέρα απ' αυτόν. Δε βλέπει την κόρη του σαν ανεξάρτητη οντότητα αλλά τη χρησιμοποιεί σαν αντικείμενο για τις ανικανοποίητες συναισθηματικές του ανάγκες. Αν αυτό μεταφερθεί και στο σεξουαλικό τομέα, δημιουργεί φοβερές εντάσεις με αποτέλεσμα, σε μερικές περιπτώσεις, την αιμομιξία. Γενικά, προσθέτει ο Γωσαφάτ (1987), ένας ανώριμος και ανεπαρκής πατέρας, με **χαμηλή αυτοεκτίμηση**, αποτελεί ελαττωματικό πρότυπο για ταύτιση τόσο για το γιο όσο και για την κόρη. Και στα δύο φύλα η προσωπικότητα του παιδιού δημιουργείται από συνεχείς ταυτίσεις και ενδοβολές κομματιών της προσωπικότητας του πατέρα και της μητέρας. Φαίνεται, μάλιστα, ότι τα πιο έντονα παραδείγματα πατρικής ανεπάρκειας, όπου ο πατέρας απορρίπτει επιθετικά το παιδί, συμβαίνουν στις οικογένειες με σχιζοφρενικά παιδιά.

γ. Ο ρόλος της μητέρας

Κατά το Γωσαφάτ (1987, 111-113), η μητέρα παίζει, ασφαλώς, το βασικό ρόλο στη φυσιολογική και παθολογική ανάπτυξη του παιδιού, αλλά, κατά τη γνώμη του, η «ευθύνη» της έχει υπερτονιστεί, με ανάλογη υποτίμηση του ρόλου και της ευθύνης του πατέρα. Σήμερα οι περισσότεροι μελετητές της οικογενειακής ζωής συμφωνούν ότι τα προβλήματα στα παιδιά δεν τα δημιουργεί η παθολογία της μητέρας ή του πατέρα, αλλά η συναλλαγή κι η αλληλεπίδραση του άξονα (ή συστήματος) πατέρα–μητέρας, που δημιουργεί βασικά την οικογενειακή ατμόσφαιρα (τη matrix της οικογένειας) και καθορίζει ουσιαστικά τη λειτουργικότητα ή δυσλειτουργικότητα κάθε οικογένειας.

Δεν θα αναπτύξουμε εδώ τη σχέση μητέρας–παιδιού, γιατί περιγράφεται και σε άλλα κεφάλαια. Απλώς θα τονίσουμε ότι όλες οι σχέσεις πατέρα–παιδιού, που περιγράψαμε στα προηγούμενα, ισχύουν ανάλογα και για τις σχέσεις μητέρα–παιδιού. Είναι, βέβαια, αυτονόητο ότι η σχέση αυτή είναι πολύ πιο στενή, γιατί καθορίζεται από έντονα βιολογικά στοιχεία. Όπως αναφέρει ο Γωσαφάτ (1987), η εγκυμοσύνη και ο τοκετός δημιουργούν μια στενότητα συνδεδεμένη βιολογική και συναισθηματική σχέση που είναι δυάδα, αλλά και μονάδα. Ο χρόνος που η μητέρα βρίσκεται με το παιδί είναι πολύ περισσότερος από τον αντίστοιχο χρόνο

του πατέρα και αυτή έχει τον πρώτο ρόλο στην ανάπτυξη της πρώτης καθοριστικής δυαδικής σχέσης γονέα-παιδιού. Η συναισθηματική επένδυση της μητέρας στο παιδί είναι –για βιολογικούς, ψυχολογικούς και κοινωνικούς λόγους – εντονότερη από του πατέρα – στις περισσότερες, τουλάχιστον, περιπτώσεις. Όλες οι περιπτώσεις παθολογικών αναγκών του πατέρα ισχύουν και για τη μητέρα και μπορεί να την οδηγήσουν σε υπερπροστατευτικότητα ή απόρριψη του παιδιού της. Κι εδώ, βέβαια, ισχύει ό,τι αναφέρθηκε και για τον πατέρα: ότι η σχέση μητέρας – παιδιού καθορίζεται τόσο από τις ενδοβλημένες σχέσεις αντικειμένου της (προς τους γονείς της), όσο και από τη σχέση της με το σύζυγό της, στον οποίο προβάλλει, όπως και στο παιδί, τις σχέσεις αυτές.

Κατά τον Γιωσαφάτ (1987), η επιλογή του συζύγου και οι αντικειμενικές συνθήκες του γάμου αποτελούν το πλαίσιο όπου γίνονται οι προβολές αυτές και δημιουργούν την οικογενειακή ατμόσφαιρα. Άτομα που είχαν καλή ατμόσφαιρα στις οικογένειες καταγωγής τους τείνουν να επιλέγουν εξίσου ώριμους συντρόφους και να δημιουργούν καλή οικογενειακή ατμόσφαιρα για τα παιδιά τους. Αντίθετα, άτομα με κακό οικογενειακό ιστορικό και ανώριμες, παθολογικές ενδοψυχικές σχέσεις τείνουν να επιλέγουν παρόμοια ανώριμους συντρόφους. Το αποτέλεσμα είναι, αμοιβαία επιδείνωση των ενδοψυχικών συγκρούσεων και δημιουργία κακής οικογενειακής ατμόσφαιρας, σε τέτοιες περιπτώσεις, τα παιδιά συχνά είναι τα «πιόνια» στη συζυγική αντιπαράθεση και χρησιμοποιούνται από τον κάθε γονέα, ασυνείδητα, αλλά κάποτε και συνειδητά, σαν όπλα εναντίον του άλλου ή σαν αντικείμενα για την ικανοποίηση των ανεκπλήρωτων συναισθηματικών τους αναγκών.

Έτσι, όπως αναφέρει ο Γιωσαφάτ (1987), σε μια σχετικά φυσιολογική οικογένεια, οι γονείς και τα παιδιά έχουν στενή σχέση μεταξύ τους και ικανοποιούν αμοιβαία τις συναισθηματικές τους ανάγκες με φανερά ή κρυφά μηνύματα που στέλνουν ο ένας στον άλλο, διατηρώντας όμως ο καθένας την ανεξαρτησία του και τα όρια του Εγώ του (*ego boundaries*). Σε μια παθολογική οικογένεια τα όρια αυτά δεν παραμένουν απαραβίαστα, ο ένας εισδύει μέσα στον άλλο, ιδίως οι γονείς στα παιδιά, και δημιουργούνται παρασιτικές συμβιωτικές καταστάσεις, με αποτέλεσμα τη δημιουργία δυσλειτουργικότητας και την εμφάνιση ψυχικής διαταραχής σε ένα ή περισσότερα μέλη της οικογένειας.

δ. Το δεύτερο και τα επόμενα παιδιά

Η γέννηση του δεύτερου – και των επόμενων παιδιών – όπως αναφέρει ο Γιωσαφάτ (1987, 113-114), δεν έχει για την οικογένεια την ίδια σημασία που έχει η γέννηση του πρώτου. Επηρεάζουν, όμως, κι αυτά σημαντικά την οικογενειακή ισορροπία.

Αντίθετη είναι η άποψη του Bowen (1978), που τονίζει ότι κάθε παιδί παίζει το δικό του εξειδικευμένο ρόλο στην οικογενειακή δομή και λειτουργία.

Το φύλο του παιδιού μπορεί να αποτελέσει έναν παράγοντα. Αν η μητέρα ήθελε κορίτσι και το πρώτο παιδί ήταν αγόρι, είναι πιθανό να μετακινήσει την κύρια συναισθηματική επένδυση από το ένα παιδί στο άλλο. Το ίδιο μπορεί να συμβεί και με τον πατέρα.

Αν η μητέρα είχε δημιουργήσει στενό δεσμό με το πρώτο παιδί, ο οποίος απέκλειε τον πατέρα, τότε ο τελευταίος μπορεί να προσκολληθεί στο δεύτερο παιδί για να αποκτήσει κι αυτός το δικό του αντικείμενο. Έτσι, οι κρυφές συμμαχίες μέσα στην οικογένεια ανακατατάσσονται. Ο κάθε γονέας έχει από ένα παιδί στη σφαίρα επιρροής του. Τα παιδιά, όμως χρειάζονται να έχουν καλή σχέση και με τους δύο γονείς.

Κατά τον Γιωσαφάτ (1987,113), οι εκλεκτικές αυτές συμμαχίες προκαλούν έντονα προβλήματα ενοχών ή επιθετικότητας ή κατάθλιψης. Αν η μητέρα έχει π.χ., «εγκλωβίσει» την κόρη της σαν δικό της αντικείμενο, τότε στην οιδιποδειακή φάση η κόρη δεν μπορεί να μεταφέρει μερικά από τα συναισθήματά της προς τον πατέρα της, γιατί η μητέρα την κρατά «φυλακισμένη» στην υπερπροστατευτική και αποπνικτική «αγάπη» της. Τότε η κόρη νιώθει μεγαλύτερη ενοχή για τα ερωτικά της συναισθήματα προς τον πατέρα και καταπιεσμένη επιθετικότητα προς τη μητέρα.

Αν η μητέρα έχει διαλέξει το γιο σαν το δικό της αντικείμενο αγάπης, ο γιος θα αισθανθεί περισσότερο ένοχος στην οιδιποδειακή φάση, με εντονότερο άγχος τιμωρίας από τον πατέρα. Το φυσιολογικό άγχος ευνουκισμού αυτής της ηλικίας γίνεται εντονότατο και πιο πραγματικό, γιατί συνήθως ο πατέρας αντιδρά επιθετικά σε μια τέτοια κατάσταση και η επιθετικότητά του στρέφεται όχι πάντα προς την απορριπτική σύζυγο, αλλά προς το γιο που του κλέβει την αγάπη της γυναίκας του.

Σύμφωνα με το Kohut (1971, στο Γιωσαφάτ, 1987, 113-114), μια συχνή περίπτωση που οδηγεί σε έντονα προβλήματα είναι η περίπτωση όπου η σχέση μητέρας – κόρης ήταν ελαττωματική από τον πρώτο χρόνο. Η μητέρα δεν έδωσε στην κόρη τα απαραίτητα συναισθηματικά εφόδια για τη δημιουργία μιας σωστής αίσθησης του εαυτού (self) και η κόρη δημιούργησε μια ναρκισσιστική διαταραχή της προσωπικότητας με **καμηλή αυτοεκτίμηση**. Η γέννηση ενός δεύτερου, πιθανόν αρσενικού, παιδιού επιτείνει τη συναισθηματική αποστέρωση της κόρης, γιατί βλέπει να παίρνει ο αδελφός της περισσότερη αγάπη από όση πήρε η ίδια. Στρέφεται τότε προς τον πατέρα της και δημιουργεί συμμαχία μαζί του, για να έχει κι αυτή έναν αποκλειστικό δεσμό αγάπης. Στην οιδιποδειακή, όμως, φάση τα εμφανιζόμενα ερωτικά στοιχεία του δεσμού προς τον πατέρα θα προκαλέσουν εντονότερες ενοχές και φόβους εκδίκησης εκ μέρους της μητέρα, η οποία πραγματικά μπορεί να εκδηλώσει επιθετικότητα προς την κόρη της.

Ο Γιωσαφάτ (1987) υποστηρίζει, ότι αυτός που δέχεται το εντονότερο τραύμα σ' αυτή τη φάση της οικογενειακής ζωής είναι το πρώτο παιδί που εκθρονίζεται από τη μοναδική σχέση που είχε στην οικογένεια. Το ναρκισσιστικό αυτό πλήγμα που δέχεται προκαλεί πρόσκαιρες ή μονιμότερες διαταραχές στην πλειοψηφία των πρώτων παιδιών. Είναι γνωστή η ζήλια για το δεύτερο παιδί, καθώς και τα φαινόμενα παλινδρόμησης που προκαλεί. Εκτός όμως από τη

ζήλια, προκαλεί ανακατατάξεις στις εσωτερικές και εξωτερικές του σχέσεις προς τους γονείς με τη μορφή επιθετικότητας ή προσκόλλησης στον έναν από τους δύο, καθώς προσπαθεί να δημιουργήσει συμμαχίες για την αντιμετώπιση του εισβολέα. Αν η σχέση του με τη μητέρα δεν ήταν καλή, η γέννηση του δεύτερου παιδιού είναι ένα δεύτερο αποφασιστικό πλήγμα στην ασταθή ναρκισσιστική του ισορροπία.

Τα πρώτα αυτά χρόνια της οικογενειακής ζωής αποτελούν και τα πιο κρίσιμα για την ανάπτυξη των παιδιών. Οι τρόποι και οι μορφές -πρότυπα (patterns) συναισθηματικών συναλλαγών που αναπτύσσονται σ' αυτή την περίοδο καθορίζουν πλέον αποφασιστικά την πορεία της οικογένειας στα επόμενα στάδιά της.

ε. Οικογένεια με παιδιά στην εφηβεία

Οι Ζαφείρης, Ζαφείρη και Μουζακίτης (1999, 62-63), αναφέρουν ότι η σημαντικότερη αλλαγή που είναι απαραίτητο να επιτευχθεί στην οικογένεια η οποία έχει παιδιά στην εφηβεία είναι η δημιουργία ενός περιβάλλοντος που θα προετοιμάσει τον έφηβο για τη μετάβασή του στον κόσμο των ενηλίκων, ο οποίος χαρακτηρίζεται από συγκεκριμένες υποχρεώσεις και ευθύνες. Η αλλαγή αυτή σχετίζεται με συγκεκριμένες μεταβολές στις σχέσεις μεταξύ τουλάχιστον των δύο γενεών που υπάρχουν στην οικογένεια. Η ασφάλεια και η καθοδήγηση που προσφέρουν οι γονείς στον έφηβο θα δημιουργήσουν το κατάλληλο πλαίσιο για την επίτευξη συγκεκριμένων αναπτυξιακών στόχων, όπως είναι η εδραίωση της εφηβικής ταυτότητας, η αυτονόμηση από την οικογένεια και η ανάληψη υπεύθυνων αποφάσεων. Επιπλέον, συνεχίζουν οι Ζαφείρης, Ζαφείρη και Μουζακίτης (1999), όσο διαρκεί αυτό το στάδιο, είναι πιθανό οι γονείς και οι παππούδες να χρειαστεί να επαναπροσδιορίσουν τις σχέσεις τους, οι σύζυγοι να επαναδιαπραγματευτούν το γάμο τους και τα αδέρφια να προβληματιστούν σχετικά με τη θέση τους στην οικογένεια. Συνήθως σε αυτό το στάδιο, οι γονείς βρίσκονται στη μέση ηλικία και ίσως είναι απαραίτητο να αξιολογήσουν εκ νέου τη ζωή τους και την ικανοποίηση που αντλούν από αυτή. Οι παππούδες, από την άλλη πλευρά, σε αυτό το στάδιο βρίσκονται κατά κανόνα σε ηλικία συνταξιοδότησης, πολλές φορές αντιμετωπίζουν το ενδεχόμενο της αλλαγής του τόπου κατοικίας τους, προσβάλλονται από πιθανές ασθένειες, και έρχονται αντιμέτωποι με το θάνατο των συνομηλίκων τους ή και το δικό τους.

Σύμφωνα με τον Dicks (1967, στο Γωσαφάι, 1987, 116-117), στη δύσκολη αυτή περίοδο, όχι μόνο ο έφηβος επαναβιώνει τα προβλήματα της παιδικής του ηλικίας, αλλά και οι γονείς ξαναζούν μέσω του εφήβου τη δική τους εφηβεία και τα προβλήματά της. Προβλήματα ορίων μεταξύ των μελών της οικογένειας, προβλήματα επικοινωνίας, συναισθηματικών ανταλλαγών, πειθαρχίας, οικογενειακής συνοχής και ανεξαρτησίας εμφανίζονται τώρα με καινούρια ένταση. Η βαθμιαία συναισθηματική απομάκρυνση του εφήβου από τους γονείς τους δημιουργεί προβλήματα και φέρνει στην επιφάνεια τη δική τους εξάρτηση από τα παιδιά, καθώς και το ρόλο των παιδιών στη διατήρηση της συζυγικής αρμονίας και ομοιόστασης. Η

απομάκρυνση αυτή μπορεί να προκαλέσει επιδείνωση στη συζυγική σχέση, με άμεση επίπτωση στον έφηβο. Η εφηβεία γίνεται τότε οικογενειακή κρίση.

Όπως όμως αναφέρουν οι Pincus και Dare (1978, στο Γιωσαφάτ, 1987, 117), όταν τα προβλήματα του γάμου είναι στην επιφάνεια και η μάχη μεταξύ των συζύγων γίνεται φανερή, τότε τα παιδιά μπορεί να λειτουργούν σχετικά ομαλά. Όταν όμως η δυσαρμονία είναι κρυφή και η μάχη γίνεται μέσω των παιδιών, τότε οι χρησιμοποιούμενοι έφηβοι θα παρουσιάσουν έντονα προβλήματα που θα οφείλονται, όχι τόσο στις φυσιολογικές έντονες αναταραχές της εφηβείας, όσο στο ότι προβάλλονται επάνω τους οι συζυγικές δυσκολίες των γονέων τους.

Έτσι, σύμφωνα με τον Γιωσαφάτ (1987), σε τέτοιες περιπτώσεις, συχνά ο έφηβος θα προσπαθήσει να λύσει τα ενδοψυχικά ή οικογενειακά του προβλήματα χρησιμοποιώντας το κοινωνικό περιβάλλον σαν πεδίο προβολής και εκδραμάτισης των συγκρούσεων αυτών. Έτσι, το γήπεδο για ποδόσφαιρο (χούλιγκανς), η μοντέρνα μουσική (πανκς) ή οι δρόμοι και η μοτοσυκλέτα (καμικάζι) γίνονται η σκηνή όπου εξωτερικεύονται και εκδραματίζονται οι συγκρούσεις.

Ανάλογα με την οικογενειακή ατμόσφαιρα, άλλοι έφηβοι, αντί να προβάλλουν τα προβλήματα, εκδηλώνοντας διαταραχή προς τα έξω, αναπτύσσουν μια νευρωσική ενδοστρόφη, με αποτέλεσμα την κατάθλιψη και συχνά την απόπειρα αυτοκτονίας.

Σύμφωνα με τον Winnicott (1965, στο Μανωλόπουλο, 1987, 59), οι έφηβοι μοιάζουν να δίνουν μια προσωπική μάχη, λες και πρέπει να αισθανθούν ότι αρχίζουν από το μηδέν, χωρίς να αντλούν τίποτε από πουθενά. Και όμως με τις πράξεις τους εκφράζουν στον κόσμο ότι η συνεπής παρουσία των ενηλίκων, τα ευδιάκριτα και σταθερά όρια τους είναι απαραίτητα όσο τίποτα άλλο. Εναπόκειται στους ενηλίκους να παρέχουν έλεγχο και καθοδήγηση, βασισμένοι στις δικές τους αρχές. Αν οι αρχές τους έχουν νόημα και ουσία για τους ίδιους, θα υπάρχει στέρεο πλαίσιο ορίων και έτσι θα δοθεί νόημα στην προσπάθεια των παιδιών τους για ξεπέρασμα αυτών των αρχών. Αν όμως το πλαίσιο είναι σαθρό και οι αρχές τους ρηχές, τότε η βαθιά απογοήτευση και το άγχος των επιθετικών ενορμήσεων των εφήβων κορυφώνεται ως την καταστροφικότητα.

Σύμφωνα με τους Lawenfeld και Lawenfeld (1975, στο Μανωλόπουλο, 1987, 60), η επιτρεπτικότητα στην οικογένεια και στην κοινωνία ευνοεί την καθήλωση του παιδιού και του εφήβου σε προγεννητικά στάδια, με συνέπεια μια **ατελή διαφοροποίηση εαυτού** και αντικειμένου, η οποία παρεμποδίζει τις εσωτερικεύσεις και τη λύση του οιδιποδείου, με τελικό αποτέλεσμα την αποδυνάμωση του Υπερεγώ. Το Υπερεγώ είναι ο απαραίτητος εσωτερικός σύντροφος του Εγώ στη συνεχή του προσπάθεια για ρύθμιση των συνθηκών που θα επιτρέπουν συγχρόνως με κάποιο τρόπο την ικανοποίηση των ενορμήσεων και την προσαρμογή στην πραγματικότητα. Διότι το άτομο που δεν έχει αφομοιώσει και απαρτιώσει τις λειτουργίες του Υπερεγώ τείνει να εξωτερικεύει και να εκδραματίζει συνεχώς, με τελικό αποτέλεσμα να εξαρτάται διαρκώς από το περιβάλλον για τη ρύθμιση των λειτουργιών του. Αυτή η εικόνα

αποτελεί το βασικό συστατικό των οριακών (borderline) διαταραχών του χαρακτήρα, τις οποίες φαίνεται να ευνοεί ο σημερινός πολιτισμός.

Όπως αναφέρουν οι Johnson, Szurek (1952) και Pincus, Dare (1978), μια πρόσθετη δυσκολία που συναντούν οι έφηβοι είναι οι περιπλοκές που δημιουργούνται από την τυχόν μειωμένη ικανότητα των γονέων για αποχωρισμό, καθώς οι ίδιοι αντιμετωπίζουν την κρίση της μέσης ηλικίας, ξαναζούν άλυτες ψυχοσυγκρούσεις της δικής τους εφηβείας και το πένθος για την απομάκρυνση των παιδιών τους. Οι έφηβοι από την πλευρά τους είναι ιδιαίτερα ευαίσθητοι στις συνειδητές και ασυνείδως φαντασιώσεις των γονέων και συχνά εκδραματίζουν τις άλυτες ψυχοσυγκρούσεις εκείνων για να επαληθεύσουν το λεγόμενο «οικογενειακό μύθο». Π.χ. η κόρη μιας φοβισμένης ανεσταλμένης μητέρας μπορεί να έχει αντικοινωνική συμπεριφορά, να ξενυχτάει και να εκθέτει τον εαυτό της σε κινδύνους για να πραγματοποιήσει – χωρίς και η ίδια να το καταλαβαίνει – τις ασυνείδως επιθυμίες που έχει η μητέρα της για περιπέτειες αλλά φοβάται να τις αποτολμήσει. (στο Μανωλόπουλο, 1987, 62-63).

Ο Anthony (1969, στο Μανωλόπουλο, 1987, 62), έχει περιγράψει μια μορφή αντίδρασης των ενηλίκων προς τους εφήβους μέσα από στερεότυπα, απλοποιημένες δηλαδή προκαταλήψεις που αντιστέκονται σε κάθε λογική αντίρρηση. Οι γονείς που υιοθετούν αυτά τα «στερεότυπα» φέρονται στα παιδιά τους «όχι σαν σε αληθινούς ανθρώπους αλλά σαν ενσαρκώσεις αρνητικών ιδεών και αναγκάζουν τον έφηβο να επιβεβαιώνει τις προσδοκίες τους μέσω του μηχανισμού της αυτοεκπληρούμενης προφητείας (self-fulfilling prophecy)».

Κατά τον Anthony (1969) σύμφωνα με τα «στερεότυπα» αυτά, ο έφηβος θεωρείται:

- θύμα που το εκμεταλλεύονται τα κυκλώματα και συγχρόνως επικίνδυνος, σαδιστής, θύτης
- σεξομανής που χρειάζεται καλινό και συγχρόνως σεξουαλικά ανεπαρκής που χρειάζεται ενθάρρυνση
- συναισθηματικά δυσπροσάρμοστος που ζητάει απεγνωσμένα βοήθεια και συγχρόνως απελευθερωμένος χωρίς συναισθηματικούς δεσμούς
- αντικείμενο φθόνου του ενηλίκου που νιώθει πως πρέπει να τον αναχαιτίσει και συγχρόνως δέκτης των ανεκπλήρωτων φιλοδοξιών του ενηλίκου που νιώθει πως πρέπει να τον παροτρύνει
- ανεπιθύμητο μέλος της οικογένειας, που πρέπει να το απομακρύνει και συγχρόνως χαμένο αντικείμενο το οποίο πρέπει να θρηνησει.

στ. Αποχώρηση των παιδιών από την οικογένεια

Για το στάδιο αυτό οι Ζαφείρης, Ζαφείρη και Μουζακίτης (1999,63-64), χρησιμοποιούν τον όρο «άδεια φωλιά». Συγκεκριμένα, σε αυτό το στάδιο επιχειρούνται οι ακόλουθοι αναπτυξιακοί στόχοι και επέρχονται οι εξής μεταβολές: αλλάζει η λειτουργία του γάμου· οι σχέσεις ανάμεσα στους γονείς και στα παιδιά αντικαθίστανται από σχέσεις ενηλίκων· η οικογένεια διευρύνει τις σχέσεις της για να συμπεριλάβει στους κόλπους της τα πεθερικά και τα εγγόνια· τέλος,

παρουσιάζεται η ευκαιρία να λυθούν τα προβλήματα των σχέσεων με τους γονείς οι οποίοι πλέον έχουν αρχίσει να γερνούν. Ορισμένοι από τους παράγοντες που οδήγησαν στην εμφάνιση αυτών των αλλαγών είναι η αύξηση του μέσου όρου ζωής, η μείωση του αριθμού των μελών της πυρηνικής οικογένειας, η αύξηση του αριθμού των γυναικών στην αγορά εργασίας και η αύξηση των διαζυγίων. Αποτέλεσμα αυτών των αλλαγών είναι η συρρίκνωση της πυρηνικής οικογένειας, γεγονός που αναγκάζει τους γονείς να ολοκληρώνουν την ανατροφή των παιδιών τους ενόσω είναι ακόμη νέοι. Ως εκ τούτου, έχει διευρυνθεί πολύ συγκριτικά με το παρελθόν, το χρονικό διάστημα που μεσολαβεί ανάμεσα στην αποχώρηση του τελευταίου παιδιού από το σπίτι και στη συνταξιοδότηση των γονέων, κάτι το οποίο απαιτεί την αναπροσαρμογή της συζυγικής σχέσης. Έτσι, στη διάρκεια αυτού του σταδίου είναι πιθανό να παρατηρηθούν και μερικές ακόμη μεταβολές: οι άνδρες μπορεί να αναζητήσουν οικειότητα σε εξωσυζυγικές σχέσεις· οι γυναίκες έρχονται αντιμέτωπες με την εμμηνόπαυση και την οργανική και ψυχολογική καταπόνηση· πολλές γυναίκες, μετά από τόσα χρόνια φροντίδας των άλλων, αναζητούν την προσωπική ανάπτυξη μέσα από την εκπαίδευση την εργασία και/ή την ενασχόληση με τα κοινά κ.λπ. Αυτές οι διαφορές είναι δυνατόν να προκαλέσουν σοβαρές εντάσεις στο γάμο και ενδέχεται να οδηγήσουν το ζευγάρι στην αποξένωση ή ακόμη και στο διαζύγιο.

ζ. Άλλες μορφές οικογένειας

Σε οποιοδήποτε στάδιο του κύκλου ζωής της οικογένειας – είτε αυτή είναι εκτεταμένη είτε πυρηνική – ένα διαζύγιο αναστατώνει τα μέλη, εφόσον επιφέρει αλλαγές στις σχέσεις και στα όριά τους. Οι Ζαφείρης, Ζαφείρη και Μουζακίτης (1999, 65-66), υποστηρίζουν ότι η έκταση της διαταραχής που προκαλεί το διαζύγιο εξαρτάται από το στάδιο του κύκλου ζωής στο οποίο βρίσκεται η οικογένεια. Είναι φανερό ότι ένα διαζύγιο φέρνει λιγότερη αναστάτωση όταν το ζευγάρι έχει μόλις παντρευτεί και δεν έχει αποκτήσει παιδιά. Αυτή η αναστάτωση συνήθως εντείνεται από ποικίλους άλλους παράγοντες όπως είναι το εθνικό, το κοινωνικό και το οικονομικό υπόβαθρο των συζύγων.

Οι Garter και McGoldrich (1988), προσδιορίζουν συγκεκριμένες φάσεις στον κύκλο ζωής της οικογένειας οι οποίες σχετίζονται με το διαζύγιο. Οι φάσεις αυτές είναι οι εξής:

Η φάση του διαζυγίου, η οποία περιλαμβάνει:

- (α) την απόφαση για το διαζύγιο·
- (β) το σχεδιασμό για τη διάλυση του συστήματος·
- (γ) το χωρισμό των συζύγων·
- (δ) την απόκτηση του διαζυγίου.

Η φάση μετά το διαζύγιο, κατά την οποία οι σύζυγοι δεν ξαναπαντρεύονται, αναφέρεται:

- (α) στο γονέα που έχει αναλάβει την επιμέλεια των παιδιών·
- (β) στο γονέα που δεν έχει αναλάβει αυτό το ρόλο.

Όσο διαρκεί αυτή η φάση, θεωρούνται απαραίτητες ορισμένες αλλαγές που θα επιτρέψουν στο γονέα ο οποίος δεν έχει αναλάβει την επιμέλεια των παιδιών να επικοινωνεί μαζί τους.

Εάν ο διαζευγμένος σύζυγος ξαναπαντρευτεί, δημιουργείται το **σύστημα της θετικής οικογένειας**, ή της επαναδημιουργημένης οικογένειας (reconstituted family) όπως την αναφέρει ο Γιωσαφάτ (1987), το οποίο ακολουθεί τις εξής φάσεις:

- (α) την είσοδο στη νέα γαμήλια σχέση·
- (β) την αποδοχή και το σχεδιασμό της νέας οικογένειας.

Οι Ζαφείρης, Ζαφείρη, Μουζακίτη (1999), τονίζουν ότι υπάρχουν αρκετές προκλήσεις στο σύστημα της θετικής οικογένειας. Αυτό οφείλεται στο διαφορούμενο χαρακτήρα των ρόλων και των σχέσεων των γονέων, στην πολυπλοκότητα και τη σύγχυση που επικρατεί στα όρια του συστήματος, στην πιθανή παρουσία έντονων αντιφατικών συναισθημάτων και/ή στην πιθανή απουσία τέτοιων συναισθημάτων, στην παρουσία ψευδοαμοιβιαιότητας και/ή στη συγκώνευση των συζύγων.

IV. Η οικογένεια στην τελική φάση της ζωής της

Κατά τους Ζαφείρη, Ζαφείρη, Μουζακίτη (1999, 64-65) η συνταξιοδότηση αποτελεί ένα σημαντικό γεγονός στη ζωή του ατόμου και απαιτεί την αναπροσαρμογή του ζευγαριού, καθώς οι σύζυγοι επιστρέφουν και πάλι στο σπίτι. Οι ρόλοι του παππού και της γιαγιάς προκαλούν αλλαγές στο εσωτερικό της οικογένειας και προσφέρουν δυνατότητες για ανάληψη ποικίλων άλλων ρόλων και ευκαιρίες για γόνιμη και ουσιαστική αλληλεπίδραση. Η ασθένεια και η εξάρτηση είναι ζητήματα που απαιτούν, επίσης, την επαναδιαπραγμάτευση των ρόλων των μελών της οικογένειας καθώς και την ανάληψη νέων ευθυνών. Οι γυναίκες εξακολουθούν να επιωμίζονται την ευθύνη της φροντίδας των γονέων που αρχίζουν να γερνούν αλλά και των υπερηλίκων παππούδων και γιαγιάδων. Πάρα πολλές οικογένειες αντιμετωπίζουν το εξαιρετικά δύσκολο ζήτημα της ιδρυματοποίησης (της ένταξης σε ίδρυμα) των ηλικιωμένων μελών που δεν έχουν καλή υγεία ή πάσχουν από ανίατη ασθένεια. Τέλος, πολλές γυναίκες βρίσκονται αντιμέτωπες με τη χηρεία, καθώς ο μέσος όρος ηλικίας των γυναικών είναι συνήθως μεγαλύτερος από αυτόν των ανδρών.

α. Ο θάνατος του ενός συζύγου

Ο θάνατος του ενός συζύγου, σύμφωνα με τον Γιωσαφάτ (1987, 121), συνηθέστερα του άντρα, είναι ένα συντριπτικό γεγονός για ολόκληρη την οικογένεια, ιδιαίτερα, βέβαια, για το σύζυγο που απομένει. Αν πεθάνει πρώτη η γυναίκα, το αίσθημα απώλειας είναι βαρύτερο για τον άντρα. Είναι τόσο καιρικό πλήγμα, ώστε μπορεί να προκαλέσει τον πρόωρο θάνατό του. Η σύζυγος ξεπερνά την απώλεια αυτή με εντονότατα στοιχεία πένθους αλλά με μικρότερες σχετικά επιπτώσεις. Ο πόνος για την απώλεια συνδέεται σχεδόν πάντα και με αισθήματα ενοχής για όλα τα συνειδητά και ασυνειδητά στοιχεία επιθετικότητας που βιώθηκαν για το

σύζυγο που έφυγε, επιθετικότητα που αναπτύχθηκε σε όλη τη διάρκεια του μακρόχρονου δεσμού τους, του γάμου, που είναι γεμάτος με τόσες ικανοποιήσεις αλλά και τόσες ματαιώσεις.

Και για τα παιδιά όμως της αρχικής οικογένειας, αναφέρει ο Γιωσαφάτ (1987), που συνήθως βρίσκονται τότε στην κρίσιμη ηλικία των σαράντα – σαράντα πέντε και αντιμετωπίζουν υπαρξιακά το άγχος του θανάτου, η απώλεια του ενός γονέα είναι βαρύτατο πλήγμα. Ο γιος αισθάνεται βαρύτερα, κατά κανόνα, τον θάνατο του πατέρα του, γιατί εκτός από τον πόνο της απώλειας συνειδητοποιεί εντονότερο το φόβο του δικού του θανάτου. Όσο ζούσε ο πατέρας, βιώνονταν ψυχολογικά σαν ασπίδα απέναντι στο δικό του θάνατο. Τώρα αισθάνεται ότι έχει αυτός σειρά. Το ίδιο συμβαίνει, κατά κανόνα, στην κόρη με το θάνατο της μητέρας της. Συναισθήματα άγχους αποχωρισμού, που αναδύονται από την παιδική ηλικία, αναζωπυρώνονται, δημιουργούν μεγαλύτερο άγχος και συντελούν στο να παρατείνεται ο συνηθισμένος χρόνος πένθους.

β. Ο θάνατος του άλλου συζύγου

Κατά τον Γιωσαφάτ (1987, 121), ο θάνατος του δεύτερου γονέα συμπληρώνει με το αναπόφευκτο τέλος τον κύκλο της οικογενειακής ζωής της πρώτης οικογένειας και αποτελεί την τρίτη φάση για τα παιδιά που τώρα είναι ώριμοι ενήλικοι και απομένουν χωρίς γονείς. Αυτός ο δεύτερος θάνατος, μετά το χρόνο πένθους που προκαλεί η απώλεια, συντελεί στην τελική ωρίμανσή τους. Το ότι είναι μόνοι και ανεξάρτητοι συχνά βοηθά στη στερέωση του συζυγικού δεσμού, μια και οι τελευταίες εξαρτήσεις από τους γονείς δεν υπάρχουν πια. Συντελεί, επίσης, στην ουσιαστικότερη ωρίμανσή τους στο ρόλο τους ως γονέων των δικών τους παιδιών, καθώς η οικογενειακή τους ζωή συνεχίζεται.

2Γ. ΑΥΤΟΕΚΤΙΜΗΣΗ

2Γ1. ΚΑΤΑΝΟΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΑΥΤΟΕΚΤΙΜΗΣΗ

I. Ιστορική ανασκόπηση

Στο χώρο της ψυχολογίας η αυτοεκτίμηση κάνει την εμφάνισή της το 1890 με το έργο του Αμερικανού ψυχολόγου και φιλοσόφου W. James «Principles of Psychology». Ο W. James (1890/1963), διακρίνει δύο σημασίες του εαυτού: τον **εαυτό ως υποκείμενο** (knower) και τον **εαυτό ως αντικείμενο**, τον **εμπειρικό εαυτό** (empirical self), ο οποίος αποτελεί και το αντικείμενο της ψυχολογίας. Με τον εμπειρικό εαυτό συνδέονται συναισθήματα θετικά ή αρνητικά, που απορρέουν από την εκτίμηση της αξίας, της ικανότητας, της υπεροχής και κοινωνικότητας του ατόμου (Τανός 1989, 889).

Ο Τανός (1989, 889-890) και η Μακρή-Μπότσαρη (2000, 223 2001, 21-22), τονίζουν ότι από το 1980 και μετά ό,τι απασχολεί θεωρητικά και πειραματικά τους ψυχολόγους, καθώς και τους ψυχιάτρους και τους κοινωνικούς ψυχολόγους, σχετικά με την έννοια του εαυτού και τις συνθήκες με πρώτο συνθετικό τον εαυτό, έχει απώτερη προέλευση τις απόψεις του W. James (1890/1963). Βέβαια, η έννοια εαυτός και οι επιμέρους διαστάσεις του αποτέλεσαν πολύ πριν αντικείμενο της φιλοσοφίας.

Κατά τον Τανό (1989) σήμερα, στα πλαίσια της μελέτης της ανθρώπινης συμπεριφοράς φαίνεται πως η **αυτοεκτίμηση** αποκτά ολοένα και μεγαλύτερη βαρύτητα. Οι θεωρητικοί της αυτοεκτίμησης την θεωρούν ως, ίσως, το πιο σημαντικό στοιχείο, με δυναμικές προεκτάσεις, της συμπεριφοράς του ανθρώπου, παρά την κριτική που έχει κατά καιρούς ασκηθεί όπως θα δούμε πιο κάτω στην παρούσα μελέτη από τον Winter (1996).

Ωστόσο, στη δεύτερη, τρίτη και τέταρτη δεκαετία του 20ού αιώνα για τους συμπεριφοριστές ψυχολόγους οι έννοιες του **εαυτού** και της **αυτοεκτίμησης**, ως καθαρά νοητικές δομές, είχαν μεταφυσικό χαρακτήρα και επομένως ήταν πειραματικά απροσπέλαστες από την επιστήμη της ψυχολογίας. Οι κύριοι συμπεριφοριστές Watson, Thorndike, Hull και Skinner, αποδίδοντας μεγάλη σημασία στην επιστημονική μέθοδο, έκριναν πως εκείνα μόνο τα φαινόμενα της συμπεριφοράς θεωρούνται ως αντικείμενα της ψυχολογίας, τα οποία είναι δυνατό να παρατηρηθούν και να μετρηθούν. Έτσι, η σπουδή της αυτοεκτίμησης δοκίμασε μια κάμψη την περίοδο αυτήν, που καταγράφεται από τους ιστορικούς της ψυχολογίας.

Κατά τον Τανό (1989), τα τελευταία, όμως, τριάντα χρόνια αναζωογονήθηκε το ενδιαφέρον προς την αυτοεκτίμηση με επακόλουθο πολλές μελέτες να δουν το φως της δημοσιότητας από ψυχολόγους (ψυχαναλυτές, οπαδούς της προσωπικότητας, της εξελικτικής ψυχολογίας και της θεραπευτικής), ψυχιάτρους, κοινωνιολόγους, αλλά και παιδαγωγούς.

Παρά την αρνητική ατμόσφαιρα που δημιουργήθηκε από τους συμπεριφοριστές προς την αυτοεκτίμηση, κατά τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας, δε σταμάτησαν οι προσπάθειες, έστω και λιγοστές, για πληρέστερη διερεύνησή της. Από τους πρώτους μελετητές της, μετά τον

W. James (1890/1963), είναι οι κοινωνιολόγοι C. Cooley και ο G. Mead (1934). Αυτοί υπογράμμισαν ιδιαίτερα τον κοινωνικό παράγοντα στη διαδικασία της αυτοεκτίμησης. Υποστήριξαν ότι οι ρίζες της βρίσκονται στην κοινωνική αλληλεπίδραση και στη δυναμική των διαπροσωπικών σχέσεων. Οι παρατηρήσεις τους θεωρούνται από τις πιο πειστικές, παρόλο που η έρευνα της αυτοεκτίμησης δεν τους απασχόλησε τόσο ιδιαίτερα όσο οι **αρχές** και η **φύση του εαυτού**.

Ο Τανός (1989), τονίζει ότι στις θεωρητικές υποθέσεις των Freud και Erikson η αυτοεκτίμηση εισέρχεται κατά τρόπο έμμεσο και ύστερα καθιστά έντονη την παρουσία της. Από τους νεοφροϋδικούς H. S. Sullivan, Horney και Fromm η αυτοεκτίμηση αντιμετωπίζεται ως ένα ξεχωριστό θέμα και όχι ως ένα κεντρικό σημείο των θεωριών τους, όπως συμβαίνει στη θεωρία του Adler, στην οποία παίζει σημαντικό ρόλο κυρίως από θεραπευτικής πλευράς. Για τους Freud και Erikson, καθώς και για τους νεοφροϋδικούς, η αυτοεκτίμηση, πέρα από τις όποιες μεταξύ τους διαφορές ως προς την έκταση της ενσωμάτωσής της στις θεωρίες τους, αντιπροσωπεύει ένα **δομικό συστατικό της προσωπικότητας** και μian από τις **δυνάμεις** που καιρία επηρεάζουν τη συμπεριφορά. Αλλά και οι φαινομενολόγοι δεν άφησαν έξω από τα ενδιαφέροντά τους την αυτοεκτίμηση. Διατείνονται πως η **εκτίμηση του εαυτού** είναι η πιο κεντρική έννοια της όλης ψυχολογίας, η οποία παρέχει την καλύτερη προοπτική για την κατανόηση της συμπεριφοράς.

II. Η έννοια του εαυτού.

Κατά την Κατάκη (1997, 61), το γεγονός ότι οι έννοιες-κλειδιά όπως *αυτοποίηση*, *αυτοοργάνωση*, *αυτοαναφορά*, που ορθώθηκαν σαν φάροι στην πορεία της προωθημένης επιστημονικής σκέψης, έχουν την λέξη **αυτό** ως πρώτο συνθετικό, καταδεικνύουν ότι η ελληνική αυτή λέξη έχει γίνει ένας κώδικας που συμπυκνώνει το αγωνιώδες ψάξιμο για τον εαυτό μας.

Οι αλληπάλληλες θεωρητικές τοποθετήσεις και οι διαδοχικοί ορισμοί που δόθηκαν κατά καιρούς στην κεντρική νοηματική ενότητα **εαυτός** καθρέφτιζαν πάντοτε τις γενικότερες αντιλήψεις της εκάστοτε εποχής για τον άνθρωπο και τη ζωή. Στην πρόσφατη περίοδο η έννοια του εαυτού επανέρχεται στο επίκεντρο των διερευνήσεων στην Ψυχολογία και τους συγγενείς κλάδους (Gergen, 1982. Csikszentmihalyi, 1993. Hermans, Kempen & Van Loon, 1992, στην Κατάκη, 1997, 61) μετά από μακρά περίοδο συρρίκνωσης του ενδιαφέροντος λόγω των θετικιστικών τάσεων που επικρατούσαν, με κυρίαρχη τη Συμπεριφοριστική Θεώρηση, η οποία είχε στρέψει τις αναζητήσεις της προς την ορατή πλευρά της ανθρώπινης φύσης. Βέβαια η έννοια κρατήθηκε ολοζώντανη και καλά περιχαρακωμένη στο πανίσχυρο κάστρο της Ψυχανάλυσης με το όνομα **εγώ**, ένα οριοθετημένο σταθερό στοιχείο της προσωπικότητας, ένας μόνιμος και ακλόνητος συνοδός της ζωής μας.

Σύμφωνα με την επικρατούσα σήμερα άποψη κατά την Μακρή – Μπότσαρη (2000, 223), οι ενδοατομιστικές και διατομικές διαφορές στην έννοια του εαυτού δεν είναι δυνατόν να

κατανοηθούν πλήρως, αν αγνοηθεί η **πολυδιάστατη φύση** των αυτοπεριγραφικών εκτιμήσεων (Harter, 1983, 1990. Marsh, 1993. Marsh, Smith & Barnes, 1983. Shavelson, Hubner & Stanton, 1976).

Υιοθετώντας τον ισχυρισμό του James (1890/1963) πολλοί μεταγενέστεροι ερευνητές, έχουν υποστηρίξει ότι η **αυτοεκτίμηση** είναι από μόνη της μια εννοιολογική κατασκευή η οποία περιλαμβάνει γνωστικές, συναισθηματικές και συμπεριφορικές πτυχές [(Brinthaup & Erwin, 1992. Burns 1982, Byrne, 1996a, 138, Harter, 1986, 1999, Hattie, 1992. Marsh, 1990a/ Shavelson & Marsh, 1986. Shavelson et al, 1976. Watkins & Dhawan, 1989. Ευκλείδης & Κανιάς, 2000. στη Μακρή-Μπότσαρη, 2001, 19. Δερμιτζάκη & Ευκλείδη, 2000)].

Η Μακρή-Μπότσαρη (2001), αναφέρει ότι ένας γενικά παραδεκτός ορισμός αυτής της εννοιολογικής κατασκευής είναι ο τρόπος με τον οποίο ένα άτομο αντιλαμβάνεται τον εαυτό του (Burns, 1982. Byrne, 1996a. Combs & Snygg, 1959. Gergen, 1971. Harter, 1999. Hattie, 1992. Rogers, 1951. Rosenberg, 1986a. Shavelson & Bolus, 1982. Shavelson et al., 1976).

Κατά τον Burns (1982, 5, στη Μακρή-Μπότσαρη, 2001, 18), η έννοια του εαυτού «είναι ένα σύνολο υποκειμενικά αξιολογούμενων χαρακτηριστικών και συναισθημάτων». Σύμφωνα με τον ίδιο θεωρητικό (1982, 26), ο όρος «έννοια του εαυτού» αναφέρεται σε «όλες τις πτυχές της άποψης του ατόμου για τον εαυτό του».

Ο Rosenberg (1986a, 7, στη Μακρή-Μπότσαρη, 2001, 18) ορίζει την έννοια του εαυτού ως «το σύνολο των σκέψεων και συναισθημάτων του ατόμου που αναφέρονται στον εαυτό του ως αντικείμενο». Αυτός ο ορισμός είναι παρόμοιος με εκείνον του Rogers (1951, 136), σύμφωνα με τον οποίο η έννοια του εαυτού είναι «ένα οργανωμένο σχήμα αντιλήψεων του εαυτού».

Για τους Combs και Snygg (1959, στη Μακρή-Μπότσαρη, 2001, 19), οι οποίοι θεωρούν τον εαυτό τους ταυτόχρονα αντικείμενο και υποκείμενο, η έννοια του εαυτού είναι η οργάνωση όλων όσα φαίνονται στο άτομο ότι είναι **Εγώ (I)** ή **Εμένα (Me)**.

Στην παρούσα μελέτη, έχουμε ήδη αναφερθεί στη θεωρία του William James (1890/1963), ότι ως ενήλικες διαμορφώνουμε μια σφαιρική άποψη για την αξία μας ως άτομα, πέραν των αυτοπεριγραφών μας στους διάφορους τομείς της ζωής μας. Είναι η περίφημη θεωρία του James (1890/1963) για την αυτοεκτίμηση, τη σφαιρική άποψη δηλαδή για την αξία μας ως άτομα.

Και, επομένως, στα πολυδιάστατα όργανα μέτρησης της έννοιας του εαυτού πρέπει να αξιολογείται με το δικό της, ανεξάρτητο σύνολο ερωτήσεων. Ένας τέτοιος εννοιολογικός και εμπειρικός διαχωρισμός των δύο πτυχών της έννοιας του εαυτού επιτρέπει, πέραν των άλλων, και την πρόβλεψη της αυτοεκτίμησης από τις αυτοαντιλήψεις και στους επιμέρους τομείς (Μακρή-Μπότσαρη, 2000, 223).

Γενική είναι, επίσης, η συμφωνία κατά την Μακρή-Μπότσαρη (2001, 19), ότι δύο βασικές συνιστώσες της έννοιας του εαυτού είναι η **αυτοαντίληψη (self-perception) ή αυτοεικόνα (self-image) και η αυτοεκτίμηση (self-esteem) ή σφαιρική αυτοαξία (global self-worth)**.

Η **αυτοαντίληψη** είναι η γνωστική πλευρά της έννοιας του εαυτού και αντιπροσωπεύει μια δήλωση, μια περιγραφή ή μια πεποίθηση του ατόμου για τον εαυτό του. Η **αυτοεκτίμηση** αντιπροσωπεύει τη συναισθηματική πλευρά και αναφέρεται στη σφαιρική άποψη που έχει κάποιος για την αξία του ως ατόμου (Μακρή-Μπότσαρη 2001, 19).

Πρέπει να τονιστεί, ότι τόσο η αυτοαντίληψη όσο και η αυτοεκτίμηση ενέχουν το στοιχείο της αυτοαξιολόγησης. Οι ερευνητές θεωρούν ότι οι αυτοαξιολογήσεις, οι οποίες αφορούν γενικά χαρακτηριστικά, όπως **«Είμαι ένα αξιόλογο άτομο»**, πρέπει να διαχωρίζονται από τις αυτοαξιολογήσεις του ατόμου σε επιμέρους τομείς της ζωής του, όπως είναι η γνωστική ικανότητα (**«Είμαι έξυπνος»**), η κοινωνική ικανότητα (**«Οι συνομήλικοί μου με συμπαθούν»**) και η σωματική ικανότητα (**«Είμαι καλός στα σπορ»**).

Κατά τον James (1890/1963, στη Μακρή-Μπότσαρη, 2000, 224-225), η αυτοεκτίμηση επηρεάζεται από τις προσωπικές φιλοδοξίες (επιδιώξεις) και τις υποκειμενικές αξιολογήσεις του ατόμου ως προς την επίτευξη ή όχι των επιδιωκόμενων στόχων του. Ο James πρότεινε μια μαθηματική σχέση, η οποία ορίζει την **αυτοεκτίμηση** ως το πηλίκο των επιτυχιών του ατόμου προς τις επιδιώξεις ή φιλοδοξίες του: αυτοεκτίμηση = επιτυχίες/επιδιώξεις.

Πολλοί μεταγενέστεροι ερευνητές, όπως για παράδειγμα η Harter (1986), ο Hattie (1992), οι Hoge και McCarthy (1984), ο Marsh (1986) και ο Rosenberg (1965, 1979), προσπάθησαν να κάνουν λειτουργικό τον ορισμό του James (1890/1963) θεωρώντας ότι το επίπεδο αυτοαντίληψης αντανakλά τις επιτυχίες του ατόμου στους διάφορους τομείς της ζωής του και η σπουδαιότητα, την οποία το ίδιο το άτομο αποδίδει στους τομείς αυτούς, τις επιδιώξεις ή φιλοδοξίες του. Κατά την Μακρή-Μπότσαρη (2000), στη βάση της θεώρησης αυτής, ο μαθηματικός τύπος του James υποδηλώνει ότι, αν κάποιος έχει υψηλή αυτοαντίληψη σε τομείς που κρίνονται από τον ίδιο σημαντικοί, το αποτέλεσμα θα είναι υψηλή αυτοεκτίμηση. Αντίστροφα, αν κάποιος έχει χαμηλή αυτοαντίληψη σε τομείς που θεωρεί σημαντικούς, αυτό θα έχει ως επακόλουθο χαμηλή αυτοεκτίμηση. Στη θεωρία του James, κρίσιμη ακόμα είναι η υπόθεση ότι η αυτοαντίληψη σε τομείς όπου κάποιος δεν έχει επιδιώξεις, δεν αποδυναμώνει ούτε ενισχύει την αυτοεκτίμησή του, αφού οι τομείς αυτοί δεν θεωρούνται από το άτομο σημαντικοί και μπορούν, επομένως, να τεθούν στο περιθώριο.

Πολλές έρευνες έχουν προβάσει και τεκμηριώσει την άποψη, ότι τα άτομα κατά τις αυτοπεριγραφές τους αποδίδουν διαφορετική σπουδαιότητα στους διάφορους τομείς της ζωής τους (Gergen, 1968. Harter, 1986. Harter & Monsour, 1992. Kelly, 1955. Markus & Wurf, 1987. Rosenberg, 1979, στη Μακρή-Μπότσαρη, 2000, 224). Ωστόσο, η υπόθεση του James (1890/1963), σύμφωνα με την οποία η συνάφεια ενός τομέα του εαυτού με την αυτοεκτίμηση εξαρτάται από τη σπουδαιότητα του τομέα, αν και δείχνει λογικά αληθοφανής (Marsh, 1986,

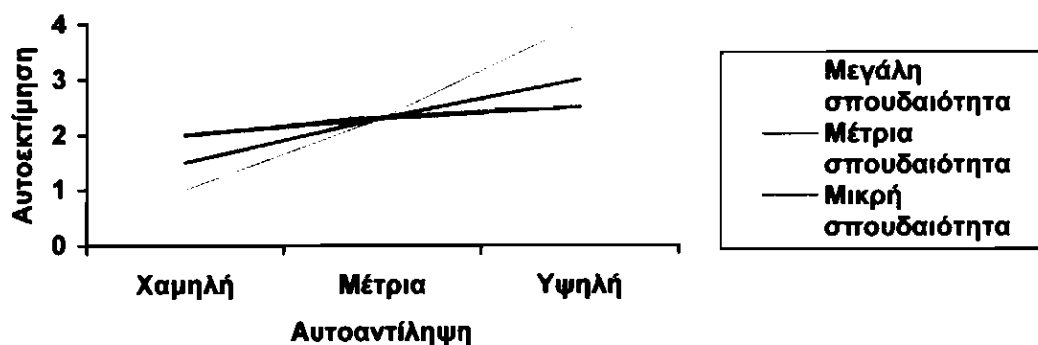

1993) και φαίνεται εύκολο να ελεγχθεί, δεν έχει μέχρι πρόσφατα επαρκώς τεκμηριωθεί (Hattie, 1992).

Ο Rosenberg (1965, 1979), ήταν από τους πρώτους που επανέφεραν στο προσκήνιο την υπόθεση του James (1890/1963), υποστηρίζοντας ότι οι διάφοροι επιμέρους τομείς αυτοαντίληψης σταθμίζονται, ιεραρχούνται και συνδυάζονται σύμφωνα με μια άκρως σύνθετη εξίσωση, της οποίας το άτομο πιθανόν δεν έχει επίγνωση. Η θεωρία της αυτοεκτίμησης του Rosenberg στηρίζεται σε μια **υπόθεση αλληλεπίδρασης**, σύμφωνα με την οποία ένα υψηλό επίπεδο αυτοαντίληψης σε κάποιον τομέα αυξάνει την αυτοεκτίμηση του ατόμου, με την αύξηση να είναι τόσο μεγαλύτερη, όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο αυτοαντίληψης και μεγαλύτερη η σπουδαιότητα του τομέα αυτού για το άτομο. Ένα χαμηλό επίπεδο αυτοαντίληψης σε κάποιον τομέα εξασθενεί την αυτοεκτίμηση του ατόμου, με τη μείωση να είναι τόσο μεγαλύτερη όσο χαμηλότερο είναι το επίπεδο αυτοαντίληψης και μεγαλύτερη η σπουδαιότητα του τομέα. Η υπόθεση αλληλεπίδρασης του Rosenberg μπορεί κατά τον Marsh (1986) να αποδοθεί γραφικά, όπως στον Πίνακα 9.

Πίνακας 9

Γραφική απεικόνιση της υπόθεσης του Rosenberg (1965, 1979)

Πηγή: Marsh, 1986, (Στη Μακρή-Μπότσαρη, 2000, 7(2), 238).

Στο σημείο αυτό η Μακρή-Μπότσαρη (2000, 224), επισημαίνει μια διαφορά, η οποία φαίνεται να υπάρχει ανάμεσα στην αρχική υπόθεση του James (1890/1963) και επαναδιατύπωσή της από τον Rosenberg (1965/1979). Κατά τον James (1890/1963), η αυτοεκτίμηση κάποιου επηρεάζεται από τις αυτοαντιλήψεις του μόνο στους σημαντικούς τομείς της ζωής του. Αντίθετα ο Rosenberg, όπως εξάλλου φανερώνει και ο Πίνακας 9, ισχυρίστηκε ότι επίδραση της αυτοαντίληψης στην αυτοεκτίμηση υπάρχει ακόμα και όταν ένας τομέας δε θεωρείται από το άτομο σημαντικό, με την επίδραση αυτή να είναι βέβαια ασθενέστερη από ό,τι στην περίπτωση που στον τομέα αποδίδεται μεγάλη σπουδαιότητα.

Συνεπής με την υπόθεση των James (1890/1963) και Rosenberg (1965, 1979) είναι και τα ευρήματα του Tesser (1980, 1988), και των Tesser και Campbell (1983), οι οποίοι έδειξαν ότι η χαμηλή αυτοαντίληψη σε έναν τομέα που θεωρείται από το άτομο σημαντικός, συνιστά απειλή για την αυτοεκτίμησή του (Μακρή-Μπότσαρη (2000, 225).

Πολλοί ερευνητές (Harter, 1985, 1986, 1988, 1990, 1993. Hoge & McCarthy, 1984. Kaplan, 1980. Marsh, 1986. Messer & Harter, 1986. Neemann & Harter, 1986) προσπάθησαν να τεκμηριώσουν την υπόθεση των James (1890/1963) και Rosenberg (1965, 1979) με εξισώσεις συμμεταβολής, όπου εξαρτημένη μεταβλητή ήταν η αυτοεκτίμηση και ανεξάρτητες μεταβλητές οι αυτοαντιλήψεις στους επιμέρους τομείς, σταθμισμένες στη βάση της υποκειμενικής σπουδαιότητας των τομέων, είτε διαμέσου του γινομένου (αυτοαντίληψη x σπουδαιότητα), είτε διαμέσου της διαφοράς αυτοαντίληψη - σπουδαιότητα). Ο Rosenberg (1979), τονίζει ότι η αρχή της **ψυχολογικής ικανότητας για εστίαση** προτείνει περαιτέρω ότι αυτό που είναι σημαντικό δεν είναι το αποτέλεσμα αυτό - καθαυτό, αλλά περισσότερο το αποτέλεσμα σε σχέση με τις προσδοκίες μας και αναφέρει τον James (1890/1963): *«Ετσι η αίσθηση του εαυτού μας (αυτοεκτίμηση) καθορίζεται από την αναλογία των πραγματοποιήσεών μας ως προς τις υποτιθέμενες δυνατότητές μας. Πρόκειται για ένα κλάσμα στο οποίο οι προθέσεις μας είναι ο παρονομαστής και η επιτυχία μας είναι ο αριθμητής: Έτσι, Αυτοεκτίμηση = επιτυχία/προθέσεις. Ένα τέτοιο κλάσμα μπορεί να αυξάνεται τόσο με την μείωση του παρονομαστή, όσο και με την αύξηση του αριθμητή»* (Τόμος 1, 310-311). Κατά την άποψη του Hattie (1992) και του Marsh (1986), τα ευρήματα των μελετών αυτών δε φαίνεται να παρέχουν επαρκή τεκμηρίωση της υπόθεσης αλληλεπίδρασης (Μακρή-Μπότσαρη (2000, 225).

Κατά την Κατάκη (1997, 61), ο εαυτός εμφανίζεται σήμερα ως μια έννοια - κλειδί, διαφορετική σε σχέση με το παρελθόν. Από αυθύπαρκτο και μόνιμο στοιχείο μεταβάλλεται σε μια άπιαστη πολύμορφη γνωστική διαδικασία. Οι νέες αντιλήψεις, και ιδιαίτερα η αυτοαναφορική θέαση της γνώσης και της ζωής, μετέτρεψαν την έννοια του εαυτού σε μια συνεχή διεργασία που στόχο έχει την αναζήτηση σταθερών σημείων αναφοράς. Με άλλα λόγια η **έννοια του εαυτού** κατά την Κατάκη (1997), δεν διαχωρίζεται από την αναζήτησή του. Ο αφηγητής και το προϊόν των αφηγήσεων ταυτίζονται. Αυτό που βιώνουμε στο παρόν διαμορφώνει την εικόνα του παρελθόντος και του μέλλοντος, γιατί ο εαυτός δεν θεωρείται απλώς το αποτέλεσμα των διαδραματιζόμενων, αλλά συγχρόνως και ο κατασκευαστής τους. Έτσι, από παθητικός συνοδοιπόρος μετατρέπεται σε ενεργό καθοδηγητή (Donald Sprence, 1982).

Κατά την Κατάκη (1997, 63), παρά τις ενθαρρυντικές εξελίξεις της επιστημονικής εξερεύνησης σχετικά με τον ορισμό και την σημασία του εαυτού, η πολυσήμαντη, αφηρημένη και ρευστή αυτή έννοια μας ξεγλιστράει εύκολα, μας ξεφεύγει το νόημά της. Γιατί η νοηματική της απροσδιοριστία δυσχεραίνει την εφαρμογή της στην έρευνα και την πρακτική. Είναι δύσκολο να αναλυθεί χωρίς να χάσει την πολύτιμη συνεκτικότητά της. Η Κατάκη (1997), υποστηρίζει ότι η έννοια του εαυτού ή διατηρείται ως αφηρημένη και αδιαίρετη οντότητα ή

αναλύεται στα εξών συνετέθη. Διερευνώνται δηλαδή, διεξοδικά τα επιμέρους στοιχεία της, αλλά αναπόφευκτα αποδυναμώνονται τα συνθετικά της χαρακτηριστικά.

Το κυριότερο ίσως στοιχείο της νέας αντιμετώπισης της καθοριστικής αυτής έννοιας είναι η αποσύνδεσή της από τα στατικά χαρακτηριστικά που την περιέγραφαν, κατά την Κατάκη (1997, 272). Η έννοια του εαυτού δεν θεωρείται πλέον ως ένας περικαρκαωμένος σταθερός πυρήνας, ως μια αυθύπαρκτη συνειδησιακή οντότητα, αλλά ως μια διαρκής διαδικασία διαδοχικών προσεγγίσεων. Στη νέα προσέγγιση τονίζονται ιδιαίτερα οι πολιτισμικοί παράγοντες και οι εξελικτικές διαδικασίες στη διαμόρφωση της έννοιας του εαυτού. Ο εαυτός θεωρείται ως μια βασική διάσταση της ψυχολογικής δόμησης. Σύμφωνα με τον Johnson (1987), οι εννοιολογικές κατηγοριοποιήσεις για την ποικιλία των ιδιοτήτων, των προσδιορισμών και των χαρακτηριστικών που αποδίδουμε στον εαυτό μας, διαμορφώνονται και διαπλέκονται γύρω από ορισμένους βασικούς γνωστικούς κώδικες. Ο Johnson (1987), θεωρεί ότι αυτοί οι άξονες είναι μεταφορές ορατών, υλικών, χειροπιαστών εμπειριών που προβάλλονται στον συνειδησιακό χώρο (Johnson, 1987, 13, στην Κατάκη, 1997, 272).

III. Θεωρίες της αυτοεκτίμησης

1. Έννοια

- Υιοθετώντας την άποψη του James, ο Rosenberg (1965, 1986a, 54, στη Μακρή-Μπότσαρη 2001, 22), όρισε την αυτοεκτίμηση ως τη «θετική ή αρνητική στάση του ατόμου προς τον εαυτό του». Κατά τον Rosenberg, ένα άτομο με υψηλή αυτοεκτίμηση είναι ένα άτομο με αυτοσεβασμό, ένα άτομο που θεωρεί τον εαυτό του αξιόλογο.

Σύμφωνα με τη θεωρία της συμβολικής αλληλεπίδρασης, που διαμορφώθηκε στη βάση της έννοιας του κοινωνικού εαυτού του James (1890/1963) και της οποίας κυριότεροι εκπρόσωποι είναι οι Cooley (1902, στη Μακρή-Μπότσαρη 2001, 22) και Mead (1934), η έννοια της αυτοεκτίμησης αναδύεται όταν το άτομο έρχεται για πρώτη φορά σε επαφή με τις απόψεις της κοινωνίας γι' αυτό.

- Κατά τον Cooley (1902, στη Μακρή-Μπότσαρη 2001, 22) η γενική εκτίμηση που έχουμε για την αξία μας ως ατόμων αντιπροσωπεύει τη συνένωση στάσεων που πιστεύουμε ότι έχουν οι άλλοι απέναντι στον εαυτό μας. Η μεταφορική του έκφραση για τον **«καθρεπτιζόμενο εαυτό» (looking-glass self)** αναφέρεται στην άποψή του ότι ο εαυτός αποτελεί την αντανακλώμενη εκτίμηση **«σημαντικών άλλων» (significant others)** που συνιστούν τον καθρέπτη τον οποίο ατενίζουμε επιζητώντας πληροφόρηση σχετικά με τον εαυτό μας.

Θεωρώντας τον εαυτό κοινωνικό δημιούργημα, ο Cooley τοποθετεί τις ρίζες της σφαιρικής εκτίμησης για την αξία μας ως ατόμων στην αντίληψη που έχουμε αναφορικά με το τι σκέφτονται οι «σημαντικοί άλλοι» για μας. Προσπαθούμε δηλαδή να εκτιμήσουμε τη γνώμη ή τις στάσεις που έχουν οι άλλοι για τον εαυτό μας και μετά εσωτερικοποιούμε τις στάσεις αυτές στη δική μας αυτοεκτίμηση.

- Στη θεωρία του περί αυτοεκτίμησης ο Mead (1934, στη Μακρή-Μπότσαρη 2001, 22) υπογραμμίζει με τη σειρά του ότι η κοινωνία είναι αυτή που δίνει μορφή και νόημα στην αντίληψη του ατόμου για τον εαυτό του. Ακολουθώντας τον James (1890/1963), τον πρώτο ψυχολόγο που τόνισε τη διπλή φύση του εαυτού και υποστήριξε ότι αποτελείται από το **Εγώ** και το **Εμένα**, και ο Mead θεωρεί τον εαυτό ταυτόχρονα γνώστη ή υποκείμενο και αντικείμενο γνώσης. Τονίζει ακόμη, τη σημασία που έχουν για τη συνειδητοποίηση του εαυτού η γλώσσα και οι συμβολικοί κώδικες, καθώς και η ικανότητα του ατόμου να μπαίνει στη θέση των άλλων και να βλέπει τον εαυτό του μέσα από τη δική τους σκοπιά.

Αυτός ο «**γενικευμένος άλλος**» (**generalized other**) κατά την Μακρή-Μπότσαρη (2001, 22-23), αποτελεί μια σημαντική προσθήκη στην έννοια του εαυτού ως αποτέλεσμα της κοινωνικής αλληλεπίδρασης μέσα από ένα συμβολικό σύστημα επικοινωνίας. Ο «γενικευμένος άλλος» αντιπροσωπεύει τις συλλογικές κρίσεις των «σημαντικών άλλων» σχετικά με τον εαυτό κάποιου. Στη σχηματοποίηση του Mead έμμεσα, υπονοείται μια διαδικασία δια της οποίας το άτομο πρέπει με κάποιο τρόπο να αξιολογήσει τις γνώμες των άλλων για τον εαυτό του, αντιμετωπίζοντας κάποιες από αυτές ως πιο σημαντικές από άλλες.

Τόσο ο Cooley (1902) όσο και ο Mead (1934), πιστεύουν ότι οι διατομικές διαφορές στην αυτοεκτίμηση οφείλονται στο γεγονός ότι η έννοια του «γενικευμένου άλλου» ποικίλλει ανά άτομο, ανάλογα με το είδος των αξιών που ασπάζεται, αλλά και ανάλογα με το βαθμό σπουδαιότητας που τους αποδίδει η κοινωνία.

- Η προσέγγιση του Ziller (1973, στη Μακρή-Μπότσαρη 2001, 23) στην αυτοεκτίμηση, γίνεται μέσα στο πλαίσιο της κοινωνικής δομής του εαυτού. Ο εαυτός ορίζεται σε σχέση με «σημαντικούς άλλους» και η αυτοαξιολόγηση αναδύεται κυρίως μέσα από το κοινωνικό πλαίσιο αναφοράς. Η έμφαση του Ziller στον κοινωνικό παράγοντα της αυτοαξιολόγησης τον οδηγεί να ονομάσει τη δική του ιδιαίτερη εννοιολογική κατασκευή «**κοινωνική εκτίμηση**».

- Κατά τον Burns (1982, 6-7, στη Μακρή-Μπότσαρη 2001, 23), τρία κύρια σημεία φαίνεται ότι σχετίζονται με την αυτοαξιολόγηση. Το πρώτο σημείο, είναι η σύγκριση της αυτοεικόνας κάποιου με την ιδανική εικόνα του εαυτού ή το είδος του ατόμου που θα ήθελε να είναι. Το δεύτερο σημείο, αφορά την εσωτερικοποίηση της εκτίμησης της κοινωνίας. Αυτό είναι το εννοιολογικό περιεχόμενο της αυτοεκτίμησης που αρχικά προώθησαν οι Cooley (1902) και Mead (1934) και υποθέτει ότι η αυτοαξιολόγηση προσδιορίζεται από τις πεποιθήσεις του ατόμου για το πώς το εκτιμούν οι «σημαντικοί άλλοι». Το τρίτο σημείο, αναφέρεται στην αξιολόγηση του ατόμου για τον εαυτό του ως σχετικά επιτυχημένου ή αποτυχημένου στην άσκηση αυτού που συνεπάγεται η ταυτότητά του. Δεν σημαίνει ότι αυτό που κάποιος κάνει είναι αφ' εαυτού καλό, αλλά ότι κάποιος είναι καλός σε αυτό που κάνει.

- Ο Coopersmith (1967, 1984, στο Τανό 1989, 889), που είναι ένας από τους κύριους μελετητές της αυτοεκτίμησης, προσδιόρισε ως εξής το περιεχόμενό της: «*Αυτοεκτίμηση είναι η*

προσωπική κρίση της αξίας του ατόμου, η οποία εκφράζεται με τις στάσεις που αναπτύσσει απέναντι στον εαυτό του».

- Ο Lawrence (1982, στο Τανό 1989, 889), έδωσε τον εξής ορισμό: «Αυτοεκτίμηση είναι η αποτελεσματική συνολική αποτίμηση των ψυχοπνευματικών και φυσικών χαρακτηριστικών, την οποία πραγματοποιεί το κάθε άτομο».

- Ένας ακόμη ορισμός προσφέρεται από τους Richard L. Bednar, M. Gawain Wells και Scott R. Peterson (1989) στο βιβλίο τους *Self – Esteem: Paradoxes and Innovations in Clinical Theory and Practice*: (στο Branden, 1992, 20).

«Παρενθετικά, ορίζουμε την αυτοεκτίμηση σαν υποκειμενική και πολυαγαπημένη αίσθηση ρεαλιστικής αυτο-επιδοκμασίας. Αντικατοπιρίζει το πώς βλέπει και εκτιμά τον εαυτό του το άτομο στα πιο θεμελιώδη επίπεδα ψυχολογικής εμπειρίας... Επομένως, βασικά η αυτοεκτίμηση είναι μια διαρκής και συναισθηματική αίσθηση προσωπικής αξίας, που βασίζεται σε ακριβή αντίληψη για τον εαυτό».

- Κατά τον Τανό (1989, 889), στην αγγλική βιβλιογραφία συναντά κανείς και άλλες εννοιολογικές δομές, με σημείο αναφοράς τον **εαυτό**, εκτός από τον όρο *self-esteem*, όπως: *self-concept* (αυτοϊδέα), *self-image* (αυτοεικόνα), *self-attitudes* (στάσεις προς τον εαυτό), *self-acceptance* (αυτοαποδοχή) κ.ά. Όπως ομολογείται από ξένους μελετητές, συχνά χρησιμοποιούνται με το ίδιο ή παρόμοιο περιεχόμενο, γιατί δεν έχει επακριβώς προσδιοριστεί το νόημά τους.

Αλλά και στην ελληνική ψυχολογική βιβλιογραφία δεν υπάρχει σαφής διάκριση ως προς τη σημασία τους, μεταξύ των δύο επικρατέστερων όρων της αυτοεκτίμησης και του αυτοσυναισθήματος, με τους οποίους επιχειρείται να αποδοθούν οι αγγλικοί όροι που προαναφέρθηκαν. Ο Τανός (1989), τονίζει ότι διαφαίνεται κάποια διαφορά μεταξύ τους, καθώς το περιεχόμενο του αυτοσυναισθήματος, που υποδηλώνει μια κατάσταση, είναι καθαρά συναισθηματικό, ενώ της αυτοεκτίμησης, που υποδηλώνει μια διαδικασία και μια κατάσταση, είναι και αξιολογικό – νοητικό και συναισθηματικό. Δεν μπορεί να νοηθεί αξιολογική θεώρηση του εαυτού μας χωρίς ταυτόχρονη αρνητική ή θετική εκδήλωση του θυμικού στοιχείου. Έτσι, η ευαρέσκεια ή δυσαρέσκεια, που νιώθει το άτομο, είναι αναπόσπαστες από την αδιάλειπτη διαδικασία της εκτίμησης του εαυτού του. Συνεπώς, κατά τον Τάνο (1989), ο όρος «αυτοεκτίμηση» φαίνεται πληρέστερος και ευρύτερος από το αυτοσυναισθημα.

Ο Τανός (1989, 889), επίσης, αναφέρει ότι η αυτοεκτίμηση του ατόμου δεν προέρχεται αποκλειστικά από την προσωπική του εμπειρία, αλλά και από τις κρίσεις και τις στάσεις των άλλων απέναντί του. Η εκτίμηση του εαυτού δεν ταυτίζεται πάντοτε με την πραγματική αξία του υποκειμένου. Συμβαίνει, λοιπόν, άνθρωποι με πολλές ικανότητες και αρετές να μην τρέφουν ανάλογα συναισθήματα προς τον εαυτό τους, ενώ αντίθετα άλλοι με περιορισμένες δυνατότητες αναπτύσσουν δυσανάλογα υψηλή αυτοεκτίμηση.

- Κατά τον Branden (1992, 43), η αυτοεκτίμηση έχει δύο αλληλοσυνδεόμενες πλευρές:

1. Αίσθηση προσωπικής αποτελεσματικότητας
(αυτο-αποτελεσματικότητα, self-efficacy)
2. Αίσθηση προσωπικής αξίας (αυτοσεβασμός)

που σαν πλήρως συνειδητοποιημένη ψυχολογική εμπειρία, είναι το ενοποιημένο σύνολο αυτών των δύο πλευρών.

Αυτο-αποτελεσματικότητα κατά τον Branden (1992), σημαίνει εμπιστοσύνη στη λειτουργία του νου μου, στην ικανότητά μου να σκέπτομαι, στις διαδικασίες με τις οποίες κρίνω, επιλέγω, αποφασίζω. Εμπιστοσύνη στην ικανότητά μου να αντιλαμβάνομαι τα δεδομένα της πραγματικότητας που βρίσκονται μέσα στη σφαίρα των ενδιαφερόντων και των αναγκών μου. Γνωστική αυτοδυναμία.

Ο Rossenberg (1986a, στη Μακρή-Μπότσαρη 2001, 24), υποστηρίζει ότι η αυτοαποτελεσματικότητα ή η εμπιστοσύνη κάποιου στην ικανότητά του να συμπεριφέρεται κατά τρόπο αποτελεσματικό είναι μια διάσταση της έννοιας του εαυτού του. Κατά τον White (1963), οι ρίζες της αυτοεκτίμησης βρίσκονται στην αίσθηση αποτελεσματικότητας του αναπτυσσόμενου παιδιού. Η Harter (1996a, 30) ισχυρίζεται ότι η αυτοαποτελεσματικότητα, αν και σχετίζεται με την αυτοαντίληψη της ικανότητας, πρέπει να διαφοροποιείται από αυτήν, υπό την έννοια ότι η αυτοαντίληψη της ικανότητας αναφέρεται σε αυτοαξιολογήσεις σχετικά με το παρελθόν ή το παρόν, ενώ η αυτοαποτελεσματικότητα είναι μια κινητήρια εννοιολογική κατασκευή η οποία αναφέρεται στην πεποίθηση του ατόμου ότι μπορεί να δράσει αποτελεσματικά στο μέλλον (Μακρή-Μπότσαρη 2001, 24).

Αυτοσεβασμός κατά τον Branden (1992, 43), σημαίνει βεβαιότητα για την αξία μου. Θετική στάση ως προς το δικαίωμά μου να ζω και να είμαι ευτυχισμένος. Άνεση στο να υποστηρίξω τις σκέψεις, τις επιθυμίες, τις ανάγκες μου. Αίσθηση ότι η χαρά είναι φυσιολογικό, πατρογονικό μου δικαίωμα.

Ο Τανός (1989, 889), αναφέρει ότι οι ψυχολόγοι στην προσπάθειά τους να ερμηνεύσουν τη συμπεριφορά αναφορικά με την αυτοεκτίμηση διατύπωσαν δύο θεωρίες: **τη θεωρία της αυτοσυνέπειας** (self-consistency theory), σύμφωνα με την οποία ένα μεγάλο μέρος της συμπεριφοράς κατευθύνεται από την ανάγκη του υποκειμένου να δημιουργήσει και να διατηρήσει μια σταθερή γνωστική άποψη για την αξία του εαυτού του, και **τη θεωρία της αυτοεκτίμησης** (self-esteem theory), η οποία τονίζει την ανάγκη του ατόμου για θετική εκτίμηση του εαυτού του, που ικανοποιείται με την επιδοκιμασία των άλλων και ματαιώνεται με την αποδοκιμασία τους. Από τις δύο, η θεωρία της αυτοεκτίμησης τείνει να επιβεβαιώνεται πειραματικά περισσότερο από τη θεωρία της αυτοσυνέπειας.

- Ο όρος αυτοεκτίμηση, κατά τους Σίμου, Reasoner, Borba (1996, 3), συνήθως χρησιμοποιείται για να αναφερθούν οι αξιολογήσεις που οι άνθρωποι κάνουν, αλλά και συντηρούν σχετικά με τον εαυτό τους. Περιλαμβάνει διαθέσεις **αποδοχής ή απόρριψης** και

το βαθμό που οι άνθρωποι νιώθουν αξιόλογοι, μοναδικοί και αποτελεσματικοί, στην καθημερινή τους ζωή.

Ο William James (1890/1963), ίσως ο ιδρυτής της ψυχολογίας της αυτοεκτίμησης κατά την Σίμου (1996), είδε την αυτοεκτίμηση σαν την απόσταση ανάμεσα στον «ιδανικό εαυτό» και στον «αντιληπτό εαυτό». Η έννοια του ιδανικού εαυτού είναι αναγκαία κατά την Μακρή-Μπότσαρη (2001, 25) για τον ορισμό της αυτοεκτίμησης, δεδομένου ότι η αυτοεκτίμηση αναφέρεται στα αισθήματα ικανοποίησης που έχει ένα άτομο για τον εαυτό του και τα οποία αντανακλούν τη σχέση μεταξύ ιδανικού εαυτού και πραγματικής εικόνας του εαυτού.

Κατά τον Burns (1982, στη Μακρή-Μπότσαρη 2001, 25), ο **ιδανικός εαυτός (ideal self)** αποκαλύπτει τις πιο προσωπικές επιθυμίες και φιλοδοξίες του ατόμου. Ο Murray (1953), περιγράφει την ιδανική εικόνα του εαυτού ως το σύνολο των φιλοδοξιών οι οποίες οδηγούν στον υψηλότερο στόχο που το άτομο έχει διανοηθεί για τον εαυτό του. Κατά τον Allport (1961), ο ιδανικός εαυτός προσδιορίζει τους στόχους του ατόμου για το μέλλον. Οι Combs και Soper (1957, 140), ορίζουν τον ιδανικό εαυτό ως «το σύνολο εκείνων των χαρακτηριστικών του εαυτού που το άτομο θεωρεί αναγκαία για να φτάσει στην επάρκεια (μερικές φορές δυστυχώς στην τελειότητα».

Ο Rogers (1951, 1959, 1961, στη Μακρή-Μπότσαρη 2001, 25), διατύπωσε την άποψη ότι η έννοια του ιδανικού εαυτού είναι η αυτοαντίληψη που το άτομο θα ήθελε πιο πολύ να αποκτήσει και στην οποία αποδίδει ανάμεσα στον πραγματικό και τον ιδανικό εαυτό. Η ασυμφωνία αυτή προκαλεί άγχος και αποτελεί κύριο χαρακτηριστικό των νευρωσικών ατόμων.

Στόχος της θεραπευτικής προσέγγισης του Rogers, είναι να γίνει τελικά το άτομο ο εαυτός του και να αποκτήσει θετική αυτοεκτίμηση μέσα από την ορθή αντίληψη του εαυτού του και του περιβάλλοντός του. Όταν το άτομο έχει θετική αυτοεκτίμηση, η σημασία της θετικής γνώμης που έχει για τον εαυτό του υπερσχύει της σημασίας που έχει η αντίληψη των άλλων γι' αυτό.

- Ο Nathaniel Branden (1992, 10), όρισε την αυτοεκτίμηση ως «την (προ)διάθεση να βιώνει κανείς τον εαυτό του ως επαρκή για να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις της ζωής, αλλά και ως άξιο να δεχτεί την επιτυχία και την ευτυχία».

Πίνακας 10: Ο ορισμός της αυτοεκτίμησης του Branden

Αυτοεκτίμηση είναι η εμπειρία ότι είμαστε κατάλληλοι για τη ζωή και τις απαιτήσεις της. Ειδικότερα, αυτοεκτίμηση είναι...

1. Εμπιστοσύνη στην ικανότητά μας να σκεφτόμαστε και να αντεπεξερχόμαστε στις βασικές προκλήσεις της ζωής.
2. Εμπιστοσύνη στο δικαίωμά μας να είμαστε ευτυχισμένοι, η αίσθηση ότι είμαστε αντάξιοι, ότι αξίζουμε, ότι έχουμε το δικαίωμα να διεκδικούμε την ικανοποίηση των αναγκών και των επιθυμιών μας και να απολαμβάνουμε τους καρπούς των προσπαθειών μας.

Πηγή: N. Branden, Η δύναμη της αυτοεκτίμησης (1992, 10).

- Κατά την C.M. Ball (1990, 24), εκείνο που χρειάζεται να κατανοήσουμε είναι πως η αυτοεκτίμηση ή η εκτίμηση της αξίας του εαυτού μας βασίζεται σε πιστεύω. Εκείνο που νομίζουμε ή πιστεύουμε για τον εαυτό μας, καθορίζει την αυτοεκτίμησή μας. Όταν υπάρχει χαμηλή αυτοεκτίμηση, υπάρχει και το πιστεύω πως «δεν είμαι αρκετά καλός». Ο Ellis (1975, στη Ball, 1990, 24), αναφέρει ότι αυτό συχνά συνοδεύεται από αρνητικά συναισθήματα τα οποία είναι αποτέλεσμα των σκέψεων και των πιστεύω. Τα συναισθήματα που συνδέονται με τις σκέψεις ότι «δεν είμαι αρκετά καλός» είναι: ψυχικά τραύματα, κατάθλιψη, ανησυχία, αναβλητικότητα, θυμός και πολύ συχνά ντροπή.

- Ο C.L. Whitfield (1987, στη Ball, 1990, 24), λέει ότι όταν νιώθουμε ντροπή, νιώθουμε απελπισμένοι, ασυγκώρητοι, ελαττωματικοί, ανεπαρκείς και απομονωμένοι. Η ντροπή είναι το βασικό συναίσθημα που προέρχεται από το γεγονός ότι πιστεύουμε πως από τη φύση μας δεν αξίζουμε τίποτα.

- Η Ball (1990, 20), τονίζει ότι αν η χαμηλή αυτοεκτίμηση βασίζεται σε διαφορετικές εκφράσεις του πιστεύω ότι «δεν είμαι αρκετά καλός», τότε είναι προφανές ότι η υγιής αυτοεκτίμηση βασίζεται στο πιστεύω πως «είμαι αρκετά καλός». Η αληθινή αυτοεκτίμηση δε βασίζεται σε καταστάσεις ή επιτεύγματα. Η αληθινή αυτοεκτίμηση λέει πως «είμαι αρκετά καλός ακόμα κι όταν κάνω λάθη, ακόμα κι όταν τα επιτεύγματά μου είναι μικρά. Εγώ εκτιμώ την αξία του εαυτού μου ακόμα κι όταν οι άλλοι δεν κάνουν κάτι τέτοιο». Αυτό δε συνεπάγεται τονίζει η Ball (1990), πως δε συνεχίζουμε να εργαζόμαστε πάνω στον εαυτό μας και να εξελισσόμαστε. Απλώς σημαίνει πως συνεχίζουμε να έχουμε αυτοεκτίμηση και στις όμορφες αλλά και στις άσχημες καταστάσεις της ζωής μας. Όταν έχουμε αυτοεκτίμηση πιστεύουμε και νιώθουμε ότι έχουμε εσωτερική, έμφυτη αξία η οποία δεν εξαρτάται από τρόπους συμπεριφοράς ή εξωτερικές περιστάσεις. *Αυτοεκτίμηση είναι το να πιστεύεις χωρίς όρους ότι έχεις μεγάλη αξία και να νιώθεις πως αγαπάς τον εαυτό σου χωρίς όρους* (Ball, 1990).

• Κατά την Σίμου (1996, 4), ο ορισμός της αυτοεκτίμησης συμπυκνώνεται στα:

1. «Εκτιμώντας την αξία μας και τη σπουδαιότητά μας» σημαίνει, το να αποδεχόμαστε τον εαυτό μας, το να εμπιστευόμαστε και να εκφράζουμε τα συναισθήματά μας, να εκτιμούμε τη δημιουργικότητά μας και το μυαλό μας, το σώμα μας και τη σωματική μας υπόσταση, να θέτουμε ρεαλιστικές προσδοκίες και να συγχωρούμε τον εαυτό μας και τους άλλους.
2. «Εκτιμώντας την αξία και τη σπουδαιότητα των άλλων» σημαίνει να επιβεβαιώσουμε τη μοναδική αξία κάθε προσώπου, να συγχωρούμε άλλους, να αποδεχόμαστε συναισθηματικές εκφράσεις και να διαπραγματευόμαστε παρά να είμαστε προσβλητικοί.
3. «Επιδεικνύοντας υπευθυνότητα με τον εαυτό μας» σημαίνει να αναλαμβάνουμε την ευθύνη μας για τις αποφάσεις και πράξεις μας, να προσέχουμε την υγεία μας και να αναλαμβάνουμε τις ευθύνες για τις πράξεις μας ως γονείς.
4. «Επιδεικνύοντας υπευθυνότητα απέναντι στους άλλους» σημαίνει, να σεβόμαστε την αρχή «του να είσαι άνθρωπος», να ενθαρρύνουμε την ανεξαρτησία, να δημιουργούμε την αίσθηση του ανήκειν, να παρέχουμε φυσική υποστήριξη και ασφάλεια, να αναγνωρίζουμε την ισορροπία ανάμεσα στην ελευθερία και την υπευθυνότητα, να ισορροπούμε ανάμεσα στη συνεργασία και τον ανταγωνισμό και να υπηρετούμε την ανθρωπότητα.

Τον Ιούνιο του 1992, το Διοικητικό Συμβούλιο του «Ελληνικού Συμβουλίου για την Αυτοεκτίμηση», συμφώνησε ότι αυτοεκτίμηση είναι «*η εμπειρία του να είσαι **ικανός** να χειρίζεσαι τις προκλήσεις της ζωής και να αισθάνεσαι **άξιος** για την ευτυχία*». Ο ορισμός αυτός προκύπτει από την εγκεφαλική διαδικασία της αξιολόγησης του εαυτού και της συναισθηματικής διαδικασίας του να νιώθεις ότι «**αξίζεις**».

Έξι περιοχές καθορίζουν αυτές τις διαδικασίες:

- Κληρονομικά χαρακτηριστικά, όπως ευφυΐα, εμφάνιση, σωματικές ικανότητες.
- Ηθική αρετή ή ακεραιότητα.
- Κατορθώματα ή επιτυχίες στη ζωή, όπως δεξιότητες, κεκτημένα υπάρχοντα, επιτεύγματα.
- Η αίσθηση ότι σε συμπαθούν και σε αγαπούν.
- Η αίσθηση ότι είσαι μοναδικός, αξίζεις το καλύτερο κι ότι αξίζεις το σεβασμό των άλλων.
- Η αίσθηση ότι εσύ ελέγχεις τη ζωή σου.

Η Σίμου (1996), τονίζει ότι σ' αυτές τις διαδικασίες δεν υπονοείται ούτε έπαρση, ούτε αυτοϊκανοποίηση εις βάρος των άλλων. Η αυτοεκτίμηση δεν προέρχεται από τον ανταγωνισμό με τους άλλους, ούτε αντιστοιχεί στις επιτυχίες ή αποτυχίες ενός ατόμου. Βασίζεται περισσότερο σ' ένα αίσθημα επάρκειας και αποτελεσματικότητας στην αντιμετώπιση του μέλλοντος, παρά στην ικανοποίηση που προκύπτει από προηγούμενα επιτεύγματα.

Η Σίμου (1996), επίσης, υποστηρίζει ότι η αυτοεκτίμηση διαφέρει από την αυτοαντίληψη ή αυτοεικόνα, την εικόνα που κάποιος έχει για τον εαυτό του. Χρησιμοποιείται για να δηλώσει το σύνολο των συναισθημάτων που κάποιος έχει για τις πολλαπλές αυτοεικόνες του. Όταν μιλάμε για τον εαυτό, συνήθως το κάνουμε σαν να είναι μία καθαρή, απλή σύλληψη.

Ο William James (1890/1963, στη Σίμου, 1996) αναγνώρισε τέσσερις όψεις του εαυτού:

- ❖ Το φυσικό (σωματικό) εαυτό
- ❖ Τον κοινωνικό εαυτό
- ❖ Το γνωστικό εαυτό
- ❖ Τον διανοητικό εαυτό.

Έτσι η αυτοεκτίμηση ενός ατόμου, επηρεάζεται ανάλογα με το ποια όψη του εαυτού λαμβάνεται περισσότερο υπόψη.

- Ο Adler (1969), στήριξε την άποψή του για την αυτοεκτίμηση στο φυσικό αγώνα του ατόμου για ανωτερότητα, μέσα από την επίτευξη των στόχων του. Υποστήριξε ότι τα άτομα έρχονται στον κόσμο σε μία κατάσταση κατωτερότητας και αγωνίζονται για την ανωτερότητα.

Το βασικό κίνητρο της συμπεριφοράς είναι η σκοπιμότητα όχι πάντα συνειδητή, καθώς και τα άτομα αγωνίζονται να πετύχουν μία θέση ανωτερότητας ή τουλάχιστον να προστατέψουν το παρόν επίπεδο αυτοεκτίμησής τους. Έτσι η αυτοεκτίμηση είναι συνεχώς εξελισσόμενη και συνιστά το σύνολο των αντιλήψεων που διατηρούμε για τον εαυτό μας σε κάποια δεδομένη στιγμή (Σίμου, 1996, 4-5).

Στη βιβλιογραφία, αναφέρει η Σίμου (1996), υπάρχει συμφωνία σχετικά με το ότι η αυτοεκτίμηση ενδυναμώνει όλες τις πλευρές της ζωής, αφού δίνει τη δυνατότητα στους ανθρώπους να έχουν αυξημένη προσωπική παραγωγικότητα και ικανοποιητικές διαπροσωπικές σχέσεις. Οι άνθρωποι που έχουν θετικά συναισθήματα για τον εαυτό τους, μπορούν καλύτερα να καθορίσουν τους στόχους και τις κατευθύνσεις τους, να σταθμίσουν αντικειμενικά τις δυνάμεις τους και να αντιμετωπίζουν αποτελεσματικά τα πωγωνίσματά τους. Πρόσθετα δέχονται πρόθυμα τις συνέπειες των πράξεών τους. Βλέπουν τα «λάθη» τους ως απαραίτητα στη διαδικασία της ανάπτυξης και έτσι δεν καταθλίβουν τον εαυτό τους. Νιώθουν ενδυναμωμένοι. Εμπλέκονται ελεύθερα σε πράξεις συνεργασίας. Έχουν περισσότερο θετικές κοινωνικές σχέσεις και η ζωή τους έχει νόημα.

- Ο D. Winter (1996, 315), υποστηρίζει ότι παρότι η αυτοεκτίμηση μετασχηματίστηκε από εννοιολογική κατασκευή του εαυτού, σε αντικείμενο της μαζικής κουλτούρας, που θεωρείται της μόδας, εξακολουθεί να παραμένει μια δυναμική προσωπική εμπειρία. Καυτηριάζει ωστόσο το γεγονός ότι η φράση «νιώσε καλά για τον εαυτό σου» έγινε κλισέ της pop ψυχολογίας, ή ότι εκδόσεις προσωπικής ανάπτυξης με τις πιο πρόσφατες συμβουλές για την ανάπτυξη της αυτοεκτίμησης βρίσκονται ακόμα και στα ράφια των super markets.

Ο Smelser (1989, στον Winter, 1996, 316), από την άλλη αναφέρει ότι δυστυχώς μια επανεξέταση της έρευνας για την αυτοεκτίμηση που πραγματοποιήθηκε από το «Task Force» της California απέτυχε να υποστηρίξει τον κεντρικό ορισμό που αρχικά έδωσε για την αυτοεκτίμηση.

Ο Winter (1996), επίσης, αναφέρει ότι μελετητές κατά καιρούς έχουν αναπτύξει πολλές διαφορετικές κλίμακες και άλλες διαδικασίες για να μετρήσουν την αυτοεκτίμηση τόσο σαν

μόνη, ολική διάσταση όσο και σαν ένα σύνολο από περισσότερα, συγκεκριμένα συστατικά (Robinson, Shaver & Wrightsman, 1991. Wylie, 1974, 1979).

Οι 4 αρχές της αυτοεκτίμησης του Rosenberg

Ο Rosenberg (1979, στον Winter, 1996, 317), σε μια μελέτη του σε αρκετές μεγάλης κλίμακας έρευνες πρότεινε 4 ευρείς αρχές που καθορίζουν την αυτοεκτίμηση:

1. **Αντανακλούμενες εκτιμήσεις (reflected appraisals)** – αυτό που εμείς σκεφτόμαστε για τον εαυτό μας. Είναι το καθρέφτισμα αυτού που οι άλλοι νομίζουν για εμάς.
2. **Κοινωνικές συγκρίσεις (social comparisons)** – αξιολογούμε τον εαυτό μας συγκρίνοντάς τον με άλλα άτομα.
3. **Αυτοκαριακτηρισμοί (self - attributions)** – σχετικά με τις ικανότητές μας, βασιζόμενοι στην παρατήρηση της συμπεριφοράς μας.
4. Διασταυρώνοντας τις πιο πάνω τρεις αρχές προκύπτει η έννοια της **ψυχολογικής ικανότητας για εστίαση, (psychological centrality).***

Σύμφωνα μ' αυτή την αρχή λαμβάνουμε υπόψη μας μόνο εκτιμήσεις από άτομα των οποίων η γνώμη μας ενδιαφέρει, συγκρίνουμε τον εαυτό μας μόνο με συγκεκριμένα πρόσωπα (την «ομάδα της αναφοράς») και μας ενδιαφέρει μόνο το αποτέλεσμα των καθηκόντων που είναι σημαντικά ή κεντρικά για μας.

Με άλλα λόγια **επιλέγουμε** τους συγκεκριμένους τομείς στους οποίους θέλουμε να ρισκάρουμε την αυτοεκτίμησή μας.

Όπως ο William James (1890/1963) αναφέρει: *«Εγώ, που για κάποιο διάστημα αφιέρωσα το είναι μου στο να είμαι ψυχολόγος, αισθάνομαι ταπεινωμένος αν κάποιος άλλος γνωρίζει περισσότερα για την ψυχολογία από εμένα. Αλλά μένω ικανοποιημένος να 'κολυμπάω' στην τεράστια άγνοιά μου για την ελληνική γλώσσα. Οι αδυναμίες μου σ' αυτό του τομέα δεν μου δίνουν καμία αίσθηση προσωπικής ταπείνωσης»* (Τόμος 1, 130).

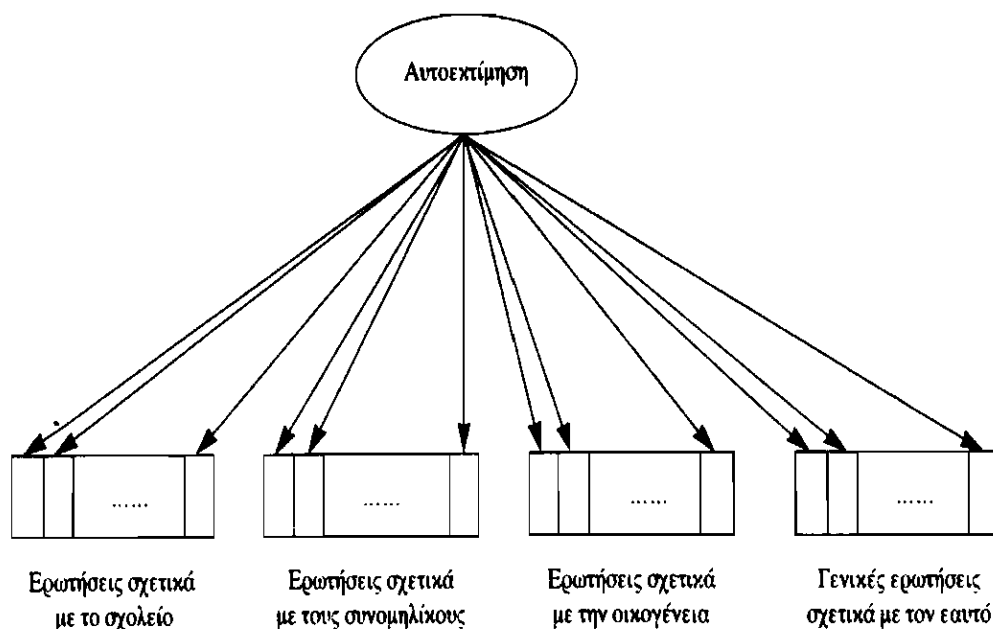
* Απόδοση του συγγραφέα που θυμίζει τη θεωρία του Allport.

2Γ₂. ΜΟΝΤΕΛΑ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΟΥΣ ΕΑΥΤΟΥ

Κατά τη Μακρή-Μπότσαρη (2001, 28) αρχικά, η έννοια του εαυτού εκλαμβάνονταν ως μια **γενική-αδιαφοροποίηση** εννοιολογική κατασκευή. Κύριος εκπρόσωπος της **μονοδιάστατης** αυτής θεώρησης της έννοιας του εαυτού ήταν ο Coopersmith, το ερωτηματολόγιο του οποίου (Coopersmith, 1967) χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα τόσο στην ερευνητική διαδικασία όσο και στην κλινική πρακτική. Το συγκεκριμένο ερωτηματολόγιο περιλαμβάνει ερωτήσεις σχετικά με το σχολείο, τους συνομηλίκους, την οικογένεια και τον εαυτό γενικότερα. Το άθροισμα των τιμών όλων των ερωτήσεων του ερωτηματολογίου αποτελεί, κατά τον Coopersmith, ένα δείκτη της αυτοεκτίμησης. Το **μονοδιάστατο-αθροιστικό** μοντέλο του Coopersmith απεικονίζεται διαγραμματικά στον Πίνακα 11.

Πίνακας 11

Το μονοδιάστατο-αθροιστικό μοντέλο του Coopersmith

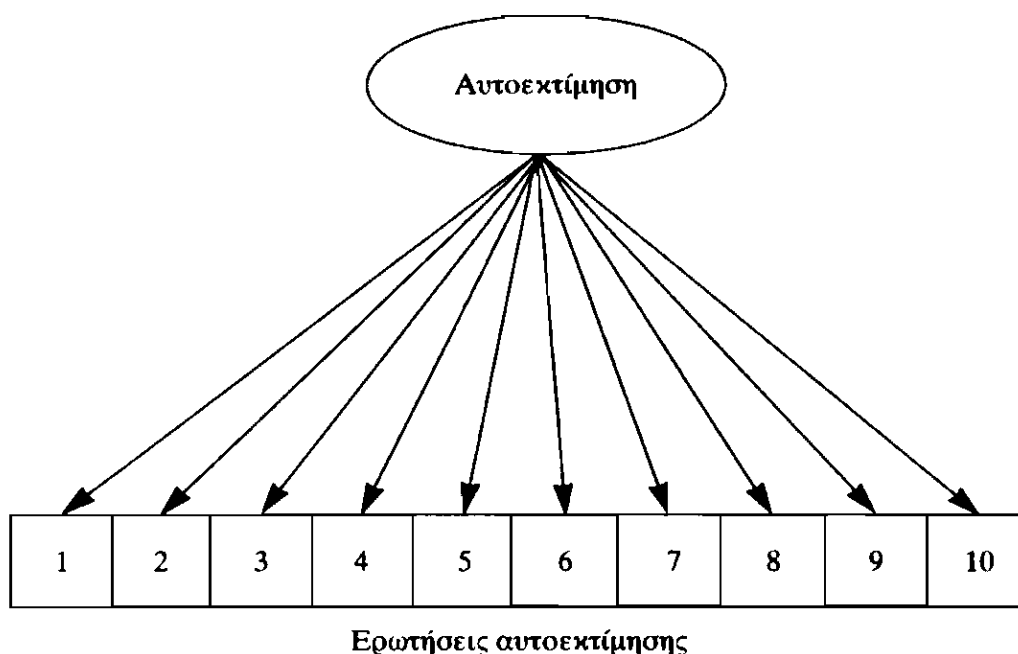
Πηγή: Μακρή-Μπότσαρη, 2001, 28.

Ο Rosenberg (1965, 1986α, στη Μακρή-Μπότσαρη 2001, 29), ήταν ο πρώτος ο οποίος αμφισβήτησε τα μονοδιάστατα-αθροιστικά μοντέλα της έννοιας του εαυτού. Υιοθετώντας τη θεώρηση του James (1890/1963) περί της σφαιρικής άποψης που έχει κάποιος για την αξία του ως ατόμου πάνω και πέρα από τις αυτοαντιλήψεις του στους διάφορους τομείς της ζωής του, ο Rosenberg έδωσε και αυτός έμφαση στη σφαιρική φύση της αυτοεκτίμησης. Ισχυρίστηκε όμως, ότι η αυτοεκτίμηση δεν προκύπτει από το απλό άθροισμα των τιμών των ερωτήσεων ενός ερωτηματολογίου όπως αυτό του Coopersmith, αλλά ότι τα διάφορα διακεκριμένα στοιχεία του εαυτού σταθμίζονται, ιεραρχούνται, ιεραρχούνται και συνδυάζονται

σύμφωνα με μια άκρως σύνθετη εξίσωση, της οποίας το άτομο πιθανόν δεν έχει επίγνωση. Η θέση αυτή του Rosenberg αντανακλάται στο ερωτηματολόγιο του, του οποίου οι ερωτήσεις αποτυπώνουν άμεσα την αυτοεκτίμηση. Το **μονοδιάστατο-σφαιρικό** μοντέλο του Rosenberg απεικονίζεται διαγραμματικά στον Πίνακα 12.

Πίνακας 12

Το μονοδιάστατο-σφαιρικό μοντέλο του Rosenberg.

Πηγή: Μακρή-Μπότσαρη, 2001, 29.

Η Μακρή-Μπότσαρη (2001, 29), αναφέρει ότι στη συνέχεια και άλλοι σύγχρονοι θεωρητικοί αμφισβήτησαν το μονοδιάστατο-αθροιστικό μοντέλο της έννοιας του εαυτού, υποστηρίζοντας ότι μια τέτοια προσέγγιση μπορεί να συγκαλύψει σημαντικές διακρίσεις που κάνουν τα άτομα στους διάφορους τομείς της ζωής τους. Οι θεωρητικοί αυτοί υποστήριζαν, ότι δεν είναι δυνατόν να κατανοηθούν πλήρως οι ενδοατομικές και διατομικές διαφορές στην έννοια του εαυτού αν αγνοηθεί η πολυδιάστατη φύση των αυτοπεριγραφικών εκτιμήσεων (Bracken, 1996. Damon & Hart, 1988. Harter, 1983, 1986, 1990a, 1990b, 1999. Marsh, 1990a, 1993c, 1994b. Marsh & Hattie, 1996. Marsh & Shavelson, 1985. Marsh, Smith & Barnes, 1983. Shavelson et al., 1976).

Κατ' αυτό τον τρόπο προβλήθηκε μια **πολυδιάστατη-πολυπαραγοντική** προσέγγιση στην έννοια του εαυτού, σύμφωνα με την οποία ως άτομα διατηρούμε πολλές επιμέρους αυτοεικόνες, ο αριθμός των οποίων αυξάνει με την πάροδο της ηλικίας. Διατηρούμε, για παράδειγμα, αυτοεικόνες ως προς τις γνωστικές μας ικανότητες, τις κοινωνικές μας δεξιότητες, τις σωματικές μας ικανότητες. Αυτές οι επιμέρους αυτοεικόνες τονίζει η Μακρή-Μπότσαρη (2001, 30), είναι οι αυτοαντιλήψεις μας στους διάφορους τομείς της ζωής μας. η πολυδιάστατη προσέγγιση στην

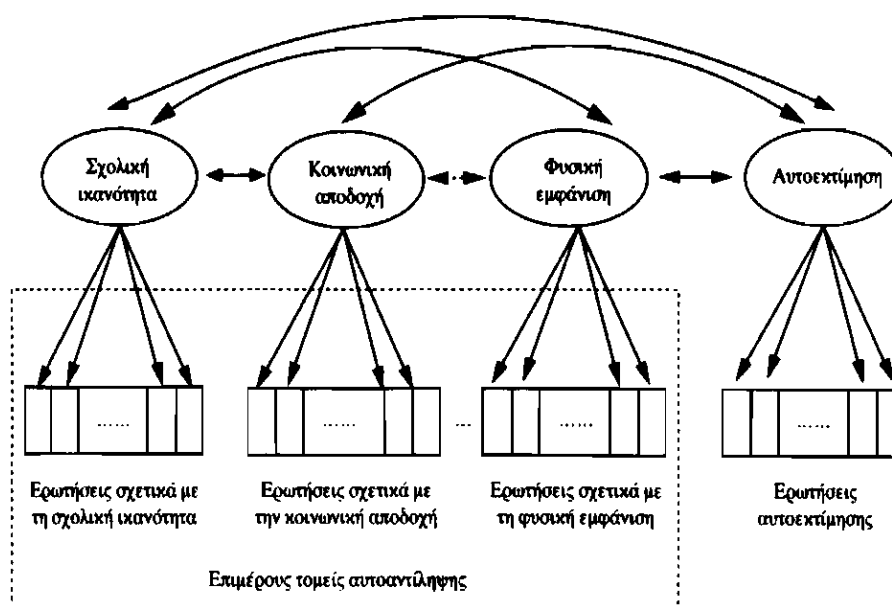
έννοια του εαυτού τονίζει ακόμη την ανάγκη να εξεταστούν τόσο οι αυτοπεριγραφικές εκτιμήσεις στους επιμέρους τομείς όσο και η σφαιρική άποψη κάποιου για την αξία του ως ατόμου.

Δύο είναι τα πολυδιάστατα μοντέλα, τα οποία έχουν βρει τη μεγαλύτερη απήχηση μεταξύ των ερευνητών και έχουν αποτελέσει το αντίστοιχο θεωρητικό πλαίσιο των δύο πιο διαδεδομένων και ευρύτερα χρησιμοποιούμενων ερωτηματολογίων για την αξιολόγηση της έννοιας του εαυτού: το πολυπαραγοντικό μοντέλο της Harter (1983, 1986, 1990a, 1990c) και το ιεραρχικό μοντέλο των Shavelson, Hubner και Stanton (1976).

Το μοντέλο της Harter στηρίζεται στην υπόθεση του James (1890/1963), ότι η επίδραση των επιμέρους τομέων αυτοαντίληψης στην αυτοεκτίμηση εξαρτάται από τη σπουδαιότητα που το ίδιο το άτομο αποδίδει στους διάφορους τομείς της ζωής του. Το μοντέλο της Harter απεικονίζεται στον Πίνακα 13. Στο σχήμα αυτό αναφέρονται ενδεικτικοί επιμέρους τομείς αυτοαντίληψης. Στο ίδιο σχήμα τα διπλής κατεύθυνσης τόξα υποδηλώνουν συνάφειες.

Πίνακας 13

Το πολυπαραγοντικό μοντέλο της Harter

Πηγή: Μακρή-Μπότσαρη, 2001, 31.

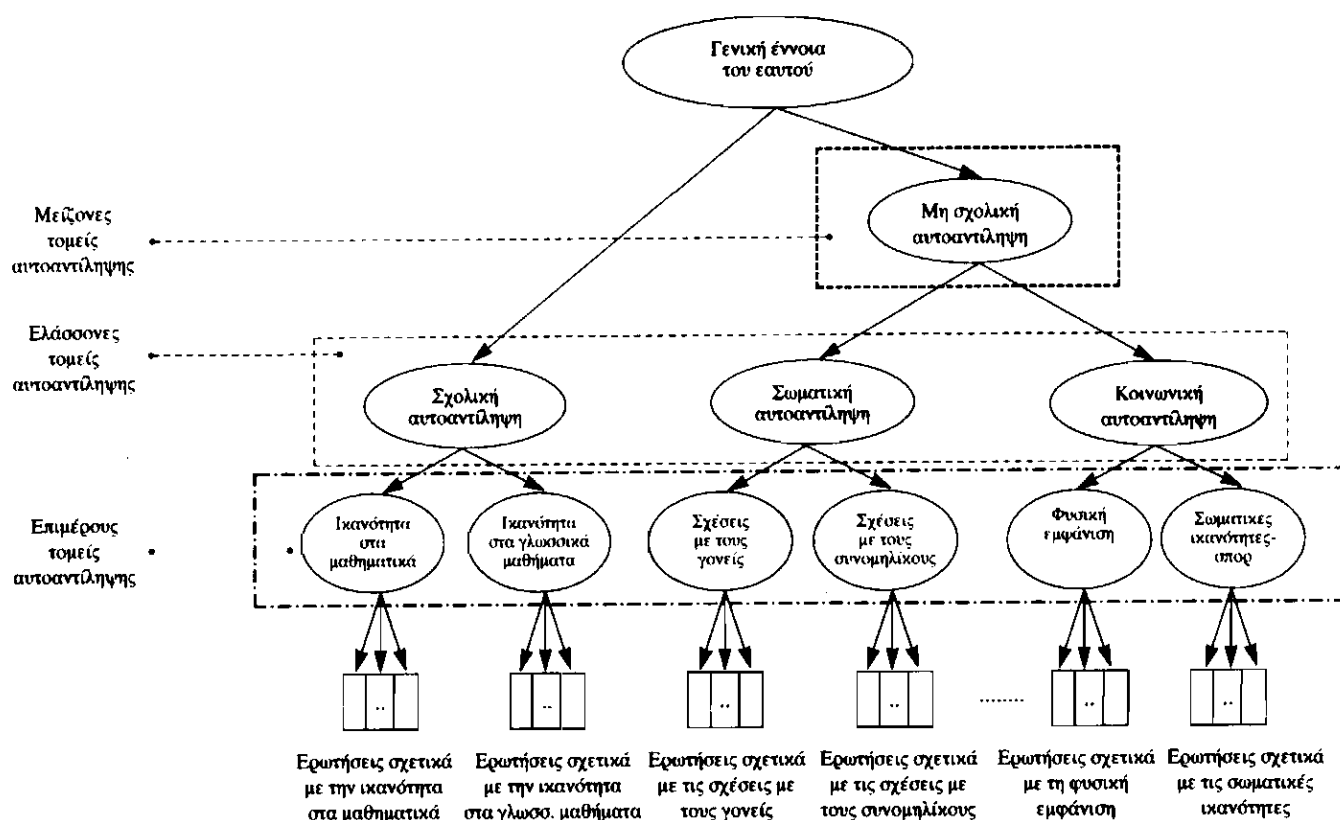
Το ιεραρχικό μοντέλο των Shavelson, Hubner και Stanton (1976, στη Μακρή-Μπότσαρη 2001, 30), το οποίο απεικονίζεται στον Πίνακα 14, τοποθετεί στην κορυφή της ιεραρχίας τη **γενική έννοια του εαυτού (general self-concept)** και στη βάση της τους διάφορους επιμέρους τομείς αυτοαντίληψης, συγχρόνως όμως παρεμβάλλει μείζονες και ελάσσονες ομαδικούς τομείς αυτοαντίληψης διαφόρων βαθμίδων-επιπέδων. Στο σχήμα αυτό οι επιμέρους τομείς αυτοαντίληψης είναι και πάλι ενδεικτικοί.

Η Μακρή-Μπότσαρη (2001, 30), επισημαίνει ότι στη θεωρία τους για την έννοια του εαυτού, ο Shavelson και οι συνεργάτες του (1976) υποστήριξαν ότι η έννοια του εαυτού είναι

μια ιεραρχική δομημένη εννοιολογική κατασκευή με πολλές επιμέρους όψεις. Η γενική έννοια του εαυτού στην κορυφή της ιεραρχίας είναι σταθερή. Καθώς όμως κατέρχεται κανείς τις βαθμίδες της ιεραρχίας, η έννοια του εαυτού συγκεκριμενοποιείται όλο και περισσότερο, με συνέπεια να καθίσταται λιγότερο σταθερή. Έτσι, μεταβολές στη βάση της ιεραρχίας είναι πιθανόν να επισκιάζονται από ανώτερες ιεραρχικά αυτοαντιλήψεις, ενώ μεταβολές στη γενική έννοια του εαυτού στην κορυφή της ιεραρχίας είναι πιθανόν να απαιτούν πολλές μεταβολές στη βάση της (Marsh & Hattie, 1996, 58-59. Marsh & Yeung, 1998, στη Μακρή-Μπότσαρη 2001, 31). Ο Shavelson και οι συνεργάτες του, παρομοίασαν το μοντέλο τους για τη δομή της έννοιας του εαυτού με την ιεραρχική οργάνωση της νοημοσύνης, στην κορυφή της οποίας τοποθετείται ο γενικός παράγοντας *g* του Spearman (Vernon, 1950).

Πίνακας 14

Το ιεραρχικό μοντέλο των Shavelson, Hubner και Stanton.

Πηγή: Μακρή-Μπότσαρη, 2001, 32.

Η γενική έννοια του εαυτού στην κορυφή του ιεραρχικού μοντέλου του Shavelson και των συνεργατών του εκπροσωπεί μια ολική ή σφαιρική εννοιολογική κατασκευή, την οποία πολλοί ερευνητές προσπάθησαν να κάνουν λειτουργική, χωρίς όμως να συμφωνούν ως προς τον τρόπο προσδιορισμού της.

Κατά την Μακρή-Μπότσαρη (2001, 31), η ανασκόπηση της βιβλιογραφίας αποκαλύπτει κατ' αρχάς ότι ο όρος «**general self-concept**» χρησιμοποιείται ως συνώνυμος του όρου «**self-**

worth» (Byrne, 1996a, Harter, 1999, 5) ή του όρου **«self-esteem»** (Byrne & Shavelson, 1987, 370. Harter, 1999, 5, 126. Marsh & Hattie, 1996, 74). Φαίνεται λοιπόν, ότι στη διεθνή βιβλιογραφία με τον όρο **«γενική έννοια του εαυτού»** (general self-concept) αποδίδεται η σφαιρική άποψη κάποιου για την αξία του ως ατόμου, δηλαδή η αυτοεκτίμησή του.

Μικρότερη ωστόσο είναι η συμφωνία ως προς τον τρόπο με τον οποίο οι ερευνητές έχουν επιχειρήσει να καταστήσουν λειτουργική τη γενική έννοια του εαυτού. Η ανασκόπηση της βιβλιογραφίας από τον Marsh και άλλους ερευνητές (Hattie, 1992, 98. Marsh, 1986. Marsh & Hattie, 1996, 75-78. Marsh & Yeung, 1998) αποκαλύπτει τέσσερις διαφορετικούς λειτουργικούς ορισμούς αυτής της εννοιολογικής κατασκευής.

Κατά τη Μακρή-Μπότσαρη (2001, 33), σύμφωνα με το μονοδιάστατο-αθροιστικό μοντέλο του Coopersmith (1967), **η αθροιστική γενική έννοια του εαυτού** ορίζεται ως το άθροισμα των τιμών των απαντήσεων σε ένα ερωτηματολόγιο, οι ερωτήσεις του οποίου αποτυπώνουν ένα σύνολο επιμέρους όψεων. Αυτές όμως οι επιμέρους όψεις δεν έχουν τύχει εμπειρικής τεκμηρίωσης, αφού τα ερωτηματολόγια τα οποία υπολογίζουν ένα συνολικό σκορ για τη γενική έννοια του εαυτού δεν έχουν εκ των προτέρων κατασκευαστεί ως πολυδιάστατα. Η σοβαρότερη ίσως ένσταση στην αθροιστική προσέγγιση είναι ότι, υπό μια τέτοια προσέγγιση, οι διάφορες επιμέρους όψεις συμβάλλουν με την ίδια σχετική βαρύτητα στη γενική έννοια του εαυτού.

Το μονοδιάστατο-σφαιρικό μοντέλο, τονίζει η Μακρή-Μπότσαρη (2001, 33), ορίζει τη γενική έννοια του εαυτού ως άθροισμα των τιμών των απαντήσεων σε ένα ερωτηματολόγιο, οι ερωτήσεις του οποίου αποτυπώνουν άμεσα τις σφαιρικές αξιολογήσεις και τα αισθήματα αυτοαξίας και ικανοποίησης του ατόμου για τον εαυτό του. Μια τέτοια **άμεση αποτύπωση** της γενικής έννοιας του εαυτού υιοθετείται στο ερωτηματολόγιο αυτοεκτίμησης του Rosenberg (1965), στις κλίμακες σφαιρικής αυτοαξίας των ερωτηματολογίων της Harter (Harter, 1985a, 1988. Messer & Harter, 1986. Neemann & Harter, 1986) και στις κλίμακες γενικού εαυτού των ερωτηματολογίων του Marsh (1992a, 1992b, 1992c). Όλες αυτές οι κλίμακες αποτυπώνουν τις σφαιρικές αυτοαξιολογήσεις του ατόμου για τον εαυτό του, δηλαδή την αυτοεκτίμησή του.

Η θεώρηση της έννοιας του εαυτού ως πολυδιάστατης εννοιολογικής κατασκευής της Harter (1983, 1986, 1990a, 1990c) και των Shavelson, Hubner και Stanton (1976), άνοιξε το δρόμο κατά την Μακρή-Μπότσαρη (2001, 33) για τη διατύπωση ενός νέου λειτουργικού ορισμού, σύμφωνα με το οποίο η γενική έννοια του εαυτού είναι ένα **σταθμισμένο άθροισμα** των επιμέρους αυτοαντιλήψεων. Ο προσδιορισμός των συντελεστών βαρύτητας με τους οποίους οι επιμέρους αυτοαντιλήψεις υπεισέρχονται σε ένα τέτοιο άθροισμα, και οι οποίοι μπορεί να είναι διατομικά σταθεροί ή να διαφέρουν από άτομο σε άτομο, γίνεται στη βάση ερωτηματολογίων που αποτυπώνουν, με ξεχωριστές κλίμακες, τόσο τις επιμέρους αυτοαντιλήψεις όσο και τη γενική έννοια του εαυτού (αυτοεκτίμηση ή σφαιρική αυτοαξία).

Σύμφωνα με τη Μακρή-Μπότσαρη (2001, 34), η υπόθεση περί ιεραρχικής οργάνωσης της έννοιας του εαυτού, των Shavelson, Hubner και Stanton (1976), εισήγαγε έναν τέταρτο λειτουργικό ορισμό της γενικής έννοιας του εαυτού, την **ιεραρχική γενική έννοια του εαυτού**. Σύμφωνα με αυτό τον ορισμό, η γενική έννοια του εαυτού είναι μια **λανθάνουσα (latent)** εννοιολογική κατασκευή συναγόμενη από διαδοχικές παραγοντικές αναλύσεις, στις οποίες κάθε ανώτερης τάξης παράγοντας αποτελεί ένα σταθμισμένο άθροισμα των κατώτερης τάξης παραγόντων από τους οποίους συναποτελείται.

Σχολιάζοντας τα ιεραρχικά μοντέλα της έννοιας του εαυτού ο Hattie (1992, 86, στη Μακρή-Μπότσαρη 2001, 34) παρατηρεί ότι, σε αντίθεση με την πολυδιάστατη φύση της έννοιας του εαυτού η οποία έχει διαπιστωθεί σε πολλές έρευνες, η ιεραρχική της οργάνωση δεν έχει επαρκώς τεκμηριωθεί. Καταλήγει δε στο συμπέρασμα ότι «η δομή των ιεραρχικών μοντέλων που έχουν προταθεί είναι ακόμη ασαφής και απαιτεί περαιτέρω έλεγχο». Παρόμοιο είναι και το συμπέρασμα των Marsh και Yeung (1998, 510, στη Μακρή-Μπότσαρη 2001, 34), οι οποίοι σημειώνουν ότι η πολυδιάστατη φύση της έννοιας του εαυτού έχει τύχει ισχυρής εμπειρικής τεκμηρίωσης· ωστόσο, ως προς την ιεραρχική της οργάνωση, «κρίσιμα θεωρητικά ερωτήματα παραμένουν αναπάντητα».

Την αυστηρότερη ίσως κριτική στα ιεραρχικά μοντέλα της έννοιας του εαυτού έχει ασκήσει η Harter (1986, 141, στη Μακρή-Μπότσαρη 2001, 34), η οποία ισχυρίζεται ότι «τα ιεραρχικά μοντέλα φαίνεται να αντιπροσωπεύουν ένα εννοιολογικό μοντέλο στο μυαλό των θεωρητικών, όχι όμως το φαινομενολογικό δίκτυο των εννοιολογικών κατασκευών που ορίζουν την έννοια του εαυτού των ατόμων». Η ίδια (Harter, 1999, 128, στη Μακρή-Μπότσαρη 2001, 34), ισχυρίζεται ότι τα ιεραρχικά μοντέλα στα οποία καταλήγουν οι στατιστικές επεξεργασίες «δεν είναι απαραίτητο να περιγράφουν την πραγματική αυτοθεωρία που αναπτύσσει το άτομο για τον εαυτό του». Η βασική ένσταση της Harter έγκειται στο γεγονός, ότι τα ιεραρχικά μοντέλα που έχουν μέχρι σήμερα προταθεί δεν συνεκτιμούν την υποκειμενική σπουδαιότητα των επιμέρους τομέων αυτοαντίληψης, αφού η ιεραρχική γενική έννοια του εαυτού, ως μια λανθάνουσα εννοιολογική κατασκευή συναγόμενη από κατώτερης τάξης παράγοντες, είναι στην πραγματικότητα ένα σταθμισμένο άθροισμα, στο οποίο οι επιμέρους αυτοαντιλήψεις υπεισέρχονται με την ίδια για όλα τα άτομα σχετική βαρύτητα (Marsh & Hattie, 1996, 76).

2Γ3. Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΕΚΤΙΜΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΚΑΙ ΕΦΗΒΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

Κατά τη Μακρή-Μπότσαρη (2001, 37), οι εξελικτικές διαφορές της έννοιας του εαυτού έχουν αποτελέσει αντικείμενο πλήθους θεωρητικών και εμπειρικών μελετών. Μερικά από τα βασικά ερωτήματα που έχουν απασχολήσει τους ερευνητές είναι τα εξής: Υπάρχουν εξελικτικές διαφορές στο **περιεχόμενο** και τη **δομή** της έννοιας του εαυτού; Αντινακλώνται οι διαφορές αυτές στα ερωτηματολόγια αξιολόγησης της έννοιας του εαυτού; Είναι σταθερές ή μεταβαλλόμενες οι εκτιμήσεις του ατόμου για τον εαυτό του; Από ποια ηλικία είναι τα παιδιά σε θέση να κάνουν μια σφαιρική εκτίμηση για την αξία τους ως ατόμων;

Διερευνώντας τις εξελικτικές διαφορές στην έννοια του εαυτού, οι περισσότεροι ερευνητές (Byrne & Shavelson, 1986. Harter, 1983, 1990b. Livesly & Bromley, 1973. Marsh, 1989, Montemayor & Eisen, 1977, Mullener & Laird, 1971. Rosenberg, 1986a, 1986b. Secord & Peevers, 1974. Shavelson et al., 1976, στη Μακρή-Μπότσαρη 2001, 37) συμφωνούν ότι η **αρχή της ορθογένεσης (orthogenetic principle)**, μιας από τις βασικές αρχές της εξελικτικής θεωρίας (Werner, 1957), βρίσκει εφαρμογή και στον εαυτό. Σύμφωνα με την αρχή αυτή, η έννοια του εαυτού εξελίσσεται από μια καθολικά αδιαφοροποίητη ολότητα σε μια λειτουργική διαφοροποιημένη ενότητα, η οποία χαρακτηρίζεται από την ιεραρχική ολοκλήρωση των στοιχείων που την αποτελούν. Επιπλέον, η ανάπτυξη της έννοιας του εαυτού ακολουθεί τη γνωστική ανάπτυξη, γι' αυτό και οι εκτιμήσεις που κάνει το άτομο για τον εαυτό του γίνονται προοδευτικά πιο πολύπλοκες και πιο αφηρημένες (Harter, 1990b).

I. Εξελικτικές διαφορές στο περιεχόμενο της έννοιας του εαυτού

Οι απόψεις των ερευνητών για τις εξελικτικές διαφορές στο περιεχόμενο της έννοιας του εαυτού συγκλίνουν ως προς το ότι οι εκτιμήσεις του εαυτού, οι οποίες αρχικά εστιάζονται σε **εμφανή, εξωτερικά χαρακτηριστικά**, με την πάροδο του χρόνου στρέφονται προς τον **εσωτερικό, τον ψυχολογικό εαυτό** (Damon & Hart, 1988. Fischer, 1980. Harter, 1983, 1986, 1990b. Montemayor & Eisen, 1977. Rosenberg, 1986a, 1986b, στη Μακρή-Μπότσαρη 2001, 37).

Οι αυτοπεριγραφές των μικρών παιδιών αναφέρονται σε συμπεριφορές, επιτεύξεις, προτιμήσεις, κατοχή υλικών αγαθών, σωματικά χαρακτηριστικά και στοιχεία της κοινωνικής τους ταυτότητας που οι άλλοι είναι εύκολο να παρατηρήσουν.

Ωστόσο, η Μακρή-Μπότσαρη (2001, 38), αναφέρει ότι κατά την περίοδο της μέσης σχολικής ηλικίας σημειώνεται μια στροφή από τα παρατηρήσιμα προς τα **ψυχολογικά χαρακτηριστικά**. Οι πρώτες περιγραφές τέτοιων χαρακτηριστικών επικεντρώνονται σε ιδιότητες του ατόμου (ευγενικός, έξυπνος), σε συναισθηματικές καταστάσεις (ευχαριστημένος, χαρούμενος) και στη συναισθηματική σταθερότητα (ήρεμος, ψύχραιμος). Με την πάροδο του

χρόνου, τα παιδιά αρχίζουν να δίνουν μεγαλύτερη έμφαση σε διαπροσωπικά χαρακτηριστικά όπως φιλικός, κοινωνικός, δημοφιλής, ντροπαλός. Επιπλέον, αρχίζουν να διαμορφώνουν μια σφαιρική άποψη για την αξία τους ως ατόμων.

Με την έλευση της εφηβείας, οι αυτοπεριγραφές αναφέρονται στα συναισθήματα, τις στάσεις, τις πεποιθήσεις, τις επιθυμίες και τα κίνητρα του ατόμου.

Οι εξελικτικές διαφορές στο περιεχόμενο της έννοιας του εαυτού συνδέονται στενά με τη νοητική ανάπτυξη κατά την παιδική και την εφηβική ηλικία. Οι διαφορές αυτές σχετίζονται άμεσα με τις εξελικτικές φάσεις της νοημοσύνης, όπως προβλήθηκαν από τον Piaget (1960, 1963) και μεταγενέστερους θεωρητικούς της ίδιας σχολής (Fisher, 1980, στη Μακρή-Μπότσαρη 2001, 38).

II. Εξελικτικές διαφορές στο περιεχόμενο στη δομή της έννοιας του εαυτού

Οι Paralia και Olds (1995, 309), αναφέρουν ότι η αίσθηση του εαυτού ξεκινά στη βρεφική ηλικία με την **αυτοεπίγνωση**. Καθώς, το βρέφος σταδιακά συνειδητοποιεί ότι είναι ένα ον διαφορετικό από άλλους ανθρώπους και αντικείμενα, με την ικανότητα να επιδρά στον εαυτό του και στις πράξεις του. Περίπου στους 18 μήνες το βρέφος έχει την πρώτη στιγμή της αυτοαναγνώρισης όταν αναγνωρίζει τον εαυτό του στον καθρέφτη.

Το επόμενο βήμα είναι ο **αυτοορισμός**. Αυτό έρχεται όταν το βρέφος αναγνωρίζει τα χαρακτηριστικά που θεωρεί σημαντικά για να περιγράψει τον εαυτό του.

Κατά τους Paralia και Olds (1995, 309), η αυτοαντίληψη που χτίζεται κατά την διάρκεια της μέσης παιδικής ηλικίας είναι συχνά δυνατή και διαρκούσα. Θετικές αυτοαντιλήψεις (όπως «είμαι δημοφιλής», «είμαι καλός καλλιτέχνης», «είμαι γρήγορος δρομέας») μπορεί να διαμορφωθούν καθώς οι φυσικές, διαλεκτικές και κοινωνικές δυνατότητες των παιδιών, τους επιτρέπουν να δουν τους εαυτούς τους σαν πολύτιμα μέλη της κοινωνίας. Αυτή είναι επίσης η περίοδος κατά την οποία μια αρνητική αυτοεικόνα μπορεί να αναδυθεί, για να παραμείνει στο άτομο για αρκετό καιρό, αφού περάσει η παιδική ηλικία. Οι Paralia και Olds (1995), πιστεύουν ότι η ανάπτυξη του παιδιού ακολουθεί τη γραμμική πορεία → αυτογνωσία → αυτοδιάταξη → αυτοεκτίμηση.

Οι Paralia και Olds (1995, 310), ανέφεραν ότι κατά την ηλικία των 3 ετών, το βρέφος αναγνωρίζει τον εαυτό του από εξωτερικά χαρακτηριστικά. Το βρέφος αρχίζει να ορίζει τον εαυτό του με ψυχολογικά χαρακτηριστικά μόνο μετά την ηλικία των 6 ή 7 ετών. Σ' αυτήν την ηλικία αναπτύσσει μια αντίληψη του «Ποιος είναι» (ο ρεαλιστικός εαυτός), αλλά επίσης και «Ποιός θα ήθελε να είναι» (ο ιδανικός εαυτός).

Μέχρι την στιγμή που θα κατορθώσει αυτήν την κατανόηση του εαυτού, το βρέφος έχει κάνει πρόοδο σε μια σχετική περιοχή: Η συμπεριφορά του διατάσσεται λιγότερο από τους γονείς του και περισσότερο από τον εαυτό του.

Ο Maccoby (1980, στους Paralia και Olds, 1995, 310), αναφέρει ότι ο ιδανικός εαυτός ενσωματώνει πολλά από τα «πρέπει» και «οφείλω» που το βρέφος έχει μάθει: Αυτό το βοηθάει, να ελέγχει τις παρορμήσεις του, ώστε να θεωρηθεί ένα «καλό παιδί».

Κατά την περίοδο αυτή της προενοιολογικής και διαισθητικής σκέψης (2-7 ετών) κατά την Μακρή-Μπότσαρη (2001, 33) το μικρό παιδί μπορεί να περιγράψει μόνο παρατηρήσιμα χαρακτηριστικά, δίνοντας συγκεκριμένα παραδείγματα ή μεμονωμένες αναπαραστάσεις, όχι όμως και γενικευμένες περιγραφές γύρω από τον εαυτό του. Στην ηλικία αυτή το παιδί περιγράφει τον εαυτό του με αναφορές σε σωματικές ικανότητες (μπορώ να τρέξω γρήγορα), φυσικά χαρακτηριστικά (έχω ξανθά μαλλιά), προτιμήσεις (μου αρέσουν τα παγωτά) και υλικά αγαθά που κατέχει (έχω μια γάτα), αλλά οι αυτοπεριγραφές του χαρακτηρίζονται από έλλειψη συνοχής και οργάνωσης.

Η Μακρή-Μπότσαρη (2001, 38), αναφέρει ότι κατά το στάδιο των συγκεκριμένων συλλογισμών (7-11 ετών περίπου) το παιδί αναπτύσσει λογική σκέψη η οποία καθιστά δυνατή την **ετικετοποίηση** των χαρακτηριστικών. Η απόδοση «ετικετών» σε εννοιολογικές κατασκευές χαρακτηριστικών, όπως φιλικός, δημοφιλής ή έξυπνος, αντανάκλα την ικανότητα του μεγαλύτερης ηλικίας παιδιού να ταξινομεί τα επιμέρους χαρακτηριστικά σε κατηγορίες, διαμορφώνοντας ανώτερης βαθμίδας εννοιολογικές κατασκευές ή αντιπροσωπευτικά σύνολα. Έτσι, συγκεκριμένες συμπεριφορές, όπως οι υψηλές επιδόσεις στα μαθήματα του σχολείου (μαθηματικά, φυσική, γλώσσα, ιστορία, βιολογία), ολοκληρώνονται σε μια εννοιολογική κατασκευή που αποδίδεται με τον όρο «έξυπνάδα». Η ικανότητα να βοηθά τους συνομήλικούς του, να τους ακούει και να μοιράζεται μαζί τους τα υλικά αγαθά που κατέχει είναι πιθανόν να οδηγήσει το παιδί στην εννοιολογικοποίηση του εαυτού του ως «φιλικού».

Στην ηλικία των 11-12 ετών περίπου, οπότε κάνει την εμφάνισή του το στάδιο των αφαιρετικών συλλογισμών και των αφηρημένων λογικών τύπων, οι αυτοπεριγραφές διατυπώνονται με όρους αφηρημένων εννοιών (ευαίσθητος, ευδιάθετος, ανεκτικός, εσωστρεφής). Αυτές οι αφηρημένες έννοιες αντιπροσωπεύουν μια γνωστική πρόοδο σε σχέση με τους προέφηβους, των οποίων η λογική δεν έχει ακόμη αναχθεί σε αφαίρεση (Παρασκευόπουλος, 1994) και οι οποίοι κάτω από «ετικέτες» χαρακτηριστικών μπορούν να συναθροίσουν συγκεκριμένες μόνο συμπεριφορές. Με την έλευση της εφηβείας το άτομο μπορεί πλέον να συναθροίσει και να οργανώσει «ετικέτες» χαρακτηριστικών σε ανώτερης βαθμίδας αφηρημένες εννοιολογικές κατασκευές. Για παράδειγμα, οι «ετικέτες» χαρακτηριστικών «χαρούμενος» και «ευχαριστημένος» ολοκληρώνονται στην αφηρημένη εννοιολογική κατασκευή «διάθεση».

Η αίσθηση του εαυτού κατά τους Paralia και Olds (1995, 309), μοιάζει σαν το πιο προσωπικό πράγμα στον κόσμο. Ωστόσο, κατά άλλους μελετητές όπως οι Markous & Nurius (1984, 147, στους Paralia και Olds 1995, 310), η αυτοαντίληψη είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο, (το σημείο συνάντησης του ατόμου με την κοινωνία). Τα παιδιά της σχολικής

ηλικίας φροντίζουν τους εαυτούς τους, βλέπουν τι προσμένει η κοινωνία και αναμιγνύουν τις προσδοκίες με την εικόνα που οι ίδιοι έχουν για τον εαυτό τους. Έτσι προκύπτει η αυτοαντίληψη.

Καθώς πασχίζουν να γίνουν λειτουργικά μέλη της κοινωνίας, τα παιδιά πρέπει να εκπληρώσουν αρκετά σημαντικά καθήκοντα της ανάπτυξης της αυτοαντίληψης (Markus & Nuriious, 1984, στους Paralia και Olds 1995, 309). Πρέπει (μεταξύ άλλων) να κάνουν τα ακόλουθα:

- ❖ Να επεκτείνουν την αυτοκατανόησή τους ώστε να αντανakλούν τις αντιλήψεις, ανάγκες και προσδοκίες άλλων ανθρώπων. Πρέπει να μάθουν τι σημαίνει να είσαι φίλος, να είσαι μέλος μιας ομάδας ή μέλος ενός θιάσου.
- ❖ Να μάθουν περισσότερα σχετικά με το πώς λειτουργεί η κοινωνία σχετικά με σύνθετες σχέσεις, ρόλους και κανόνες. Το παιδί φτάνει στην κατανόηση του ότι π.χ. η μητέρα του, έχει ένα «αφεντικό» στη δουλειά, στον οποίο πρέπει να δίνει λόγο, όπως επίσης, ότι ο προπονητής του μπορεί να είναι «καλός» σε κάποια στιγμή και «κακός» σε μια άλλη.
- ❖ Να αναπτύξει δεδομένα συμπεριφοράς τα οποία είναι τόσο ικανοποιητικά για το ίδιο, όσο και αποδεκτά από την κοινωνία. Αυτό μπορεί να είναι δύσκολο για παιδιά, εφόσον ανήκουν σε δύο κοινότητες – τις ομάδες των συνομηλίκων και τον ενήλικο κόσμο – οι οποίοι μερικές φορές έχουν συγκρουόμενα δεδομένα.
- ❖ Να διαχειριστούν τη δική τους συμπεριφορά, καθώς τα παιδιά αναλαμβάνουν ευθύνη για τις πράξεις τους, πρέπει να πιστέψουν ότι μπορούν να ακολουθήσουν τόσο τα προσωπικά όσο και τα κοινωνικά δεδομένα και πρέπει να αναπτύξουν την ικανότητα να το πραγματοποιήσουν αυτό.

III. Φιλοπονία και αυτοεκτίμηση

Σύμφωνα με τον Erik Erikson (1965, στους Paralia και Olds 1995, 36), ένας σημαντικός, καθοριστικός παράγοντας για την θετική αυτοεικόνα είναι η άποψη του παιδιού για την επάρκειά του/της. Η σημαντικότερη κρίση στην μέση παιδική ηλικία κατά τη θεωρία του Erikson είναι το στάδιο της φιλοπονίας ενάντια στην κατωτερότητα. Κατά τον Erikson (1975) αποτελεί το τέταρτο στάδιο στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του ατόμου και αντιστοιχεί στην ηλικία των 6–11 χρόνων. Τα παιδιά που ενθαρρύνονται να φτιάχνουν πράγματα και να δημιουργούν και επαινούνται για τα επιτεύγματά τους, αναπτύσσουν φιλοπονία.

Αντίθετα οι περιορισμοί στις δραστηριότητες και η συχνή κριτική για την απόδοση και επίδοση οδηγεί τα παιδιά σε συναισθήματα κατωτερότητας.

Κατά τους Paralia και Olds (1995, 310), το προς επίλυση ζήτημα είναι η ικανότητα του παιδιού για παραγωγική εργασία.

Παιδιά σε όλες τις κουλτούρες πρέπει να μάθουν τις επιδεξιότητες που είναι απαραίτητες για την επιβίωσή τους. Ιδιαιτερότητες εξαρτώνται από το τι είναι σημαντικό σε μια

συγκεκριμένη ηλικία. Για παράδειγμα, τα αγόρια των Αβορήγηνων ιθαγενών της Ν. Γουϊνέας, που δεν ικανοποιούνται μόνο με το παιχνίδι, μαθαίνουν να κατασκευάζουν τόξα και βέλη και να τοποθετούν παγίδες για κυνήγι. Τα κορίτσια στην ίδια φυλή μαθαίνουν να φυτεύουν, να ξεχορταριάζουν και να θερίζουν. Στην Αλάσκα τα παιδιά των Εσκιμώων ιθαγενών μαθαίνουν να κυνηγούν και να ψαρεύουν. Τα παιδιά στις βιομηχανοποιημένες δυτικές κοινωνίες ασχολούνται με τα μαθηματικά, το διάβασμα, το γράψιμο και τη χρήση υπολογιστών. Αυτές οι προσπάθειες για δεξιότητα, μπορούν να βοηθήσουν τα παιδιά να διαμορφώσουν μια θετική αυτοαντίληψη.

Κατά τους Papalia και Olds (1995, 310), η «αρετή» που αναπτύσσεται με την επιτυχή επίλυση αυτής της κρίσης είναι η **επάρκεια**, μια άποψη του εαυτού ως ικανού να κατακτήσει δεξιότητες και να φέρει εις πέρας καθήκοντα. Καθώς τα παιδιά συγκρίνουν τις δικές τους ικανότητες με τις ικανότητες των συνομηλίκων τους, διαμορφώνουν μια αίσθηση για το ποιοί είναι. Αν αισθάνονται ανεπαρκείς μέσα από τη σύγκριση μπορεί να επιστρέψουν στην οικεία, αλλά με λιγότερες προκλήσεις, φωλιά της οικογένειας, όπου οι απαιτήσεις είναι μικρότερου βαθμού.

Αν, από την άλλη μεριά, σύμφωνα με τον Erikson (1975), τα παιδιά γίνουν υπερβολικά φιλόπινα και συνακόλουθα παραγωγικά, μπορεί να παραμελήσουν τις σχέσεις με άλλους ανθρώπους και εξελιχθούν σε «εργασιομανείς» ενήλικες.

IV. Πηγές της αυτοεκτίμησης

i. Συνάψεις της αυτοεκτίμησης με τους επιμέρους τομείς της αυτοαντίληψης

Οι Papalia και Olds (1995, 310), αναφέρουν ότι μια άλλη οπτική για το πώς τα παιδιά διαμορφώνουν μια συνολική, ευνοϊκή άποψη για τον εαυτό τους ή μια αίσθηση της σφαιρικής αυτοαξίας, προέρχεται από την έρευνα της Suzan Harter (1990). Η έρευνα αυτή, αποδεικνύει ότι η αυτοεκτίμηση προέρχεται από δύο βασικές πηγές. Το πόσο επαρκή, νομίζουν τα παιδιά ότι είναι σε διάφορους τομείς της ζωής και πόση κοινωνική υποστήριξη λαμβάνουν από άλλους ανθρώπους.

Όσον αφορά τη συνάφεια των επιμέρους τομέων της αυτοαντίληψης με την αυτοεκτίμηση, η Μακρή-Μπότσαρη (2001, 70), αναφέρει ότι, η ενασκόπηση των ευρημάτων κατά τη χρήση των ερωτηματολογίων της Harter (1999, 157-158) με δείγματα από της ΗΠΑ (Harborg, 1994. Harter, 1990a), την Αυστραλία (Trent, Russell & Cooney, 1994), τη Γερμανία (Asendorpf & Van Aken, 1993), την Ιαπωνία (Maeda, 1997), την Ιρλανδία (Granlese & Joseph, 1993), την Ιταλία (Pedrabissi, Santinello, & Scarpazza, 1988), τον Καναδά (Crocker & Ellsworth, 1990), τη Μεγάλη Βρετανία (Fox, Page, Armstrong, & Kirby, 1994), την Ολλανδία (Van Dongen-Melman, Koot & Verhulst, 1993) και την Ελλάδα (Μακρί-Βοτσαρι & Robinson, 1991), αποκαλύπτει ότι κατά μήκος ολόκληρου του ηλικιακού φάσματος, από 8 έως 55 ετών, την ισχυρότερη συνάφεια

με την αυτοεκτίμηση έχει η αυτοαντίληψη της φυσικής εμφάνισης. Η συνάφεια μάλιστα αυτή, στα διάφορα δείγματα κυμαίνεται, κατά μέσο όρο, σε επίπεδο $r=0,62-0,65$. Αυτή η ισχυρή σχέση μεταξύ αυτοεκτίμησης και φυσικής εμφάνισης έχει τεκμηριωθεί και σε ειδικές ομάδες πληθυσμού, όπως είναι τα νοητικά χαρισματικά παιδιά (Zumph & Harter, 1991, στη Μακρή-Μπότσαρη (2001, 70) και τα άτομα με μαθησιακές δυσκολίες (Renick & Harter, 1989, στη Μακρή-Μπότσαρη (2001, 70), όπου θα ήταν αναμενόμενο την ισχυρότερη συνάφεια με την αυτοεκτίμηση να έχει η αυτοαντίληψη της σχολικής ικανότητας. Ίδιας τάξης μεγέθους συνάφεια μεταξύ αυτοεκτίμησης και φυσικής εμφάνισης έχει καταγραφεί και σε εφήβους με διαταραχές συμπεριφοράς (Junkin, Harter, & Whitesell, 1991).

Η Μακρή-Μπότσαρη (2001, 70), τονίζει ότι μεταξύ των άλλων επιμέρους τομέων αυτοαντίληψης που περιλαμβάνονται στο ερωτηματολόγιο της Harter (1985a) για την αξιολόγηση της έννοιας του εαυτού μαθητών ηλικίας 8-14 ετών, την ασθενέστερη σχέση με την αυτοεκτίμηση φαίνεται να έχει η αυτοαντίληψη της αθλητικής ικανότητας ($r=0,30-0,33$). Οι συνάφειες της αυτοεκτίμησης με τους υπόλοιπους τρεις επιμέρους τομείς αυτοαντίληψης (σχολική ικανότητα, σχέσεις με τους συνομηλικούς και διαγωγή-συμπεριφορά) κινούνται σε ενδιάμεσα κατά μέσο όρο επίπεδα (σχολική ικανότητα: $r=0,41-0,48$, σχέσεις με τους συνομηλικούς: $r=0,40-0,46$, διαγωγή-συμπεριφορά: $r=0,45$).

ii. Έννοια του Εαυτού και Κοινωνική Στήριξη

Η Μακρή-Μπότσαρη (2001, 70) αναφέρει ότι ακολουθώντας τους Cooley (1902) και Mead (1934), τους δύο ιστορικούς θεμελιωτές της συμβολικής αλληλεπίδρασης, πολλές μεταγενέστερες θεωρητικές προσεγγίσεις έχουν με τη σειρά τους δώσει έμφαση στο κοινωνικό πλαίσιο της έννοιας του εαυτού (Bannister & Agnew, 1977. Burns, 1979. Coopersmith, 1967. Gecas & Schwalbe, 1986. Harter, 1987. Lewis & Brooks-Gunn, 1979. Maccoby, 1980. McGuire & McGuire, 1982. Parker & Asher, 1987. Rogers, 1951. Rosenberg, 1986a. Selman, 1980. Sullivan, 1953).

Οι συνάφειες της κοινωνικής στήριξης με τις δύο πτυχές της έννοιας του εαυτού, και ιδιαίτερα με την αυτοεκτίμηση, έχουν εξεταστεί σε πλήθος παλαιότερων και πιο σύγχρονων μελετών (Amato, 1989. Antunes & Fontaine, 1998. Berndt & Perry, 1986. Blyth, Hill, & Thiel, 1982. Coopersmith, 1967. Gecas & Schwalbe, 1986. Harter, 1985a, 1990a, 1992. Harter et al., 1992. Isberg, Hauser, Jacobson, Powers, Noam, Weiss-Perry, & Follansbee, 1989. Lamborn, Mounts, Steinberg, & Dornbush, 1991. McGuire & McGuire, 1982. McGuire, Neiderhiser, Reiss, Hetherington, & Plomin, 1994. Oosterwegei & Oppenheimer, 1993. Parker & Asher, 1987. Reid, Landesman. Treder, & Jaccard, 1989. Rosenberg, 1986a). Σύμφωνα με τη Μακρή-Μπότσαρη (2001, 89), όλες αυτές οι μελέτες έχουν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι όσο ισχυρότερη είναι η κοινωνική στήριξη που το άτομο νιώθει ότι

λαμβάνει από διάφορα πρόσωπα του κοινωνικού του περιγύρου, τόσο θετικότερες είναι οι εκτιμήσεις του εαυτού.

α. Ορισμός, είδη και πηγές κοινωνικής στήριξης

Η **κοινωνική στήριξη (social support)** είναι ένα διαπροσωπικό πλέγμα σχέσεων που δίνει στο άτομο τη δυνατότητα να ενδυναμώσει τη θέλησή του και να αναπτύξει ικανότητες και δεξιότητες μέσα από ποιοτικές διαπροσωπικές σχέσεις και αλληλεπιδράσεις με τα άλλα άτομα (McCombs, 1991). Κατά τον Barrera (1986), κοινωνική στήριξη είναι η αντίληψη του ατόμου για το εύρος και την ποιότητα των διαπροσωπικών του σχέσεων (Μακρή-Μπότσαρη 2001, 89).

Η κοινωνική στήριξη αναφέρεται στην **αποδοχή**, υπό τη μορφή της θετικής εκτίμησης, το **ενδιαφέρον** και τη **βοήθεια** που προσφέρονται στο άτομο από διάφορες πηγές. Μπορεί να είναι **συναισθηματική, υλική** ή να έχει τη **μορφή πληροφοριών** (Cobb, 1976. Cohen & Wills, 1985. Coopersmith, 1967. Rogers, 1951. Schaefer, Coyne, & Lazarus, 1981. Vaux, 1992. Winemiller, Mitchell, Sutliff, & Cline, 1993, στη Μακρή-Μπότσαρη 2001, 90).

Στη μαθητική ηλικία κύριες πηγές κοινωνικής στήριξης, είναι οι **γονείς**, οι **εκπαιδευτικοί** και οι **συμμαθητές-φίλοι** (Harter, 1985b. Kashani, Ganfield, Borduin, Soltys, & Reid, 1994. Licitra-Kleckler & Wass, 1993. Messer & Harter, 1986. Neemann & Harter, 1986. Printz, Shermis, & Webb, 1999. Reicher, 1993). Υπάρχει μια γενική συμφωνία ως προς το ότι αυτά είναι τα άτομα τα οποία συνήθως οι μαθητές θεωρούν σημαντικά πρόσωπα στη ζωή τους.

Κατά τον Rosenberg (1986a), θέση **«σημαντικών άλλων»** για έναν άνθρωπο επέχουν τα άτομα των οποίων η γνώμη θεωρείται από τον ίδιο αξιόλογη και έγκυρη. Κατά τον Hattie (1992), **«σημαντικοί άλλοι»** είναι εκείνοι που ασκούν πράγματι σημαντική επίδραση στον εαυτό κάποιου και όχι εκείνοι που έχουν συγκεκριμένους ρόλους ή δύναμη.

Η Μακρή-Μπότσαρη (2001, 90), τονίζει ότι οι μελέτες που διερευνούν ποια πρόσωπα μπορεί να θεωρηθούν «σημαντικοί άλλοι» στη ζωή του ατόμου καθορίζουν συνήθως τη σειρά σπουδαιότητας των άλλων στη βάση της συνάφειας της αυτοεκτίμησης με την κοινωνική στήριξη που προσφέρεται στο άτομο από διάφορα πρόσωπα του κοινωνικού του περιβάλλοντος (Harter, 1985b. Hattie, 1992. Rosenberg 1986a). Όσο ισχυρότερη είναι η συνάφεια της αυτοεκτίμησης με την κοινωνική στήριξη που προσφέρεται στο άτομο από κάποια πρόσωπα του κοινωνικού του περιγύρου, τόσο πιο σημαντικά είναι για το άτομο τα πρόσωπα αυτά.

Οι Shrauger και Schoeneman (1979, στη Μακρή-Μπότσαρη 2001, 90), κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η επίδραση που ασκούν στην αυτοεκτίμηση οι αξιολογήσεις του εαυτού ενός ατόμου από τους άλλους εξαρτάται από το κατά πόσο οι αξιολογήσεις αυτές είναι ευνοϊκές, από τη συνέπεια της επανατροφοδότησης, από την ειλικρίνεια και τον αριθμό των αξιολογητών, καθώς και την αντίληψη που το άτομο σχηματίζει για τα κίνητρό τους.

• Ο ρόλος της στήριξης από τους γονείς

Οι περισσότερες έρευνες καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η στήριξη από τους γονείς σχετίζεται θετικά με την αυτοεκτίμηση των παιδιών τους. Επίσης υποστηρίζουν ότι η γονεϊκή στήριξη, όταν εκφράζεται μέσα από εκδηλώσεις στοργής και αποδοχής των πράξεων των παιδιών, συμβάλλει σημαντικά στη θετική εκτίμηση του αναπτυσσόμενου ατόμου (Gecas, 1972. Hattie, 1992. Rosenberg, 1986a, στη Μακρή-Μπότσαρη 2001, 91).

Οι γονείς των οποίων στόχος είναι να αναπτύξει το παιδί τους ένα υψηλό επίπεδο αυτοεκτίμησης του δείχνουν αποδοχή, κατανόηση, ενδιαφέρον και ζεστασιά. Διατηρούν ένα σταθερό σύστημα αξιών, συζητούν και ακούν προσεκτικά τα προβλήματα του παιδιού, προσφέρουν συνεχώς νέες ευκαιρίες για ατομική έκφραση και πρωτοβουλία, και ενισχύουν την ανάγκη και επιθυμία του νεαρού ατόμου για εξερεύνηση και απόδειξη της δύναμής του (Ball, 1992. Coopersmith, 1967. Phillips & Zigler, 1980, στη Μακρή-Μπότσαρη 2001, 91).

Ο Rosenberg (1965), αναφέρει ότι η υψηλή αυτοεκτίμηση του εφήβου σχετίζεται θετικά με το ενδιαφέρον που εκδηλώνουν οι γονείς για το ίδιο και τις δραστηριότητές του. Οι Openshaw, Thomas και Rolling (1984), με βάση τις αρχές της κοινωνικής μάθησης, έδειξαν ότι η γονεϊκή στήριξη συμβάλλει ουσιαστικά στην προσπάθεια του παιδιού να διαμορφώσει θετική άποψη για την αξία του ως ατόμου, και κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η αυτοεκτίμηση φαίνεται να αποτελεί τη σημαντικότερη διάσταση της εφηβικής προσωπικότητας, η οποία μάλιστα είναι σε συνεχόμενη βάση συσχετισμένη με τη γονεϊκή στήριξη (στη Μακρή-Μπότσαρη 2001, 91).

Ο Conger (1977, στη Μακρή-Μπότσαρη 2001, 91) υποστηρίζει ότι, αν το αναπτυσσόμενο άτομο δεν βιώσει ισχυρές και αδιαμφισβήτητες αποδείξεις της γονεϊκής αγάπης και προστασίας μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον όπου ζει, δυσκολεύεται να διαμορφώσει θετική αυτοεκτίμηση, να αισθανθεί υψηλή αυτοαποδοχή και να οικοδομήσει εγκάρδιες και σταθερές διαπροσωπικές σχέσεις με τους συνανθρώπους του. Έτσι, αν τα παιδιά βιώσουν την απόρριψη, την παραμέληση και την εκθρότητα από τους γονείς, είναι πολύ πιθανό αφενός να μην κατορθώσουν να αναπτύξουν ένα υψηλό επίπεδο αυτοεκτίμησης και αφετέρου να εκδηλώσουν προβλήματα σε διάφορους λειτουργικούς τομείς της προσωπικότητάς τους, όπως μαθησιακές δυσκολίες, νευρωσικές διαταραχές, γνωστικά προβλήματα, ψυχοσωματικά προβλήματα και διαταραχές της προσωπικότητας.

Ο Coopersmith (1967), θεωρεί ότι οι κυριότεροι παράγοντες που διαφοροποιούν το υψηλό από το χαμηλό επίπεδο αυτοεκτίμησης είναι η αποδοχή των παιδιών από τους γονείς, ο καθορισμός από αυτούς προσδιορισμένων ορίων της παιδικής συμπεριφοράς και, τέλος, ο σεβασμός της ατομικής πρωτοβουλίας και γενικά της ελευθερίας του παιδιού. Οι γονείς αποτελούν τον κοινωνικό καθρέφτη του παιδιού. Αν το παιδί αισθάνεται ότι οι γονείς του το περιβάλλουν με στοργή, σεβασμό και εμπιστοσύνη, μπορεί να σκεφτεί τον εαυτό του ως άξιο στοργής, σεβασμού και εμπιστοσύνης.

Η Μακρή-Μπότσαρη (2001, 91), αναφέρει ότι, μια σημαντική όψη των διαπροσωπικών σχέσεων μέσα στην οικογένεια, είναι και η επικοινωνία ανάμεσα σε γονείς και παιδιά (Olson, 1982). Ιδιαίτερη είναι μάλιστα, η έμφαση που έχει δοθεί στις σχέσεις των γονέων με τα παιδιά τους κατά την περίοδο της εφηβείας.

Πολλές έρευνες έχουν υποστηρίξει ότι, η απόκτηση αυτονομίας μέσα σε ένα περιβάλλον θετικών σχέσεων με τους γονείς οδηγεί σε καλύτερη προσαρμογή του νεαρού ατόμου κατά την προοδευτική απομάκρυνσή του από την επίδραση των ενηλίκων, αυξημένη αυτοπεποίθηση, ενισχυμένη αντίσταση στην πίεση από τους συνομηλικούς και υψηλότερη αυτοεκτίμηση (Kenny, 1987. Moore, 1987. Ryan & Lynch, 1989, στη Μακρή-Μπότσαρη 2001, 91).

Αξίζει να σημειωθεί, ότι το ενδιαφέρον πολλών ερευνητών έχει ελκύσει η διερεύνηση του ιδιαίτερου ρόλου της μητέρας στην ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού. Οι ερευνητές αυτοί υποστηρίζουν, ότι η μητέρα αποτελεί για το παιδί το κύριο πρόσωπο αναφοράς, τη δεσπόζουσα μορφή με την οποία αναπτύσσει μια έντονη αμφίδρομη δυαδική σχέση, μια σχέση αλληλεπίδρασης, αλληλοσυμπλήρωσης και αλληλεκπλήρωσης (Bell, 1970, στη Μακρή-Μπότσαρη 2001, 91).

Ο Graybill (1978), αναφέρει ότι τα παιδιά με υψηλή αυτοεκτίμηση αισθάνονται ότι η μητέρα τους τα αποδέχεται, τα καταλαβαίνει και τα αγαπά. Ο Perron (1971) υποστηρίζει ότι, όταν η μητέρα δεν είναι ικανοποιημένη με το παιδί, τότε και εκείνο δεν αισθάνεται ικανοποιημένο με τον εαυτό του και προσπαθεί να αλλάξει προκειμένου να προσαρμοστεί στην επιθυμία της μητέρας του. Οι Krinsley και Bry (1991), βρήκαν ότι οι μητέρες εφήβων με προβλήματα συμπεριφοράς έδειχναν μικρότερο ενδιαφέρον για την επίλυση των προβλημάτων των παιδιών τους από ό,τι οι μητέρες εφήβων που δεν αντιμετώπιζαν προβλήματα συμπεριφοράς (Μακρή-Μπότσαρη 2001).

Στον ελληνικό χώρο ένας αριθμός μελετών έχει αποκαλύψει ότι ο κεντρικός οικογενειακός ρόλος είναι εκείνος του γονέα-παιδιού και, κυρίως, ο ρόλος της μητέρας-παιδιού. Σε μία από τις μελέτες αυτές (Μακρή-Μπότσαρη, 2000γ), η οποία πραγματοποιήθηκε με δείγμα 410 μαθητών που φοιτούσαν στην Στ' δημοτικού έως και την Γ' Γυμνασίου, βρέθηκε ότι οι δύο γονείς διαφέρουν τόσο ως προς το επίπεδο της στήριξης που προσφέρουν στα παιδιά τους όσο και ως προς τις συνάψεις της προσφερόμενης στήριξης με τις δύο πτυχές της έννοιας του εαυτού των παιδιών τους. Έτσι, τα παιδιά ένιωθαν ότι στηρίζονται περισσότερο από τη μητέρα τους παρά από τον πατέρα. Εντούτοις, η διαφορά στο επίπεδο στήριξης από κάθε γονέα, αν και στατιστικά σημαντική, δεν ήταν αξιόλογη. Επιπλέον, τόσο οι αυτοαντιλήψεις όσο και η αυτοεκτίμηση των παιδιών φάνηκαν να σχετίζονται στενότερα με τη μητρική παρά με τη πατρική στήριξη.

Η Μακρή-Μπότσαρη (2001, 92) υποστηρίζει ότι, μια ερμηνεία των ευρημάτων αυτών μπορεί να δοθεί στη βάση των διάφορων μορφών αλληλεπίδρασης ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας (Kessler, Price & Wortman, 1985). Πράγματι, η σχέση του παιδιού τόσο με τη

μητέρα όσο και με τον πατέρα του θεωρείται ότι διαμορφώνεται προοδευτικά, μέσα από την αλληλεπίδραση γονέων-παιδιών. Η θεωρία των γενικών συστημάτων, όπως εφαρμόζεται στη θεραπεία της οικογένειας, έχει τεκμηριώσει ότι υπάρχουν σχήματα της οικογένειας τα οποία διαμορφώνονται με κριτήρια τις ψυχολογικές ανάγκες και τις μορφές αλληλεπίδρασης των μελών της. Κυρίαρχη θέση στη συστημική θεωρία κατέχει η έννοια της «πληροφορίας». Το ενδιαφέρον των ερευνητών επικεντρώνεται στις πληροφορίες που μεταδίδονται από το ένα πρόσωπο στο άλλο, στη συναισθηματική φόρτιση που συνοδεύει την πληροφορία, καθώς και στις μορφές συμπεριφορές που χαρακτηρίζουν τις αλληλεπιδράσεις τους. Έτσι, η επίδραση της πληροφορίας ανάμεσα στις δύο προσωπικότητες (μητέρα-παιδί) αποκτά άλλη διάσταση και συχνότητα, διότι, δεδομένης της πολύωρης απουσίας του πατέρα από το σπίτι, η μητέρα βρίσκεται συναισθηματικά πιο κοντά στα παιδιά της, αφού τα ζει περισσότερες ώρες και ασχολείται πιο συστηματικά με τα προβλήματά τους (Γεωργιάς, 1998. Κατάκη, 1984, 1997).

Ο Bowlby (1969/1982, 1973, στη Μακρή-Μπότσαρη 2001, 93), στη θεωρία του περί προσκόλλησης, ισχυρίζεται ότι το άτομο μπορεί να διατηρεί πολλαπλούς συναισθηματικούς δεσμούς, ένας όμως από αυτούς είναι ο πιο σημαντικός. Σύμφωνα με τον Bowlby, η μητέρα αποτελεί κατά κανόνα το κύριο πρόσωπο από το οποίο το παιδί αναζητά υποστήριξη και θαλπωρή· έτσι ο δεσμός του παιδιού με τη μητέρα είναι πιο καθοριστικός για την κοινωνικο-συναισθηματική του ανάπτυξη από ό,τι ο δεσμός με τον πατέρα. Στο ίδιο συμπέρασμα έχουν καταλήξει πολλές από τις έρευνες οι οποίες εξέτασαν ξεχωριστά το συναισθηματικό δεσμό του παιδιού με τον καθένα από τους δύο γονείς (Main, Kaplan, & Cassidy, 1985. Main & Weston, 1981. Suess, Grossmann, & Sroufe, 1992). Παρ' όλα αυτά, πιθανολογείται (Cohn, Patterson, & Christopoulos, 1991. Kerns & Stevens, 1996) ότι με την πάροδο του χρόνου η σχέση του παιδιού με τον πατέρα ενδέχεται να αποκτά όλο και μεγαλύτερη σπουδαιότητα.

• Ο ρόλος της άνευ όρων αποδοχής

Η Μακρή-Μπότσαρη (2001, 101), αναφέρει ότι, η ανάγκη του ατόμου για θετική εκτίμηση από πρόσωπα που το ίδιο θεωρεί σημαντικά στη ζωή του έχει προβληθεί από πολλούς θεωρητικούς θεμελιωτές της ψυχολογίας (Adler, 1927. Erickson, 1963. Fromm, 1955. Maslow, 1962. Rogers, 1951, 1959, 1961). Η ανάγκη αυτή έχει τις ρίζες της στη νηπιακή ηλικία, όταν το μικρό παιδί προσπαθεί να αποσπασεί το θετικό ενδιαφέρον των άλλων και την υποδοχή των εμπειριών του όπως αυτό τις βιώνει. Ένα παιδί δύσκολα θα νιώσει συναισθήματα αυτοαξίας και ευτυχίας αν στην αρχή μιας προσπάθειάς του δεν βιώσει τη θετική αποδοχή (Hurlock, 1978).

Η Μακρή-Μπότσαρη (2001) τονίζει επίσης, ότι, η ανάγκη για θετική εκτίμηση από τους άλλους συνδέεται στενά με μια άλλη βασική ανάγκη: την ανάγκη για θετική αυτοεκτίμηση. Οι δυο αυτές ανάγκες αποτελούν προϋπόθεση για την πορεία του ατόμου προς την αυτοπραγμάτωσή του.

Κατά τον Rogers (1951, 1959, 1961), προϋπόθεση για την ανάπτυξη θετικής αυτοεκτίμησης δεν είναι μόνο η θετική εκτίμηση από τους άλλους, αλλά και η **άνευ όρων αποδοχή**, δηλαδή η πλήρης αποδοχή του ατόμου με τις όποιες εμπειρίες και συμπεριφορά του, χωρίς καμιά διάθεση κριτικής αξιολόγησης ή κτητικής και δεσποτικής τάσης. Όταν υπάρχει κλίμα καλής διάθεσης και αποδοχής χωρίς όρους, το άτομο μαθαίνει να εκφράζεται ελεύθερα και να είναι ανοικτό στα συναισθήματά του.

Ορισμένοι ερευνητές της προσωπικότητας κατά τη Μακρή-Μπότσαρη (2001, 102), (Lecky, 1945. Rogers, 1961. Secord & Backman, 1974) έχουν επισημάνει το γεγονός ότι τα άτομα λειτουργούν κατά τέτοιο τρόπο ώστε να διατηρούν την εσωτερική τους συνοχή. Έτσι, συχνά υποτιμούν την αξία του ανθρώπου που τους ασκεί κριτική, συναναστρέφονται άτομα τα οποία συμμερίζονται τις ιδέες και τις αντιλήψεις τους και απορρίπτουν ως αδικαιολόγητες τις οποιεσδήποτε επικρίσεις.

Όταν τα άτομα δέχονται συνεχείς επικρίσεις, αξιολογήσεις και αποδοκιμασίες, βιώνουν εμπειρίες που βρίσκονται σε ασυμφωνία με τον εαυτό τους. Η αντίληψή τους γίνεται επιλεκτική και προσπαθούν να ερμηνεύσουν τις εμπειρίες με τρόπους που είναι σύμφωνοι με την αυτοεκτίμησή τους. Οι εμπειρίες που βρίσκονται σε ασυμφωνία με τον εαυτό εκλαμβάνονται ως απειλητικές· μάλιστα, όσο πιο απειλητικές είναι, τόσο πιο αμυντικό γίνεται το σύστημα του εαυτού. Η αμυντική αυτή στάση εμποδίζει τα άτομα να αποδεχτούν τον εαυτό τους, καθότι η αποδοχή του εαυτού προϋποθέτει την αντίληψη των συναισθημάτων, των κινήτρων, των κοινωνικών και προσωπικών εμπειριών, χωρίς τη διαστρέβλωση βασικών αισθητηριακών δεδομένων. Συνεπώς, υπάρχει κίνδυνος η έννοια του εαυτού να μη βασίζεται στις προσωπικές εμπειρίες του ατόμου, αλλά να στηρίζεται μονίμως στις αντιλήψεις που οι άλλοι έχουν για εκείνο, οπότε το άτομο είναι πολύ πιθανόν να σχηματίσει μια παραμορφωμένη εικόνα για τον εαυτό του, με αποτέλεσμα να συμπεριφέρεται όχι όπως το ίδιο επιθυμεί, αλλά όπως οι άλλοι αναμένουν να συμπεριφερθεί. Μια τέτοια σύγκρουση δημιουργεί υπερβολικό άγχος και θέτει εμπόδια στην πορεία του προς την αυτοπραγμάτωση.

Μόνο όταν το άτομο μπορεί να επικοινωνεί με τον εαυτό του, πέρα από κάθε αμυντική διεργασία, βιώνει μια καλή ζωή με κύριο χαρακτηριστικό της τη δημιουργικότητα.

Κατά τη Μακρή-Μπότσαρη (2001,102), συναφείς με τον Rogers απόψεις έχουν εκφράσει και άλλοι ερευνητές (Schlenker, 1980. Sullivan, 1953), οι οποίοι υποστηρίζουν ότι συχνά η ασφάλεια μας απειλείται από καθοριστικές για την ανάπτυξη της αυτοεκτίμησής μας διαπροσωπικές σχέσεις. Η αυτοεκτίμηση αναπτύσσεται μέσα από τις σχέσεις με τους «σημαντικούς άλλους», καθώς τα άτομα προσπαθούν να ελαχιστοποιήσουν την απόρριψη, να πετύχουν αποδοχή και να βρουν ικανοποίηση και ασφάλεια. Οι άνθρωποι όχι μόνο δεν μπορούν να υπάρξουν χωριστά από τους άλλους, αλλά και η μη αποδοχή τους από τον κοινωνικό τους περίγυρο κατά τη διάρκεια της ζωής τους συνεπάγεται χαμηλά επίπεδα αυτοεκτίμησης και βίωση καταστάσεων άγχους.

Η Μακρή-Μπότσαρη (2001) αναφέρει επίσης, την παρόμοια άποψη της McCombs (1991), η οποία ισχυρίζεται ότι η αυτοεκτίμηση και τα κίνητρα για μάθηση αυξάνονται όταν τα άτομα έχουν σχέσεις σεβασμού, φροντίδας και αλληλοεκτίμησης με ανθρώπους οι οποίοι τα αποδέχονται χωρίς όρους και εκτιμούν τις δυνατότητές τους.

Η Μακρή-Μπότσαρη (2001,103) τονίζει επίσης, ότι η υπέρμετρη σπουδαιότητα που έχει η άνευ όρων αποδοχή στη δημιουργία θετικής αυτοεκτίμησης υποστηρίζεται από τα ευρήματα των σχετικών εμπειρικών μελετών. Μια έρευνα της Harter και των συνεργατριών της (1992), έδειξε ότι η υπό όρους αποδοχή δεν εκλαμβάνεται ως υποστηρικτική και κατά συνέπεια υποβαθμίζει την αυτοεκτίμηση. Θεωρεί επίσης, συναφή τα αποτελέσματα έρευνας των Harrington, Block και Block (1987), όπου διαπιστώθηκε ότι η γνησιότητα, η ενσυναίσθητη και η άνευ όρων αποδοχή συμβάλλουν στην ανάπτυξη των δημιουργικών ικανοτήτων των εφήβων.

Μια έρευνα που πραγματοποιήθηκε στον ελληνικό χώρο, με δείγμα 304 μαθητών γυμνασίου (Μακρή-Μπότσαρη, υπό δημοσίευση, στη Μακρή-Μπότσαρη (2001,103), έδειξε ότι, μεταξύ μαθητών που αναφέρουν το ίδιο επίπεδο αποδοχής, εκείνοι που νιώθουν ότι η αποδοχή τους είναι ανεπιφύλακτη καταγράφουν υψηλότερη αυτοεκτίμηση. Σε μια άλλη έρευνα (Μακρή-Μπότσαρη, in press-b), η οποία εξέτασε το πλέγμα των αιτιωδών σχέσεων μεταξύ αυτοεκτίμησης, κινήτρων για μάθηση και αποδοχής των μαθητών από τους εκπαιδευτικούς, βρέθηκε ότι όσο πιο ανεπιφύλακτη είναι η αποδοχή των μαθητών από τους καθηγητές τους, τόσο υψηλότερο είναι το επίπεδο αυτοεκτίμησης και τόσο μεγαλύτερος ο βαθμός στον οποίο οι μαθητές νιώθουν ότι γίνονται αποδεκτοί.

β. Συνάψεις της έννοιας του εαυτού με τα διάφορα είδη κοινωνικής στήριξης

Η Μακρή-Μπότσαρη (2001,103) επισημαίνει, επίσης, ότι η έννοια του εαυτού και ειδικότερα η συναισθηματική της πτυχή, η αυτοεκτίμηση, έχει εξεταστεί σε σχέση με τρία κυρίως είδη κοινωνικής στήριξης: την αποδοχή υπό τη μορφή της θετικής εκτίμησης που έχουν για έναν άνθρωπο διάφορα πρόσωπα του κοινωνικού του περιβάλλοντος· το ενδιαφέρον που εκδηλώνουν τα πρόσωπα αυτά για τα συναισθήματά του· και την καθοδήγηση που του παρέχουν υπό τη μορφή συμβουλών και οδηγιών για την αντιμετώπιση αναπτυξιακών ή άλλων προβλημάτων του (Berndt & Perry, 1986. Blyth et al. 1982. Furman & Buhrmester, 1985. Harter, 1996a, 1999. Reid et al., 1989. Robinson, 1995).

Τα ευρήματα ενός αριθμού μελετών (Harter 1999. Reid et al., 1989. Robinson, 1995. Μακρή-Μπότσαρη, υπό δημοσίευση, στη Μακρή-Μπότσαρη (2001), δείχνουν ότι μεταξύ των τριών ειδών κοινωνικής στήριξης τη στενότερη σχέση με την αυτοεκτίμηση έχει η αποδοχή του ατόμου από τα πρόσωπα του κοινωνικού του περιβάλλοντος.

Η ερμηνεία του ευρήματος αυτού μπορεί να γίνει στη βάση της ιστορικής θεώρησης (Cooley, 1902. Mead, 1934), σύμφωνα με την οποία η αποδοχή του εαυτού ενός ατόμου από

τους άλλους εσωτερικοποιείται ως αποδοχή του εαυτού από το ίδιο, δηλαδή ως υψηλή αυτοεκτίμηση.

γ. Η κατεύθυνση της αιτιώδους σχέσης της αυτοεκτίμησης με την αποδοχή από τους «σημαντικούς άλλους».

Η Μακρή-Μπότσαρη (2001,109) υποστηρίζει ότι, το μοντέλο του «καθρεπτιζόμενου εαυτού» του Cooley (1902), υπονοεί ότι η αποδοχή από τους «σημαντικούς άλλους» προηγείται αιτιώδως της αυτοεκτίμησης. Πρόσφατα το μοντέλο αυτό έχει αμφισβητηθεί από έναν αριθμό ερευνητών (Felson, 1993. Felson & Zielinski, 1989. Harter, Stocker, & Robinson, 1996. Juhasz, 1992).

Σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές, λοιπόν, η αυτοεκτίμηση είναι εκείνη που υπαγορεύει την αντίληψη του ατόμου σχετικά με την γνώμη που έχουν οι άλλοι για τον εαυτό του. Ο Felson (1993), αναφέρει μια σειρά μελέτες οι οποίες δείχνουν ότι τα παιδιά που είναι ευχαριστημένα με τον εαυτό τους θεωρούν ότι οι γονείς και οι συνομήλικοί τους έχουν θετική στάση απέναντί τους.

Κατά τη Μακρή-Μπότσαρη (2001), άλλοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι και οι δύο αυτές εκδοχές μπορεί να είναι λειτουργικές. Μια τέτοια αμοιβαία σχέση μεταξύ αυτοεκτίμησης και στήριξης πιθανολογείται από τους Felson και Zielinski (1989,219), οι οποίοι κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι «η αντιληπτή κοινωνική στήριξη αυξάνει την αυτοεκτίμηση, αυτή με τη σειρά της αυξάνει την αντιληπτή κοινωνική στήριξη, αυτή με τη σειρά της αυξάνει την αυτοεκτίμηση». Το μοντέλο των Felson και Zielinski μπορεί να αποδοθεί διαγραμματικά, όπως στον πίνακα 15.

Από εξελικτικής πλευράς, το μοντέλο του «καθρεπτιζόμενου εαυτού» είναι ίσως πιο έγκυρο στην παιδική ηλικία, οπότε η αποδοχή του εαυτού ενός ατόμου από τους άλλους φαίνεται να αποτελεί κρίσιμο πρόδρομο της υψηλής αυτοεκτίμησης. Κατά τη Harter (1999, 188, στη Μακρή-Μπότσαρη 2001), αυτή η διεργασία εσωτερικοποίησης των στάσεων των «σημαντικών άλλων» στα πρώτα στάδια της ανάπτυξης είναι σημαντική και αναπόφευκτη. Έτσι, κατά την παιδική ηλικία, η κατεύθυνση της αιτιώδους σχέσης μεταξύ αυτοεκτίμησης και αποδοχής από τους άλλους φαίνεται να είναι αυτή που έχει πιθανολογηθεί από τον Cooley και άλλους θεωρητικούς.

Στο βαθμό που ο έφηβος καταφέρει τελικά να εσωτερικοποιήσει υψηλά αλλά και ταυτόχρονα εφικτά πρότυπα, τα οποία νιώθει ότι μπορεί να επιτύχει, καλλιεργεί την αντίληψη ότι οι αυτοαξιολογήσεις του είναι αυτές που υπαγορεύουν την αποδοχή του από τους άλλους. Στο πλαίσιο μιας τέτοιας μεταθεωρίας οι πραγματικές αυτοαξιολογήσεις γίνονται τα πρότυπα που κατευθύνουν τη συμπεριφορά (Higgins, 1991, στη Μακρή-Μπότσαρη 2001,109).

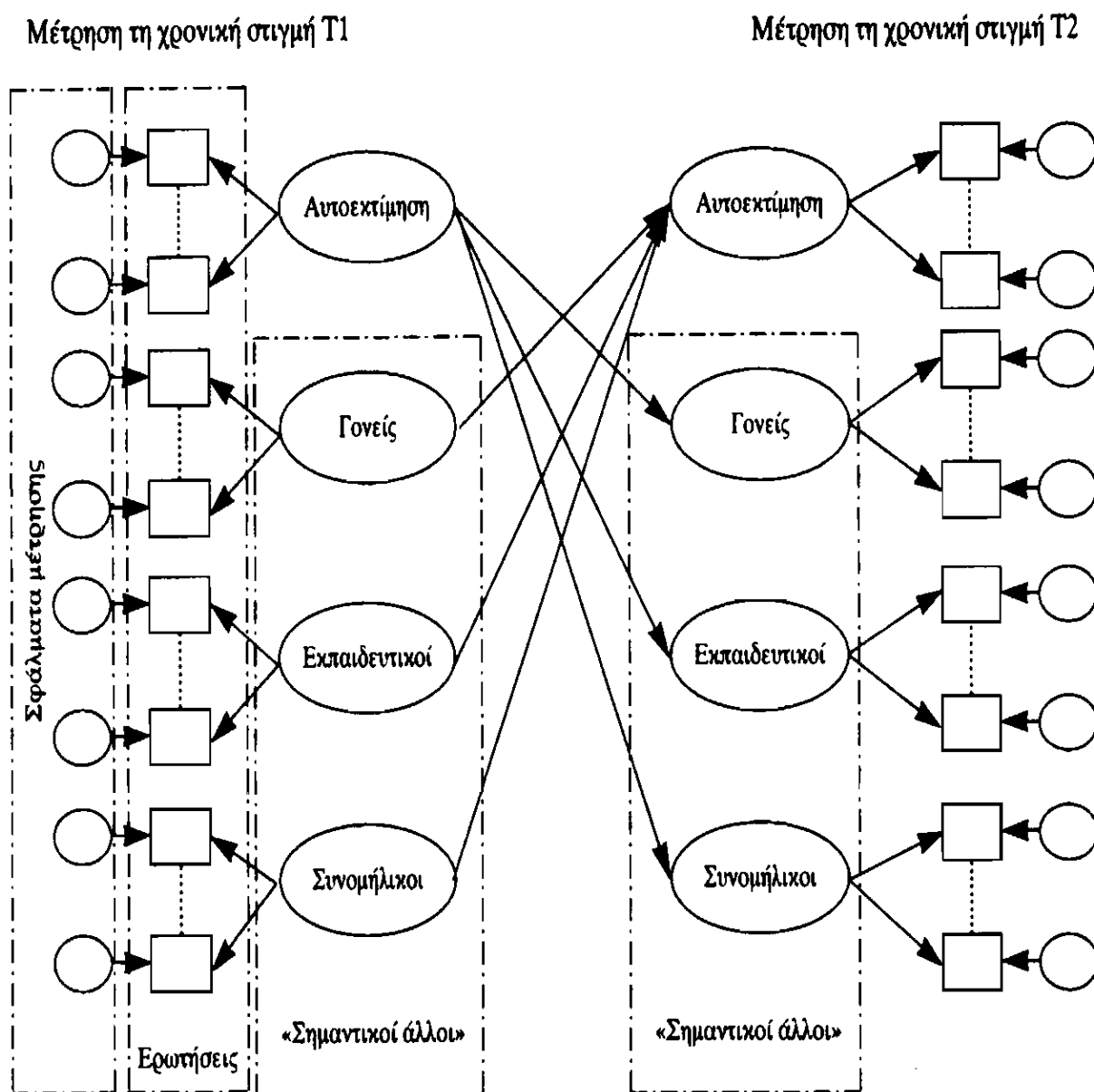
Συναφείς είναι και οι απόψεις των Damon και Hart (1988), οι οποίοι παρατήρησαν ότι οι έφηβοι που δεν φτάνουν σε στάδιο εσωτερικοποιημένων προτύπων, αλλά εξακολουθούν να στηρίζονται σε εξωτερικά κοινωνικά πρότυπα και στην επανατροφοδότηση, βρίσκονται σε

κατάσταση κινδύνου, αφού δεν έχουν αναπτύξει μια εσωτερικοποιημένη, σταθερή έννοια του εαυτού η οποία να αποτελέσει τη βάση για περαιτέρω ανάπτυξη της ταυτότητάς τους.

Υπ' αυτό το πρίσμα, κατά τη Μακρή-Μπότσαρη (2001,110), η αυτοεκτίμηση του εφήβου είναι το αίτιο, και η αποδοχή του από τους άλλους το αιτιατό.

Πίνακας 15

Μοντέλο αμοιβαίων σχέσεων μεταξύ αυτοεκτίμησης και αποδοχής του εαυτού από τους «σημαντικούς άλλους».

Πηγή: Μακρή-Μπότσαρη, 2001, 110.

2Γ4. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΑΤΟΜΟΥ ΜΕ ΑΥΤΟΕΚΤΙΜΗΣΗ

I. Υψηλή – Χαμηλή αυτοεκτίμηση του ατόμου ως μονάδα

Η Harter (1990, στους Papalia & Olds, 1995, 310) αναφέρει, ότι οι απόψεις των παιδιών για τον εαυτό τους έχουν μεγάλο αντίκτυπο στην ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους και ειδικότερα στη μέση διάθεσή τους.

Το παιδί που του αρέσει ο εαυτός του τείνει να είναι χαρούμενο, ενώ αντίθετα εκείνο με τη χαμηλή αυτοεκτίμηση είναι πιο πιθανό να είναι θλιμμένο.

Μια καταθλιπτική διάθεση μπορεί να μειώσει το ενεργητικό επίπεδο ενός προσώπου, το οποίο με τη σειρά του μπορεί να επηρεάσει τις δεξιότητές του, οδηγώντας σε χαμηλότερη αυτοεκτίμηση.

Κατά την Harter (1990), υπάρχουν και άλλες διαφορές μεταξύ παιδιών με υψηλή και χαμηλή αυτοεκτίμηση. Ένα παιδί, για παράδειγμα με υψηλή αυτοεκτίμηση, είναι σίγουρο, περίεργο και ανεξάρτητο. Εμπιστεύεται τις δικές του ιδέες, προσεγγίζει προκλήσεις και υιοθετεί νέες δραστηριότητες με αυτοπεποίθηση, περιγράφει τον εαυτό του θετικά και είναι περήφανο για την εργασία του. Προσαρμόζεται σχετικά εύκολα στην αλλαγή, αντέχει την πίεση, επιμένει στην επιδίωξη ενός σκοπού και αντέχει την κριτική. Απ' την άλλη πλευρά το παιδί με χαμηλή αυτοεκτίμηση δεν εμπιστεύεται τις δικές του ιδέες, δείχνει έλλειψη αυτοπεποίθησης, μένει πίσω και παρακολουθεί αντί να εξερευνήσει κάτι καινούργιο αποσύρεται και απομονώνεται από άλλα παιδιά και περιγράφει τον εαυτό του αρνητικά, χωρίς περηφάνια για το έργο του. Εγκαταλείπει εύκολα όταν πιέζεται και αντιδρά με ανωριμότητα στο άγχος και άπρεπα στα ατυχήματα.

Η Σίμου (1996, 9), υποστηρίζει ότι τα άτομα που αισθάνονται καλά με τον εαυτό τους, συμπεριφέρονται διαφορετικά από εκείνους που έχουν χαμηλή αυτοεκτίμηση. Τα άτομα με υψηλή αυτοεκτίμηση, βλέπουν τον εαυτό τους ρεαλιστικά και αποδέχονται για τον εαυτό τους ότι «είναι εντάξει». Μπορούν να αναγνωρίσουν τις δυνατότητές τους και γνωρίζουν τους περιορισμούς τους. Η αξιολόγηση, που οι ίδιοι κάνουν για τις ικανότητές τους, βασίζεται σε μια ακριβή ανατροφοδότηση παρά σε μια διαστρέβλωση αυτού που θα ήθελαν να πιστεύουν για τον εαυτό τους.

Αυτοί που έχουν **υψηλή αυτοεκτίμηση** γενικά, κατά τη Σίμου (1996), έχουν ένα ευρύ κύκλο φίλων, είναι εύκολο γι' αυτούς να σχετίζονται με άλλους και να τα πάνε καλά με τους περισσότερους ανθρώπους του περιβάλλοντός τους. Αντίθετα, άτομα με **χαμηλή αυτοεκτίμηση**, ίσως έχουν μόνο έναν ή δύο φίλους. Τα άτομα με υψηλή αυτοεκτίμηση, συχνά αποτελούν τους φυσικούς-θετικούς αρχηγούς της ομάδας τους. Προσφέρονται εθελοντικά, είναι πρόθυμοι να βοηθήσουν τους άλλους, αλλά και να ρισκάρουν. Σε συνθήκες συνεργασίας τα καταφέρνουν καλά σχεδόν σε οποιαδήποτε ομάδα. Ανταποκρίνονται στις προκλήσεις και είναι πρόθυμοι να δοκιμάσουν καινούργια πράγματα. Δεν απειλούνται από αλλαγές ή από νέες καταστάσεις, ανταποκρίνονται

θετικά στον έπαινο και την αναγνώριση και αισθάνονται καλά για τα επιτεύγματά τους, αφού νιώθουν υπεύθυνοι για τα αποτελέσματα. Όταν βρίσκονται αντιμέτωποι με τα λάθη τους ή με λανθασμένη συμπεριφορά, αναγνωρίζουν με ρεαλιστικό τρόπο τι έχει συμβεί και ποιο είναι το λάθος τους.

Η Σίμου, επίσης, αναφέρει ότι αυτοί που έχουν υψηλή αυτοεκτίμηση θέτουν στόχους για τον εαυτό τους. Γνωρίζουν τι θέλουν να κάνουν στη ζωή τους και τι θα ήθελαν να πετύχουν. Συχνά έχουν ήρωες και πρότυπα για να καθοδηγούν τη ζωή τους. Όταν αντιμετωπίζουν ένα πρόβλημα, συχνά βρίσκουν εναλλακτικούς τρόπους για την επίλυσή του. Επίσης, έχουν ιοχυρές απόψεις που δεν φοβούνται να τις εκφράσουν. Αυτό όμως δεν τους κάνει ιδιαίτερα δημοφιλείς σε κάποια άτομα που κατέχουν θέσεις εξουσίας.

Σύμφωνα με την Satir (1988,41), «ακεραιότητα, ειλικρίνεια, υπευθυνότητα, συμπόνια, αγάπη και ικανότητα - όλα πιγάζουν χωρίς δυσκολία απ' τους ανθρώπους που η αυτοεκτίμησή τους βρίσκεται ψηλά. Αισθανόμαστε πως μας λογαριάζουν, πως ο κόσμος είναι καλύτερος γιατί βρισκόμαστε και εμείς σ' αυτόν. Πιστεύουμε στις ικανότητες μας. Επιτρέπουμε στον εαυτό μας να ζητήσει βοήθεια από τους άλλους, πιστεύουμε όμως ότι μπορούμε να αποφασίζουμε μόνοι μας και ότι τελικά μέσα μας θα βρούμε αστείρευτες πηγές βοήθειας. Εκτιμώντας τη δική μας αξία, είμαστε έτοιμοι να δούμε και να σεβαστούμε την αξία των άλλων...».

Η Satir (1988), επίσης, υποστηρίζει ότι τα άτομα με αυτοεκτίμηση ακτινοβολούν από εμπιστοσύνη, ελπίδα και δυνατότητα επιλογών. Τα άτομα αυτά δεν βλέπουν παντού εχθρούς σε αντίθεση με τα άτομα με χαμηλή αυτοεκτίμηση. Επίσης, τονίζει ότι τα άτομα με υψηλή αυτοεκτίμηση δεν είναι απρόσβλητα από σοβαρές κρίσεις και προβλήματα. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τους είναι ότι αυτές οι κρίσεις αντιμετωπίζονται ως τέτοιες, με αυτοέλεγχο και αυτοσυναίσθημα θετικό και ξεπερνιούνται πάντα με θετικό αποτέλεσμα για τα άτομα με υψηλή αυτοεκτίμηση.*

Σύμφωνα με την Σίμου (1996, 9), τα άτομα με χαμηλή αυτοεκτίμηση μπορούν εύκολα να αναγνωριστούν. Ενδιαφέρονται περισσότερο να διατηρήσουν τη δικιά τους αίσθηση αυτοσεβασμού ή «να πέσουν με τιμή» παρά να προσπαθήσουν περισσότερο για να πετύχουν. Εμπλέκονται σε αμυντικές συμπεριφορές προκειμένου να αποτρέψουν τους άλλους να καταλάβουν πόσο ανεπαρκείς και ανασφαλείς αισθάνονται. Αυτοί οι αμυντικοί μηχανισμοί μπορεί να είναι ένας από τους ακόλουθους:

- ❖ Δεν πιστεύουν, πειράζουν ή υποτιμούν τους άλλους.
- ❖ Λένε ψέματα, εξαπατούν ή «αντιγράφουν».
- ❖ Κατηγορούν τους άλλους, όταν τα πράγματα δεν πηγαίνουν καλά.
- ❖ Δεν αναλαμβάνουν την ευθύνη για τις πράξεις τους.
- ❖ Εκφοβίζουν ή απειλούν τους άλλους.

* Η Satir εδώ, θυμίζει τη θεωρία του Bowen (1978), για τα άτομα με αυτο-διαφοροποίηση και τον τρόπο που ξεπερνούν τις κρίσεις (Βλέπε παρακάτω, σελ 156).

- ❖ Αποσύρονται, είναι ντροπαλοί ή συνεχώς ονειροπολούν.
- ❖ Εμπλέκονται σε καταστάσεις φυγής, όπως βραδύτητα, «σκασιαρχείο», χρήση ουσιών ή/και αλκοόλ, αυτοκαταστροφική συμπεριφορά.

Και η Satir (1988, 42-43) προσθέτει, «...όταν οι άνθρωποι αισθάνονται ότι δεν αξίζουν, είναι σίγουροι πως οι άλλοι θα τους ξεγελάσουν, θα τους παραγκωνίσουν και θα τους υποτιμήσουν. Έτσι προετοιμάζουν το δρόμο για να γίνουν θύματα. Καθώς περιμένουν το χειρότερο, το προκαλούν και συνήθως το παθαίνουν **(η λεγόμενη αυτο-εκπληρούμενη προφητεία)**. Για να προστατευθούν, κρύβονται πίσω από έναν τοίχο δυσπιστίας και βουλιάζουν μέσα σ' ένα τρομακτικό συναίσθημα μοναξιάς και απομόνωσης. Έτσι, απομονωμένοι από τους άλλους, γίνονται (απαθείς, αδιαφορούν για τον εαυτό τους και για τους άλλους γύρω τους. Είναι δύσκολο γι' αυτούς ν' ακούσουν, να δουν και να σκεφτούν καθαρά και επομένως έχουν την τάση να παραγκωνίζουν και να υποτιμούν τους άλλους. Όσοι αισθάνονται έτσι, χτίζουν τεράστιους ψυχολογικούς τοίχους και κρύβονται πίσω τους και ύστερα, για να αμυνθούν, αρνιούνται πως αυτό έκαναν».

Ο φόβος είναι φυσικό επακόλουθο αυτής της δυσπιστίας και της απομόνωσης. Μας περιορίζει και μας τυφλώνει. Μας εμποδίζει να διακινδυνεύσουμε με νέες λύσεις των προβλημάτων μας. Αντίθετα, μας σπρώχνει πάντα σε τρόπους συμπεριφοράς εκ των προτέρων καταδικασμένους σε αποτυχία.

Όταν άτομα, με χαμηλή αυτοεκτίμηση, γευτούν την ήττα, χαρακτηρίζουν οριστικά τον εαυτό τους αποτυχημένο. *«Θα πρέπει να μην αξίζω τίποτα, αλλιώς δεν εξηγείται γιατί μου συμβαίνουν όλα αυτά τα τρομερά πράγματα»*, να, ποια είναι συνήθως η εσωτερική τους αντίδραση. Έπειτα από αρκετές τέτοιες αντιδράσεις, ο εαυτός μένει απροστάτευτος σε αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές, σε κάποιον άλλο τρόπο φυγής απ' τον αγώνα.

Σύμφωνα με την Σίμου (1996,10), αυτά είναι τα πιο δύσκολα άτομα για να συνεργαστείς μαζί τους. Τείνουν να χρονοτριβούν, απαιτούν επιπλέον προσοχή, επινοούν δικαιολογίες και κατηγορούν τους άλλους όταν τα πράγματα δεν πάνε καλά. Μπορεί να αντιδράσουν κατηγορηματικά με κομπασμό και καυχησιολογίες ή μπορεί να ενεργούν σαν «κλόουν». Αυτοί ίσως τείνουν να αποσύρονται ή ενεργούν ντροπαλά σπάνια απαντούν αυθόρμητα ή δεν συμμετέχουν συνήθως καταφεύγουν σε οτιδήποτε θεωρούν απαραίτητο, για να αντισταθμίσουν τα συναισθήματα ανεπάρκειας που νιώθουν. Τέτοια άτομα δεν μπορούν να κερδίσουν από τις συμβουλές. Αυτό, οφείλεται κατά τη Σίμου (1996), στο ότι είναι περισσότερο απασχολημένα, με τη γνώμη των άλλων γι' αυτούς, παρά μ' αυτό που τους εξηγείται. Φοβούνται, επίσης, την αποτυχία και πολλές φορές θεωρούν ότι είναι καλύτερα να μην προσπαθήσουν, παρά να ρισκάρουν την περίπτωση της αποτυχίας. Έτσι, σαν αποτέλεσμα, σπάνια προσπαθούν όσο χρειάζεται προκειμένου να πετύχουν. Ακόμα κι όταν τους γίνονται προτάσεις ή τους υποδεικνύονται τα λάθη τους, αυτοί παίρνουν μια αμυντική θέση που τους εμποδίζει να επωφεληθούν από τις συμβουλές. Είναι παγιδευμένα στην αυτοεικόνα τους που διακατέχεται

από αποτυχία και γνωρίζουν ότι είναι ανίκανα να εκπληρώσουν τις φιλοδοξίες που οι άλλοι θέτουν γι' αυτούς ή που οι ίδιοι έχουν. Έτσι αισθάνονται ανάξιοι, ανεπαρκείς και μη αγαπητοί.

Στην πραγματικότητα, λέει η Σίμου (1996,10), αυτά τα άτομα επιθυμούν όσο τίποτα άλλο την αγάπη, την αποδοχή, τη θετική αναγνώριση και το σεβασμό από τους άλλους. Γι' αυτό χρειάζεται να γίνουν επίμονες προσπάθειες, να τους παρέχεται περισσότερη υποστήριξη, πολλαπλές ευκαιρίες για επιτυχία, θετική ανατροφοδότηση και ειδικότερα η αίσθηση ότι κάποιος ενδιαφέρεται πραγματικά γι' αυτούς.

Η Satir (1988,43), τονίζει ότι είναι σημαντικό να θυμόμαστε ότι και άτομα με μεγάλη αυτοεκτίμηση μπορεί να νιώθουν κατάπτωση. Με τη διαφορά ότι, όσοι αισθάνονται κατάπτωση, δε θεωρούν τον εαυτό τους ανάξιο, ούτε υποκρίνονται πως δεν υπάρχει μέσα τους αυτό το αίσθημα της κατάπτωσης. Ούτε προβάλλουν τα συναισθήματα τους στους άλλους. Το να νιώθει κανείς καμιά φορά σε κατάπτωση είναι φυσιολογικό. Η πολύ σημαντική διαφορά βρίσκεται στο αν καταδικάζεις τον εαυτό σου ή αν αντιμετωπίζεις αυτή την περίοδο σαν μια ανθρώπινη κατάσταση, ενάντια στην οποία χρειάζεται κανείς να παλέψει.

II. Υψηλή – Χαμηλή αυτοεκτίμηση του ατόμου στις διαπροσωπικές του σχέσεις

Η Satir (1988), αναφέρει ότι ένας άνθρωπος που δε δίνει αξία στον εαυτό του, περιμένει από κάποιον άλλον - τη σύζυγο, το σύζυγο, το γιο ή την κόρη -του δώσει την αξία. Αυτό συχνά οδηγεί σε ατέλειωτη κειραγώνηση, που συνήθως προκαλεί αντίκτυπο ολέθριο και για τους δύο.

Ο εγωισμός, λέει η Satir (1988), αποτελεί μια μορφή ανωτερότητας, στην οποία το μήνυμα είναι κάποια παραλλαγή του «είμαι καλύτερος από σένα». Το να αγαπάς τον εαυτό σου είναι μια δήλωση, μια θέση αξίας. Όταν δίνω αξία στον εαυτό μου, τότε μπορώ να αγαπώ τους άλλους αναγνωρίζοντας την αξία τους. Όταν ο εαυτός μου δε μου αρέσει, τότε τα συναισθήματά μου για τους άλλους θα είναι ζήλια ή φόβος.

Οι καλές ανθρώπινες σχέσεις, λέει η Satir (1988), και η κατάλληλη και τρυφερή συμπεριφορά πηγάζουν από ανθρώπους που έχουν αυξημένη αυτοεκτίμηση. Η συναισθηση της αξίας του εαυτού είναι το κλειδί, ο δρόμος για να γίνει κάποιος περισσότερο άνθρωπος, να αποκτήσει υγεία και ευτυχία, να δημιουργήσει και να συντηρήσει ικανοποιητικές σχέσεις και να είναι αποδοτικός και υπεύθυνος.

Η Satir (1988), επίσης, υποστηρίζει ότι τα άτομα με θετική αυτοεκτίμηση δεν είναι εύκολοι στόχοι υποτίμησης, ταπείνωσης, ή κακομεταχείρισης και δεν επιδίδονται σε αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές (βουλημία, χρήση αλκοόλ, καπνού, εξαρτησιογόνων ουσιών), ούτε έχουν εξαρτητικές σχέσεις με έμψυχα ή άψυχα αντικείμενα.

Όσο πιο δυνατή είναι η αυτοεκτίμηση, τόσο πιο εύκολα παίρνει κανείς κουράγιο για ν' αλλάξει συμπεριφορά. Όσο πιο πολύ εκτιμάει κανείς τον εαυτό του, τόσο πιο λίγα απαιτεί από τους άλλους. Όσο λιγότερα απαιτεί, τόσο περισσότερο τους εμπιστεύεται. Όσο πιο πολύ

εμπιστεύεται τον εαυτό του και τους άλλους, τόσο πιο πολύ μπορεί ν' αγαπάει. Όσο πιο πολύ αγαπάει, τόσο πιο λίγο φοβάται τους άλλους. Όσο περισσότερα οικοδομεί μαζί με τους άλλους, τόσο πιο πολύ τους γνωρίζει. Όσο πιο πολύ τους γνωρίζει, τόσο πιο στερεοί είναι οι δεσμοί και οι γέφυρες ανάμεσα σ' αυτόν και τους άλλους. Η συμπεριφορά της αυτοεκτίμησης βοηθάει λοιπόν να μπει τέλος στην απομόνωση και την αποξένωση ανάμεσα στους ανθρώπους, στις ομάδες και στα έθνη στην εποχή μας (Satir (1988,51-54).

III. Υψηλή – Χαμηλή αυτοεκτίμηση στην οικογένεια

Ο Aaron Beck (1979, στη Ball 1990,41), εξηγεί ότι οι πρώτες μας εμπειρίες προσφέρουν τη βάση για να σχηματίσουμε αρνητικές ιδέες για τον εαυτό μας, το μέλλον και τον κόσμο γύρω μας. Αυτές οι αρνητικές αντιλήψεις πιθανόν να σχηματίστηκαν σε σχέση μ' εκείνα τα πρώτα συμβάντα, αλλά συχνά επαναδραστηριοποιούνται από συνθήκες παρόμοιες μ' εκείνες των αρχικών εμπειριών. Έτσι διαμέσου όλων των χρόνων που πέρασαν, επαναλαμβάνουμε τις αρνητικές *ερμηνείες* γεγονότων που μάθαμε όταν ήμασταν πολύ μικροί.

Ένας υγιής γονιός θα ξεχωρίσει τα θέματα σωστής συμπεριφοράς από τα θέματα αυτό-αξίας. Μπορεί κανείς να επιπλήξει ακόμα και να τιμωρήσει τα παιδιά, ενώ ταυτόχρονα τους δίνει την επιβεβαίωση ότι είναι αξιαγάπητα και πολύτιμα.

Σύμφωνα με τη Satir (1988,47), ένα σημαντικό υπόβαθρο για την αυτοεκτίμηση είναι να αποδεχόμαστε τη μοναδικότητά μας. Είναι ανάγκη λοιπόν, οι γονείς να βοηθούν το παιδί να ανακαλύψει τον εαυτό του. Το ποιος είναι.

Αισθήματα αξίας μπορούν να ανθίσουν μόνο μέσα σε μια ατμόσφαιρα, στην οποία αναγνωρίζονται οι ατομικές διαφορές, εκφράζεται ανοικτά η αγάπη, τα λάθη χρησιμοποιούνται για να μάθεις, η επικοινωνία είναι ανοικτή και οι κανόνες ελαστικοί, αναπτύσσεται η υπευθυνότητα (η σύζευξη της υπόσχεσης με την πραγμάτωση) και εφαρμόζεται στην πράξη η τιμιότητα, στην ατμόσφαιρα εκείνη που βρίσκει κανείς σε μια διαπαιδαγωγούσα οικογένεια. Δεν είναι καθόλου τυχαίο, ότι όσα παιδιά μεγαλώνουν σε οικογένεια, όπου εφαρμόζονται τα παραπάνω, συνήθως τα έχουν καλά με τον εαυτό τους και είναι, κατά συνέπεια, συναισθηματικά, γερά στο σώμα και ικανά.

Αντίστροφα, λέει η Satir (1988,47), όσα παιδιά μεγαλώνουν σε διαταραγμένες οικογένειες, αισθάνονται συχνά ανάξια, καθώς μεγαλώνουν με «παραμορφωμένη» επικοινωνία, με άκαμπτους κανόνες, κατακρίνονται για τις ατομικές διαφορές τους, τιμωρούνται για τα λάθη τους και δεν αποκτούν καμιά εμπειρία υπευθυνότητας. Αυτά τα παιδιά μεγαλώνουν με τον κίνδυνο να αναπτύξουν καταστροφικές συμπεριφορές απέναντι στον εαυτό τους ή και στους άλλους. Μεγάλο μέρος από το δυναμικό του ατόμου κρατιέται σε αδράνεια σε τέτοιες περιπτώσεις.

Ο Τανός (1989,890) αναφέρει, ότι οι ίδιες διαφορές αυτοεκτίμησης μπορεί να παρατηρηθούν και στα ενήλικα μέλη της οικογένειας. Όχι τόσο γιατί η οικογένεια επηρεάζει την αίσθηση του εαυτού που έχει ο ενήλικος (αν και σίγουρα συμβαίνει και αυτό) όσο γιατί οι γονείς

με ανώτερη αυτοεκτίμηση είναι πιθανότερο να δημιουργήσουν διαπαιδαγωγούσες οικογένειες, ενώ γονείς με χαμηλό βαθμό αυτοεκτίμησης θα φτιάξουν πιθανότατα διαταραγμένες οικογένειες. Το σύστημα αναπαράγεται από τους αρχιτέκτονες της οικογένειας: τους γονείς.

Μετά από χρόνια δουλειάς με οικογένειες, η Satir (1988,47), υποστηρίζει ότι δεν μπορεί να κατηγορεί τους γονείς, άσχετα από το πόσο καταστρεπτικά φέρονται. Τους καθιστά υπεύθυνους όμως ως προς το να δεχτούν τα αποτελέσματα των πράξεών τους και να μάθουν να συμπεριφέρονται διαφορετικά. Αυτό είναι ένα πρώτο καλό βήμα για να καλυτερέψει η κατάσταση όλης της οικογένειας.

Όπως αναφέρει η Ball (1990,82-83), θα εξαρτηθεί κατά πολύ από το άτομο και το περιβάλλον στο οποίο μεγάλωσε ο καθένας μας, αν αυτές οι αλλαγές καταλήξουν σε έναν υγιή τρόπο χειρισμού των προβλημάτων. Σε ένα υγιές σπίτι, οι γονείς ή άλλοι σημαντικοί ενήλικοι, προσφέρουν ένα περιβάλλον που υποστηρίζει την ανάπτυξη αυτοεκτίμησης. Συνήθως αυτοί οι γονείς βίωσαν και οι ίδιοι υψηλή αυτοεκτίμηση. Επομένως είναι φυσικό το γεγονός να το περνούν και στα παιδιά τους. Η Ball (1990) συνοψίζει τους Coopersmith (1981), MacDonald (1980), Phillips και Zingler (1980) και String (1971) που έχουν δώσει την ταυτότητα ορισμένων τρόπων συμπεριφοράς αλλά και στάσης γονέων που υποθάλπουν την ανάπτυξη αυτοεκτίμησης.

Ένας γονιός που διδάσκει αυτοεκτίμηση:

1. Εκφράζει απεριόριστο ενδιαφέρον, αποδοχή, ζεστασιά και κατανόηση. Διαχωρίζει τη συμπεριφορά του παιδιού, από το τι είναι στην πραγματικότητα σαν ανθρώπινη ύπαρξη.
2. Αναγνωρίζει, σέβεται και ενθαρρύνει τις ατομικές διαφορές.
3. Δίνει ξεκάθαρα καθορισμένα και ενισχυμένα όρια. (Αν το σύστημα αξιών των γονέων αλλάζει, αν είναι αβέβαιοι ή με συγκρούσεις, η αίσθηση του παιδιού για το τι είναι σωστό ή λάθος δεν είναι ξεκάθαρη, αλλά μπερδεμένη. Η αποτελεσματική πειθαρχία είναι σταθερή, συνεπής, άμεση, σωστή και με καλοσύνη και ευγένεια, ώστε το παιδί να έχει ξεκάθαρη κατανόηση της σχέσης ανάμεσα στις πράξεις και τις συνέπειες. Αυτό ενσταλάζει επίσης, στο παιδί συναισθήματα αποδοτικότητας, ασφάλειας και εμπιστοσύνης).
4. Ακούει προσεκτικά. Προσφέρει ευκαιρίες για ατομική έκφραση και αποφασιστικότητα μέσα στα κατάλληλα όρια.
5. Ενθαρρύνει την αυτοδυναμία και την εξερεύνηση.
6. Διδάσκει το παιδί να επενδύει στις δυνάμεις μάλλον, παρά να εστιάζεται στις αδυναμίες.
7. Ανταποκρίνεται, υποστηρίζοντάς το σε απογοητεύσεις και αποτυχίες. Δεν κατηγορεί, αλλά και δεν προστατεύει το παιδί από την αποτυχία. Του διδάσκει τον τρόπο να τα βγάζει πέρα.
8. Προσφέρει τα κατάλληλα πρότυπα έχοντας επίγνωση ότι τα παιδιά αντιγράφουν ό,τι βλέπουν.

Αντίθετα, λέει η Ball (1990), όταν οι ενήλικοι δεν έχουν αναπτύξει τη δική τους αυτοεκτίμηση και τις κατάλληλες ικανότητες για να αντιμετωπίζουν τις δύσκολες καταστάσεις, δεν έχουν καμιά βάση να στηριχτούν ώστε να διδάξουν κάτι τέτοιο στα παιδιά τους. Σε μια δυσλειτουργική οικογένεια, η ανικανότητα των γονέων να εκφράσουν κατάλληλα και να χειριστούν σωστά τα συναισθήματα τους -τους φόβους, τις απογοητεύσεις, το γεγονός ότι πληγώθηκαν- θα περάσει και στα παιδιά τους. Τα παιδιά γίνονται μια επέκταση των εγώ των γονέων, των δικών τους ανεκπλήρωτων ονείρων και των δικών τους άλυτων προβλημάτων. Αν ο μπαμπάς, όταν τον έκριναν για την ποιότητα της εργασίας του εκείνη την ημέρα καταπίεσε το θυμό του, πιθανόν το βράδυ να εξοργιστεί με το γιο του επειδή δεν είχε καλύτερα αποτελέσματα στο σχολείο. Αν η μαμά ενδιαφέρεται για τη γνώμη των γειτόνων, ίσως ωθήσει την κόρη της να βγει πολύ νωρίς στην κοινωνία.

Ο Stanley Coopersmith (1967, στον Vander-Zanden, 1993, 336-338), μελέτησε τα είδη των γονεϊκών στάσεων και πρακτικών που είναι συνδεδεμένα με την ανάπτυξη υψηλών επιπέδων αυτοεκτίμησης, χρησιμοποιώντας ένα δείγμα αποτελούμενο από 85 αγόρια προσχολικής ηλικίας. Κατέληξε στο συμπέρασμα, ότι υπάρχουν 3 συνθήκες που συνδέονται με υψηλή αυτοεκτίμηση σ' αυτά τα παιδιά.

1. Οι ίδιοι οι γονείς έχουν υψηλά επίπεδα αυτοεκτίμησης και ήταν πολύ δεκτικοί σε σχέση με τα παιδιά τους:

Οι μητέρες των παιδιών με υψηλή αυτοεκτίμηση είναι πιο τρυφερές και έχουν πιο στενές σχέσεις με τα παιδιά τους από ότι οι μητέρες των παιδιών με χαμηλή αυτοεκτίμηση. Το παιδί τελικά λαμβάνει και εκτιμά την προσοχή και την αποδοχή που εκφράζεται από τη μητέρα του και τείνει να την αντιμετωπίζει σαν το άτομο που του δίνει εύνοια και υποστήριξη. Το παιδί, επίσης, προσθέτει ο Vander-Zarden (1993), δείχνει να ερμηνεύει το ενδιαφέρον και την ανησυχία της μητέρας σαν ένα σημείο της σπουδαιότητάς του· συλλέγοντας αυτά τα σημεία της προσωπικής του σπουδαιότητας φτάνει στο σημείο να αντιμετωπίζει τον εαυτό του με θετική στάση. Αυτό είναι επιτυχία στην πιο προσωπική της έκφραση -το ενδιαφέρον, η προσοχή και ο χρόνος των σημαντικών άλλων.

2. Ο Coopersmith (1967, στον Vander-Zanden, 1993), ανακάλυψε ότι τα παιδιά με υψηλή αυτοεκτίμηση τείνουν να έχουν γονείς που ενισχύουν τα ξεκάθαρα καθορισμένα όρια:

Η επιβολή των ορίων παρέχει στο παιδί την αίσθηση ότι οι νόρμες είναι αληθινές και σημαντικές, συμβάλλει στον αυτο-ορισμό και αυξάνει την πιθανότητα το παιδί να πιστέψει ότι μια αίσθηση πραγματικότητας είναι εφικτή. Συνεπώς, τέτοιου είδους παιδιά είναι πιθανότερο να γίνουν ανεξάρτητα και δημιουργικά, παρά εκείνα που ανατρέφονται υπό ανοικτές και ανεκτικές συνθήκες.

3. Ενώ οι γονείς των παιδιών με υψηλή αυτοεκτίμηση ορίζουν και επιβάλλουν όρια στην συμπεριφορά των παιδιών τους, δείχνουν σεβασμό για τα δικαιώματα και τις γνώμες των παιδιών τους:

Έτσι εντός «ευγενών ορίων» στα παιδιά δίνεται σημαντική ελευθερία. Οι γονείς υποστηρίζουν το δικαίωμα των παιδιών τους, να έχουν τις δικές τους απόψεις και να συμμετέχουν στη λήψη αποφάσεων της οικογένειας.

Νεότερες έρευνες του Baumrind (1991, 1980, 1967) και των Felson & Zielinski (1989) επιβεβαίωσαν το συσχετισμό αυτοεκτίμησης των γονέων και των παιδιών (Vander-Zanden, 1993).

Η Σίμου (1996, 13-14) περιγράφει την διαδικασία, συμπεριλαμβανομένων των ρόλων και των καθηκόντων που απαιτούνται για να επιτευχθεί ένα περιβάλλον που προάγει την αυτοεκτίμηση:

ΠΙΝΑΚΑΣ 16

ΕΠΙΘΥΜΗΤΟ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑ ΓΙΑ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ:	ΡΟΛΟΙ ΚΑΘΗΚΟΝΤΩΝ ΤΩΝ ΕΝΗΛΙΚΩΝ:
1. <u>Αίσθημα ασφάλειας</u>	<ul style="list-style-type: none"> ● Προσδιορισμός διαδικασιών και καθηκόντων. ● Ανάμειξη των μαθητών στον προσδιορισμό των κανονισμών. ● Ενίσχυση των κανονισμών ώστε να προστατεύεται ο αυτοσεβασμός. ● Ενίσχυση της προσωπικής ευθύνης.
2. <u>Αίσθημα ταυτότητας ή αυτοαντίληψη</u>	<ul style="list-style-type: none"> ● Σεβασμός στη μοναδικότητα των ατόμων. ● Χτίσιμο θετικής αυτοεικόνας. ● Εκδήλωση αποδοχής και φροντίδας. ● Κατανόηση δυνατοτήτων και αδυναμιών.
3. <u>Αίσθημα ότι «ανήκεις»</u>	<ul style="list-style-type: none"> ● Δημιουργία ενός περιβάλλοντος αποδοχής. ● Μείωση συναισθημάτων απομόνωσης. ● Παροχή ευκαιριών για την ανάδειξη της χρησιμότητας κάποιου. ● Ενθάρρυνση των δεσμών με την ομάδα και ανάπτυξη της ομαδικής περηφάνειας.

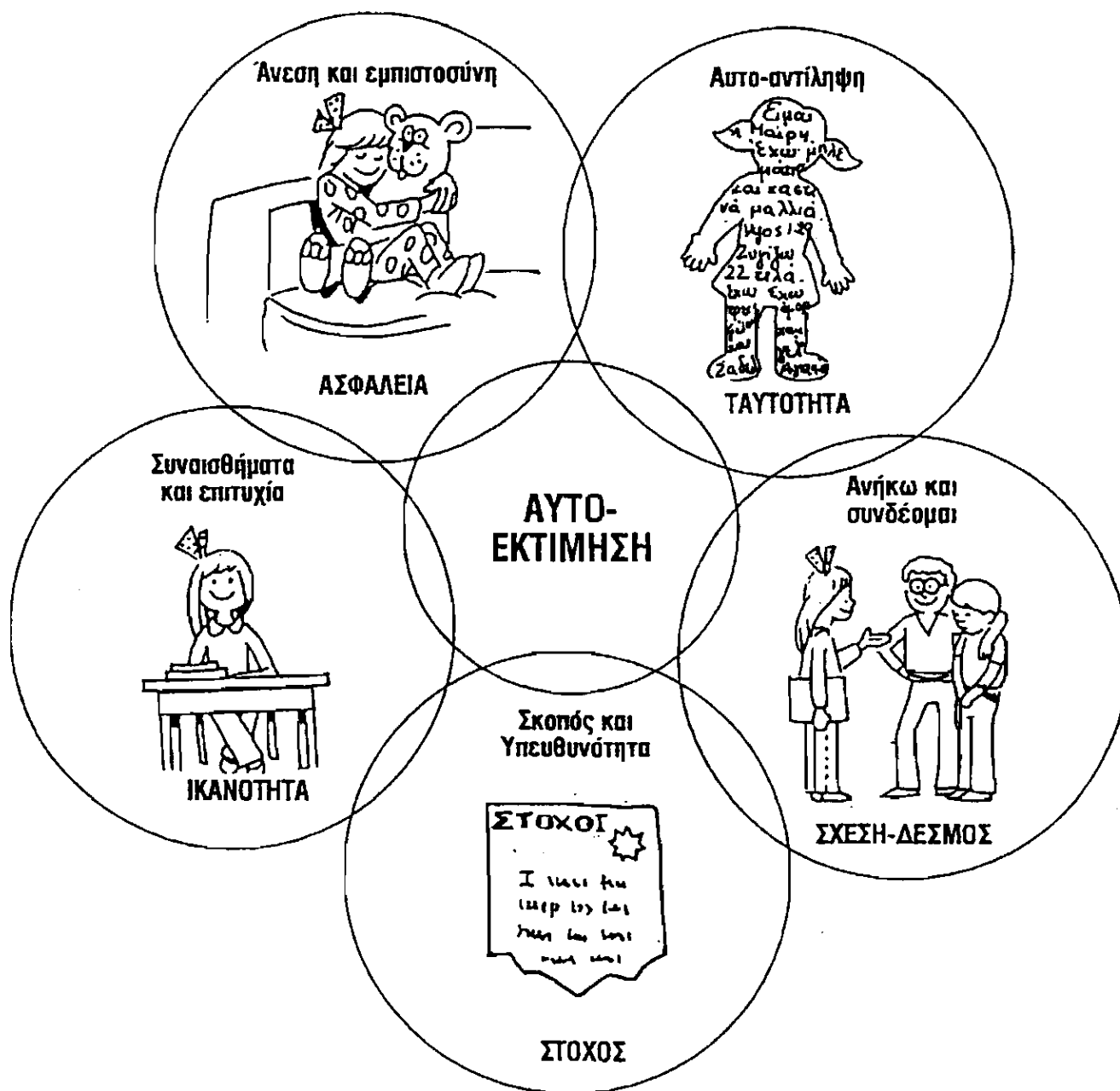
4. <u>Αίσθημα του σκοπού</u>	<ul style="list-style-type: none"> ● Μεταφορά φιλοδοξιών. ● Εκδήλωση εμπιστοσύνης και πίστης στις ικανότητες. ● Ενίσχυση των αξιών. ● Παροχή βοήθειας για να τεθούν στόχοι.
5. <u>Αίσθημα επάρκειας</u>	<ul style="list-style-type: none"> ● Επισημάνση των επιλογών και των εναλλακτικών λύσεων. ● Εκδήλωση ενθάρρυνσης και υποστήριξης. ● Παροχή ανατροφοδότησης. ● Εορτασμός της επιτυχίας.

Πηγή: Β. Σίμου, Β. Reasoner, Μ. Borba (1996), 13-14.

Η αυτοεκτίμηση είναι ο πρωταρχικός παράγοντας για το πόσο καλά ή πόσο άσχημα λειτουργεί ένα άτομο στην κοινωνία. Όταν σκεφτόμαστε θετικά για τον εαυτό μας, έχουμε την τάση να αναλαμβάνουμε την εξουσία και τον έλεγχο της ζωής μας. Φερόμαστε υπεύθυνα ως προς τα καθήκοντα μας και ως προς τους άλλους. Αλλά, όταν υποφέρουμε από χαμηλή αυτοεκτίμηση γινόμαστε παθητικοί και ζητάμε από τους άλλους καθοδήγηση ή ψάχνουμε κάποιον εύκολο δρόμο για να αναπληρώσουμε τα αισθήματα ανεπάρκειας που νοιώθουμε. Συχνά, αυτό το είδος συμπεριφοράς, είναι πιθανό να είναι αντικοινωνικό και καταστρεπτικό είτε προς τους εαυτούς μας είτε προς άλλους. Μπαίνουμε σε ρόλους για να ευχαριστούμε μόνο τους άλλους ή αντίθετα «ξεσπάμε βίαια τη δυσaréσκεια μας προς τους άλλους».

ΣΤΑΔΙΑ ΑΥΤΟΕΚΤΙΜΗΣΗΣ

Πηγή: Σίμου, Β, Reasoner, Β. Borba Μ., 1996, 7.

2Δ. ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗΣ ΩΡΙΜΟΤΗΤΑΣ

2Δ1. ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΩΡΙΜΟΤΗΤΑ (JOHNSON)

Στο προηγούμενο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης, εξετάσαμε την αυτοεκτίμηση ως συστατικό στοιχείο του εαυτού στη δυναμική του, τόσο με γενετικούς όσο και με περιβαλλοντικούς παράγοντες.

Στο παρόν κεφάλαιο θα ασχοληθούμε με την έννοια Ψυχολογική Ωριμότητα, όπως αυτή ορίζεται από τη Johnson (1990, 1995, 1996, 1998).

Η Johnson (1998,17), ορίζει την ψυχολογική ωριμότητα ως μια δίου εξελικτική διαδικασία μέσα από την οποία οι άνθρωποι αποχωρίζονται συναισθηματικά από την οικογένεια, διατηρώντας ταυτόχρονα μια στενή συναισθηματική επαφή μαζί της. Έτσι επιτυγχάνεται μια κατάσταση σχετικής διαφοροποίησης, αυτονομίας ή αυθύπαρκτης ατομικότητας.

Όπως αναφέρει η Johnson (1998), είναι αρκετοί οι θεωρητικοί που ασχολήθηκαν μ' αυτό το θέμα: Ο Bowen (1978), η Mahler (1968), ο Winnicott (1965), ο Stern (1985).

Οι θεωρητικές έννοιες που χρησιμοποιούνται από την A. Johnson (1998,17), για να ορίσει τη ψυχολογική ωριμότητα είναι η έννοια «της διαφοροποίησης του εαυτού» του Bowen (1978), η έννοια «του αποχωρισμού και της αυθύπαρκτης ατομικότητας» της Mahler (1975), και η έννοια «των τομέων ψυχολογικής ανάπτυξης» του Stern (1985).

Η Johnson (1998,52), αντιμετωπίζει την ψυχολογική ωρίμανση ως μια ες αεί ανθρώπινη διεργασία και όχι ως μια μόνιμη ή στατική διαδικασία. Για τη διερεύνηση της Ψυχολογικής Ωριμότητας, σχεδίασε την κλίμακα της Ψυχολογικής Ωριμότητας, ένα εργαλείο που βασίζεται στις έννοιες της «διαφοροποίησης του εαυτού» ή της «αυτοδιαφοροποίησης» (self-differentiation) (Bowen, 1978), του «αποχωρισμού-αυθύπαρκτης ατομικότητας (separation-individuation) (Mahler et al., 1975) και της «ικανότητας για σχέση» (relatedness) (Stern, 1985). Η κλίμακα απαρτίζεται από 150 υποθέματα, το καθένα από τα οποία παρουσιάζεται με μια συγκεκριμένη ερώτηση. Αυτές οι ερωτήσεις, κατά τη Johnson (1998,18) διερευνούν τα στοιχεία εκείνα που θεωρούνται αποφασιστικής σημασίας για τη διαδικασία της ψυχολογικής ωρίμανσης. Πιο συγκεκριμένα, εξετάζουν την προσωπική αίσθηση για τον εαυτό, τη σχέση με τη μητέρα, τον πατέρα, την οικογένεια, το σύντροφο, τους φίλους και την εμπειρία που έχει κανείς από το αίσθημα της απώλειας (Johnson, 1998,18).

Η Johnson (1998,16), περιγράφει το άτομο που λαμβάνει υψηλή βαθμολογία στην κλίμακα της Ψυχολογικής Ωριμότητας ως ευέλικτο και άνετο στις προσωπικές, στενές σχέσεις του (γονείς, ευρύτερος οικογενειακός κύκλος). Σε περιόδους εντάσεων (stress) ο ίδιος άνθρωπος μπορεί να είναι σχετικά ευάλωτος σε ψυχολογικές παλινδρομήσεις, με αποτέλεσμα να γίνει πιο άκαμπτος και αδιάλλακτος, παράλληλα όμως, διατηρεί την ικανότητα για εύκολη επιστροφή στην

προηγούμενη κατάσταση ψυχολογικής λειτουργίας, όταν οι εντάσεις μειωθούν (Bowen, 1978, στη Johnson 1998).

Ο άνθρωπος που νιώθει άνετα με τον εαυτό του, λέει η Johnson (1998,18) και είναι σε θέση να προσαρμόζεται σε καινούριες καταστάσεις ακόμα κι αν αυτές συνεπάγονται αμφιθυμία και σύγκρουση, δείχνει ανθεκτικότητα και ευελιξία.

Η Johnson (1998,52), χρησιμοποίησε τη θεωρία της Mahler που βασίστηκε σε εμπειρικές έρευνες με βρέφη, σε συνδυασμό με τη θεωρία του Stern, που επέκτεινε τους ψυχολογικούς τομείς της ανάπτυξης σ' όλη τη διάρκεια της ζωής, με γέφυρα τη θεωρία του Bowen που ουσιαστικά τοποθέτησε την ανάπτυξη στα πλαίσια των **οικογενειακών αλληλεπιδράσεων**.

Ο **εαυτός** της Mahler και ο **βασικός εαυτός** του Bowen, έχουν σύμφωνα με τη Johnson (1998,52) ομοιότητες. Θα τολμήσουμε να επισημάνουμε και κάποια συνάφεια των δύο αυτών εννοιών με τον ιδανικό εαυτό του James.

Από την άλλη, το άτομο που βρίσκεται ψηλά στην κλίμακα της Ψυχολογική Ωριμότητα όπως περιγράφεται από τη Johnson (1998,16), θυμίζει σε πολλά σημεία το άτομο με υψηλή αυτοεκτίμηση που περιγράφει η Satir (1988,41) και η Σίμου (1996,9).

2Δ. WINNICOTT ΚΑΙ ΠΡΩΤΗ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ – Η ΒΡΕΤΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Κατά την Πανοπούλου-Μαράτου (1987,11-12), η προσφορά του D.W. Winnicott, θεωρητική και τεχνική, στη μελέτη της πρώτης παιδικής ηλικίας είναι ανεκτίμητη. Η μορφή του κυριάρχησε πολλά χρόνια στη Βρετανική Σχολή. Η Πανοπούλου – Μαράτου (1987), αναφέρει επίσης, ότι ο Winnicott μαζί με την Klein, ήταν από τους πρώτους ψυχαναλυτές που ανέλαβαν το δύσκολο έργο της ψυχοθεραπείας πολύ μικρών παιδιών (δύο-δυόμισι χρόνων) που μόλις είχαν αρχίσει να χρησιμοποιούν το λόγο. Η προέλευση του Winnicott από την παιδιατρική υπήρξε πολύ σημαντική για τη διατύπωση των θεωριών του, σχετικά με την πρώιμη ψυχοσυναισθηματική εξέλιξη.

Η Πανοπούλου – Μαράτου (1987), τονίζει ότι οι θεωρητικές θέσεις του Winnicott, όσον αφορά τις ψυχικές λειτουργίες των μικρών παιδιών, βασίζονται στην έννοια του πρωτογενούς ναρκισσισμού του Freud (1914).

Ο Winnicott εισάγει το 1953 τα **μεταβατικά αντικείμενα** και αργότερα την έννοια της **«επαρκώς καλής μητέρας»** (1965), βασιζόμενος στην εργασία του Fairbairn (1954), σχετικά με τη θεωρία των αντικειμενοτρόπων σχέσεων (Object relation theory).

Κατά την άποψη του Winnicott (1956, στη Πανοπούλου-Μαράτου 1987), η γυναίκα που γεννά βρίσκεται σε ειδική ψυχική κατάσταση που την ονόμασε πρωταρχική μητρική ενασχόληση (primary maternal preoccupation). Η ψυχική αυτή κατάσταση χαρακτηρίζεται από την συνειδητή αλλά, ταυτόχρονα, και βαθιά ασυνείδητη ταύτιση της μητέρας με το μικρό της. Το μικρό, σ' αυτή τη φάση, βρίσκεται σε πλήρη ψυχική και σωματική εξάρτηση από τη μητέρα. Το νεογέννητο κατά τον Winnicott (1956, 303, στην Πανοπούλου-Μαράτου 1987), έρχεται στον κόσμο με τις ιδιοσυγκρασιακές του ιδιαιτερότητες, με έμφυτες εξελκτικές τάσεις, τις οποίες ο Winnicott ονομάζει «περιοχές ελεύθερες από συγκρούσεις στο Εγώ» (conflict free spheres of the ego), με κινητικότητα και ευαισθησίες, και με ενορμήσεις που διαπλέκονται στις εξελκτικές τάσεις. Η μητέρα παρέχει στο παιδί το πλαίσιο όπου θα λειτουργήσουν οι εξελκτικές τάσεις, θα βιωθούν οι κινήσεις και, ταυτόχρονα, εκείνη θα ιδιοποιηθεί τις αισθήσεις του μωρού για να μπορέσει να ανταποκριθεί στις ανάγκες του. Αν η μητέρα αποτύχει σ' αυτό το ρόλο, το μικρό θα βιώσει την απειλή της ανυπαρξίας. Σ' αυτό το σημείο ο Winnicott, διαφοροποιείται σημαντικά από τη M. Klein, γιατί πιστεύει ότι αυτό το πρωτόγονο άγχος προηγείται χρονικά και από το άγχος του θανάτου αλλά και από την οργάνωση των επιθετικών ενορμήσεων.

Κατά τον Γιαννακούλα (1976, προλογικό σημείωμα στο Winnicott, 1988, 10), το καίριο παράδοξο σημείο στη σχέση παιδί – μητέρα βρίσκεται για τον Winnicott στο ότι το περιβάλλον (μητέρα) καθιστά το γίνεσθαι του εαυτού του παιδιού κατορθωτό. Ήταν ο πρώτος ανάμεσα στους ειδικούς, που τόνισε το προφανές, πως δηλαδή η μητέρα κανακεύει, χαιρείται αλλά και δημιουργεί το μωρό της: όχι μόνο σωματικά μέσα στη μήτρα της, αλλά και στα πρώτα στάδια της ζωής του, όταν δηλαδή το παιδί ανακαλύπτει και υλοποιεί τις έμφυτες τάσεις με τις οποίες

είναι προικισμένο. Με άλλα λόγια η μητέρα, φτιάχνοντας το κατάλληλο «υποβοηθητικό» κλίμα, κάνει δυνατό να εκφραστεί και διαφοροποιηθεί η προσωπικότητα του παιδιού στο χρόνο.

Η ουσία της εμπειρίας ενός παιδιού έγκειται στην εξάρτησή του από τη μητρική φροντίδα (περιβάλλον). Για τον Winnicott, το βρέφος «δεν μπορεί να αρχίσει να υπάρχει παρά μόνο κάτω από ορισμένες συνθήκες» και πιστεύει πως «το κληρονομικό δυναμικό» (ενός παιδιού) δεν μπορεί να γίνει παιδί παρά μόνο σε σχέση με τη μητρική φροντίδα.

Η έγνοια του για τη μητρική φροντίδα σ' αυτό το στάδιο, είναι το «κράτημα». Το «κράτημα» συνδέεται άμεσα με την ικανότητα της μητέρας να τακτοποιείται με το βρέφος της: το ικανοποιητικό «κράτημα» αποτελεί βασικό συστατικό της φροντίδας και βιώνεται μόνο μέσα από τις αντιδράσεις στο λαθεμένο «κράτημα». Η λειτουργία του κρατήματος είναι φυσική στη μητέρα από την «πρωταρχική μητρική της έγνοια» (1956) και βασίζεται στη μητρική διαίσθηση μάλλον παρά στην κατανόηση. Ο Winnicott ταξινομεί την εξάρτηση του παιδιού στη φάση του κρατήματος σε τρία στάδια:

1. Απόλυτη εξάρτηση. Σ' αυτή την κατάσταση το παιδί δεν έχει κανένα μέσο για να γνωρίσει τη μητρική φροντίδα, που κατά μεγάλο μέρος συνίσταται σε πρόνοια: Δεν μπορεί να ελέγξει για ό,τι καλό ή κακό γίνεται, αλλά είναι μόνο σε θέση να απολαμβάνει ή να υποφέρει.

2. Σχετική εξάρτηση: Εδώ το παιδί μπορεί να καταλάβει την ανάγκη για τη μητρική φροντίδα και μπορεί σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό να τη συσχετίζει με τις ενστικτώδεις ανάγκες και επιθυμίες του.

3. Προς την Ανεξαρτησία: Το παιδί αναπτύσσει δυνατότητες που του επιτρέπουν να υπάρχει χωρίς τη συνεχή φροντίδα. Αυτό το κατορθώνει με τη συσσώρευση βιωμάτων φροντίδας, με την προβολή (προς τα έξω) προσωπικών αναγκών και την ενδοβολή της μητρικής φροντίδας σε σχέση με την ανάπτυξη εμπιστοσύνης προς το περιβάλλον. Σ' αυτό το σημείο θα πρέπει να προσθέσουμε την ανάπτυξη των διανοητικών δυνατοτήτων του παιδιού, στοιχείο με τεράστιες επιπτώσεις.

Η ενεργητική προσαρμογή του περιβάλλοντος (μητέρα – οικογένεια – κοινωνία) στις εξαρτημένες ανάγκες και αργότερα επιθυμίες του παιδιού διευκολύνει τις έμφυτες δυνάμεις του παιδιού για ανάπτυξη και ολοκλήρωση, να εξελιχτούν σε μια προσωπική ταυτότητα.

Κατά την Πανοπούλου – Μαράτου (1987, 12-14), οι πρώτες ανάγκες του παιδιού σύμφωνα με τον Winnicott, σχετίζονται με το σώμα του και μόνο αργότερα διαμορφώνονται ως ανάγκες του Εγώ. Οι ανάγκες του Εγώ αναδύονται μέσα από τη φαντασιωσική επεξεργασία της σωματικής εμπειρίας. Η μητέρα σταδιακά αποδεσμεύεται από το μικρό και τότε εκείνο μπορεί να την ανηλεφθεί, να τη βιώσει ως ξεχωριστό άτομο και να δομήσει την ιδέα του προσώπου του αλλού.

Η ανεξαρτησία του μικρού από τη μητέρα επιτυγχάνεται στο τέλος του πρώτου χρόνου της ζωής. Στο ερώτημα αν υπάρχει Εγώ εξαρχής, ο Winnicott (1962, 56) απαντά ότι «η αρχή είναι όταν αρχίζει το Εγώ». Ξεχωρίζει τρία φαινόμενα στην ανάπτυξη του Εγώ:

- Συγκρότηση – απαρτίωση (integration)

- Προσωποποίηση (personalization)
- Αναφορά – σχέση με αντικείμενο (object – relating).

Κατά τον Winnicott (1960, στην Πανοπούλου-Μαράτου 1987), τα φαινόμενα αυτά αντιστοιχούν σε δραστηριότητες του περιβάλλοντος: η συγκρότηση στο κράτημα (holding), η προσωποποίηση στη σωματική φροντίδα και στους χειρισμούς, και η σχέση με το αντικείμενο στην παρουσίαση αντικειμένων και προσώπων του περιβάλλοντος. Τέλος, ο Winnicott (1960), τονίζει ότι το Εγώ, με την ψυχολογική έννοια, βασίζεται στο σωματικό Εγώ και ότι η προσωποποίηση δηλώνει τη διεργασία που επιτρέπει στο πρόσωπο, στην ψυχή του μωρού, να συνδεθεί με το σώμα του και τις σωματικές του λειτουργίες και επιτρέπει στις ενορμήσεις του Εκείνο να συνδεθούν με τις ικανοποιήσεις τους. Θεωρεί ότι όλος ο πρώτος χρόνος της ζωής μπορεί να ονομαστεί φάση κρατήματος (holding phase) κατά την οποία κυριαρχούν πρωτογενείς διεργασίες, όπως η πρωτογενής ταύτιση, ο αυτοερωτισμός και ο πρωτογενής ναρκισσισμός. Σ' αυτή τη φάση, αρχίζουν να διαχωρίζονται οι έννοιες μέσα-έξω, γεγονός που οδηγεί στη συγκρότηση του σχήματος του σώματος, το Εγώ από το μη-Εγώ και η νόηση, ως ξεχωριστή εκδήλωση των ψυχικών λειτουργιών. Από τα επιτεύγματα αυτά ξεκινούν οι δευτερογενείς διεργασίες και συμβολική λειτουργία.

Συζητώντας την καταθλιπτική θέση της M.Klein στη φυσιολογική ψυχοσυναισθηματική εξέλιξη, ο Winnicott (1954) δηλώνει καταρχάς, ότι την αποδέχεται και ότι τη θεωρεί επίτευγμα του μωρού, που γίνεται την εποχή του αποθηλασμού. Κάνει κριτική στην επιλογή του επιθέτου «καταθλιπτική» γιατί είναι δανεισμός από την ψυχοπαθολογία, και προτείνει να ονομαστεί το στάδιο αυτό στάδιο ενδιαφέροντος (stage of concern). Θεωρεί τον όρο «καταθλιπτική» ατυχή, επειδή δηλώνει μια συναισθηματική διαταραχή και όχι ένα φυσιολογικό φαινόμενο. Σ' αυτό το στάδιο, το μωρό αντιδρά στην απώλεια του αντικειμένου με θλίψη και λύπη. Η κατάθλιψη, κατά την άποψη του Winnicott, εκδηλώνεται μόνο αν αποτύχει οι ψυχικές διεργασίες σ' αυτή την καταθλιπτική θέση. Το παιδί που ζει σε φυσιολογικό περιβάλλον περνά από αυτό το στάδιο μεταξύ έξι και εννέα μηνών και αρχίζει να βιώνει πια τις τριγωνικές σχέσεις που θα το οδηγήσουν στο οιδιπόδειο. Αν η φάση αυτή δε διαρκέσει αρκετά, το Εγώ μπορεί να διαμορφωθεί με παθολογικό τρόπο. Συχνά το βλέπουμε σαν πρόωρη ικανότητα για εννοιολογική επεξεργασία. Η νόηση του παιδιού μοιάζει να αναλαμβάνει ένα μέρος του ρόλου της μητέρας. Αυτή την οργάνωση ο Winnicott (1951), την ονόμασε ψευδή εαυτό (false self), έννοια ιδιαίτερα χρήσιμη στους ψυχοθεραπευτές μικρών παιδιών.

Μια άλλη σημαντική προσφορά του Winnicott (1951, 230), στην κατανόηση της ψυχοσυναισθηματικής ανάπτυξης στη βρεφική ηλικία είναι η έννοια του μεταβατικού αντικειμένου και των μεταβατικών φαινομένων ή, σύμφωνα με τον υπότιτλο του σχετικού άρθρου του, της πρώτης «μη-Εγώ» κτήσης. Τα ορίζει ως «ενδιάμεση περιοχή της εμπειρίας που υπάρχει ανάμεσα στο δάχτυλο και στο αρκουδάκι, ανάμεσα στο στοματικό ερωτισμό και στην πραγματική σχέση αντικειμένου, ανάμεσα στην πρωτογενή δημιουργική δραστηριότητα και στην προβολή αυτού που έχει ενδοβληθεί ανάμεσα στην πρωτογενή άγνοια του χρέους και στην αναγνώριση του χρέους. («Πες ευχαριστώ!»).

Συζητώντας την έννοια της εσωτερικής πραγματικότητας, όπως είχε αναπτυχθεί πριν από τη δεκαετία του 1950, κυρίως από τους εκπροσώπους της ψυχολογίας του Εγώ, ο Winnicott (1951), θεωρεί ότι πέρα από την εξωτερική και την εσωτερική πραγματικότητα, υπάρχει μια ενδιάμεση περιοχή του βιώματος της εμπειρίας (experiencing) στην οποία συνεισφέρουν και η εσωτερική πραγματικότητα και η εξωτερική ζωή. Κανείς δε διεκδικεί αυτή την περιοχή (ούτε το μωρό ούτε και ο άλλος) και έτσι παραμένει ένας τόπος ξεκούρασης για όλους μας. Το αρκουδάκι ή το πανάκι που παίρνουν τα παιδιά κοντά τους για να κοιμηθούν αντιπροσωπεύει αυτή την ενδιάμεση περιοχή και είναι το μεταβατικό αντικείμενο ή η πρώτη «μη-Εγώ» κτήση. Η δραστηριότητα αυτή του παιδιού έχει σημασία, κατά την άποψη του Winnicott (1951), για την εξέλιξη των σχέσεων με το αντικείμενο. Δηλώνει ότι το μεταβατικό αντικείμενο δεν είναι το ίδιο με το εσωτερικό αντικείμενο της M.Klein, άρα δεν είναι ψυχική έννοια, όπως το εσωτερικό αντικείμενο. Ούτε είναι ακόμα εξωτερικό αντικείμενο για το μωρό, όπως η μητέρα, είναι απλώς μια κτήση. Το μεταβατικό αντικείμενο δημιουργείται από το παιδί και παρέχεται ταυτόχρονα από το περιβάλλον. Τέλος, ο Winnicott (1951), υποστηρίζει ότι τα μεταβατικά αντικείμενα και φαινόμενα ανήκαν στη σφαίρα της ψευδαισθήσης και ότι μέσα από αυτή ξεκινά η πραγματική εμπειρία.

Ο Winnicott (1951), παραμένει στην ιστορία του ψυχαναλυτικού κινήματος ως ο θεωρητικός που κατανόησε βαθύτερα από όλους τη σχέση μέσα στη δυάδα μητέρα-βρέφος και έδειξε εξαιρετική ευαισθησία στο ρόλο των γονέων στο μέγιστο του φυσιολογικού παιδιού αλλά και στη θεραπεία των παιδιών που παρουσίασαν προβλήματα στην εξέλιξή τους. Θα μπορούσαμε, μάλιστα να πούμε πως είναι ο πρώτος που τόνισε τη σημασία της σχέσης μεταξύ μωρού και μητέρας και ξέφυγε από τη θεώρηση του μωρού ως μονάδα. Ακόμα θα μπορούσαμε να πούμε πως η θεωρία του Winnicott (1951), επικεντρώθηκε στο περιεχόμενο του ασυνειδήτου και του Εκείνο σε μια εποχή που οι περισσότεροι ψυχαναλυτές στρέφονταν στη μελέτη του Εγώ.

Κατά τους Morgan και McMillan (1999,153), οι εργασίες των Fairbourn (1954), Kernberg (1972), Klein (1975), Mahler (1963) και Winnicott (1965) συγκεντρώνουν την ουσία της θεωρίας των σχέσεων των αντικειμένων. Αυτό το μοντέλο βρίσκει έντονη κριτική απ' αυτούς που υποστηρίζουν ότι οι σχέσεις αντικειμένων και οι διεργασίες τους είναι εσώτερες και χωρίς τέλος. Η εφαρμογή αυτού του μοντέλου θα έπρεπε να βοηθά το άτομο να εργάζεται προς το κτίσιμο μιας περισσότερο αποτελεσματικής και ουσιαστικά θετικής αίσθησης του εαυτού και αυτοπραγμάτωσης. Βρίσκουμε λοιπόν στη θεωρία των σχέσεων αντικειμένου τις βάσεις για τη θεωρία της αυτοεκτίμησης.

2Δ3. R.A. SPITZ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΜΕΘΟΔΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΒΡΕΦΩΝ

Ο R.A. Spitz, ήδη από το 1935, ανέλαβε το πρωτοποριακό έργο της άμεσης παρατήρησης των βρεφών μέσα σε ένα θεωρητικό, ψυχαναλυτικό πλαίσιο, μια πρακτική που τα τελευταία χρόνια έχει διαδοθεί πολύ στους ψυχαναλυτικούς κύκλους της Ευρώπης και της Β. Αμερικής.

Κατά την Πανοπούλου – Μαράτου (1987,14-19), το ενδιαφέρον του επικεντρώθηκε στις σχέσεις του παιδιού με το λιβιδινικό αντικείμενο – τη μητέρα – και τα στάδια που οδηγούν στις ολοκληρωμένες σχέσεις αντικειμένου. Πέρα από την ερευνητική αυτή δουλειά, οι έννοιες των οργανωτών του Spitz αποτελούν σημαντική προσφορά στη θεώρηση της ψυχοσυναισθηματικής ανάπτυξης. Τέλος, οι παρατηρήσεις του σχετικά με τον ιδρυματισμό (Spitz, 1945, 1946) και τις επιπτώσεις του στη σωματική, νοητική και συναισθηματική εξέλιξη θεωρούνται θεμελιακές.

Ο Spitz (1965), δέχεται την αρχική θέση του Freud ότι το μωρό, τους πρώτους μήνες της ζωής, είναι αδιαφοροποίητο από το περιβάλλον, δεν υπάρχει Εγώ στη γέννηση και η βαθμιαία διαφοροποίηση γίνεται μέσα από δύο βασικές διεργασίες, την ωρίμανση και την εξέλιξη (Πανοπούλου-Μαράτου, 1987).

Οι σχέσεις με το λιβιδινικό αντικείμενο δομούνται κατά τη διάρκεια του πρώτου χρόνου. Το λιβιδινικό αντικείμενο ορίζεται από τον Spitz (1965) σε σχέση με την αντίστοιχη έννοια του «αντικειμένου της ενόρμησης» στη φρουϊδική θεωρία (Freud, 1915).

Το αντικείμενο της ενόρμησης δεν είναι πάντα κάτι που προέρχεται από τον κόσμο που βρίσκεται έξω από το παιδί, μπορεί να είναι και μέρος του σώματός του. Επίσης, μπορεί να αλλάξει πολλές φορές κατά τη διάρκεια της ζωής, καθώς και να ικανοποιήσει πολλές διαφορετικές ενορμήσεις.

Ο Spitz (1965, γαλλική μετάφραση 1968, 89, στην Πανοπούλου-Μαράτου 1987) παρατηρεί τρία στάδια στη δόμηση του λιβιδινικού αντικειμένου και των σχέσεων αντικειμένου:

- (α) το προ-αντικειμενοτρόπο ή στάδιο χωρίς αντικείμενο
- (β) το στάδιο του πρόδρομου του αντικειμένου
- (γ) το στάδιο του λιβιδινικού αντικειμένου.

Προτού περιγραφούν αυτά τα στάδια, είναι απαραίτητη μια ακόμα έννοια, κεντρική στη θεωρία του Spitz, η έννοια του οργανωτή.

A. Οι οργανωτές

Η έννοια του οργανωτή είναι δανεισμένη από τη Βιολογία και αναφέρεται στη σύγκλιση διαφορετικών ευθειών βιολογικής εξέλιξης σε ένα συγκεκριμένο χώρο του εμβρύου. Η σύγκλιση αυτή επιτρέπει στα όργανα να λειτουργήσουν με τον ειδικό τρόπο για τον οποίο είναι προορισμένα. Ο Spitz υποθέτει την ύπαρξη ανάλογων οργανωτών στην ψυχική ανάπτυξη κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής. Παραλληλίζει την έννοια του οργανωτή με την έννοια της κρίσιμης περιόδου. Δέχεται, λοιπόν, πως υπάρχουν τέτοιες κρίσιμες περίοδοι κατά την ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη, στη διάρκεια των οποίων τα ρεύματα της εξέλιξης

συγκροτούνται και αναδομούν το ψυχικό όργανο. Το αποτέλεσμα είναι η οργάνωση του ψυχικού οργάνου σε ένα επίπεδο πιο σύνθετο από το προηγούμενο.

Στη συμπεριφορά παρατηρούμε μόνο εμφανή σήματα και ενδείξεις της ύπαρξης τέτοιων οργανωτών. Το χαμόγελο, το άγχος των οκτώ μηνών και η άρνηση μέσα από την κυριαρχία της λέξης «όχι» είναι οι ενδείξεις – στο επίπεδο της συμπεριφοράς – της εγκατάστασης των τριών οργανωτών του Spitz. Ο οργανωτής, από τη στιγμή που εμφανίζεται, πρέπει να σταθεροποιηθεί και να παγιωθεί μέσα από τη σχέση με το περιβάλλον. Σε περίπτωση που δε σταθεροποιείται, παρατηρείται διατάραξη της ισορροπίας και το αποτέλεσμα είναι είτε καθυστέρηση στην ψυχοσυναισθηματική εξέλιξη είτε παθολογική οργάνωση του ψυχικού συστήματος. Ο Spitz τονίζει και τη σημασία των έμφυτων κληρονομικών τάσεων (Anlagen). Αυτές εξελίσσονται μέσα από διεργασίες ωρίμανσης, που είναι ιδιαίτερα σημαντικές τα πρώτα χρόνια της ζωής. Και καταλήγει πως η εξέλιξη της προσωπικότητας του παιδιού θα διαταραχθεί στην περίπτωση που οι δυνάμεις της εξέλιξης και της ωρίμανσης δεν κινηθούν αρμονικά.

B. Τα στάδια εξέλιξης των σχέσεων αντικειμένου

(α) Προ-αντικειμενότητα ή χωρίς αντικείμενο

Το πρώτο στάδιο συμπίπτει με το στάδιο του πρωτογενούς ναρκισσισμού του Freud και δεν υπάρχει διαφοροποίηση ανάμεσα στο μωρό και σε ό,τι βρίσκεται έξω απ' αυτό. Το πρόσωπο της μητέρας αφήνει στο παιδί μνημονικό ίχνος, το οποίο θα πάρει αργότερα τη σημασία του. Ο ρόλος της μητέρας σ' αυτό το στάδιο είναι να βοηθήσει το μωρό να αντέξει τα εσωτερικά ερεθίσματα επιτρέποντάς του να εκφορτίσει την ένταση που προκαλούν. Το πρότυπο μιας τέτοιας αλληλεπίδρασης μεταξύ μητέρας και μωρού είναι, βέβαια, ο θηλασμός. Η κύρια λειτουργία σ' αυτό το πρώτο στάδιο είναι ο κύκλος δράση-αντίδραση-δράση και η διαδοχή του μεταξύ του παιδιού και της μητέρας. Αυτή τη λειτουργία ο Spitz (1965, 33, στην Πανοπούλου-Μαράτου 1987) την ονομάζει διάλογο. Τα εξωτερικά ερεθίσματα παίρνουν τη σημασία τους για το παιδί μέσα από την εμπειρία του διαλόγου. Τα συναισθηματικά σήματα δίνονται στο μωρό μέσα από την ψυχική διάθεση της μητέρας και αυτό αποτελεί μια σημαντική μορφή επικοινωνίας. Η μητέρα παίζει ακόμα σημαντικό ρόλο σ' αυτό το στάδιο· αποτελεί το φράγμα μεταξύ του μωρού και του εξωτερικού περιβάλλοντος, έτσι ώστε τα εξωτερικά ερεθίσματα να μην ενοχλούν το μωρό.

(β) Πρόδρομος του αντικειμένου

Στο δεύτερο περίπου μήνα της ζωής παρατηρείται η ένδειξη του πρώτου οργανωτή, το χαμόγελο. Ο Spitz (1946), μελέτησε ιδιαίτερα αυτή τη μοναδική στον άνθρωπο απάντηση στα προνομιάχα ερεθίσματα όπως είναι το πρόσωπο. Την ίδια εποχή παρατηρείται και ακουστική αλλά και ηχολαλική μίμηση στα ψελλίσματα του μωρού που ο Piaget (1936), την αναφέρει ως «πρωτογενή κυκλική αντίδραση» και αυτό αποτελεί μια ακόμα ένδειξη πως το μωρό περνά από την αντίληψη των ερεθισμάτων που προέρχονται από το εσωτερικό του σώματος στην αντίληψη των ερεθισμάτων που

προέρχονται απέξω. Έτσι αρχίζει να δομείται ένα προ-αντικείμενο. Στο στάδιο αυτό τοποθετείται η αρχή του στοιχειώδους Εγώ, αυτού που ο Freud ονομάζει σωματικό Εγώ (1923).

Ο Spitz μιλά για πρότυπους πυρήνες του Εγώ, που ενώ ως τότε λειτουργούσαν σε ξεχωριστά σωματικά συστήματα, όπως το πεπτικό, το σύστημα ύπνου-αφύπνισης κ.λπ., τώρα συντονίζονται και λειτουργούν σε συσχετισμό. Κατά την άποψή του, σ' αυτό το στάδιο μπορεί να εφαρμοστεί ως πλαίσιο αναφοράς και η τοπική θεωρία του Freud (Ασυνείδητο, Προσυνείδητό, Συνείδηση), εφόσον το μωρό αρχίζει να αποκτά συνείδηση μέσα από την αντίληψη. Ο Spitz αναφέρει ακόμα πως σ' αυτό το στάδιο γίνονται μεταθέσεις των ενορμητικών επενδύσεων από μια ψυχική λειτουργία σε μια άλλη και από ένα μνημονικό ίχνος σε ένα άλλο. Σ' αυτό το στάδιο, το μωρό αναλαμβάνει το ίδιο να θέσει σε λειτουργία το φράγμα για τα ενοχλητικά ερεθίσματα που προέρχονται από το εξωτερικό περιβάλλον. Η αρχή της πραγματικότητας αρχίζει να λειτουργεί και μπορούμε να μιλήσουμε για μάθηση μέσα από το χαμόγελο. Τέλος, το χαμόγελο αποτελεί για τον άνθρωπο και την αρχή των κοινωνικών σχέσεων και παραμένει το μεγάλο επίτευγμα του σταδίου αυτού.

(γ) Λιβιδινικό αντικείμενο

Γύρω στους οκτώ μήνες παρατηρείται η ένδειξη του δεύτερου οργανωτή του Spitz, το άγχος των οκτώ μηνών: όταν πλησιάσει το μωρό ένας ξένος, τότε εκείνο εκφράζει ντροπή, αποστροφή, απόρριψη, κλαίει ή ουρλιάζει, με άλλα λόγια συμπεριφέρεται σαν να έχει βαθιά ανησυχία και άγχος. Κατά τον Spitz, πρόκειται για την πρώτη εκδήλωση πραγματικού άγχους και όχι για φόβο. Οι προηγούμενες ανάλογες εκδηλώσεις του μωρού ήταν απλώς εκδηλώσεις δυσαρέσκειας.

Είναι φανερό πως εδώ πρόκειται για μια συμπεριφορά εξαιρετικά σημαντική, που έχει προεκτάσεις όχι μόνο για την ψυχοσυναισθηματική θεώρηση της εξέλιξης αλλά και για τη γνωστική. Κατά την άποψη της συγγραφέως, η συμπεριφορά αυτή δηλώνει και ένα εξαιρετικά σημαντικό γνωστικό επίτευγμα, την ικανότητα του μωρού για ταξινόμηση των ανθρώπων σε δύο τουλάχιστον τάξεις: την τάξη των γνωστών και την τάξη των αγνώστων. Δείχνει ακόμα ότι η αντίληψη λειτουργεί όχι μόνο σε ένα επίπεδο απλής αναγνώρισης του αισθητηριακού σήματος αλλά και στο επίπεδο της διάκρισης και στο επίπεδο της σύγκρισης σε μια μνημονική εικόνα. Η μελέτη των σχέσεων ανάμεσα στην εξέλιξη της σταθερότητας του αντικειμένου, όταν αυτό είναι άψυχο και όταν αυτό είναι η μητέρα, είναι μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα προοπτική για προσέγγιση των ψυχολόγων που μελετούν τη συμπεριφορά του βρέφους με τους ψυχαναλυτές (Piaget, 1937, 1954. Wolly 1960, στην Πανοπούλου-Μαράτου 1987).

Ο Spitz τονίζει, επίσης, ότι αυτό το άγχος για το άγνωστο πρόσωπο δείχνει πως η αντίληψη είναι διακριτική, γιατί διακρίνει μεταξύ ερεθισμάτων του εξωτερικού περιβάλλοντος. Κατά την άποψή τους δύο σταθμοί της εξέλιξης οδηγούν το παιδί στη συγκρότηση του λιβιδινικού αντικειμένου: (α) Η εγκαθίδρυση της αναπαράστασης του προσώπου μέσα στο μνημονικό σύστημα ως σήματος και (β) η διάκριση του προσώπου της μητέρας από τα άλλα πρόσωπα στο επίπεδο της αντίληψης. Έτσι δημιουργούνται τα πρώτα όρια ανάμεσα στο Εγώ και στο μη-Εγώ, ανάμεσα στον εαυτό και στον μη-εαυτό.

Έπειτα από τους οκτώ μήνες, παραιτείται μια γρήγορη δόμηση της προσωπικότητας μέσα από την κατανόηση των λεκτικών σημάτων. Στο συναισθηματικό επίπεδο εμφανίζονται εκδηλώσεις συναισθημάτων όπως η ζήλια, ο θυμός, ο φθόνος, η κτητικότητα, ο δεσμός, η καρά, η αγάπη κ.λπ. και λειτουργούν ψυχικού μηχανισμοί, όπως η ταύτιση. Περνάμε πια σ' αυτό που ο Freud ονόμασε δευτερογενή ψυχική διεργασία (secondary process).

Στις αρχές του δεύτερου χρόνου εμφανίζεται η ένδειξη του τρίτου οργανωτή του ψυχικού συστήματος, που είναι η δήλωση της άρνησης με τη λέξη «όχι» ή με τη χειρονομία και το νεύμα που έχουν αυτή τη σημασία (κούνημα του κεφαλιού). Το παιδί μπορεί να χρησιμοποιήσει ίσως και άλλες λέξεις αλλά αυτές αντιπροσωπεύουν πολλές έννοιες. Η λέξη, όμως, «όχι» ή το αντίστοιχο νεύμα αντιπροσωπεύουν μία και μοναδική έννοια, την έννοια της άρνησης. Δηλώνουν μια στάση του παιδιού συνειδητή ή ασυνειδητή. Πρόκειται, ίσως, για την πρώτη αφηρημένη έννοια που δομεί το παιδί και επιτυγχάνεται μέσα από διαπλοκές με τους μηχανισμούς μίμησης και ταύτισης. Το «όχι» αυτό του παιδιού αποτελεί τη σημασιολογική έκφραση της άρνησης.

Ο Spitz τονίζει πως το «όχι» αυτό δεν εκφράζεται ως λειτουργία του Υπερεγώ, εφ' όσον πιστεύει πως το Υπερεγώ δε λειτουργεί ακόμα σ' αυτή την ηλικία.

Είναι ενδιαφέρον ότι ο Spitz αναφέρεται πολύ συχνότερα στην τοπική θεωρία του Freud και στα συστήματα Ασυνειδητο. Προσυνειδητό και Συνείδηση, για να αναλύσει τις ψυχικές διεργασίες της δόμησης του λιβιδινικού αντικειμένου, σε αντίθεση με τους Αγγλοσάξωνες ψυχαναλυτές που έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στη δομική περιγραφή του ψυχικού οργάνου (Εκείνο – Εγώ – Υπερεγώ). Τέλος, κάνει αναφορά στο «καλό» και «κακό» αντικείμενο, χωρίς όμως να παραθέτει τα κείμενα της M. Klein και να συζητά τις θεωρητικές διαφορές που έχει μαζί της. Έτσι ο Spitz (1965), σημειώνει πως ως τους έξι μήνες της ζωής, δηλαδή κατά το στάδιο του προδρόμου του αντικειμένου, η λίμπιντο απευθύνεται στο «καλό» αντικείμενο και η επιθετικότητα στο «κακό» αντικείμενο που αρνείται να ικανοποιήσει τις ανάγκες του παιδιού. Το λιβιδινικό αντικείμενο είναι η μοναδική μητέρα που προέρχεται από τη συγχώνευση των εικόνων των δύο αυτών προ-αντικειμένων, της «καλής» και της «κακής» μητέρας. Και οι δύο ενορμήσεις, η ερωτική και η επιθετική, απευθύνονται πια προς ένα μόνο αντικείμενο, αυτό που είναι πιο έντονα επενδεδυμένο συναισθηματικά (1965, 128-9, στην Πανοπούλου-Μαράτου 1987).

Η συμβολή του R.A. Spitz στην κατανόηση των ψυχικών λειτουργιών στα πρώτα χρόνια της ζωής είναι εξαιρετικής σημασίας, γιατί ήταν από τους πρώτους που συνέδεσαν τη θεωρητική γλώσσα των ψυχαναλυτών με την πρακτική γλώσσα των ψυχολόγων που ασχολήθηκαν με την παρατήρηση βρεφών και νηπίων. Η προσέγγιση αυτή, από δύο διαφορετικές σκοπιές, εμπλουτίζει τις γνώσεις της εξελικτικής ψυχολογίας.

2Δ4. J. LACAN: ΤΟ ΣΤΑΔΙΟ ΤΟΥ ΚΑΘΡΕΦΤΗ

Κατά την Πανοπούλου-Μαράτου (1987, 23-26), η σύλληψη του σταδίου του καθρέφτη από τον Lacan χρονολογείται από το 1936, θεώρησε όμως τη σημασία του τόσο μεγάλη, ώστε επανήλθε το 1949. Όπως και πολλοί άλλοι ψυχαναλυτές, έτσι και ο Lacan θεωρεί την ηλικία από τους έξι ως τους δεκαοκτώ μήνες αποφασιστικής σημασίας για τη δόμηση και λειτουργία του Εγώ. Η αναζήτηση των ριζών της συγκρότησης του Εγώ και της αναγνώρισης του εαυτού ήταν επόμενο να αποτελεί και γι' αυτόν ειδικό πεδίο έρευνας. Ο Lacan θεωρεί και τη συμπεριφορά του παιδιού μπροστά στον καθρέφτη μοναδικό χαρακτηριστικό του ανθρωπίνου είδους. Τονίζει πως η εικόνα που αντανακλά ο καθρέφτης έχει και κινητική ιδιότητα, και με αυτά τα χαρακτηριστικά της συμβολίζει την ψυχική μονιμότητα του εγώ (je).

Το στάδιο αυτό, με τη μεταφορική του έννοια, είναι μια συμβολική μήτρα όπου το εγώ αποτελεί μια πρωταρχική εικόνα (imago) πριν από την αντικειμενοποίησή του. Αυτή επιτυγχάνεται μέσα από τη διαλεκτική της ταύτισης με την εικόνα του ομοίου. Έτσι, η πρωταρχική αυτή εικόνα του εγώ τοποθετεί το σύστημα Εγώ μέσα στη γραμμή της φαντασίας. Το στάδιο του καθρέφτη περιγράφεται ως δράμα, κατά το οποίο επινοούνται φαντασιώσεις (1949, 97, στην Πανοπούλου-Μαράτου 1987). Αυτές οι φαντασιώσεις διαδέχονται την κομματιασμένη εικόνα του σώματος και βοηθούν να σχηματιστεί μια ολοκληρωμένη και συντονισμένη μορφή. Η λειτουργία του σταδίου του καθρέφτη στοχεύει στην εγκατάσταση μιας σχέσης του οργανισμού με την πραγματικότητά του, δηλαδή ανάμεσα στην εσωτερική και εξωτερική πραγματικότητα. Το είδωλο που αντανακλά ο καθρέφτης βρίσκεται στο κατώφλι του πραγματικού κόσμου.

Ο Lacan χρησιμοποιεί την έννοια του φανταστικού (imaginaire) όχι ως αντίθεση του πραγματικού (réel) αλλά ως τον τρόπο που καταγράφονται οι πρωταρχικές εικόνες (imagos). Το στάδιο του καθρέφτη λειτουργεί ως ειδική περίπτωση της λειτουργίας της πρωταρχικής εικόνας (imago), που την εποχή εκείνη ο Lacan θεωρούσε κύριο αντικείμενο μελέτης της Ψυχολογίας. Επίσης, επειδή θεωρούσε και την ταύτιση ως τη βασικότερη ψυχική διεργασία, ήταν επόμενο να δώσει μεγάλη έμφαση στη λειτουργία του καθρέφτη που στέλνει μια πραγματική εικόνα στο παιδί, χρησιμεύει και ως εικονικό εγώ και συμμετέχει στη δόμηση του ιδανικού εγώ (je-idéal).

Στο έργο του για τα οικογενειακά συμπλέγματα, ο Lacan (1938) αναφέρεται στη διαμόρφωση του ατόμου μέσα στην οικογένεια, της οποίας τονίζει και το ρόλο ως πολιτιστικού φορέα. Έτσι συζητά την πολιτιστική ρύθμιση του αποθηλασμού και τον περιγράφει ως σύμπλεγμα, γιατί την εποχή που συντελείται δεν υπάρχει Εγώ για να λύσει το θέμα που δημιουργείται. Υπάρχει μόνο η αρχική αμφιθυμία για άρνηση ή αποδοχή του θηλασμού εκ μέρους του παιδιού. Πριν από το σύμπλεγμα του αποθηλασμού, κατά τον Lacan, δεν υπάρχει ούτε αυτοερωτισμός, αφού δεν έχει διαμορφωθεί το Εγώ, ούτε ναρκισσισμός, αφού δεν υπάρχει εικόνα του εγώ, αλλά ούτε και στοματικός ερωτισμός, αφού η νοσταλγία για το στήθος ξεκινά

από το σύμπλεγμα του αποθηλασμού και παίρνει την ιδιαίτερη σημασία της αργότερα, στη φάση του οιδιποδείου συμπλέγματος.

Μετά το σύμπλεγμα του αποθηλασμού ακολουθεί το σύμπλεγμα της διείσδυσης (complexe d' intrusion), όταν το παιδί αναγνωρίζει ότι έχει αδέρφια. Έπειτα από τον πρώτο χρόνο (ελάχιστη απαραίτητη διαφορά ηλικίας μεταξύ αδελφών), το παιδί εκδηλώνει ανταγωνιστικές τάσεις και ζήλια προς τα όμοιά του. Το Εγώ διαμορφώνεται μέσα από τη ζήλια για τον άλλο, που αναγνωρίζεται ως σωσίας (double). Η αμφιθυμία για το «αδέρφι» βρίσκεται στη βάση του συμπλέγματος της διείσδυσης. Το αδέρφι προσφέρει το αρχαϊκό μοντέλο του Εγώ. Ο κόσμος του παιδιού γίνεται ναρκισσοιστικός, χωρίς να εμπεριέχει τον άλλο. Για να διαμορφωθεί πλήρως το Εγώ, πρέπει να βιωθεί ο άλλος ως υποκείμενο επικοινωνίας. Αυτή η διεργασία ολοκληρώνεται γύρω στα τρία χρόνια.

Θα μπορούσε κανείς να αναρωτηθεί, πώς ο Lacan μιλά για ταύτιση μέσα από το δράμα της ζήλιας σ' αυτό το στάδιο, χωρίς την ύπαρξη του Εγώ. Η ταύτιση, όμως, στην οποία αναφέρεται δε γίνεται με το άλλο πρόσωπο που λειτουργεί ως Άλλος αλλά με το σωσία (double).

Τέλος, ο Lacan, συζητώντας το οιδιπόδειο σύμπλεγμα, τονίζει πολύ την κοινωνική του διάσταση. Θεωρεί ότι κατανοείται, βέβαια, καλύτερα μέσα από την ανάλυση των προηγούμενων ναρκισσοιστικών στοιχείων που δομούνται γύρω από το σύμπλεγμα της διείσδυσης αλλά ότι η ανάλυση του οιδιποδείου από τον Freud αφορούσε πατριαρχικές οικογένειες. Σε μητριαρχικές κοινωνίες, η απόθεση είναι κοινωνική και το γεγονός αυτό, κατά τον Lacan, δείχνει τις ατομικές και οικογενειακές παραλλαγές που μπορούν να παρατηρηθούν στη διαμόρφωση και στη λύση του οιδιποδείου. Η κυριαρχία της κοινωνικής απόθεσης παρατηρείται όταν χωρίζονται τα προνόμια του πατέρα, δηλαδή όταν η οικογενειακή εξουσία ασκείται από κάποιον άλλο, όπως το μητρικό θείο, και όταν ο πατέρας είναι προστατευτικός και επιτρεπτικός, όπως συμβαίνει στις μη πατριαρχικές κοινωνίες. Πρέπει να τονιστεί ότι αυτές οι απόψεις του Lacan διατυπώθηκαν το 1938 και ότι έκτοτε ο ίδιος έχει προσεγγίσει σε πολλά κείμενα με νέους τρόπους το οιδιπόδειο σύμπλεγμα. Ο περιορισμένος χώρος αυτού του άρθρου δεν επιτρέπει μεγαλύτερη επέκταση στις θεωρίες του Lacan.

Η συμβολή του Lacan είναι ίσως πιο σημαντική για μια νέα ανάγνωση της ψυχαναλυτικής θεωρίας και για το χώρο της ψυχοπαθολογίας παρά για τη γενετική οπτική, αφού τα κείμενά του που αφορούν απευθείας τη γενετική προσέγγιση της ψυχοσυναισθηματικής ανάπτυξης είναι ελάχιστα. Το στάδιο του καθρέφτη, όμως, θεωρείται σημαντική προσφορά για την κατανόηση της διαμόρφωσης του Εγώ. Ο Winnicott (1967), συζητώντας τον κατοπτρικό ρόλο της μητέρας και της οικογένειας στην ανάπτυξη του παιδιού, δηλώνει πως έχει επηρεαστεί από το στάδιο του καθρέφτη του Lacan και επεκτείνει τη σύλληψη αυτή βάζοντας τη μητέρα στη θέση του καθρέφτη.

**2Δ5. MAHLER ΚΑΙ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΕΣ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΗΣ [JOSSELS-
SON, ΔΟΞΙΑΔΗ - ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, GILFILLAN]**

Κατά την Πανοπούλου-Μαράτου (1987,20), η θεωρία της M. Mahler για την ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού τα δύο πρώτα χρόνια φαίνεται να είναι βαθιά επηρεασμένη αφενός από την Ψυχολογία του Εγώ και από το ερευνητικό της έργο αφετέρου. Η Mahler και οι συνεργάτες της έκαναν απευθείας παρατηρήσεις φυσιολογικών βρεφών σε αλληλεπίδραση με τη μητέρα τους και σ' αυτό το ερευνητικό έργο βασίζεται το πασίγνωστο βιβλίο των Mahler, Pine και Bergman (1975).

Πριν από την παρατήρηση των φυσιολογικών παιδιών, η Mahler, μέσα από την κλινική και ερευνητική της πείρα με ψυχωσικά παιδιά, είχε διατυπώσει το συμπέρασμα ότι οι ρίζες της παιδικής ψύκωσης βρίσκονται στο δεύτερο εξάμηνο του πρώτου χρόνου και στο δεύτερο χρόνο της ζωής. Αυτή η συγκεκριμένη χρονική περίοδος στην εξέλιξη του παιδιού είχε ονομαστεί από τη Mahler «η φάση του αποχωρισμού - ατομικοποίησης». Η περιγραφή των ψυχολογικών διεργασιών κατά τη φάση αυτή της εξέλιξης εμπλουτίζει την ψυχαναλυτική θεωρία και δημιουργεί το πλαίσιο για περαιτέρω έρευνα.

Η Mahler -όπως και άλλοι ψυχαναλυτές- υποστηρίζει ότι η ψυχολογική γέννηση του ατόμου δε συμπίπτει με τη βιολογική του γέννηση. Ενώ η βιολογική γέννηση είναι ένα συγκλονιστικό αλλά συγκεκριμένο και περιορισμένο χρονικά γεγονός, η ψυχολογική γέννηση είναι, κατά την άποψή της, μια ενδοψυχική διεργασία που παίρνει χρόνο για να λειτουργήσει και να εκδηλωθεί.

Η Mahler (1975, στην Πανοπούλου-Μαράτου 1987), ασχολήθηκε πρωταρχικά με τη χαρτογράφηση της διαδικασίας με την οποία τα βρέφη διαχωρίζονται ψυχολογικά από τη μητέρα τους. Υποστηρίζει, ότι τα νεογέννητα δεν έχουν αίσθηση της ύπαρξής τους, ξέχωρα από τη μητέρα τους. Έπειτα στους πέντε μήνες περίπου ξεκινά η μακρά και κάποτε διαστρεβλωμένη διαδικασία του αποχωρισμού - ατομικοποίησης. Κατά τη Mahler (1975), ο αποχωρισμός - ατομικοποίηση περιλαμβάνει αρκετά στάδια που το καθένα σηματοδοτείται από μεγαλύτερη ανεξαρτησία και μεγαλύτερες αμφιταλαντεύσεις, καθώς το παιδί ισορροπεί μεταξύ της ευκαρίστησης και του τρόμου στην προοπτική του νέου αποχωρισμού από τη μητέρα του. Αυτή η αμφιταλάντευση τελικά επιλύεται στις ηλικίες μεταξύ δύο και τριών, όταν το παιδί επιτυγχάνει σταθερότητα αντικειμένου («object constancy»): το παιδί εσωτερικεύει την εικόνα της μητέρας - την κατασκευάζει στο μυαλό του, έτσι ώστε δεν μπορεί πια να χαθεί - και είναι συνεπώς ελεύθερο να διαμορφώσει μια ξεχωριστή ταυτότητα.

Αυτό ωστόσο είναι το ιδανικό σενάριο. Η διαδικασία του αποχωρισμού - ατομικοποίησης μπορεί να διαταραχθεί από πολλούς παράγοντες. Ένας σημαντικός παράγοντας είναι η μητέρα, είτε εάν αυτή αποτυγχάνει είτε αντισταθεί στην προσπάθεια του παιδιού προς την ανεξαρτητοποίηση. Η Mahler (1975), πάντως σε κάθε περίπτωση πίστευε ότι η επιτυχία με την οποία η διαδικασία του αποχωρισμού - ατομικοποίησης πλοηγείται, καθορίζει το ψυχολογικό

μέλλον του παιδιού, εφόσον οι δομές αυτής της πρώτης κρίσιμης σχέσης θα επαναληφθούν στις μετέπειτα προσωπικές σχέσεις.

Κατά την Πανοπούλου-Μαράτου (1987,20-23), δύο μεγάλες φάσεις χαρακτηρίζουν την ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη κατά τα δύο πρώτα χρόνια της ζωής: (α) η φυσιολογική αυτιστική φάση και (β) η φυσιολογική συμβιωτική φάση.

A. Φυσιολογική αυτιστική φάση

Αυτή η φάση καλύπτει τις πρώτες μόνο εβδομάδες της ζωής και συμπίπτει με τις διεργασίες του πρωτογενούς ναρκισσισμού του Freud. Σ' αυτή τη φάση δεν υπάρχει διαφοροποίηση ανάμεσα στα ερεθίσματα που προέρχονται από το εσωτερικό του σώματος και στα ερεθίσματα που προέρχονται από το περιβάλλον, δεν υπάρχει διαφοροποίηση ανάμεσα στον εαυτό και στον μη-εαυτό. Σ' αυτή τη φάση δε γίνεται επένδυση στα εξωτερικά ερεθίσματα και κυριαρχούν οι σωματικές-βιολογικές διεργασίες.

Είναι ενδιαφέρον πως η Mahler παρατηρεί ότι το νεογέννητο σ' αυτή τη φάση ανταποκρίνεται σε εξωτερικά ερεθίσματα, παρόλο που λέει πως δε γίνονται επενδύσεις σ' αυτά. Η Πανοπούλου - Μαράτου (1987) υπογραμμίζει ότι, η άποψη αυτή θα μπορούσε να συζητηθεί, αν ληφθούν υπόψη τα καινούργια δεδομένα των ερευνών της ψυχολογίας του νεογέννητου και του βρέφους.

B. Φυσιολογική συμβιωτική φάση

Από το δεύτερο μήνα το βρέφος αρχίζει να αντιλαμβάνεται το εξωτερικό αντικείμενο, δηλαδή τον άνθρωπο που ικανοποιεί τις ανάγκες του, και η Mahler έχει την άποψη ότι το μωρό μπαίνει στη φάση της συμβίωσης. Ο όρος «συμβίωση» χρησιμοποιείται εδώ μεταφορικά, για να δηλώσει την κατάσταση της μη διαφοροποίησης ή της συγχώνευσης (fusion) μεταξύ του μωρού και της μητέρας. Το κύριο χαρακτηριστικό αυτής της φάσης είναι η ψευδαισθηση ενός κοινού ορίου μεταξύ των δύο ατόμων. Βασίζεται στην «ψευδαισθητική σωματοψυχική συγχώνευση του βρέφους με την αναπαράσταση της μητέρας» (1975, 45).

Εφόσον το Εγώ παραμένει αδιαφοροποίητο από το Εκείνο, οι λιβιδινικές και επιθετικές τάσεις συνυπάρχουν χωρίς να διαφοροποιούνται. Οι αισθήσεις του ευχάριστου - οδυνηρού αποτελούν τη βάση για να αρχίσει να λειτουργεί ο μηχανισμός της σπάσης (splitting). Το φράγμα των ερεθισμάτων, που η Mahler ονομάζει αυτιστικό κέλυφος και που ως τώρα λειτουργούσε αρνητικά γιατί δεν είχε επενδυθεί από το μωρό, αρχίζει να υποχωρεί.

Οι επενδύσεις μετακινούνται από το εσωτερικό του σώματος προς την περιφέρεια και επενδύονται πια οι αισθητικές και αντιληπτικές εμπειρίες. Κατά τη Mahler, οι εσωτερικές αισθήσεις αποτελούν τον πυρήνα του εαυτού. Η μητέρα είναι πολύ σημαντική σ' αυτή τη φάση γιατί συμβάλλει, με τη φροντίδα του σώματος του μωρού, να γίνει αυτή η μετακίνηση από το εσωτερικό του σώματος προς την περιφέρεια.

Ο Spitz (1965), ονομάζει τη μητέρα βοηθητικό Εγώ του παιδιού και ο Winnicott (1956) δέχεται μια ανάλογη λειτουργία. Η Mahler αποκαλεί αυτή τη συμπεριφορά της μητέρας συμβιωτικό οργανωτή ή μαία της ψυχολογικής γέννησης του παιδιού (1973, 43, στην Πανοπούλου-Μαράτου 1987).

Γ. Η φάση αποχωρισμού – ατομικοποίησης (separation – individuation)

Σ' αυτή τη φάση αρχίζουν οι διεργασίες της διαφοροποίησης και της ατομικοποίησης. Η Mahler τη χωρίζει σε τέσσερα υπο-στάδια:

α) Διαφοροποίηση και ανάπτυξη της εικόνας του σώματος

β) Εξάσκηση

γ) Επαναπροσέγγιση

δ) Σταθεροποίηση (παγίωση) της ατομικότητας και απαρχές της συναισθηματικής μονιμότητας του αντικειμένου.

Η Johnson (1998, 36-37), τονίζει ότι η εξέλιξη του κάθε σταδίου ανάπτυξης αναφορικά με το προηγούμενο προσδιορίζει την ευελιξία, ή αντίθετα την ακαμψία του βρέφους στο χειρισμό του περιβάλλοντός του.

(α) Διαφοροποίηση και ανάπτυξη της εικόνας του σώματος

Το βρέφος μεταξύ τεσσάρων και επτά μηνών αναπτύσσει μια συμβιωτική κατάσταση στη φαντασίωσή του, ευαίσθητη θέση κατά την οποία ο αποχωρισμός από τη μητέρα απειλεί την ίδια την ύπαρξη. Αυτή η απειλή περιλαμβάνει και το φόβο της διάσπασης του εαυτού (Johnson, 1998, 37).

(β) Εξάσκηση

Μια πολύ σημαντική εκδήλωση στο επίπεδο της συμπεριφοράς εκεί που η Mahler συναντά τον Bowlby (1958) είναι ότι το χαμόγελο του μωρού αρχίζει να διαφοροποιείται, δηλαδή να παρατηρείται συχνότερα ή και αποκλειστικά ως απάντηση στη μητέρα και όχι ως γενική κοινωνική απάντηση σε όλα τα πρόσωπα. Επίσης, γύρω στους έξι μήνες παρατηρείται και η ανησυχία για τα ξένα πρόσωπα, όπως αναφέρθηκε από τον Spitz (1965). Το μωρό διαφοροποιείται από τη μητέρα και μπορεί ταυτόχρονα να ξεχωρίζει τα πρόσωπα του περιβάλλοντος. Ο δεσμός με τη μητέρα έχει πλέον εγκατασταθεί. Σ' αυτό και στο δεύτερο υπο-στάδιο παρατηρείται και η τάση του μωρού να δοκιμάσει αυτή τη διαφοροποίηση και στο επίπεδο της σωματικής ανεξαρτητοποίησης. Έτσι, στην αρχή του υπο-σταδίου της εξάσκησης που συμπίπτει χρονικά με το υπο-στάδιο της διαφοροποίησης, το μωρό γυρίζει το σώμα του ή και απομακρύνεται λίγο από τη μητέρα μπουσουλώντας. Αργότερα απομακρύνεται περισσότερο περπατώντας.

Το Εγώ αρχίζει να αυτονομείται και το μωρό επενδύει πλέον στον εξωτερικό κόσμο.

Η Johnson (1998,38-39), αναφέρει ότι αυτό το στάδιο είναι κρίσιμο για την ανάπτυξη της αυτοεκτίμησης του βρέφους. Τα βρέφη ανάμεσα στους 7 και 18 μήνες περίπου, επιδιώκουν και κάνουν προσπάθειες για σωματικό αποχωρισμό καθώς γίνονται όλο και πιο περιέργα και ενημερώνονται για τον έξω κόσμο.

Σε αυτό το στάδιο, το βρέφος έχει την ανάγκη να εξερευνήσει τον κόσμο έχοντας παράλληλα την αίσθηση ότι η μητέρα το ενθαρρύνει και στηρίζει αυτά τα αμφιθυμικά βήματα προς το άγνωστο. Η στήριξη και η παρακίνηση της μητέρας καλλιεργεί την αίσθηση ικανότητας του νηπίου και, κατά συνέπεια, της αίσθησης της αυτοεκτίμησης και του αυτοσεβασμού του.

Εάν το βρέφος δεν αισθανθεί την κυριαρχία της άνευ όρων αγάπης και επιδοκιμασίας της μητέρας κατά τη διάρκεια αυτών των αρχικών του προσπαθειών για αποχωρισμό και αυθύπαρκτη ατομικότητα (ξεχωριστή ατομική ύπαρξη), τότε η ανάπτυξη της **αυτοεκτίμησης** και του αυτοσεβασμού είναι δυνατόν να ανασταλεί.

Η Johnson (1998, 39), αναφέρει ότι τα βρέφη που αναπτύσσουν μια θετική, αρμονική και αμοιβαία ενισχυτική σχέση με το γονεϊκό πρότυπο σε αυτό το στάδιο, εσωτερικεύουν μια συνολική και θετική αίσθηση του «εαυτού» τους.

(γ) Επαναπροσέγγιση

Η Mahler τονίζει πως σ' αυτό το υπο-στάδιο της συναισθηματικής ανάπτυξης παίζει σημαντικό ρόλο και η γνωστική εξέλιξη του παιδιού. Σ' αυτή την ηλικία (γύρω στους δεκαοκτώ μήνες) τοποθετεί και ο Piaget (1936, στην Πανοπούλου-Μαράτου 1987), τις αρχές της αναπαραστατικής σκέψης και της συμβολικής λειτουργίας. Η Mahler ονομάζει αυτό το υπο-στάδιο επαναπροσέγγιση, για να τονίσει ότι το παιδί μπορεί πια να απομακρυνθεί από τη μητέρα και ότι εκείνο αποφασίζει ποτέ θα την πλησιάσει. Σε πολλές έρευνες έχει πράγματι παρατηρηθεί πως η μητέρα χρησιμοποιείται τώρα πλέον ως βάση ανεφοδιασμού για τη συναισθηματική ασφάλεια του παιδιού που αρχίζει να εξερευνά τον κόσμο όλο και μακρύτερα από την ακτίνα της μητέρας.

Στο στάδιο αυτό συχνά παρατηρείται κρίση της προσέγγισης (1975, 95-97, στην Πανοπούλου-Μαράτου 1987) μεταξύ δεκαοκτώ και είκοσι τεσσάρων μηνών: το παιδί νιώθει αμφιθυμία μεταξύ της επιθυμίας να είναι δίπλα στη μητέρα και να απομακρυνθεί από αυτήν. Αυτή η αμφιθυμία, που εκφράζεται στην ξαφνική ανησυχία του παιδιού πως η μητέρα έφυγε, ενώ είναι παρούσα, ή στην περίεργη συμπεριφορά της μη αναγνώρισης της όταν έχει απουσιάσει, δείχνει πως το μωρό δοκιμάζει το αίσθημα της απώλειας του λιβιδινικού αντικειμένου. Αυτό συμβαίνει επειδή η διαφοροποίηση του εαυτού και του αντικειμένου έχει προχωρήσει αρκετά και το παιδί αντιλαμβάνεται ότι όταν είναι μόνο, είναι πραγματικά μόνο. Η Mahler σημειώνει ότι συχνά και οι μητέρες σ' αυτό το υπο-στάδιο δυσκολεύονται να αποχωριστούν τα παιδιά τους ή δοκιμάζουν φόβο επανεξάρτησης (ότι, δηλαδή, το παιδί έχασε την ανεξαρτησία που φαινομενικά είχε αποκτήσει κατά την περίοδο της εξάσκησης).

Τέλος, σ' αυτό το υπο-στάδιο ανακαλύπτουν συνήθως τα παιδιά και τις ανατομικές διαφορές μεταξύ των δύο φύλων και αρχίζει να δομείται η ταυτότητα του φύλου.

(δ) Σταθεροποίηση της ατομικότητας και απαρχές της συναισθηματικής μονιμότητας του αντικειμένου.

Σ' αυτό το στάδιο κατά τη Johnson (1998, 40-41), αρχίζει να εσωτερικεύει τις γονικές στάσεις, θέτοντας έτσι τη βάση για την ανάπτυξη ενός ειδικού πλαισίου.

Η συναισθηματική μονιμότητα του αντικειμένου, με την ψυχαναλυτική του σημασία, αποκτάται με την εσωτερίκευση της εικόνας της μητέρας, όταν αυτή είναι επενδεδυμένη θετικά. Τότε μόνο μπορεί το παιδί να λειτουργήσει αυτόνομα και αυτό επιτυγχάνεται στο τέταρτο υπο-στάδιο της φυσιολογικής συμβιωτικής φάσης. Σύμφωνα με τη Mahler, το παιδί φτάνει σ' αυτή τη μονιμότητα τον τρίτο χρόνο της ζωής του. Με τον τρόπο αυτό σταθεροποιείται και η ατομικότητα και δομείται ο εαυτός. Ολοκληρώνονται έτσι οι διεργασίες της διαφοροποίησης – ατομικοποίησης που είχαν αρχίσει στη φυσιολογική συμβιωτική φάση.

Ο Rinsley (1978, στο Nathanson, 1992,221), γράφει για τις οριακές διαταραχές σαν το αποτέλεσμα μιας καθυστέρησης στην ανάπτυξη ή μιας καθήλωσης στη φάση του αποχωρισμού – ατομικοποίησης.

Με βάση τη θεωρία της Mahler, η αιτία μιας καθυστέρησης αιτιάζεται σε μια ελλιπή διαφοροποίηση των ψυχικών αντιλήψεων του Εγώ από τη μητέρα ή το Σημαντικό Άλλο. Παράγοντες που μπορούν κατά τη γνώμη της να επηρεάσουν είναι το πρόωρο παιδικό τραύμα και η δομική προδιάθεση, ή όπως ο Kernberg (1967), θα έλεγε «το αποτέλεσμα μιας καθήλωσης του κανονικού παιδικού μηχανισμού σχέσης».

Ο Nathanson (1992,221), αναφέρει ότι η ομοιότητα της θεωρίας του Fromm μ' εκείνη της Mahler είναι η αρχική ιδέα ότι η παρουσία του εμβρύου μέσα στη μήτρα σηματοδοτεί την συγχώνευση των δύο όντων, μητέρας και εμβρύου. Η διαφορά της Mahler είναι, ότι υποστηρίζει πως μετά την απομάκρυνση από την ενδομητριακή συνύπαρξη το μωρό παραμένει συναισθηματικά συγχωνευμένο με τη μητέρα για αρκετό χρονικό διάστημα. Η θεωρία της, υποστηρίζει ότι αυτή η συγχώνευση διαρριγνύεται μόνο από μια αλληλουχία προσπαθειών για αποχωρισμό – ατομικοποίηση οι οποίες ωστόσο εναλλάσσονται με συχνές προσπάθειες επαναπροσέγγισης (επιστροφή στη μητέρα σε μια συναισθηματική δέσμευση). Το βρέφος δεν είναι ικανό να διαχωριστεί από τη μητέρα μέχρι να μπορεί να κυριαρχήσει σε επιδεξιότητες που του επιτρέπουν να ελέγχει τους μεγάλους μυώνες της κίνησης – ο συναισθηματικός αποχωρισμός εξαρτάται από τη φυσιολογική απομάκρυνση. Ο Nathanson (1992) προσθέτει για τη Mahler, ότι σύμφωνα με τη θεωρία της, ότι η ικανότητα της σύνδεσης με άλλο πρόσωπο θεωρείται δεδομένη σαν μια βιολογική απόδοση. Ο αποχωρισμός σ' αυτό το σύστημα στην πραγματικότητα λέει ο Nathanson (1992) υπονοεί την ικανότητα του «να βαδίσεις μακριά από τη μητέρα». Και ομοιάζει με το φροϋδικό σύστημα από το οποίο εξελίχθηκε η σχολή του «αποχωρισμού – ατομικοποίησης» της παιδικής ανάπτυξης, που διδάσκει ότι δεν γινόμαστε πλήρως άτομα – προσωπικότητες μέχρι την πραγμάτωση του οικογενειακού ρομάντζου, την οιδιποδειακή φάση της ανάπτυξης. Η θεωρία του αποχωρισμού – ατομικοποίησης είναι ένα

από τα πιο δημοφιλή συστήματα της σύγχρονης εποχής. Χρησιμοποιείται σχεδόν για όλες τις συναισθηματικές διαταραχές, χαρακτηρίζοντάς τες ως αποτυχίες στην κοινωνικοποίηση ή προβλήματα στην οικειότητα.

Κάποιος που είναι υπερβολικά εξαρτημένος θεωρείται ότι απέτυχε στον αποχωρισμό, κάποιος που δεν μπορεί να έρθει κοντά σε άλλους φαίνεται να έχει αποτύχει στην επαναπροσέγγιση και αυτοί που είναι συναισθηματικά ασταθείς φαίνεται να έχουν μεγαλώσει με μητέρες που δεν του επέτρεψαν να αποχωριστούν επιτυχώς από τη συγχώνευση. Η αγάπη μέσα σ' αυτό το σύστημα απαιτεί τόσο την «υγιή επιστροφή» σ' αυτή τη συγχώνευση όσο και την παρουσία μιας ώριμης αυτογνωσίας.

Η Mahler (1975, στην Πανοπούλου-Μαράτου 1987,23), τονίζει τη σημασία των υποσταδίων αυτών στην ψυχοπαθολογία του παιδιού και του ενηλίκου. Η προσέγγισή της είναι ενδιαφέρουσα γιατί, με τη διαχρονική παρατήρηση της ανάπτυξης των παιδιών και τη θεωρητική σκοπιά της Ψυχανάλυσης, κατάφερε να εικονογραφήσει πολλές από τις θεωρητικές, δυσνόητες έννοιες της Ψυχανάλυσης με παραδείγματα συμπεριφοράς των παιδιών που παρατήρησε. Επίσης, η Mahler, επικύρωσε να συνδέσει έννοιες που προέρχονται από τη γνωστική ψυχολογία με τα στάδια εξέλιξης, τα οποία παρατήρησε κατά τη δόμηση του λιβιδινικού αντικειμένου.

I. Προσαρμογή της θεωρίας της Mahler στην εφηβεία από την Josselson

Η Josselson, (1980, στην Παύλου, αδημοσίευτη πτυχιακή εργασία, 2000, 20-22) προσαρμόζοντας την θεωρία της Mahler για τη βρεφική ηλικία αναφέρει ότι η εξατομίκευση είναι η διαδικασία κατά την οποία ο έφηβος δημιουργεί μια ξεχωριστή αίσθηση του εαυτού, διαφορετική και ξεχωριστή από τους άλλους. Η Josselson (1980) βασισμένη στη θεωρία της Mahler για τη βρεφική ηλικία την προσαρμόζει στην εφηβική ηλικία και διαχωρίζει τη διαδικασία αποχωρισμού σε 4 φάσεις:

1. Τη διαφοροποίηση
2. Την πρακτική και το πειραματισμό
3. Την προσέγγιση
4. Την απομόνωση του εαυτού

Η Josselson (1980, 501, στην Παύλου, αδημοσίευτη πτυχιακή εργασία, 2000), υποστηρίζει ότι κατά τη διάρκεια της διαφοροποίησης που συμβαίνει νωρίς στην εφηβεία, ο έφηβος αναγνωρίζει ότι η ψυχολογία του διαφέρει από αυτή των γονιών του. Αυτή η ανακάλυψη συχνά οδηγεί τους εφήβους να αμφισβητούν και να απορρίπτουν τις αξίες και τις συμβουλές των γονιών τους, ακόμα κι αν είναι λογικές. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου η συνειδητοποίηση ότι οι γονείς δεν είναι τόσο σοφοί, δυνατοί και παντογνώστες όπως νωρίτερα πίστευαν, μερικές φορές τους οδηγεί να αντιδρούν υπερβολικά και να απορρίπτουν όλες τις συμβουλές τους.

Η Josselson (1980, 501), στη συνέχεια μιλά για την φάση της προσέγγισης και του πειραματισμού όπου ο 14χρονος ή 15χρονος πιστεύει ότι γνωρίζει τα πάντα και ότι δεν μπορεί να κάνει τίποτα λάθος. Μπορεί να αρνηθεί οποιαδήποτε βοήθεια για προσοχή και να ενεργεί προκλητικά προς τους γονείς του με κάθε ευκαιρία. Επίσης αυξάνει τη δέσμευση με τους φίλους του που του προσφέρουν την υποστήριξη και την έγκριση που προηγουμένως έψαχνε από τους ενήλικους.

Για τη φάση της προσέγγισης στην εφηβεία η Josselson (1980), αναφέρει ότι συμβαίνει προς τη μέση της εφηβείας όπου ο/η έφηβος έχει επιτύχει έναν αποχωρισμό από τους γονείς του και είναι σε θέση υποθετικά να ξανα-αποδεχτεί τις αρχές τους. Συχνά εναλλάσσεται ανάμεσα στον πειραματισμό και την προσέγγιση, μερικές φορές συνεργάζεται με τους γονείς του και μερικές άλλες γίνεται συνεργάσιμος και συμφιλιωτικός.

Ενώ για τη τελευταία φάση αυτής της απομόνωσης του εαυτού η Josselson (1980), υποστηρίζει ότι κρατάει μέχρι το τέλος της εφηβείας όπου οι νέοι αναπτύσσουν μια αίσθηση της προσωπικής τους ταυτότητας που τους προσφέρει τη βάση για να καταλαβαίνουν τους εαυτούς τους και τους άλλους διατηρώντας την αίσθηση της αυτονομίας, ανεξαρτησίας και ατομικότητας. Οι γονείς συχνά εκπλήσσονται από το πόσο δίνει ένας 18χρονος ή 19χρονος, από το ποιός είναι και πόσο δυνατή μπορεί να είναι η αίσθηση της προσωπικής κατεύθυνσής του. Η διαδικασία της ατομικοποίησης συνεχίζει μέχρι το τέλος των εφηβικών χρόνων και συχνά στη νεαρή ενηλικίωση.

II. Προσαρμογή της θεωρίας της Mahler από τις Δοξιάδη – Ζαχαροπούλου (1985) στην εφηβεία

Οι Δοξιάδη και Ζαχαροπούλου (1985, 128-130, στην Παύλου, αδημοσίευτη πτυχιακή εργασία, 2000, 22-23), παρουσιάζουν την εφηβεία σαν τη βρεφική φάση που η Margaret Mahler περιγράφει σαν «προσέγγιση». Κατά τις Δοξιάδη, Ζαχαροπούλου όπως το μικρό παιδί στους 18 μήνες μοιάζει να φεύγει και να ανεξαρτητοποιείται, και εντούτοις κάθε λίγο και λιγάκι επιστρέφει στη μαμά του, για να είναι σίγουρο ότι είναι εκεί όποτε το θελήσει, έτσι κάνει και ο έφηβος.

Οι Δοξιάδη και Ζαχαροπούλου (1985, 128-134), συγκρίνοντας αυτές τις δύο φάσεις της βρεφικής ηλικίας καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η βρεφική φάση μοιάζει σαν τη δοκιμή, γιατί στην ουσία το μωρό είναι ακόμη εξαρτώμενο, αγαπά μόνο και έχει πλήρη ανάγκη τον γονιό του. Στην εφηβεία πρόκειται για την αληθινή παράσταση. Παρόλο που ο έφηβος είναι ακόμα συναισθηματικά κάπως εξαρτημένος, στην καθημερινή ζωή γίνεται όλο και πιο ανεξάρτητος και δεν έχει ανάγκη το γονιό με τον παλιό γνωστό τρόπο. Κυκλοφορεί, τρώει και πλένεται μόνος πια. Εξασκείται τώρα στο να γίνει εντελώς ανεξάρτητος. Ετοιμάζεται στα αλήθεια για να φύγει. Γιατί πρέπει να φύγει. Έτσι οι γονείς σ' αυτή τη φάση αντιδρούν με αληθινό πένθος, χάνουν τα παιδιά τους, τόσο ανεπίστρεπτα, όσο ίσως αν πέθαιναν. Πραγματικά

μπορούμε να παρατηρήσουμε σε πολλές οικογένειες που περνούν την εφηβική δοκιμασία αναταραχή και όλες τις φάσεις όμοιες μ' αυτές που περνάνε οι άνθρωποι όταν πενθούν, την άρνηση, τα παζάρια και τελικά τη παραδοχή του μοιραίου.

Όμως με το πένθος ένα μέρος της ψυχολογικής δουλειάς που πρέπει να γίνει είναι η ενέργεια και η αγάπη που έχει συγκεντρωθεί σ' αυτό το πρόσωπο να μεταφερθεί κάπου αλλού. Γι' αυτό λέμε ότι όσο πιο ικανοποιημένοι είναι οι γονείς με τον εαυτό τους και το γάμο τους, τόσο πιο εύκολα θα επιτρέψουν στους έφηβους να φύγουν και να αντιμετωπίσουν οι ίδιοι την «άδεια φωλιά». Το κύριο χαρακτηριστικό αυτής της φάσης είναι η δύσκολα προβλεπτή εναλλαγή των αναγκών των πράξεων και της διάθεσης των εφήβων σε μια εποχή όπου τα συναισθηματικά όρια των γονιών (όπως θα έλεγε η συστημική θεωρία) ή οι μηχανισμοί άμυνας (όπως θα έλεγε η ψυχανάλυση), γίνονται όλο και πιο συμπαγή και λιγότερο εύκαμπτα.

III. Προσαρμογή της θεωρίας της Mahler (1975) από την Susan Shays Gilfilan για τις σχέσεις των νεαρών ενηλίκων με το άλλο φύλο στο πλαίσιο της συμβίωσης

Τη θεωρία της Mahler για την εξατομίκευση χρησιμοποιεί και η Susan Shays Gilfilan (1985, στην Παύλου, αδημοσίευτη πτυχιακή εργασία, 2000, 24-25) αναφερόμενη στις στενές σχέσεις αγάπης των νεαρών ενηλίκων στη συμβίωση. Σύμφωνα με την Gilfilan (1985), οι φάσεις στις οποίες αναφέρεται η Mahler για την πορεία του εφήβου προς την εξατομίκευση μπορούν να προσαρμοσθούν και στις σχέσεις του νεαρού ενήλικα με το άλλο φύλο στα πλαίσια της συμβίωσης.

Αναλυτικότερα για την κάθε φάση η Gilfilan (1985), αναφέρεται στα εξής: για τη φάση της διαφοροποίησης και της πρακτικής του νεαρού ενήλικου σε σύγκριση με τη διαφοροποίηση του βρέφους από τη μητέρα, οι νεαροί ενήλικοι ενοχλούνται από τη διαδικασία αποχωρισμού-εξατομίκευσης γιατί αυτή διαταράσσει την ενότητα που νιώθουν σαν ζευγάρι. Αυτή η διαδικασία είναι αντίθετη όμως από τη διαδικασία που αναφέρει η Mahler (1975), και ο Blos (1979), (όπως θα δούμε αναλυτικότερα παρακάτω), όπου ο ρόλος του γονιού και του παιδιού διαφοροποιείται. Στη διαδικασία αποχωρισμού-εξατομίκευσης του νεαρού ενήλικου, οι νεαροί ενήλικες είναι παιδιά και γονείς ο ένας προς τον άλλο. Ο αναπτυξιακός τους χώρος εντούτοις γίνεται πιο περίπλοκος και παρουσιάζει τρομερή πρόκληση στην ατομική ικανότητα για ευελιξία, υπευθυνότητα και χρήση της κρίσης.

Για τη φάση της προσέγγισης στους νεαρούς ενήλικες η Gilgilan αναφέρει ότι είναι μια στιγμή μεγάλης πρόκλησης και για τους δύο νεαρούς ενήλικες λόγω της ανάπτυξής τους αλλά και της σύνδεσής τους.

Η Gilfilan (1985), ακόμα αναφέρει ότι χρειάζεται δουλειά αυτή η φάση στην επίλυση της γιατί σ' αυτό το στάδιο τα θέματα της ενότητας και της αυτονομίας βγαίνουν στην επιφάνεια. Οι νεαροί ενήλικες προχωρούν προς την προσέγγιση με την κατανόηση ότι η

σύνδεση δεν κατακτάται μαγικά και χρειάζεται δουλειά και προσοχή για να γίνει αναπόσπαστο κομμάτι της ένωσης.

Η επίγνωση της διαφορετικότητας είναι σημαντική. Αυτή η συνειδητοποίηση μπορεί να προκαλέσει συναισθήματα θυμού και στέρξης σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό. Αν αυτή η φάση αντιμετωπιστεί με τη μικρότερη δυσκολία, τότε η προσέγγιση θα είναι λιγότερο επίπονη χρονική περίοδος για το ζευγάρι. Αν όμως βιωθεί σαν δυσάρεστη ή ακατόρθωτη η σχέση μπορεί να τελειώσει εκεί με αισθήματα πίκρας.

Όσον αφορά τη φάση της παγίωσης της ατομικότητας και της απαρχής της σταθερότητας του αντικειμένου, την οποία η Mahler (1975) περιγράφει ως το τελευταίο στάδιο της ανάπτυξης μιας ώριμης σχέσης, η Gilfilan (1985), για τους νεαρούς ενήλικες την θεωρεί ως την εποχή στην οποία οι νέοι λειτουργούν χωρίς άγχος, λειτουργούν ξεχωριστά χωρίς την απειλή της απώλειας της αγάπης τους και μπορούν να ζήσουν δίνοντας και παίρνοντας. Έτσι σ' αυτή τη φάση, οι νέοι μπορούν να σχετιστούν μεταξύ τους ως ολοκληρωμένα αντικείμενα, χωρίς το φόβο της απώλειας της αγάπης ή της αυτοεκτίμησης.

IV. Κριτική στη θεωρία της Mahler

Είδαμε ότι η Mahler (1975) ονόμασε το δικό της αναπτυξιακό σχήμα, διαδικασία «αποχωρισμού – ατομικοποίησης», η οποία πίστευε ότι οδηγεί κατά κανόνα στην Ψυχολογική Γέννηση του ανθρώπινου βρέφους (όπως ήταν και ο τίτλος του συγγράμματός της (1975)). Η εργασία της μας παρουσιάζει ένα σύστημα ψυχικής υγείας, δυτικότροπο, λευκής, μεσοαστικής τάξης και ανδροκρατούμενο. Η αυτονομία και η ανεξαρτησία εκτιμούνται εξαιρετικά και είναι συνώνυμα της υγείας και της ωριμότητας. Δεν είναι όμως η άποψη της υγιούς ανάπτυξης, την οποία ασπάζονται όλες οι κουλτούρες.

Η Flanagan (1996,158-169), αναφέρει την άποψη του Shilkret (προσωπική επικοινωνία, 1994) ότι το μωρό στη θεωρία της Mahler φαίνεται σαν «ένας εξερευνητής του Νέου Κόσμου, ακόμα κι ένας κατακτητής ήρωας». Σίγουρα η παθολογία και η κανονικότητα εξαρτώνται από εκείνον που τις βλέπει.

Μια από τις πιο ισχυρές κριτικές που βαρύνουν τη θεωρία της Mahler και των άλλων θεωρητικών των αντικειμενότροπων σχέσεων, σύμφωνα με την Flanagan (1996), είναι ότι πρόκειται για μια θεωρία που δυνητικά ρίχνει την ευθύνη, στη μητέρα. Από τη στιγμή που οι αντιξοότητες της ανάπτυξης συνδέονται τόσο στενά από την ποιότητα της αλληλεπίδρασης μητέρας – παιδιού, υπάρχει ο κίνδυνος να κατηγορηθεί πρωταρχικά η μητέρα για ό,τι πάει στραβά. Αυτό δεν φαίνεται να είναι μέσα στις προθέσεις των θεωρητικών, αλλά με τόσο ξεκάθαρη και έντονη προσοχή στη μητέρα και στο παιδί αναφέρει η Flanagan (1996) κάποιες φορές έχαναν το δάσος για τα δέντρα. Και βέβαια το δάσος αντιπροσωπεύει άλλες σχέσεις μέσα και έξω από την οικογένεια – τις κοινωνικές, πολιτιστικές, θρησκευτικές και οικονομικές

δυνάμεις καθώς και το εσωτέρο ταμπεραμέντο, τις δυνάμεις και αδυναμίες της προσωπικότητας του ίδιου του μωρού.

Όταν ο Winnicott (στην Flanagan 1996,166), λέει: «there is no such thing as a baby», εννοούσε ότι δεν υφίσταται το μωρό χωρίς μια μητέρα. Η Flanagan (1996) αντιλέγει «δεν υπάρχει μωρό χωρίς μια μητέρα, και/ή πατέρα, αδέρφια, παππούδες, εκτεταμένη οικογένεια και εντέλει γειτονιά, σχολείο, θρησκευτικές και πολιτιστικές συνδέσεις. Επίσης, δεν υφίσταται μωρό το οποίο αναπτύσσεται χωρίς να έχει σε βάθος επηρεαστεί από την επικρατούσα πραγματικότητα και τις στάσεις απέναντι στο γένος, τη ράτσα, την εθνικότητα και την κοινωνική του τάξη. Ένα μωρό, πάντοτε αναπτύσσεται μέσα σε μια συγκεκριμένη χώρα, εντός του πολιτικού της συστήματος και οι αξίες αυτού του συστήματος έχουν βαθύτατο αντίκτυπο στην ανάπτυξή του».

Είναι σημαντικό να θυμηθούμε, λέει η Flanagan (1996), ότι ακόμα και στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου αναπτύχθηκε η θεωρία της Mahler ένα πολύ μικρό ποσοστό του πληθυσμού (21%) ζει σε συνθήκες παραδοσιακής πυρηνικής οικογένειας με βιολογική μητέρα και πατέρα και 2 ½ παιδιά (Υπουργείο Εμπορίου Ηνωμένων Πολιτειών, 1996). Ο υπόλοιπος πληθυσμός ζει μέσα σε άλλες συνθήκες οικογενειακής σύνθεσης και συνεπώς η πλειοψηφία των παιδιών μεγαλώνει με θετούς γονείς, μέσα σε μονογονεϊκή οικογένεια, ακόμα και από ομοφυλόφιλα ζευγάρια γονιών με πολλαπλούς τρόπους οικογενειακών διακανονισμών, σε ανάδοχες οικογένειες και σε ιδρύματα. Το σύστημα αυτό δεν ανταποκρίνεται στη δυτικοίροπη οικογένεια πάνω στην οποία βασίζεται η θεωρία της Mahler. Συνακόλουθα σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία, μόνο ένα 10% όλων των μητέρων δεν εργάζεται έξω από το σπίτι και μπορεί να αναθρέψει τα παιδιά του, εξ' ολοκλήρου. Αν σ' αυτό το 10% προσθέσουμε το 3% των παιδιών με νταντάδες και το μικροσκοπικό αριθμό των πατεράδων που ασχολούνται αποκλειστικά με την ανατροφή των παιδιών απομένει ένα 87% των παιδιών στις Ηνωμένες Πολιτείες που αναθρέφονται από πολλά πρόσωπα αντί για το πρωταρχικό πρόσωπο. Ένας άλλος περιορισμός της Mahler είναι ότι δεν ανταποκρίνεται στο πλήθος των πολιτισμών που κατοικούν σήμερα τη γη ή ακόμα πιο στενά τα μεγάλα αστικά κέντρα της δύσης.

Παρά τις κριτικές η θεωρία της Mahler εξακολουθεί να αντέχει στο χρόνο κυρίως γιατί παρείχε τις βασικές ιδέες για τη κατανόηση της ψυχολογικής ανάπτυξης. Η πρώτη και βασική ιδέα της θεωρίας της, είναι η πρωταρχική, απόλυτη ανάγκη των ανθρώπινων όντων για προσκόλληση. Η δεύτερη βασική ιδέα, είναι ότι ο εσωτέρος κόσμος του παιδιού διαμορφώνεται από εσωτερικές αναπαραστάσεις των άλλων. Η τρίτη ιδέα, είναι ότι τα ανθρώπινα όντα έχουν ανάγκη τόσο το να είναι μόνα, όσο και με άλλους, και ότι η πάλη για ισορροπία αυτών των φαινομενικά αντιφατικών αναγκών διαρκεί σε όλη τη διάρκεια του κύκλου της ζωής. Τέταρτη ιδέα, είναι το γιατί χρειαζόμαστε τους άλλους, πώς τους εσωτερικεύουμε και πώς ταυτιζόμαστε μαζί τους εσωτερικά.

2Δ6. BLOSS, ΑΠΟΧΩΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΞΑΤΟΜΙΚΕΥΣΗ

Ο Bloss (1962, στον Τσιάντη, 1998,20-21), έχει περιγράψει την εφηβεία σαν τη «δεύτερη περίοδο της ατομικοποίησης». Η πρώτη περίοδος σύμφωνα με τη θεωρία της Mahler (1975), έχει τελειώσει προς το τέλος του τρίτου χρόνου. Σύμφωνα με τις απόψεις του Bloss (1962) και οι δύο περίοδοι έχουν αρκετά κοινά μεταξύ τους. Υπάρχουν έντονες ψυχολογικές αλλαγές, οι οποίες βοηθούν το αναπτυσσόμενο άτομο να προσαρμόζεται στις διαδικασίες της ωρίμανσης. Η άλλη ομοιότητα είναι ότι το βρέφος μετασχηματίζεται στο σαφώς πιο ανεξάρτητο τρίχρονο παιδί, ενώ ο έφηβος μετασχηματίζεται σε ανεξάρτητο ενήλικα.

Ο Τσιάντης (1998,20-21), αναφέρει ότι σύμφωνα με το Bloss η διεργασία της ανεξαρτητοποίησης του εφήβου και της αναζήτησης νέων αντικειμένων αγάτης έξω απ' την οικογένεια, έχει ως συνέπεια τη χαλάρωση των συναισθηματικών δεσμών και τη μείωση της συναισθηματικής εξάρτησης από τους γονείς, οι οποίοι μέχρι τώρα αποτελούν την κύρια πηγή της συναισθηματικής τροφής του εφήβου. Στην πρώιμη όμως παιδική ηλικία συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. Το μικρό παιδί, στην προσπάθειά του να γίνει πιο ανεξάρτητο και ξεχωριστό από τη μητέρα, την εσωτερικεύει. Αυτό του επιτρέπει να γίνει πιο ανεξάρτητο, ενώ διατηρεί την αναπαράσταση της μητέρας στον εσωτερικό του κόσμο. Στην εφηβεία, το άτομο πρέπει να αποδευσμευτεί από την εσωτερικευμένη εικόνα της μητέρας, προσπαθώντας να γίνει πιο ανεξάρτητο και αναζητώντας νέα αντικείμενα αγάτης.

Ο Blos (1967, στην Παύλου, αδημοσίευτη πτυχιακή εργασία, 2000, 23-24), προσαρμόζοντας της θεωρία της Mahler (1975), για την εξατομίκευση στην εφηβική ηλικία επικεντρώνεται σε τέσσερα κύρια σημεία (λειτουργίες) του ψυχολογικού αποχωρισμού γονέων και εφήβων.

Οι προσπάθειες του βρέφους να δρα ανεξάρτητα αντανakλάται στην εποχή της εφηβείας, ως την προσωπική ικανότητα ενός εφήβου να διευθύνει και να καθοδηγεί τις πρακτικές και προσωπικές σχέσεις χωρίς τη βοήθεια των γονέων του. Αυτή τη λειτουργία ο Blos (1979), την ονομάζει **λειτουργική ανεξαρτησία (functional independence)**.

Η διαφοροποίηση του βρέφους μεταξύ των νοητικών παραστάσεων του εαυτού και του άλλου μπορεί να αντανakλάται στην εφηβεία κατά τον Blos (1979), στην διαφοροποίηση των στάσεων, αξιών και πιστεύω μεταξύ των εφήβων και των γονέων. Έτσι η λειτουργία της **στάσης ανεξαρτησίας (attitudinal independence)** ορίζεται ως η εικόνα του εαυτού να είναι μοναδική και ξεχωριστή από αυτή των γονέων και έχοντας τις δικές τους αξίες, στάσεις και πιστεύω.

Η συναισθηματική ανεξαρτησία του βρέφους από την μητέρα είναι μια περίπλοκη κυριαρχία που μπορεί να αντανakλά θετικά συναισθήματα σύνδεσης αλλά και αρνητικά συναισθήματα προερχόμενα από διαφωνία. Γι' αυτό το λόγο η κυριαρχία αυτή χωρίζεται σε δύο

κατηγορίες που ονομάζονται **συναισθηματική ανεξαρτησία** (emotional independence) και **συγκρουόμενη ανεξαρτησία** (conflictual independence).

Στην εφηβεία η συναισθηματική ανεξαρτησία (emotional independence) παρουσιάζεται ως η ελευθερία από την υπερβολική ανάγκη για αποδοχή, σύνδεση και συναισθηματική υποστήριξη σε σχέση με τους γονείς.

Η συγκρουόμενη ανεξαρτησία (conflictual independence) παρουσιάζεται ως μια κατάσταση που προκαλεί στους εφήβους συγκρουόμενα συναισθήματα. Από την μια πλευρά νιώθουν πίκρα, θυμό και δυσαρέσκεια για τους γονείς τους, όταν αυτοί δεν είναι βοηθητικοί στην διαδικασία του ψυχολογικού αποχωρισμού, ενώ από την άλλη πλευρά νιώθουν ενοχές και αγωνία που αποχωρίζονται από αυτούς.

Κατά τον Τσιάντη (1998,21), η ανεξαρτητοποίηση και το κόψιμο των συναισθηματικών βρεφικών δεσμών είναι το κλειδί των διεργασιών της εφηβείας. Μια άλλη σημαντική διεργασία είναι η παλινδρόμηση, που χαρακτηρίζεται από την εμφάνιση παλαιότερων σχημάτων συμπεριφοράς. Ο Blos (1967), υποστηρίζει ότι ο έφηβος πρέπει να έρθει σε επαφή με τα πάθη της βρεφικής και πρώιμης ηλικίας, για να καταστεί δυνατό να εγκαταλειφθούν οι αρχικές επενδύσεις. Φαίνεται πως ο έφηβος προτού να κάνει ένα άλμα προς τα εμπρός πρέπει να παλινδρομήσει. Η αμφιθυμία που έχει ο έφηβος είναι επίσης ένα άλλο χαρακτηριστικό που υποδηλώνει την παρουσία, στη διάρκεια της εφηβείας, χαρακτηριστικών από προηγούμενα στάδια της ανάπτυξης. Αυτή μπορεί να εκφραστεί με τη συναισθηματική αστάθεια στις σχέσεις, την παρατηρούμενη αντίθεση στο τι σκέπτεται και τι αισθάνεται και τις παράλογες και παράδοξες αλλαγές στη συμπεριφορά. Οι καταστάσεις αυτές μπορεί ν' αντανakλούν διακυμάνσεις μεταξύ αγάπης και μίσους, παραδοχής και απόρριψης, την παρουσία προσωπικής συμμετοχής ή όχι. Τα παραπάνω χαρακτηρίζουν τις σχέσεις των προηγούμενων σταδίων της ανάπτυξης που έρχονται στην επιφάνεια για μια φορά ακόμα στην εφηβεία. Αυτές οι διακυμάνσεις στα συναισθήματα και τη συμπεριφορά του εφήβου, είναι ενδεικτικές της στάσης του στις διαδικασίες της ανάπτυξης. Συχνά όμως προκαλούν σύγχυση σε γονείς, εκπαιδευτικούς και την κοινωνία και πολλές φορές αυτή η συμπεριφορά παρεξηγείται.

Κατά τον Τσιάντη (1998,23), ο Blos υποστηρίζει ότι η προσπάθεια του εφήβου για αυτονομία και ανεξαρτησία συνεπάγεται απειλή στην ισορροπία που είχε η οικογένεια μέχρι την περίοδο αυτή που αρχίζουν οι διαδικασίες της ατομικοποίησης του εφήβου. Η ισορροπία αυτή πολύ συχνά εξαρτάται από το βαθμό της εξάρτησης των παιδιών από τους γονείς τους και αντίστροφα (σημείο επαφής της θεωρίας του Blos και της Johnson). Η απειλή της ισορροπίας στην οικογένεια προκαλεί μια κρίση και οι γονείς μπορεί ν' αντιδράσουν στην κρίση ασκώντας μεγαλύτερο έλεγχο στον έφηβο, για να ενισχύσουν την εγκαθίδρυση μιας μεγαλύτερης εξάρτησης. Η εξάρτηση μπορεί να ενισχύεται από τον ίδιο τον έφηβο, ο οποίος ασυνείδητα πιθανόν να το επιθυμεί, ενώ παράλληλα διαμαρτύρεται έντονα για ν' αποκτήσει την ανεξαρτησία του. Η αντίδραση των γονιών, μέσα από την οποία εφαρμόζονται κατασταλτικά

μέτρα και ασκείται έλεγχος, μπορεί να αναγκάσει τον έφηβο να αντιδράσει με διάφορους τρόπους. Π.χ., με απομάκρυνση και αποξένωση από την οικογένεια, με την αναζήτηση ψευδών λύσεων και πρόσκαιρων διεγέρσεων με το σεξ, με τις ουσίες, με αντικοινωνική συμπεριφορά. (σημείο επαφής της θεωρίας του Blos με τις θεωρίες της αυτοεκτίμησης). Αντίθετα, ο έφηβος μπορεί να τρομάξει και να μείνει παλινδρομημένος και προσκολλημένος στους γονείς του. Υπάρχει και μια άλλη γονεϊκή αντίδραση και αυτή είναι του τύπου «δε μας χρειάζεσαι πλέον, μπορείς να τα καταφέρεις μόνος σου». Αυτή η αντίδραση μπορεί να δημιουργήσει στον έφηβο μια ψευδή ωριμότητα, που βασίζεται σε ταυτίσεις με τον ώριμο και κομφορμιστή γονιό, και να τον απομακρύνει από τις διαδικασίες της σταδιακής ωρίμανσης μέσα από τις οποίες ανακαλύπτει τι ο ίδιος αναζητά.

Σε άλλες, πάλι, περιπτώσεις αυτή η πρόωρη απομάκρυνση από το γονιό μπορεί να δημιουργήσει στον έφηβο την αίσθηση ότι είναι μόνος, πολύ μικρός και απελπισμένος, ώστε να μπορέσει ν' ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του κόσμου των μεγάλων. Έτσι παραμένει άβουλος και αναποφάσιτος, ενώ παράλληλα διαρκώς αναζητά στηρίγματα.

Κατά τον Τσιάντη (1998,25), σημαντική είναι η αναφορά του Blos (1962) για τη διαταραχή της ισορροπίας στις σχέσεις της οικογένειας, που μπορεί να προκύψει από το γεγονός ότι η κρίση της εφηβείας συμπίπτει με την κρίση της μέσης ηλικίας, η οποία χαρακτηρίζεται από την αίσθηση ότι ο χρόνος που έχουμε στη διάθεσή μας είναι λίγος (Blos, 1962, Rosen, 1981). Συνεπώς, ο μεσήλικας γονιός μπορεί να βλέπει με ευχαρίστηση αλλά και φθόνο την άνθηση του γιου ή της κόρης, με αποτέλεσμα ο ίδιος να αισθάνεται και να φέρεται αντιφατικά στον έφηβο: να χαιρείται για την ανάπτυξη και το μεγάλωμά του/της, ενώ παράλληλα, κάνοντας ο ίδιος τους απολογισμούς του για τη δική του ζωή, να βλέπει με πόνο πράγματα που ο ίδιος αν δεν είχε, ενώ τα έχουν τα παιδιά του αναγνωρίζοντας παράλληλα ότι ούτε θα τα έχει. Ο φθόνος που συνεγείρεται τότε μπορεί να είναι έντονος, με αποτέλεσμα η συμπεριφορά του προς τον έφηβο γιο του ή κόρη του να είναι αλλοπρόσαλλη και αντιφατική. Παρατηρούνται διαφορετικού τύπου αντιδράσεις μεταξύ πατέρων-μητέρων, αντίστοιχα με τους γιους ή τις κόρες τους. Οι προηγούμενες εμπειρίες ζωής των γονιών και των παιδιών και ο τρόπος με τον οποίο τα παιδιά και οι γονείς είχαν επεξεργαστεί τις οιδιποδειακές και προοιδιποδειακές φάσεις της ανάπτυξης χρωματίζουν ανάλογα τη συμπεριφορά των γονιών και των παιδιών.

Πιο συγκεκριμένα, ο έφηβος οφείλει να επαναδιεργαστεί τις συγκρούσεις τις οιδιποδειακής φάσης της ανάπτυξης κατά την εφηβεία (Blos, 1962). Το ίδιο όμως, μπορεί να συμβεί και στους μεσήλικες γονείς, ιδίως όταν οι συγκρούσεις της περιόδου αυτής δεν είχαν επαρκώς επιλυθεί στη δική τους εφηβεία. Οι αφορμές μπορεί να είναι οι εξής: η απομάκρυνση από τη (το) σύντροφο, το γεγονός ότι η σεξουαλικότητα του γονιού συνεγείρεται από τη σεξουαλικότητα του εφήβου, που φέρνει στην επιφάνεια αιμομεικτικό άγχος, η υποκειμενική αίσθηση της βραχυτύτητας του χρόνου που απομένει, η πίεση για να δράσει κανείς και να

ρискάρει προτού να είναι πολύ αργά, καθώς και η αναβίωση της οιδιποδειακής σύγκρουσης, όπως εκφράζεται από τη ζήλια των πατέρων για τις κόρες και των μητέρων για τους γιους. Επιπλέον η κατάσταση αυτή δημιουργεί ανταγωνισμούς και προβλήματα γύρω από το ποιος έχει τον έλεγχο, με συνέπεια να προκαλείται σύγχυση ρόλων. Ποιος είναι ο αρχηγός, ποιος είναι ο έφηβος, ποιος είναι ο ενήλικας στην οικογένεια;

Από τη θεωρία του Blos (1962,28), από αυτά που αναφέρθηκαν μέχρι τώρα, φαίνεται η δυναμική αλληλεπίδραση στη σχέση εφήβου-γονιού και οι διεργασίες που κινητοποιούνται στην εφηβεία και πυροδοτούν μια σειρά από αντιδράσεις στους γονείς, οι οποίες επανατροφοδοτούν τη σχέση με τον έφηβο ή διαταράσσουν τη δυναμική και την ισορροπία της οικογένειας. Είναι γεγονός ότι πολλοί γονείς το θεωρούν δύσκολο να επιτρέψουν στις κόρες τους και στους γιους τους να μεγαλώσουν και να γίνουν ενήλικες και αυτό είναι, ως ένα σημείο, κατανοητό.

Στην ουσία αρνούνται να δεχτούν ότι τα παιδιά τους έχουν μεγαλώσει, γεγονός που έμμεσα θέτει το ζήτημα του περάσματος του χρόνου και για τους ίδιους. Το πρόβλημα είναι ότι οι γονείς συχνά δεν αποδέχονται ότι είναι και η δική τους συμμετοχή που δυσκολεύει τα πράγματα και όχι μόνο ο έφηβος.

Γνωρίζουμε, επίσης, ότι υπάρχουν γονείς που έχουν συνηθίσει να εννοούν την παρουσία των παιδιών τους σαν ένα μέσο για ν' αποφύγουν τις δικές τους δυσκολίες. Η επιθυμία του γιου ή της κόρης τους να ενηλικιωθούν μπορεί να προκαλέσει έντονα συναισθήματα άγχους στους γονείς, γιατί τότε το πιο σημαντικό κομμάτι της ζωής τους, το να κρατούν δηλαδή τα παιδιά τους εξαρτημένα από αυτούς, παύει να υφίσταται. Επιπλέον η απομάκρυνση και η ενηλικίωση του εφήβου, γιου ή κόρης, τους φέρνει πιο κοντά στη μοναξιά και στα δικά τους άγχη, που μέχρι τώρα συγκαλύπτονταν.

Είναι σημαντικός ο ρόλος του γονιού στην περίοδο της εφηβείας, επειδή με την παρουσία του δίνει τη δυνατότητα στον έφηβο να στηριχτεί επάνω του και ν' ανακαλύψει τον εαυτό του με την αμφισβήτηση, την κριτική και τη μεγάλη του ανάγκη να ζήσει νέες εμπειρίες και να δημιουργήσει, καθώς και με την επαναστατική του διάθεση. Ο Winnicott (1969), αναφέρει ότι στην ασυνείδητη φαντασίωση το μέγλωμα του εφήβου συμβολίζει μια επιθετική πράξη, γιατί σημαίνει ότι παίρνει τη θέση του γονιού, οπότε το παιδί έχει πλέον τη φυσική ανάπτυξη του ενήλικα. Επομένως έχει μεγάλη σημασία η παρουσία του γονιού να είναι υπεύθυνη σε όλη την περίοδο της ανάπτυξης του παιδιού, καθώς και στην περίοδο της εφηβείας. Ο γονιός ικανοποιείται βλέποντας ότι το παιδί του προσδοκά από αυτόν ένα βαθμό σταθερότητας και αξιοπιστίας και απαντά σε αυτό με το να είναι παρών, σταθερός και αξιόπιστος. Αυτό είναι δυνατό να γίνει όταν μπορεί να αντιλαμβάνεται τις ανάγκες του εφήβου και να ταυτίζεται μαζί του. Επίσης η ικανότητα του γονιού να ταυτίζεται με τον έφηβο εξαρτάται από τις προηγούμενες εμπειρίες της ζωής του και από το πόσο η προσωπικότητά του είχε μια αρκετά

ικανοποιητική ανάπτυξη, αντίστοιχη με τις ανάγκες του, όταν αυτός, ο γονιός, ήταν στην ίδια ηλικία που είναι τώρα το παιδί του.

Γνωρίζουμε ότι, αν ο γονιός είναι σε θέση να έχει αυτή την ενσυναισθησιακή ικανότητα για τις ανάγκες του εφήβου και δεν εμπλέκεται σε αντιζηλίες και συγκρούσεις με τον έφηβο, τότε μπορεί πραγματικά να δημιουργήσει την κατάλληλη ατμόσφαιρα μέσα από την οποία ο έφηβος αισθάνεται ασφαλής, μπορεί να νιώσει ως έφηβος στην περίοδο της εφηβείας του, μπορεί να πολεμήσει και να βρει απαντήσεις αναφορικά με τα άγχη που απορρέουν από τις διαδικασίες της ενηλικίωσης. Τότε οι διαδικασίες της ενηλικίωσης είναι μια πορεία δημιουργική, γεμάτη προκλήσεις και εμπειρίες – και για τον έφηβο και για τους γονείς του. Οι γονείς δέχονται και διευκολύνουν τη βαθμιαία απομάκρυνση του παιδιού τους από την οικογένεια, ενισχύοντας τις διαδικασίες της φυσιολογικής ανάπτυξης, ενώ οι ίδιοι προσαρμόζονται στη νέα πραγματικότητα. Στρέφονται περισσότερο ο ένας στον άλλο για την κάλυψη των αναγκών τους, ανακαλύπτουν νέες πλευρές στη σχέση τους, ενώ παράλληλα νέες ισορροπίες δημιουργούνται στην οικογένεια.

Η **προσαρμοστικότητα** (flexibility) στην αντιμετώπιση νέων καταστάσεων και κρίσεων, η συντροφικότητα και η ψυχολογική οικειότητα, το μοίρασμα των συναισθημάτων και η ετοιμότητα ανταπόκρισης στις ανάγκες μεταξύ των μελών της οικογένειας είναι ορισμένοι από τους βασικούς παράγοντες που υποβοηθούν στη μετάβαση των παιδιών από την εφηβεία στην ενήλικη ζωή.

2Δ7. STERN

Ο Stern (1985, Nathanson, 1992, 222), έχει παρουσιάσει πλήθος αποδείξεων για να ανατρέψει αυτή την εξαιρετικά γοητευτική και ανθεκτική θεωρία, η οποία βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στην κατανόηση του ενηλικού. Αισθήματα συγκώνευσης εξαιτίας της εμπύθισης στην ύπαρξη του αγαπημένου μας προσώπου, αποτελούν τόσο δυναμικά μέρος της ενήλικης ζωής, ώστε αρκετοί συμπεραίνουν ότι η συγκώνευση (fusion) είναι ένα φυσικό φαινόμενο.

Βέβαια, ο Stern (1985) όπως αναφέρει η Johnson (1998,42), τονίζει περισσότερο την ικανότητα για σχέση, παρά την αυθύπαρκτη ατομικότητα, της θεωρίας της Mahler.

Ο Stern (1985, Nathanson, 1992, 222), υποστηρίζει, ότι βρέφος και τροφός, ξεκινώντας από τα πρώτα λεπτά της σχέσης τους, επικοινωνούν μέσω διόδων εξωτερικών εκδηλώσεων του συστήματος συναισθημάτων. Όλα ξεκινούν από τη μη σκόπιμη εκδήλωση του βρέφους των εγγενών συναισθημάτων του, στην οποία ο τροφός απαντά με ενσυναίσθηση. Σύντομα το παιδί μαθαίνει να χρησιμοποιεί τόσο την σκόπιμη εκδήλωση κινήσεων και ήχων που έχουν σχέση αιτίας-αιτιατού με τις επιρροές του, στην οποία ο τροφός επίσης απαντά. Επίσης, μαθαίνει μια αναπτυσσόμενη ταξινόμηση από είδη επικοινωνίας, με ρίζες στο συναισθηματικό σύστημα, που ωστόσο, δεν προορίζονται να διαβιβάσουν πληροφορίες για τη συναισθηματική κατάσταση του παιδιού.

Σύμφωνα με τον Nathanson (1992), αυτό το σύστημα επικοινωνίας δεν εμπεριέχει το βρέφος ως παθητικό ή απολύτως εξαρτώμενο και οπωσδήποτε δεν είναι ένα σύστημα μέσα στο οποίο το μωρό είναι ανίκανο να δηλώσει είτε την κατάστασή του σαν ένα ξεχωριστό πρόσωπο, είτε την απόλυτή του ανεξαρτησία. Ο Stern (1985), σημειώνει «στη διάρκεια της περιόδου μεταξύ 3 και 5 μηνών οι μητέρες δίνουν στα βρέφη τον έλεγχο – ή μάλλον τα βρέφη αναλαμβάνουν τον έλεγχο – για τις πρωτοβουλίες και τις αποφάσεις της συμμετοχής σε απευθείας οπτική επαφή στις κοινωνικές δραστηριότητες.

Πρέπει να υπενθυμίσουμε, ότι στη διάρκεια αυτής της περιόδου της ζωής το μωρό δεν περπατά και έχει μικρό έλεγχο σε κινήσεις πλευρίωσης και στο συντονισμό ματιού-χεριού. Ωστόσο, το οπτικο-κινητικό σύστημα, είναι αρτίως ώριμο, ώστε στην συμπεριφορά «των βλεμμάτων» το βρέφος είναι ένας εξαιρετικά αλληλεπιδρών συνεργός.

Όταν παρατηρούμε τις οδούς «των βλεμμάτων» μητέρας και βρέφους στη διάρκεια αυτής της περιόδου, στην ουσία παρατηρούμε δύο άτομα με σχεδόν ίση ικανότητα και έλεγχο πάνω στην ίδια κοινωνική συμπεριφορά» (1985, 21).

Παράλληλα, όπως ο Stern (1985) τονίζει, οι πρώτοι δύο μήνες μετά τη γέννηση καταλαμβάνονται από το καθήκον του βρέφους για προσαρμογή στην εξωμήτριο ζωή. Χωρίς αμφιβολία, δεν θα μπορούσε να επιβιώσει αν δεν ήταν προστατευόμενο από συγκεκριμένες προεγγραφές που οργανώνουν τη συμπεριφορά του σε κάποιο βαθμό.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα, κατά Nathanson (1992, 205-206), η πείνα και τα επακόλουθα που συνδέονται με το φαγητό. Το νεογέννητο δεν είναι ικανό να αποφασίσει ότι

πεινάει. Όταν το επίπεδο της γλυκόζης πέσει στο αίμα του σε επικίνδυνο βαθμό, η πείνα δίνει το έναυσμα για να ξεκινήσει μια αλληλουχία γεγονότων που εξισορροπούν όταν το μικρό λάβει τροφή.

Βέβαια, κάποια μέρη του συγκεκριμένου συστήματος είναι σταθερά: η πείνα εμφανίζεται με κανονικότητα· η πείνα εμπλουτισμένη με συναίσθημα κάνει τον τροφό να εμφανιστεί· η παρουσία του τροφού σημαίνει ότι η τροφή θα εμφανιστεί· η τροφή αφανίζει την πείνα· ο συνδυασμός της τροφής και του τροφού επίσης αποκλείει αρνητικά συναισθήματα και δίνει έναυσμα για θετικά. Εφόσον η αίσθηση του εαυτού μας επικεντρώνεται στην ιδέα των σταθερών αξιών, κάθε φορά που βρίσκουμε μια σταθερή εμπειρία θα έπρεπε να αξιολογείται για τη συμβολή της στον εαυτό. Ο Stern (1985, 71) τονίζει: «η αίσθηση του εαυτού δεν είναι ένα γνωστικό κατασκεύασμα. Είναι μια εμπειρική σύνθεση». Ο Stern (1985, στη Johnson, 1998, 42-43) υποστηρίζει, ότι η πρωταρχική και κεντρική αίσθηση του εαυτού αναδύεται ως αποτέλεσμα της σχέσης με το «αυτορυθμιζόμενο άλλο πρόσωπο» σε μια ομαλή, μη παθολογική διαδικασία. Από την αρχή της γέννησής του το βρέφος χρησιμοποιεί την κοινωνική αλληλεπίδραση για να δημιουργήσει και να διατηρήσει μια νοητική αναπαράσταση του προσώπου που το φροντίζει και αυτή την κρατά ακόμα κι όταν αυτό το πρόσωπο απουσιάζει.

Στα αρχικά στάδια ανάπτυξης, τα συγκινησιακά σήματα, όπως οι ιδιαίτερες εκφράσεις του προσώπου, οι γκριμάτσες, τα χαμόγελα, οι συνοφρυώσεις, οι αναστεναγμοί, από το «αυτορυθμιζόμενο άλλο πρόσωπο» (μητέρα) είναι ιδιαίτερα κρίσιμα στοιχεία για την ποιότητα των αρμονικών σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα στο βρέφος και στον «αυτορυθμιζόμενο άλλο» (μητέρα).

Το βρέφος χρησιμοποιεί τα συγκινησιακά σήματα του «αυτορυθμιζόμενου άλλου» (μητέρα/τροφού) για τη διάκριση της αποδεκτής από τη μη αποδεκτή συμπεριφορά. Αυτά τα σήματα στη συνέχεια προσφέρουν τη βάση για να κρίνει το βρέφος τον εαυτό του ως κάτι που έχει αξία. Οι ερμηνείες του παιδιού για τα συγκινησιακά σήματα της τροφού/μητέρας καθορίζουν, επίσης, το ηθικό πλαίσιο το οποίο αναπτύσσει ο άνθρωπος και διατηρεί αμετάβλητο σε όλη του τη ζωή. Ο Stern προσδιορίζει τέσσερις φάσεις ή τομείς ανάπτυξης οι οποίοι αντιστοιχούν σε τέσσερις διαφορετικές αισθήσεις του αναπτυσσόμενου «εαυτού»: *ο αναδυόμενος εαυτός* (0-2 μηνών), *ο πυρήνας εαυτός* (2-7 μηνών), *ο υποκειμενικός εαυτός* (7-15 μηνών), και *ο λεκτικός εαυτός* (μετά τους 15 μήνες). Αυτοί οι τομείς δεν αλλάζουν θεμελιακά καθώς ο άνθρωπος ωριμάζει με την ενηλικίωση, αλλά γίνονται ακόμη πιο περίπλοκοι και πολυσύνθετοι. Επειδή η αρχική περίοδος ανάπτυξης πολλών ψυχολογικών και νευρολογικών διεργασιών είναι η πιο ευαίσθητη, οι εμπειρίες που έχουν τη ρίζα τους σε αυτή την πρώιμη φάση ανάπτυξης του ανθρώπου δύσκολα αναστρέφονται. Τα ακόλουθα στοιχεία αποτελούν μια σύντομη περιγραφή των τομέων αυτών (Stern, 1985, 37-182, στη Johnson, 1998,43).

1. Η αίσθηση του αναδυόμενου εαυτού (0-2 μηνών)

Από την ώρα της γέννησής τους τα βρέφη βιώνουν όλα όσα συμβαίνουν στα ίδια προσωπικά αλλά και στο περιβάλλον τους. Και τα πιο μικρά βρέφη αντιλαμβάνονται άριστα την πραγματικότητα: οι αντιδράσεις τους δεν χαρακτηρίζονται από παραμορφώσεις στην αντίληψη της πραγματικότητας. Η εμπειρία του βρέφους αυτή την περίοδο είναι πιο βασική, ανεπιτήδευτη και σφαιρική απ' ό,τι σε μεταγενέστερα στάδια. Η αμυντική συμπεριφορά δεν έχει ακόμη αναπτυχθεί σε αυτή τη φάση. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, η αλληλεπίδραση ανάμεσα στο βρέφος και στη σχεδόν «πανταχού παρούσα» τροφό/μητέρα ρυθμίζει την προσοχή του βρέφους, την περιέργεια και τη γνωστική του επαφή με το περιβάλλον.

Η ποιότητα των αντιδράσεων της τροφού/μητέρας λειτουργεί ως διαμεσολαβητής ανάμεσα στο βρέφος και στο περιβάλλον του, επηρεάζοντας την αίσθηση θαυμασμού και επιθυμίας του βρέφους για εξερεύνηση του κόσμου. Στην παρούσα έρευνα παρατηρείται, ότι οι αντιδράσεις σ' αυτό το στάδιο παρουσιάζουν μια ομοιότητα με τη συμπεριφορά που αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της προκατάληψης: οι αντιδράσεις γενικεύονται και χαρακτηρίζονται από τη χρήση στερεοτύπων (ένα είδος γενικευμένης αντίδρασης που είναι ένας φειδωλός τρόπος να αντιμετωπίσει κανείς το άγνωστο). Για παράδειγμα, το βρέφος αντιλαμβάνεται τους άλλους και τη συμπεριφορά τους είτε ως θετική και ενισχυτική είτε ως αρνητική και εντελώς κενή από οποιαδήποτε χροιά. Αυτή η πολικότητα, που συνδέεται με φόβο και άγχος, ανακουφίζεται μέσω της χρήσης στερεοτύπων (στη Johnson, 1998,43).

2. Η αίσθηση του πυρήνα εαυτού (2-7 μηνών)

Σε αυτή τη φάση σχηματίζονται νοητικές δομές στη μνήμη του βρέφους, οι οποίες σχετίζονται με την τροφό/μητέρα και παράλληλα αποτελούν την ουσία του πυρήνα του Εαυτού. Στην παρούσα μελέτη υποστηρίζεται ότι εάν η μητέρα εκλαμβάνεται από το βρέφος ως ένας άνθρωπος ο οποίος αποδέχεται τους άλλους και είναι ευέλικτη, αυτές οι ίδιες ιδιότητες θα εσωτερικευτούν ως τμήμα του πυρήνα του εαυτού του βρέφους (στη Johnson, 1998,44).

3. Η αίσθηση του υποκειμενικού εαυτού (7-15 μηνών)

Αυτή η φάση χαρακτηρίζεται από την ανάπτυξη μιας διυποκειμενικής ικανότητας για σχέση, γεγονός που καθιστά δυνατή τη στενή ψυχολογική και σωματική σχέση. Η αίσθηση του «καθορισμένου» εαυτού (στους 7-15 μήνες) αναδύεται καθώς το βρέφος επιδιώκει σκόπιμα να μοιρασθεί εμπειρίες για γεγονότα και πράγματα (Trevathan & Hubley, 1978, στη Johnson, 1998,44). Αυτή η συμμετοχή στις εμπειρίες περιλαμβάνει αμοιβαιότητα σε συγκινησιακές καταστάσεις, προθέσεις και ενδιαφέρον.

Το κατά πόσο η ανάγκη αυτή για διυποκειμενικότητα ελαχιστοποιείται ή μεγιστοποιείται προσδιορίζεται από το είδος της κοινωνίας στην οποία αναπτύσσεται το παιδί (Stern, 1985). Σε

γενικές γραμμές, ένα περιβάλλον το οποίο ενθαρρύνει την ομοιογένεια και αποθαρρύνει την ανεκτικότητα ή την εκτίμηση των ατομικών διαφορών δεν προάγει εύκολα την ανάπτυξη της διυποκειμενικότητας. Οι πιο προοδευτικές κοινωνίες δρουν αντίθετα.

Ετσι, υποστηρίζουμε ότι το στάδιο της διυποκειμενικότητας, όπως και εκείνο της πρακτικής εξάσκησης της Mahler, είναι το στάδιο κατά το οποίο η ευαισθησία ενός ανθρώπου απέναντι στο διαφορετικό ενισχύεται από περιβαλλοντικούς παράγοντες: είτε ενθαρρύνεται κανείς να διερευνήσει και να δεχθεί τις διαφορές, είτε μαθαίνει να τις αποφεύγει και να τις φοβάται. Οι συγκινησιακές εμπειρίες ενός παιδιού που εισέρχεται στη διυποκειμενική φάση σημαδεύονται από μια διαδικασία γνωστή ως «συγκινησιακός συντονισμός».

Όταν ο «αυτορυθμιζόμενος άλλος» αισθάνεται άγχος, θυμό ή χαρά, αυτό το συναίσθημα μεταφέρεται στο βρέφος. Το βρέφος μπορεί να μάθει να μεταφέρει άγχος, θυμό ή χαρά ως αποτέλεσμα του συναισθηματικού συντονισμού με τη μητέρα και μέσα από τη μίμηση και την εσωτερίκευση των αισθημάτων που η ίδια μεταφέρει. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι ο συνδυασμός αυτών των εσωτερικών και εξωτερικών διαδικασιών καταλήγει σε άμεσα παρατηρήσιμες και ασυνείδητα επίκτητες προκαταλήψεις, οι οποίες βασίζονται σε εξωτερική μίμηση ή σε πιο διακριτικό εσωτερικό συναισθηματικό συντονισμό.

Επειδή οι συμπεριφορές που ενισχύονται από το συγκινησιακό συντονισμό αποκτιούνται πολύ νωρίς κατά τη διαδικασία της ανάπτυξης, τυχόν αποτυχίες στο συντονισμό είναι δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να θεραπευθούν. Στην έρευνα αυτή υποστηρίζεται ότι η προκατειλημμένη συμπεριφορά που εμφανίζεται ως αποτέλεσμα μίμησης ή αμυντικής ανάγκης χειρισμού του φόβου, και κατά συνέπεια του άγχους, μπορεί να οδηγήσει σε ανελαστικότητα. Τα άτομα με τέτοιου είδους αδυναμίες ενδέχεται να τις αγνοούν και να διστάζουν να τις αναλύσουν (στη Johnson, 1998,44-46).

4. Λεκτική αίσθηση του εαυτού (15 μηνών και άνω)

Στη διάρκεια αυτής της φάσης το βρέφος αναπτύσσει την ικανότητα για «συμβολική σύνδεση» ή «αναβληθείσα μίμηση». Η βάση γι' αυτή την αλλαγή έγκειται στην ικανότητα του βρέφους να αποθηκεύει και να ανακαλεί καταστάσεις, συμπεριφορές και γεγονότα στη μακροπρόθεσμη μνήμη χρησιμοποιώντας εξωτερικές νύξεις. Η ανάπτυξη της «ικανότητας για φαντασία» (Lichtenberg, 1983, 198. Call, 1980. Golinkoff, 1983, στη Johnson, 1998,46) επιτρέπει τώρα στο βρέφος να μιμείται τους άλλους, να μιμείται δηλαδή συμπεριφορές που έχει παρατηρήσει προηγουμένως, και να δημιουργεί νοερά αναπαραστάσεις των πράξεων άλλων ανθρώπων. Υπάρχουν τρεις σημαντικές συνέπειες αυτής της ικανότητας του βρέφους: 1) η ιδιότητα να καθιστά τον εαυτό του αντικείμενο στοχασμού, 2) η ιδιότητα να εμπλέκεται σε συμβολική δράση, όπως π.χ. στο παιχνίδι, 3) η απόκτηση γλωσσικής ικανότητας. Αυτές οι εξελίξεις καθιστούν το βρέφος ικανό να διαπραγματευθεί το νόημα που μοιράζεται με άλλους για την προσωπική γνώση. Αυτές οι πρόσφατα αποκτημένες δεξιότητες καθιστούν τα παιδιά

ικανά να αναπαριστούν τη σύνδεσή τους με το «αυτορυθμιζόμενο άλλο πρόσωπο», μια και η συμπεριφορά των παιδιών βασίζεται σε αυτό που νομίζουν ότι θα έκανε ο «αυτορυθμιζόμενος άλλος» σε μια παρόμοια περίπτωση (Kagan et al., 1978, όπως αναφέρεται στο βιβλίο του Stern, 1985, 164, στη Johnson, 1998,46). Συμπεραίνουμε λοιπόν, ότι οι εξελίξεις σε αυτή τη φάση διευκολύνουν την εμφάνιση προκατειλημμένων στάσεων μέσα από την ταύτιση με το «αυτορυθμιζόμενο πρόσωπο».

Η ανάπτυξη της γλωσσικής ικανότητας είναι ιδιαίτερα σημαντική σε αυτό το στάδιο (Holquist, 1982, στη Johnson, 1998,47). Έτσι καταλήγουμε ότι η γλωσσική συναλλαγή αποτελεί αποφασιστικό παράγοντα στη διαδικασία του αποχωρισμού και στη δημιουργία της αυθύπαρκτης ατομικότητας. Η γλώσσα ενώνει γονέα και παιδί τόσο συμβολικά όσο και νοηματικά. Μέσα από τη γλώσσα τα παιδιά συνειδητοποιούν ότι και άλλοι έχουν βιώσει προσωπικές εμπειρίες παρόμοιες με τις δικές τους. Είναι ένας τρόπος σύνδεσης και αποσύνδεσης με τους ανθρώπους. Αυτή η νέα γλωσσική ικανότητα επιτρέπει στο παιδί να ερμηνεύει τον κόσμο σε αφαιρετικό επίπεδο. Η χρήση της αφάιρησης διευκολύνει την ικανότητά του να γενικεύει πέρα από το άμεσο περιβάλλον του και να αφομοιώνει πληροφορίες από μια ποικιλία πηγών για γεγονότα που δεν έχει ακόμη βιώσει. Επομένως, όταν το παιδί ζήσει παρόμοια γεγονότα, υπάρχει μια προδιάθεση γι' αυτά βασισμένη σε πληροφορίες που του έχουν ήδη μεταβιβαστεί.

Επίσης, η αρχή της συμβολικής σκέψης μέσα από τη γλώσσα φέρνει στην επιφάνεια διάφορα θέματα σχετικά με την κατανόσή μας για την προκατάληψη. Η συμβολική σκέψη δίνει στο άτομο τη δυνατότητα να υπερβαίνει και να αποφεύγει την πραγματικότητα, να κρύβει τα αισθήματά του πίσω από μια μάσκα κοινωνικά αποδεκτής γλώσσας. Μέσα από τη γλώσσα τα παιδιά υιοθετούν έννοιες και στάσεις του άμεσου περιβάλλοντός τους, ακόμη κι όταν αυτό που τους λένε φαίνεται να αντιτίθεται προς τις δικές τους εμπειρίες ή με ό,τι έχουν αντιληφθεί μέσα από το συγκινησιακό συντονισμό. Έτσι, η σύγκυση που δημιουργείται στα παιδιά μπορεί να τα κάνει να δυσπιστούν απέναντι στη δική τους αντιληπτική ικανότητα, ή να αποκρύπτουν τα πραγματικά τους αισθήματα και απλώς να «συμφωνούν με τους άλλους για να τα πηγαίνουν καλά μαζί τους». Όταν συμβαίνει αυτό, αναπτύσσουν ασαφή εικόνα για τον εαυτό τους, για τις αντιλήψεις και τις πεποιθήσεις τους. Αυτοί οι άνθρωποι αισθάνονται την υποχρέωση να προσκολλώνται χωρίς καμία ευελιξία στις κοινωνικές νόρμες. (Gaerther & Dovidio, 1986, στη Johnson, 1998, 46-47).

2Δ8. BOWEN

Ο Bowen, κατά τον Kerr (1988, 228), θεμελίωσε την θεωρία του για την οικογενειακή θεραπεία, τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '50 στην κλινική Menninger, όπου από το 1946 ως το 1954 εκπαιδεύτηκε και δούλεψε με σχιζοφρενείς ασθενείς και διάφορα μέλη των οικογενειών τους (Kerr 1988, Ζαφείρης, Ζαφείρη, Μουζακίτης, 1999,94-95). Στη διάρκεια αυτών των χρόνων άρχισε να ενδιαφέρεται για την ένταση των ψυχικών προσκολλήσεων μεταξύ των ασθενών και των οικογενειών τους. Αυτή η εμπειρία οδήγησε σε μια αρχική υπόθεση εργασίας για τη συμβίωση της μητέρας-παιδιού (Bowen, 1971). Η υπόθεση αυτή ήταν ως εξής: Ο ατελής εαυτός της μητέρας ενσωματώνεται με τον εαυτό του αναπτυσσόμενου εμβρύου και είναι συναισθηματικά ανίκανος να εγκαταλείψει το παιδί στα επόμενα χρόνια. Αυτή η ψυχολογική «συγκώνευση-συνοχή» θεωρήθηκε σαν πρωταρχικό φαινόμενο με σχεδόν βιολογικές αναλογίες.

Αργότερα, οι δύο βασικές ιδέες της θεωρίας του σχετίζονται με την έννοια της «διαφοροποίησης του εαυτού στο συναισθηματικό σύστημα της πατρικής οικογένειας» και η έννοια της οικογενειακής προβολής (Kerr 1988,288. Skowron & Friedlander, 1998,235, Skowron, 2000,229. Tuason & Friedlander 2000,27. Ζαφείρης, Ζαφείρη, Μουζακίτης, 1999). Η πρώτη έννοια αφορά τη δυνατότητα του ανθρώπου να ενεργεί όχι με βάση συναισθηματικές αντιδράσεις, που απορρέουν από έλλειψη περιγεγραμμένου προσωπικού χώρου, από σύγχυση πεποιθήσεων και διάχυση της ατομικής ευθύνης αλλά με βάση συνειδητές επιλογές.

Κατά τη Χαραλαμπίκη (1996, εισαγωγή για την ελληνική έκδοση του Bowen, 1972/1998,11), ο Bowen (1972) λέει, ότι το άτομο που διαφοροποιείται σημαίνει ότι μπορεί να μετακινηθεί απ' τον ανώριμο κόσμο της παρόρμησης και του συναισθήματος στον ώριμο κόσμο της λογικής.

Από πρώτη ματιά, μια τέτοια ιδέα μοιάζει ασύμβατη με τη μεγάλη σημασία που δίνουν οι περισσότερες ψυχοθεραπευτικές σχολές στην αξιοποίηση των συναισθημάτων τόσο στη θεραπευτική διεργασία όσο και στη διαμόρφωση ανοιχτών, λειτουργικών διαπροσωπικών σχέσεων. Μοιάζει λίγο με κηρύγματα βικτωριανών γιαγιάδων και αξιώματα γερμανόφερτης σχολικής αγωγής.

Και μολονότι ο Bowen (1978,33), δεν είναι γνωστός ως θεωρητικός της ανάπτυξης του ατόμου, όπως λέει η Johnson (1998) η θεωρία του για την οικογένεια είναι σχετική με αυτή τη μελέτη επειδή δίνει έμφαση στη σπουδαιότητα της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στις εσωτερικές ψυχολογικές διεργασίες του ανθρώπου και στα παρόντα ή παρελθόντα περιβάλλοντά του· η αλληλεπίδραση αυτή συμβάλλει στη διαμόρφωση της προσωπικότητας και της συμπεριφοράς του. Αυτές οι διεργασίες ξεκινούν από την αρχή της ζωής του ανθρώπου και συνεχίζονται στην ενήλικη ζωή του.

Αυτό, επίσης, μας θυμίζει τη θεωρία της αυτοποίησης των βιολόγων Maturana και Varela (1992, στην Κατάκη, 1995,58), σύμφωνα με την οποία τα κύτταρα για να μπορέσουν να λειτουργήσουν χρειάζεται να εξειδικευτούν, να «αυτοδιαφοροποιηθούν» όπως θα έλεγε και ο Bowen. Σύμφωνα με τον Kerr, (1988,235) μπορούν να διαφοροποιηθούν μόνο όταν είναι οργανωμένα μέσα σε σχέσεις με άλλα κύτταρα, στους ιστούς. Αυτές είναι οι δύο αμφιταλαντευόμενες δυνάμεις της ζωής που όρισε ο Bowen (1971, στον Kerr, 1988,235, στους Ζαφείρης, Ζαφείρη, Μουζακίτης, 1999,95): μια δύναμη προς την ατομικότητα (ή αυτονομία) και μια δύναμη προς τη συνοχή (ή συγκώνευση).

I. ΟΙ ΑΛΛΗΛΕΝΔΕΤΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΟΥ BOWEN

i. Τα τρίγωνα

Ο Bowen (1978, στον Kerr, 1988,245, Ανωύμου, 1972/1998, Skowron & Friedlander, 1998,235, Skowron, 2000,229. Tuason & Friedlander 2000,27. Ζαφείρης, Ζαφείρη, Μουζακίτης, 1999) όπως και η Satir (1988), υποστηρίζουν ότι όταν στη σχέση του γονεϊκού ζευγαριού αυξάνει η ένταση αυτό μπορεί να οδηγήσει σε σύγκρουση και/ή να γίνει αντιληπτό σαν μια εσωτερική δυσφορία από το ένα μέλος της σχέσης. Στην περίπτωση αυτή η αρμονία της σχέσης προσιατεύεται όταν ο ένας από τους δύο συντρόφους απορροφά το πιθανό πρόβλημα της σχέσης. Η διαδικασία λειτουργεί αυτόματα και σε μεγάλο βαθμό δεν γίνεται αντιληπτή από τους δύο συντρόφους, ώστε πολύ συχνά εκείνος που δεν απορροφά το πρόβλημα εκτιλήσεται όταν μαθαίνει ότι ο άλλος είναι δυστυχής.

Σε κάθε περίπτωση, η προβλεπόμενη κίνηση που παρουσιάζεται σε μια τέτοια κατάσταση είναι ότι αυτός που δυσκολεύεται «επιλύει» το δίλημμα της σχέσης κινούμενος προς σχέσεις συγκώνευσης, διάχυσης με ένα τρίτο πρόσωπο. Στις οικογενειακές σχέσεις το πρόσωπο αυτό είναι συνήθως ένα από τα παιδιά.

Εάν η συγκώνευση είναι επιτυχής το άλλο μέλος της αρχικής δυάδας γίνεται ένας ξένος. Ο «ξένος» μπορεί να αισθανθεί είτε ανακούφιση, είτε δυσκολία από αυτήν τη θέση.

Αυτή είναι η περιγραφή της «προβολής μέσα στην οικογένεια».

Κατά τη διαδικασία αυτή, όπως αναφέρει η Johnson (1998,35), κάποιο παιδί ή μέλος της οικογένειας γίνεται ο αποδιοπομπαίος τράγος και δέχεται από τους δικούς του δυσανάλογο ποσό μομφής, θυμού ή ντροπής σε σχέση με άλλα μέλη της οικογένειας. Σε αυτές τις καταστάσεις το συγκεκριμένο πρόσωπο είναι δυνατόν να αναπτύξει έναν ρευστό «**ψευδο-εαυτό**», που μετατοπίζεται και αλλάζει ανάλογα με τις απαιτήσεις και τις προσδοκίες της οικογένειάς του. Με αυτό τον τρόπο το άτομο επιχειρεί να διευκολύνει την οικογένεια, έτσι ώστε να γίνει αποδεκτό από αυτήν, και ταυτόχρονα συμβιβάζεται.

Στο σύστημα των σχέσεων αυτό το προσωπείο διευκόλυνσης αναφέρεται ως «διαπραγματεύσιμο». Έτσι, αυτός ο «ψευδο-εαυτός» μπορεί να δεχθεί ή να απορρίψει οποιαδήποτε ευλογοφανή φιλοσοφία υπό τη συναισθηματική επίδραση της στιγμής,

ανταποκρινόμενος περισσότερο στις προσδοκίες του συστήματος της οικογένειάς του παρά σκεπτόμενος ανεξάρτητα με βάση τις αξίες, τα αισθήματα και την εμπειρία του.

Κατά τον Kerr (1988,242), το κλειδί για την κατανόηση των τριγώνων είναι η αναγνώριση του ότι η συναισθηματικότητα τα καθοδηγεί. Όσο πιο μεγάλος είναι ο προσανατολισμός των ανθρώπων για συγκώνευση, τόσο μεγαλύτερα είναι το πιθανό άγχος και το ενδεχόμενο της δημιουργίας τριγώνων. Ένα πλήθος από θέματα-προβλήματα συνδέονται με τα τρίγωνα άλλα με την κινητήρια δύναμη. Η διαδικασία καθοδηγείται από τη συναισθηματική διαντίδραση των ανθρώπων και το επίπεδο των συναισθημάτων που συνδέεται με το συγκεκριμένο πρόβλημα. Μείωση του άγχους και συναισθηματική διαντίδραση θα μειώσει τη δράση των τριγώνων, αλλά τα βασικά μονοπάτια παραμένουν άθικτα για μελλοντική χρήση.

ii. Συναισθηματική διαδικασία της πυρηνικής οικογένειας.

Κατά τον Kerr (1988,242), τα βασικά στοιχεία στην έννοια της συναισθηματικής διαδικασίας είναι λογικές προεκτάσεις από τη διαπραγμάτευση των τριγώνων. Όταν μια οξεία ή μια χρόνια ένταση βρίσκεται σε ένα γάμο, τα πρόσωπα έχουν τέσσερις προοπτικές για να αντιδράσουν.

α. Μπορεί να απομακρυνθούν ο ένας από τον άλλον.

β. Μπορεί να έρθουν σε ρήξη μεταξύ τους.

γ. Ο ένας από τους δύο μπορεί να συμβιβαστεί ώστε να διατηρήσει την αρμονία της σχέσης.

δ. Το ζευγάρι μπορεί να ενωθεί απέναντι σε μια κοινή ανησυχία ή πρόβλημα, για παράδειγμα ένα παιδί.

Κάθε μια από αυτές τις εκδοχές ή τους μηχανισμούς είναι μια προσπάθεια να διατηρηθεί η ισορροπία μέσα στο άτομο και/ή το οικογενειακό σύστημα, αλλά η ισορροπία της λειτουργικότητας του ενός μπορεί να διασωθεί σε βάρος της λειτουργικότητας του άλλου.

iii. Διαδικασία της προβολής στην οικογένεια

Η έννοια της διαδικασίας της οικογενειακής προβολής έχει περιγραφεί από το Bowen (1978, στον Kerr 1988,245, στον Ανώνυμο, 1972/1998,36), ως εξής:

Είναι ο τρόπος με τον οποίο η μη διαφοροποίηση των γονιών μεταβιβάζεται στα παιδιά τους. Το αποτέλεσμα της μεταβίβασης είναι το γεγονός ότι η ικανότητα για αυτοδιαφοροποίηση στα παιδιά σε γενικές γραμμές βρίσκεται στα ίδια επίπεδα με εκείνη των γονιών τους. Εφόσον η διαδικασία αυτή επιδρά άνισα σε κάθε παιδί, είναι πιθανό κάποια παιδιά να αναπτυχθούν με ελαφρώς μικρότερη ικανότητα για αυτοδιαφοροποίηση από τους γονείς τους, αλλά με την ίδια ικανότητα και βέβαια άλλα με σχετικά μεγαλύτερη επάρκεια να διατηρήσουν αυτοδιαφοροποίηση μέσα σ' ένα συναισθηματικό σύστημα.

Η διαδικασία της προβολής ωστόσο είναι τόσο πολύ μεγάλο κομμάτι της ατμόσφαιρας της οικογένειας που σε μεγάλο μέρος της δεν μπορεί να περιγραφεί. Η μετάδοση της μη διαφοροποίησης από τη μια γενιά στην επόμενη σχετίζεται σε γενικές γραμμές με το τι πιστεύουν οι γονείς και με τι πράττουν. Δεν πρέπει ωστόσο να συγχέουμε το τι πιστεύουν και πράττουν με το τι λένε ότι πιστεύουν και πράττουν. Έτσι η διαδικασία προβολής είναι μια διαδικασία στην οποία τα γονεϊκά συναισθήματα ορίζουν το πώς είναι το παιδί τους. Ένας ορισμός που στην ουσία πολύ λίγο σχετίζεται με την πραγματικότητα του παιδιού, αλλά τελικά αυτό γίνεται η πραγματικότητα του παιδιού.

Μια τέτοια διαδικασία επιτρέπει στους γονείς να ισορροπήσουν τη δική τους λειτουργικότητα και τη σχέση τους σε βάρος του παιδιού. Οι περιοχές που η γονεϊκή εστίαση μπορεί να συμπεριλάβει τη συναισθηματική ευεξία του παιδιού, τη βιολογική του υγεία ή τη συμπεριφορά, ποικίλουν. Η συγκεκριμένη περιοχική εστίασης, συνδέεται με την προσωπική εμπειρία των γονιών από τις οικογένειες καταγωγής τους.

Το σκεπτικό και η συμπεριφορά των γονιών, μπορεί να διαφέρει ριζικά σε σχέση με το ένα παιδί απ' ότι στα υπόλοιπα. Αυτό το «**παιδί εστίασης**», με μια έννοια, απορροφά τη συναισθηματικότητα των γονιών, και στο βαθμό που το παιδί το πράττει, τα άλλα παιδιά είναι προστατευμένα. Οι γονείς ανησυχούν λιγότερο για τα άλλα παιδιά και αντιδρούν μαζί τους πιο ρεαλιστικά. Οι γονείς βλέπουν εκείνο το παιδί για το οποίο ανησυχούν σαν κάποιον που χρειάζεται όλη τους την προσοχή και ανησυχούν εξαιτίας των προβλημάτων και των αναγκών του συγκεκριμένου παιδιού. Τους είναι δύσκολο να δουν ότι το «παιδί εστίασης» καθρεφτίζει την διεργασία που πραγματοποιείται μέσα τους.

Τα χαρακτηριστικά της υπερ-επέμβασης των γονιών σε ένα παιδί ποικίλει από υπερβολικά θετικά ως υπερβολικά αρνητικά ή συγκρουσιακά. Ενδέχεται να μεταβληθεί από θετική σε αρνητική σε κάποιο στάδιο της ανάπτυξης του παιδιού με την εφηβεία να είναι η πιο πιθανή χρονική περίοδος για την μετάβαση. Ανεξάρτητα από το είδος των γονεϊκών αντιδράσεων το παιδί «**προγραμματίζεται**» να προκαλεί αυτού του είδους τις αντιδράσεις τόσο από τους γονείς όσο και από άλλους στο περιβάλλον του και η αντίδραση αυτή καθαυτή είναι πιο σημαντική από το αν είναι θετική ή αρνητική.

iv. Διαφοροποίηση του Εαυτού

Ο Kerr (1998,246) αναφέρει ότι η έννοια της διαφοροποίησης του εαυτού περιγράφεται ως το γεγονός ότι όλα τα άτομα δεν είναι τα ίδια με την έννοια του να διαχειρίζονται την ατομικότητα και τη συγκώνευση στις ζωές τους. Μπορούμε να δούμε την ανθρώπινη ύπαρξη σαν μια συνέχεια που ο Bowen ονομάζει κλίμακα της αυτοδιαφοροποίησης (Kerr, 1988,245, Ανωνύμος, 1972/1998, Skowron & Friedlander, 1998,235, Skowron, 2000,229. Tuason & Friedlander 2000,27. Ζαφείρης, Ζαφείρη, Μουζακίτης, 1999,95, Johnson, 1998,34), με εμβέλεια από τα πιο χαμηλά ως τα υψηλότερα επίπεδα της αυτοδιαφοροποίησης. Τα

υψηλότερα επίπεδα της κλίμακας είναι μάλλον θεωρητικά, με την έννοια του ότι απαιτούν ανθρώπινες ικανότητες που ο άνθρωπος δεν έχει ακόμα κατακτήσει, ενδέχεται όμως εξελισσόμενος να αποκτήσει. Τα άτομα στο πιο χαμηλό άκρο της κλίμακας, είναι προσωπικότητες στις οποίες οι δυνάμεις της συγκώνευσης κυριαρχούν στον τρόπο σκέψης και δράσης. Τα άτομα που τοποθετούνται προς το ανώτερο άκρο της κλίμακας είναι προσωπικότητες στις οποίες οι δυνάμεις της προσωπικότητας και συγκώνευσης πλησιάζουν τη βελτίωση ή μάλλον την ισορροπία, μια ισορροπία που επιτρέπει στο άτομο να είναι ένα καλώς οριζόμενο άτομο προς όφελός του καθώς και ένα αποτελεσματικό μέλος μιας ομάδας.

Τα περισσότερα άτομα μοιάζουν να βρίσκονται κάπου στο μέσο μεταξύ αυτών των δύο άκρων. Τα μέλη μιας οικογένειας που βρίσκονται στο κατώτερο μέρος αυτής της κλίμακας, είναι επιρρεπείς στο να βρίσκονται σε δυσκολία επειδή δεν διαθέτουν δυναμικό κατάλληλο για «το μεγάλο παιχνίδι» για να χρησιμοποιήσουμε μια έκφραση του ποδοσφαίρου. Δεν διαθέτουν τον ψύχραιμο ηγέτη ή ηγέτες που μπορούν να προβάλουν σε κρίσιμες στιγμές και να ορίσουν μια κατεύθυνση βασιζόμενη σε αρχές. Οι οικογένειες των κατώτερων επιπέδων της κλίμακας πλέουν μονίμως σε ένα πέλαγος συναισθηματικότητας. Αλλά τα άτομα και οι οικογένειες σε κάποιο σημείο της κλίμακας, έρχονται αντιμέτωποι με τις ίδιες βασικές δυνάμεις της ζωής και έγκειται σε μια σχετική επιτυχία ή αποτυχία ή διαχείριση αυτών των δυνάμεων που κάνουν τους ανθρώπους να διαφοροποιούνται. Η κλίμακα της διαφοροποίησης τουλάχιστον, όπως τη διαμόρφωσε ο Bowen, δεν είναι ένα εργαλείο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να κατηγοριοποιήσει με ακρίβεια τους ανθρώπους, αναφέρει ο Kerr (1998,247). Μια από τις αιτίες για τις οποίες είναι τόσο δύσκολο να τοποθετηθούν άτομα σε συγκεκριμένα σημεία της κλίμακας σχετίζεται με τη διαφορά μεταξύ **βασικών** και **λειτουργικών** επιπέδων της διαφοροποίησης. Το λειτουργικό επίπεδο της διαφοροποίησης όπως και νωρίτερα το περιγράψαμε, είναι μεταπτώσεις του βαθμού της διάχυσης ανάμεσα στα διαλεκτικά και τα συναισθηματικά συστήματα τα οποία βασίζονται σε μεταπτώσεις του επιπέδου του άγχους που βιώνει το άτομο. Υπάρχει ένας άλλος τρόπος να περιγράψουμε το λειτουργικό επίπεδο της αυτοδιαφοροποίησης που ονομάζεται **ψευδο-εαυτός** (Kerr, 1988,247, Αωνύμος, 1972/1998,29, Ζαφείρης, Ζαφείρη, Μουζακίτης, 1999,97).

Ο ψευδο-εαυτός μπορεί να μοιάζει με ακέραιο εαυτό «αυτός είμαι και αυτό πιστεύω» αλλά η απόδειξη ότι δεν είναι συμπαγής εαυτός είναι η ασυμφωνία ανάμεσα στο τι λέει ένα πρόσωπο και το τι στην πραγματικότητα πράττει όταν βρίσκεται υπό πίεση. Ο ψευδο-εαυτός είναι διαπραγματεύσιμος (Kerr, 1988, Johnson, 1998). Η αποδοχή από την ομάδα για παράδειγμα, γίνεται πιο σημαντική από ένα τρόπο ζωής σύμφωνα με τις προσωπικές αξίες. Λειτουργικές εναλλαγές στη διαφοροποίηση είναι πιο συχνές σε πρόσωπα που βρίσκονται σε χαμηλότερα επίπεδα αυτοδιαφοροποίησης. Στο κατώτερο μισό της κλίμακας η λειτουργικότητα ενός ατόμου εξαρτάται στο μέγιστο βαθμό από τον δανεισμό της δύναμης ή στοιχεία του εαυτού από άλλους. Στο ανώτερο μισό της κλίμακας τα άτομα είναι πιο αυτάρκη και ικανοποιημένα από τη

λειτουργικότητά τους. Στην κατώτερη άκρη της κλίμακας είναι πολύ δύσκολο για τα άτομα να βρουν την ενέργεια να συνθέσουν ακόμα κι έναν ψευδο-εαυτό. Βρίσκονται στην κατάσταση του μη-εαυτού «no-self» (Kerr, 1988, Skowron & Friedlander, 1998).

Τα άτομα αυτά, καθώς και ένα μεγάλο μέρος της ενεργητικότητάς τους, συνδέεται με την συναισθηματική επιβίωση, και δεν αναπτύσσουν κανένα σύστημα αξιών. Το να αισθάνονται ότι τους αγαπούν και τους αποδέχονται είναι τόσο κυρίαρχο στη λειτουργικότητά τους που οι μη-εαυτοί απλώς παρασύρονται από το πλήθος ή αποσύρονται μέσα σε μια απομονωμένη ύπαρξη.

Σ' ένα διαπροσωπικό επίπεδο η διαφοροποίηση του εαυτού αναφέρεται στην ικανότητα να νιώθω οικειότητα, αλλά και ταυτόχρονα ανεξαρτησία από τους άλλους. Τα πιο διαφοροποιημένα άτομα έχουν τη δυνατότητα να παίρνουν τη θέση «Εγώ» στις σχέσεις: διατηρώντας μια ξεκάθαρα οριζόμενη αίσθηση του εαυτού και ταυτόχρονα να εμμένουν συνετά σε προσωπικές αποφάσεις όταν πιέζονται από άλλους να κάνουν το αντίθετο (Bowen, 1978, 252, στους Skowron & Friedlander, 1998,235). Η διαφοροποίηση επιτρέπει συναισθηματική οικειότητα και σωματική ένωση με τον άλλον χωρίς το φόβο της απορρόφησης (Bowen, 1978, στον Kerr, 1988).

Θεωρητικά, το επίπεδο της διαφοροποίησης έχει ένα μεγάλο αριθμό από σημαντικές συνέπειες για το άτομο. Αρχικά ο Bowen (1978), υποστήριξε ότι τα άτομα με μικρότερη αυτοδιαφοροποίηση αντιμετωπίζουν σε μεγαλύτερο βαθμό χρόνιο άγχος. Επίσης, (Bowen, 1976, 1978. Kerr & Bowen, 1978) λιγότερο διαφοροποιημένα άτομα γίνονται δυσλειτουργικά υπό συνθήκες πίεσης πιο εύκολο και συνακόλουθα υποφέρουν περισσότερο από ψυχολογικά και σωματικά συμπτώματα (κατάθλιψη, αλκοολισμός, ψυχώσεις, χρήση ουσιών), (Skowron & Friedlander, 1998,236).

Οι Skowron & Friedlander (1998,237), αναφέρουν επίσης, την τάση στη βιβλιογραφία της οικογενειακής θεραπείας να εξισώνεται η έννοια της διαφοροποίησης με αυτή της ατομικοποίησης και αυτονόμησης. Αν και υπάρχουν ομοιότητες και αντιστοιχίες, η αναγωγή αυτής είναι κατά τη γνώμη τους λανθασμένη. Η ατομικοποίηση από την οπτική της θεωρίας των αντικειμενοτρόπων σχέσεων (Blos, 1975. Mahler, Pine & Bergman, 1975), εμπεριέχει την κατάκτηση της ανεξαρτησίας και μια μοναδική αίσθηση προσωπικής ταυτότητας. Αντίθετα, η αυτοδιαφοροποίηση κατά τις Skowron & Friedlander (1998) είναι η ικανότητα του να διατηρεί το άτομο αυτόνομη σκέψη και να επιτύχει μια ξεκάθαρη αίσθηση του εαυτού, μέσα στο πλαίσιο των συναισθηματικών σχέσεων με σημαντικούς άλλους.

2Ε. ΑΥΤΟΕΚΤΙΜΗΣΗ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΩΡΙΜΟΤΗΤΑ

Σύμφωνα με τη Johnson (1998,51,17) ο αγώνας για αποχωρισμό και αυθύπαρκτη ατομικότητα (Mahler et.al., 1975) ή για αυτό-διαφοροποίηση (Bowen 1978) ή ικανότητα για σχέση (Stern, 1985) συνθέτουν την έννοια της Ψυχολογικής Ωριμότητας. Ο Stern σε αντίθεση με τη Mahler, επεκτείνει κάθε ψυχολογικά σημαντικό τομέα σ' όλη τη διάρκεια της ζωής.

Έχουμε δει, επίσης, τις εργασίες της Josselson (1980) και της Δοξιάδη-Ζαχαροπούλου (1985), που προσάρμοσαν τη θεωρία της Mahler και σε άλλους τομείς ανάπτυξης της ανθρώπινης ζωής. Η Johnson (1998,52) τονίζει ότι η θεωρία του Bowen, μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ένας κρίκος ανάμεσα στις θεωρίες της Mahler και του Stern, γιατί η διαφοροποίηση του εαυτού, είναι φαινόμενο παρόμοιο με το επίπεδο ανάπτυξης και ταυτόχρονα αποτελεί μια διαδικασία που επεκτείνεται σ' όλη τη ζωή του ανθρώπου. Μολονότι, η Ψυχολογική Ωρίμανση είναι δια βίου συνεχής και δυναμική, οι πρώτες εμπειρίες του ανθρώπου παραμένουν αποφασιστικές όσον αφορά τον προσδιορισμό των στάσεων που υιοθετεί σ' ολόκληρη τη ζωή του. Η Johnson (1998), με βάση αυτό μελέτησε τις στάσεις που διαμορφώνει το άτομο απέναντι στους άλλους, στο βαθμό όμως που οι στάσεις αυτές έχουν το χαρακτήρα της προκατάληψης. Παράλληλα όμως, η Johnson (1995) υποστήριξε ότι αν το άτομο λειτουργεί σε υψηλά επίπεδα Ψυχολογικής Ωριμότητας, δηλαδή βρίσκεται σ' ένα ικανοποιητικό βαθμό αυθύπαρκτης ατομικότητας, διαφοροποίησης και ανεξαρτησίας, τότε λειτουργεί με περισσότερη αυτοεκτίμηση. Η διατύπωση της άποψης αυτής, αποτέλεσε το έναυσμα της παρούσας μελέτης. Στη πορεία της βιβλιογραφικής έρευνας, δεδομένου ότι υπάρχουν θεωρητικοί της αυτοεκτίμησης που την κατατάσσουν ως «στάση απέναντι στον εαυτό», βλέπουμε ότι η ψυχολογική ωρίμανση, όπως έχει οριστεί από τη Johnson, συνδέεται άμεσα με τις στάσεις που υιοθετεί το άτομο απέναντι στο περιβάλλον του, και βεβαίως απέναντι στον εαυτό του. Το σίγουρο είναι ότι στη θεωρία της Johnson (1990, 1998), η αυτοεκτίμηση παρουσιάζεται ως αιτιατό αποτέλεσμα της διεργασίας της Ψυχολογικής Ωριμότητας, με τη βασική προϋπόθεση ότι «ο βασικός εαυτός» (Bowen, 1978), βρίσκεται σε υψηλά επίπεδα στην κλίμακα της αυτοδιαφοροποίησης ή στη κλίμακα της Ψυχολογικής Ωριμότητας (Johnson, 1998).

Η έννοια «**εαυτός**» της Mahler και η έννοια «**βασικός εαυτός**» του Bowen, «... περιγράφουν τον εαυτό που δεν είναι διαπραγματεύσιμος στο σύστημα σχέσεων, ούτε ανταποκρίνεται σε πιέσεις, πιθαναγκασμούς, έγκριση ή καθησυχασμό, προκειμένου να «κερδίσει βαθμούς» σε μια σχέση» και η Johnson (1998,52) συνεχίζει «...όπως ο βασικός εαυτός, ο εαυτός με σταθερότητα αντικειμένου αλλάζει από μέσα, βασιζόμενος στη γνώση, την εμπειρία και την επιλογή. Δεν έχει καμία ανάγκη να μιμηθεί κάποιον άλλο, ο οποίος δέχεται την προσοχή που ενδεχομένως θα επιθυμούσε και ο ίδιος ο εαυτός».

Οι συσχετισμοί των περιγραφών της Satir (1967, 1972, 1975) για τα άτομα με υψηλή αυτοεκτίμηση, με τις παραπάνω απόψεις των Bowen & Mahler, ενισχύουν την ιδέα της Johnson (1998) περί συσχετισμού αυτοεκτίμησης, αυτοδιαφοροποίησης και αυθύπαρκτης ατομικότητας.

Άλλωστε, η Satir ολοκλήρωσε τη θεώρησή της στη συστημική προσέγγιση (Satir, Stachowiak & Taschman, 1975) όταν τη συνδύασε με τις αρχές των αναπτυξιακών ψυχολογικών θεωριών (Ζαφείρης, Ζαφείρη, Μουζακίτης, 1999,29), ασχολούμενη μεταξύ άλλων ειδικότερα με την ωρίμανση.

Η Johnson (1998,30) συσχετίζει, επίσης, «το στάδιο πρακτικής άσκησης» του βρέφους της Mahler (1963, 1965, 1967, 1971, 1972) με την διεργασία ανάπτυξης της αυτοεκτίμησης. Τοποθετεί τη διεργασία αυτή ακούνητως στη βρεφική ηλικία, αλλά την επεκτείνει, όπως και ο Stern στην εν γένει αναπτυξιακή πορεία, συνδέοντάς την με την ευελιξία του περιβάλλοντος να ενθαρρύνει το αντικείμενο να παγιώσει μια βασική αυτοεκτίμηση, μέσα από την εμπειρία της αυτονομίας.

Μια παγιωμένη αυτοεκτίμηση, όπως και μια παγιωμένη αυθύπαρκτη ατομικότητα, όπως και ένας διαφοροποιημένος εαυτός, λειτουργεί σύμφωνα με τον Bowen (1998, 1972), ως ασπίδα σε περιόδους άγχους ή σε σημαντικά γεγονότα της ζωής που αυξάνουν ή μειώνουν το λειτουργικό «επίπεδο του εαυτού» ή τα λειτουργικά «επίπεδα Ψυχολογικής Ωριμότητας» κατά τη Johnson (1998). Βοηθούν, δηλαδή, το άτομο να επανέλθει στο «βασικό επίπεδο», που αποκλήθηκε στην πατρική οικογένεια, στα πρώτα χρόνια της ζωής, παρά τις λειτουργικές αυξομειώσεις (Johnson, 1998, 33-34).

Μπορούμε, επίσης, ν' αναφέρουμε και το διαχωρισμό της «τρέχουσας αυτοεκτίμησης» από την «παγιωμένη αυτοεκτίμηση» που αναφέρουν οι Leary, Terdal, Tambor, Downs (1995), οι οποίοι υποστηρίζουν ότι τα άτομα διατηρούν ένα μέσο επίπεδο αυτοεκτίμησης διαμέσου συνθηκών και χρόνου, η οποία διαφοροποιείται μέσα στις διεργασίες του ανθρώπινου βίου. Θεωρούμε, ότι οι αναγωγές με την θεωρία που μας απασχολεί υπάρχουν και εντοπίζονται στις παραπάνω συγκλίσεις των θεωρητικών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3°

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ

3Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μελέτη αυτή έχει ως σκοπό να διερευνήσει την επίδραση της οικογένειας-καταγωγής στην αυτοεκτίμηση του ατόμου στο πλαίσιο της θεωρίας της Ψυχολογικής Ωριμότητας (Bowen, 1978, Johnson, 1990, 1998).

- Η βιβλιογραφική ενασκόπηση βασίζεται σε επιστημονικά άρθρα, δημοσιεύσεις, έρευνες και συγγράμματα θεωρητικών και ερευνητών, που ασχολήθηκαν με:

1. εξέλιξη –ανάπτυξη του ατόμου
2. οικογενειακές σχέσεις
3. οικογενειακές θεραπείες
4. συστημική θεωρία
5. θεωρίες της αυτοεκτίμησης

- Η ερευνητική εργασία αφορά την επεξεργασία των δεδομένων του γενεογράμματος του υποκειμένου της μελέτης για να μελετηθεί η υπόθεση ότι η οικογένεια-καταγωγή, επιδρά στην αυτοεκτίμηση του ατόμου. Το γενεόγραμμα ως ερευνητικό-διαγνωστικό εργαλείο, όπως ορίζεται από τους McGoldrick και Gerson (1985), μας οδηγεί σε προβλέψεις, οι οποίες στη συνέχεια επιβεβαιώνονται από τα αποτελέσματα της Κλίμακας Ψυχολογικής Ωριμότητας της Johnson, όσον αφορά το ίδιο υποκείμενο.

- **Γιατί Γενεόγραμμα;**

Η αρχική ιδέα για την πραγματοποίηση αυτής της μελέτης ήταν η προσέγγιση αυτού του τύπου της «καλαρά οργανωμένης έρευνας» (Φίλιας, Παππάς, 1996,119), δηλαδή της «μελέτης ειδικών περιπτώσεων» (case studies). Οδηγηθήκαμε σ' αυτό τον προσανατολισμό από το βασικό πλεονέκτημα αυτού του τύπου έρευνας: τη συμπεριφορά του μελετητή. Με τη χρήση αυτής της τεχνικής ο ερευνητής αναζητεί δεν ελέγχει. Αντί να περιοριστεί στον έλεγχο των υπάρχουσών υποθέσεων, κατευθύνεται από τα χαρακτηριστικά του αντικειμένου που μελετά. Έτσι, η έρευνά του συνεχώς αναδιατυπώνεται και μεταβάλλει κατεύθυνση ανάλογα με τις καινούργιες πληροφορίες που έρχονται στο φως. Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό αυτής της ερευνητικής τακτικής, είναι η ένταση της μελέτης του ατόμου που επιλέγεται προς έρευνα. Η τρίτη ιδιομορφία αυτής της ερευνητικής τακτικής, είναι η μεγάλη της εξάρτηση από τις συνθετικές ικανότητες του ερευνητή, που θα πρέπει να συγκωνεύσει διάφορα τεμάχια πληροφοριών σε μια ενοποιημένη ερμηνεία (Φίλιας, Παππάς, 1996,129). Γι' αυτό και τα τυχόν λάθη στους συσχετισμούς θα πρέπει ν' αποδοθούν στην ερευνητική απειρία μας.

Οι Φίλιας και Παππάς (1996,126), αναφέρουν επίσης, ότι η μέθοδος του ατομικού ιστορικού περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη τεχνική, εκτός ίσως από την συμμετοχή παρατήρηση, μπορεί να δώσει νόημα στην έννοια της **διαδικασίας**.

Και αυτή η **διαδικασία**, η συνομιλία με τις δοκιμαστικές κινήσεις, η συνακόλουθη προσαρμογή και επανακατεύθυνση ανάλογα με τις αντιδράσεις του υποκειμένου, είναι το κίνητρο για την επιλογή αυτής της μεθόδου.

Οι Φίλιας και Παππάς (1996,120), αναφέρουν επίσης, ότι η μέθοδος του ατομικού ιστορικού προσπαθεί να παρουσιάσει την εμπειρία ενός ατόμου από τη δική του σκοπιά. Για να γίνει αυτή η εμπειρία αξιοποιήσιμη επιστημονικά, πρέπει: α) να διασταυρωθούν οι απόψεις του με τις εμπειρίες του ίδιου γεγονότος από άλλα άτομα ή β) το υλικό των εμπειριών του ν' αποτελέσει αντικείμενο ψυχολογικής ανάλυσης.

Με αυτή τη λογική, θελήσαμε να χρησιμοποιήσουμε ως βασικό εργαλείο το Γενεόγραμμα (Bowen, 1978), όπως επαναπροσδιορίστηκε από τους McGoldrick και Gerson (1985) της μεθόδου ανάλυσης ενός ατομικού ιστορικού. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον να δούμε τη χρήση του μέσα στα πλαίσια της διαδικασίας, που αναφέρουν οι Φίλιας και Παππάς (1996).

Στον επανέλεγχο του ατομικού ιστορικού με τη χρήση ενός ψυχολογικού εργαλείου, χρησιμοποιείται η Κλίμακα της Ψυχολογικής Ωριμότητας της Johnson (1998), δεδομένου ότι η σταθερή «αυτοεκτίμηση» είχε ειδωθεί μέσα από την θεωρία αυτή. Έχοντας προς χρήση ένα αξιόπιστο εργαλείο (την Κλίμακα της Johnson) έμελλε πλέον να διερευνηθεί η αξιοπιστία του Γενεογράμματος.

3B. ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

Αφού εντοπίσθηκε θεωρητικά η σχέση αυτοεκτίμησης και Ψυχολογικής Ωριμότητας, σχεδιάστηκε για την παρούσα μελέτη ένα πρόγραμμα έρευνας σε ένα και μόνο υποκείμενο, με τη χρήση ερωτηματολογίου σε συνέντευξη και μια δεύτερη συνέντευξη για την ανάπτυξη γενεογράμματος.

Στη συνέχεια αναπτύχθηκαν για την περίπτωση που μελετούμε, με βάση το γενεόγραμμα, όλες οι κατηγορίες των ερμηνευτικών αρχών του Bowen, με πλαίσιο αναφοράς την εργασία των McGoldrick και Gerson (1985).

Ο σχεδιασμός σκόπιμα περιέλαβε έναν αριθμό προερευνών είτε αποκλειστικά με τη χρήση του Γενεογράμματος, είτε μόνο με τη χρήση της Κλίμακας της Johnson, ώστε να διερευνήσουμε τα πλαίσια και τους περιορισμούς των δύο εργαλείων, καθώς και τις ιδιαιτερότητες της μελέτης αυτού του είδους.

Ο αρχικός σχεδιασμός περιλάμβανε την παράλληλη ανάπτυξη αυτού του σχεδιαστικού πλάνου για ένα μικρό δείγμα πέντε (5) με δέκα (10) περιπτώσεων. Η ιδιαιτερότητα, ωστόσο, της μεθόδου, μας οδήγησε στο ν' απευθυνθούμε σε μεγαλύτερο δείγμα είκοσι ατόμων. Έτσι, αντιμετωπίσαμε το ενδεχόμενο απωλειών κατά τη διάρκεια εφαρμογής του ερευνητικού πλάνου.

Στην πορεία, ωστόσο, της μελέτης διαπιστώσαμε ότι οι στόχοι που αρχικά θέσαμε επιτυγχάνονται μάλλον με την εις βάθος επεξεργασία μιας περίπτωσης, παρά με τη στήριξη της υπόθεσης με μεγάλο αριθμό στοιχείων.

Στην επεξεργασία που ακολούθησε έγινε συσχετισμός των δεδομένων του γενεογράμματος αρχικά με το γενικό αποτέλεσμα – Score του υποκειμένου στην κλίμακα της Ψυχολογικής Ωριμότητας. Στη συνέχεια, έγινε συσχετισμός του αποτελέσματος με κάθε μια από τις υποκλίμακες της.

3Γ. ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΔΕΙΓΜΑΤΟΣ

Μετά από ορισμένες αναθεωρήσεις και ανακατατάξεις, που βρέθηκαν συνακόλουθες της δοκιμασίας των πιλοτικών ερευνών, καταλήξαμε στη χρήση της στερεότυπης μορφής και του πρωτοκόλλου των Mc Goldrick και Gerson (1985), για τη συνέντευξη του γενεογράμματος και την Κλίμακα Ψυχολογικής Ωριμότητας με τα 150 θέματα-ερωτήματα, μέρος μόνο του συνολικού εργαλείου Στάδια Ζωής και Συμπεριφορά της Johnson. Αυτό έγινε γιατί η Κλίμακα, Στάδια Ζωής και Συμπεριφορά, μια δοκιμασμένη κλίμακα της Johnson, περιλαμβάνει και μια δύο κλίμακες για την προκατάληψη, που στην παρούσα μελέτη δεν κρίθηκε σκόπιμο να χρησιμοποιηθούν.

Τα δύο αυτά εργαλεία χρησιμοποιήθηκαν σ' ένα τυχαίο δείγμα εργαζομένων σε εταιρεία παροχής ιατρικών υπηρεσιών που εδρεύει στην Αθήνα. Με κάθε άτομο, του οποίου το όνομα τυχαία επιλέχθηκε από τους καταλόγους, που μας παρείχε το Τμήμα Διαχείρισης Ανθρώπινων Πόρων της εταιρείας, έγινε αρχικά προσωπική επαφή. Η μικρή αυτή συνέντευξη είχε επεξηγηματικό – περιγραφικό χαρακτήρα και καλούσε τον εργαζόμενο να συμμετέχει στη μελέτη. Σημασία έχει ότι επελέγησαν εργαζόμενοι από το σύνολο των επιμέρους τμημάτων, ώστε να καλυφθεί ένα σχετικό εύρος οικονομικών, κοινωνικών, πολιτιστικών διαφοροποιήσεων.

Η αρχική προσέγγιση αφορούσε έναν αριθμό είκοσι (20) εργαζομένων, από τους οποίους ενδιαφέρθηκαν να συμμετέχουν στη μελέτη οι εννιά (9). Απ' αυτούς, ένα άτομο δεν προσήλθε στην πρώτη συνέντευξη για την Κλίμακα της Ψυχολογικής Ωριμότητας και τρία (3) δεν προχώρησαν στην κατάρτιση γενεογράμματος, ενώ είχαν ήδη ολοκληρώσει την πρώτη συνέντευξη.

Όλες οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν σε χώρο που παραχωρήθηκε από τη Διοικητική Υπηρεσία της εταιρείας.

Σ' αυτή τη χρονική στιγμή και έχοντας τα δεδομένα από τη χρήση των δύο ερευνητικών εργαλείων από πέντε υποκείμενα, μια επαναδιαπραγμάτευση των αρχικών στόχων της μελέτης μας οδήγησε στην ιδέα της ανάλυσης σε βάθος **μιας** και μόνης περίπτωσης.

Προχωρήσαμε, λοιπόν, στην ανάπτυξη της ατομικής περίπτωσης (case study) ενός υποκειμένου από τα πέντε, για τα οποία διαθέτουμε πλήρη στοιχεία.

Η επιλογή του υποκειμένου από το δείγμα των πέντε περιπτώσεων έγινε με βάση την αντιπροσωπευτικότητα των δεδομένων που παρουσίασε σε όλες τις κατηγορίες των ερμηνευτικών αρχών του Bowen, στο γενεόγραμμα και όχι βάσει των δεδομένων που παρουσίασε στις απαντήσεις της Κλίμακας της Johnson.

3Δ. ΥΠΟΘΕΣΗ ΜΕΛΕΤΗΣ

Η υπόθεση της μελέτης ήταν η ακόλουθη: «Ποιος είναι ο βαθμός της επίδρασης της οικογένειας καταγωγής στη διαμόρφωση της αυτοεκτίμησης, όπως αυτή περιγράφεται από τη θεωρία της Ψυχολογικής Ωριμότητας». Με ποιόν τρόπο, δηλαδή, η αλληλεπίδραση με το οικογενειακό περιβάλλον επηρεάζει, και μέχρι ποιόν βαθμό τα επίπεδα της αυτοεκτίμησης, στη διαδικασία της ψυχολογικής ωρίμανσης.

Για να ερευνηθεί αυτό, χρειάστηκε να μετρηθεί το επίπεδο της Ψυχολογικής Ωριμότητας, με έμφαση στην υποκλίμακα του εαυτού και να συγκριθούν οι μετρήσεις με το αναπτυγμένο οικογενειόγραμμα του υποκειμένου.

Υποθέσαμε, ότι άτομα με χαμηλά επίπεδα Ψυχολογικής Ωριμότητας, θα αντιστοιχούν σε γενεογράμματα που χαρτογραφούν «συγκωνευμένες» οικογένειες, επαναλαμβανόμενα πρότυπα αιελώς διαφοροποιημένων σχέσεων ή «ροή άγχους» (Carter, 1978, στους McGoldrick και Gerson, 1985,28) κάθετη ή οριζόντια.*

Να σημειώσουμε, βέβαια, ότι λόγω της ιδιαιτερότητας της παρούσας μελέτης, που δεν αφορά συγκριτική έρευνα μετρήσιμων δεδομένων, αλλά συσχετισμό μετρήσεων με ανάλυση ποιοτικών δεδομένων, η επιλογή του υποκειμένου βασίστηκε τόσο στη λειτουργικότητα, στη πρόσβαση, αλλά και στη δυνατότητα ανάπτυξης μιας συστηματικής, κλινικής διάγνωσης.

---

* βλ. σελ. 168.

3Ε. ΧΡΗΣΗ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΕΡΓΑΛΕΙΩΝ

3Ε1. ΚΛΙΜΑΚΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗΣ ΩΡΙΜΟΤΗΤΑΣ

Η Johnson (1990) διαμόρφωσε το ερευνητικό εργαλείο Στάδια Ζωής και Συμπεριφορά και τη χρησιμοποίησε στην έρευνά της στις Ηνωμένες Πολιτείες, για να μελετηθεί η σχέση μεταξύ Ψυχολογικής Ωριμότητας και Προκατάληψης.

Εκτός από την Κλίμακα Κοινωνικής Απόστασης του Bogardus (1933, 1959, 1964) και τη Σύγχρονη Κλίμακα Προκατάληψης, το ΣΣΖ της Johnson, περιελάμβανε την τροποποιημένη Κλίμακα Ψυχολογικής Ωριμότητας, η οποία αποτελείται από 150 θέματα – ερωτήσεις.

Η Johnson (1998,58), επιβεβαίωσε την εσωτερική συνοχή της κλίμακας, χρησιμοποιώντας το συντελεστή alpha του Cronbach, προσδιορίζοντας τη συνολική αξιοπιστία της Κλίμακας στο $\cdot 94$.

Πρότυπα για την ανάπτυξη της Κλίμακας, αποτέλεσαν σύμφωνα με τη Johnson (1998,61) το Ερωτηματολόγιο Ταυτότητας έναντι της Μητέρας της Crastnopol (1980) και το ίδιο εργαλείο αναθεωρημένο στη βαθμολογία από τη Mollnow (1981).

Ωστόσο, η Johnson (1998) προσαρμόζοντας το εργαλείο στις ανάγκες τις δικής της έρευνας, που αφορούσε ωριμότητα ενηλίκων, περιέλαβε και θέματα που αφορούσαν τη φιλία, τις στενές προσωπικές σχέσεις, τις σχέσεις και με τους δύο γονείς. Όπως αναφέρει η ίδια (1998,61), «...Το ΣΣΖ έφερε στο φως τις αντιλήψεις για τη συμμετοχή των γονέων κατά τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας και της ενήλικης ζωής, για να εντοπιστεί η επίδραση της εσωτερικεύσης του «σημαντικού άλλου προσώπου» σε όλη την εξέλιξη του ανθρώπου».

Παράγοντες για την Κλίμακα της Ψυχολογικής Ωριμότητας, θεωρήθηκαν από τη Johnson (1998,18,62) οι ακόλουθες υποκλίμακες:

1. Η σχέση του ατόμου με τη μητέρα (υποκλίμακα μητέρας)
2. Η σχέση του ατόμου με τον πατέρα (υποκλίμακα πατέρα)
3. Η σχέση του ατόμου με τους φίλους (υποκλίμακα φίλος)
4. Η σχέση του ατόμου με τον εαυτό (υποκλίμακα εαυτός)
5. Η σχέση του ατόμου με την απώλεια και τον αποχωρισμό (υποκλίμακα απώλεια-αποχωρισμός)
6. Η σχέση του ατόμου με την οικογένεια (υποκλίμακα οικογενειακές σχέσεις)
7. Η σχέση του ατόμου με τον σύντροφο (υποκλίμακα σύντροφος)

Οι παραπάνω υποκλίμακες, αποτέλεσαν διαστάσεις Ψυχολογικής Ωριμότητας και περιείχαν ερωτήματα που αντανάκλασαν τη σχέση του ατόμου με όλες αυτές τις μεταβλητές (Johnson, 1998,62). Σε καθεμία από τις ερωτήσεις στις υποκλίμακες, δόθηκε το ίδιο βάρος στο αθροιστικό πρότυπο των υποκλιμάκων. Έτσι, οι μετρήσεις της αξίας των ερωτήσεων υπολογίστηκαν με τη συγκέντρωση των απαντήσεων και με τη διαίρεση με το σύνολο των ερωτήσεων. Μια γενική εκτίμηση Ψυχολογικής Ωριμότητας ήταν ο μέσος όρος των 150 ερωτήσεων της κλίμακας.

Από τους συμμετέχοντες, ζητήθηκε να κατατάξουν κάθε ερώτηση σε μία κλίμακα με τέσσερα σημεία. Η αξία που αποδίδεται σε κάθε σημείο της κλίμακας δεν είναι παντού η ίδια. Ωστόσο, κατά πλειοψηφία των ερωτήσεων, το «Συμφωνώ Έντονα» και το «Διαφωνώ Έντονα» βαθμολογήθηκαν με 1 και 2 ενώ το «Συμφωνώ» και «Διαφωνώ» βαθμολογήθηκαν με 3 και 4. Οι δηλώσεις «Συμφωνώ» και «Διαφωνώ» κατά πλειοψηφία των ερωτήσεων, θεωρήθηκαν δείκτες αρμόζουσας αυθύπαρκτης ατομικότητας. Για παράδειγμα, μια δήλωση «Συμφωνώ» μπορεί να ερμηνευθεί ως ενδεικτική της ικανότητας για άνεση με στενές σχέσεις. Οι ακραίες απαντήσεις του τύπου «Συμφωνώ έντονα» ή «Διαφωνώ έντονα» εκλήφθηκαν ως ενδείξεις μικρού ή ανύπαρκτου περιθωρίου για ευελιξία και προσαρμογή σε σχέση με το θέμα που εξετάζε η ερώτηση η οποία τέθηκε. Οποιαδήποτε από τις δύο απαντήσεις θεωρήθηκε ότι έδειχνε χαμηλό επίπεδο διαφοροποίησης. Η απάντηση «Συμφωνώ έντονα» θεωρήθηκε ότι υποδηλώνει έλλειψη διαφοροποίησης, (Bowen, 1978), και άλυτα θέματα στη διεργασία αποχωρισμού - αυθύπαρκτης ατομικότητας (Mahler et al, 1975). Η απάντηση «Διαφωνώ έντονα» θεωρήθηκε ότι σημαίνει «αμυντική αποστασιοποίηση».- Στην υποκλίμακα αποχωρισμός η Johnson (1998), αναφέρει ότι «για κάθε ερώτηση έγιναν δύο μετρήσεις», η καθεμία αντανάκλουσε δύο διαφορετικές μεταβλητές. Για παράδειγμα, η ερώτηση έλεγε: « Πέθανε κάποιος που αγαπούσες;» Βάλτε ένα κύκλο (1) πολύ οδυνηρό, (2) οδυνηρό, (3) κάπως οδυνηρό, (4) μη οδυνηρό. Η απάντηση (4) έδειχνε ότι δεν βιώθηκε καμία τραυματική εμπειρία και γι' αυτό πήρε την ψηλότερη βαθμολογία. Κάτι τέτοιο ενδέχεται να μην αληθεύει εάν το άτομο που απαντά αμύνεται υποδηλώνοντας μια μορφή άρνησης. Αποφασίστηκε παρόλα αυτά να καταταχθεί στο υψηλότερο σημείο αυτή η απάντηση, λαμβάνοντας τις απαντήσεις όπως έχουν. Αυτή η άποψη διατηρήθηκε για όλη την υποκλίμακα. Με βάση την ψυχαναλυτική και ψυχοδυναμική θεωρία της εξέλιξης του ατόμου, διατυπώθηκε η υπόθεση ότι όσο λιγότερο τραυματικές είναι οι απώλειες στη ζωή του ανθρώπου, τόσο λιγότερα είναι τα λανθάνοντα προβλήματα που εμφανίζονται στην ικανότητα για σχέση και στα θέματα αποχωρισμού και αυθύπαρκτης ατομικότητας.

Στη συνέχεια ακολουθεί η περιγραφή της κάθε υποκλίμακας βασισμένη στη περιγραφή της Johnson (1998, 64-65).

1. Υποκλίμακα σχέσης με την μητέρα

(ερωτήσεις από 1-60)

2. Υποκλίμακα σχέσης με τον πατέρα

(ερωτήσεις από 1-60)

Τα άτομα υποκείμενα της μελέτης κλήθηκαν να απαντήσουν στις ίδιες ερωτήσεις αλλά χωριστά για τον πατέρα, τη μητέρα ή για άλλο γονεϊκό πρόσωπο. Έτσι το παιδί (και αργότερα ο ενήλικας) θεωρεί ότι υιοθετεί τις στάσεις, τη συμπεριφορά και τους ιδιόμορφους χαρακτηριστικούς τρόπους είτε του ενός γονέα είτε και των δύο, η ότι επιλέγει να αποστασιοποιηθεί από τον ένα ή και από τους δύο.

3. Υποκλίμακα φιλίας

(ερωτήσεις 61-73)

Αυτή η υποκλίμακα περιλαμβάνει ερωτήσεις που αφορούν τη φιλία. Για παράδειγμα «ο πιο στενός μου φίλος, μου φαίνεται σαν προέκταση του εαυτού μου» (70). Ελέγχει το βαθμό

της κυριαρχίας στο θέμα αποχωρισμού και αυθύπαρκτης ατομικότητας, το επίπεδο διαφοροποίησης και της ικανότητας για σχέση στις φιλίες.

4. Υποκλίμακα σχέσης με σύντροφο/σύζυγο (ερωτήσεις 110-115)

Αυτή η υποκλίμακα περιλαμβάνει ερωτήσεις που περιγράφουν τη σχέση με το σύντροφο. Για παράδειγμα η ερώτηση 111 «είμαστε τόσο κοντά που αισθάνομαι σαν να είμαστε προέκταση ο ένας του άλλου», αφορά την ικανότητα για προσέγγιση. Η απάντηση «Συμφωνώ έντονα» δείχνει απόλυτη ταύτιση και έχει το χαμηλότερο βαθμό στην κλίμακα δηλαδή 1. Εάν η απάντηση είναι «διαφωνώ» παίρνει το βαθμό 4 δηλαδή την ψηλότερη βαθμολογία στην κλίμακα. Η απάντηση «συμφωνώ» παίρνει 3 και δείχνει ότι το άτομο εκφράζει ικανότητα για προσέγγιση που χαρακτηρίζεται από κάποια ταύτιση. Η απάντηση «διαφωνώ έντονα» παίρνει 2, επειδή ενδέχεται να δείχνει αμυντικό αποχωρισμό.

5. Υποκλίμακα σημαντικών απωλειών ή αποχωρισμών (ερωτήσεις 82-91)

Αυτή η υποκλίμακα περιλαμβάνει ερωτήσεις, οι οποίες μετρούν τις απώλειες ζωντανών ή άψυκων «σημαντικών άλλων» που βίωσε το άτομο.

6. Υποκλίμακα οικογενειακών σχέσεων (ερωτήσεις 92-109)

Η υποκλίμακα αυτή στη τελική της μορφή επιδιώκει να μετρήσει κρίσιμες οικογενειακές σχέσεις και να αποκαλύψει σημαντικά ζητήματα συναισθηματικού αποχωρισμού και έντασης κατά τη παιδική ηλικία και ενήλικη ζωή του ατόμου.

7. Υποκλίμακα αίσθησης του εαυτού (ερωτήσεις 74-81)

(ερωτήσεις 116-150)

Η υποκλίμακα αυτή επιδιώκει να μετρήσει τις στάσεις, το σύστημα αξιών και τη συμπεριφορά του υποκειμένου της έρευνας. Περιλαμβάνει ερωτήσεις αυτοεκτίμησης, όπως «προσεγγίζω τις νέες καταστάσεις με επιφύλαξη (172)». Όλες αυτές οι απαντήσεις αποκαλύπτουν την ανθρώπινη ανάγκη για σχέση και για ξεχωριστή ύπαρξη (αυθύπαρκτη ατομικότητα), (Johnson, 1998,66).

Μετά τη περιγραφή των υποκλιμάκων της κλίμακας Ψυχολογικής Ωριμότητας, θα περάσουμε στο δεύτερο μέρος του ερωτηματολογίου το οποίο είναι τα δημογραφικά στοιχεία. Στους ερωτηθέντες ζητήθηκε να δώσουν πληροφορίες για την ηλικία, το φύλο, τη φυλή, την εθνική τους καταγωγή, το θρησκευτικό και εκπαιδευτικό τους υπόβαθρο. Τους ζητήθηκε να δώσουν ακόμα στοιχεία για την εκπαίδευση και την απασχόληση των γονέων τους και της συζύγου/συντρόφου τους.

Επίσης, ζητήθηκαν πληροφορίες για τη σύνθεση του σπιτιού τους, για το αν οι γονείς τους είναι παντρεμένοι καθώς και για σοβαρά γεγονότα κατά τα οποία το άτομο έζησε την εμπειρία κάποιας σημαντικής απώλειας, όπως διαζυγίου ή χωρισμού των γονέων ή θανάτου (Johnson 1998, 63-65).

3Ε₂. ΓΕΝΕΟΓΡΑΜΜΑ

Το γενεόγραμμα αναπτύχθηκε αρχικά από τη συστημική θεωρία του Bowen (1978) για την οικογένεια ως διαγνωστικό και θεραπευτικό εργαλείο, καθώς και το εννοιολογικό πλαίσιο για την ανάλυση των γενεογραμματικών τύπων.

Οι McGoldrick και Gerson (1985,21), το ορίζουν ως υπόδειγμα σχεδίου για τη χάραξη του οικογενειακού δέντρου, όπου αναγράφονται πληροφορίες σχετικά με τα μέλη της οικογένειας και τις σχέσεις τους σε βάθος τριών τουλάχιστον γενεών. Το γενεόγραμμα παρουσιάζει πληροφορίες για την οικογένεια σε μορφή γραφικής παράστασης, ώστε να παρέχεται συνοπτική γενική εικόνα των σύνθετων οικογενειακών προτύπων πλέγματος και μια πλούσια πηγή υποθέσεων για την πιθανή σύνδεση μεταξύ κλινικού προβλήματος και οικογενειακών συμφραζομένων, καθώς και για την εξέλιξή τους στο χρόνο.

«Οι πληροφορίες του γενεογράμματος γίνονται καλύτερα κατανοητές, όταν τις βλέπει κανείς από συστημική άποψη. Η γενεογραμματική συνέντευξη πρέπει να θεωρείται μέρος από μια περιεκτική, συστημική, κλινική γνωμάτευση. Δεν υπάρχει καμιά κλίμακα ποσοτικής μέτρησης, που να επιτρέπει τη χρήση του γενεογράμματος ως συνταγής μαγειρικής, για την κλινική πρόβλεψη. Το γενεόγραμμα αποτελεί μάλλον υποκειμενικό, ερμηνευτικό εργαλείο, χρήσιμο για την παραγωγή δοκιμαστικών υποθέσεων για περαιτέρω συστημική αξιολόγηση». (McGoldrick και Gerson 1985,22).

Επίσης, τονίζουν ότι το γενεόγραμμα βοηθάει τον ειδικό και την οικογένεια να δουν την «ευρύτερη εικόνα» στις παρούσες, αλλά και στις ιστορικές διαστάσεις της - μπορούν δηλαδή τις πληροφορίες για τη δομή, τις σχέσεις και τη λειτουργία της οικογένειας να τις δουν αποτυπωμένες σ' ένα γενεόγραμμα τόσο οριζόντια μέσω του οικογενειακού συμφραζομένου, όσο και κάθετα δια μέσου των γενεών (McGoldrick και Gerson 1985,23).

Σύμφωνα με τους Bowen και Kerr (1988, στους McGoldrick και Gerson 1985,24), εξετάζοντας το οικογενειακό σύστημα διαχρονικά και διαγιγνώσκοντας προηγούμενες μεταβολές στον κύκλο ζωής μπορεί κανείς να τοποθετήσει τα παρόντα θέματα μέσα στο συμφραζόμενο των εξελικτικών προτύπων της οικογένειας. Στο γενεόγραμμα λοιπόν, περιέχονται συνήθως τρεις τουλάχιστον γενιές μελών, της οικογένειας καθώς και τα κομβικά και κρίσιμα περιστατικά στην ιστορία της, οικογένειας, προπαντός σε σχέση με τον κύκλο ζωής. Όταν ρωτάμε τα μέλη της οικογένειας για την παρούσα κατάσταση σε σχέση με θέματα, μύθους, κανόνες και συγκινησιακά φορτισμένα ζητήματα προηγούμενων γενεών, βλέπουμε να προβάλλουν καθαρά τα επαναληπτικά οικογενειακά πρότυπα. Τα γενεογράμματα «αφήνουν να μιλήσει το ημερολόγιο», δείχνοντας πιθανές συνδέσεις ανάμεσα στα οικογενειακά γεγονότα. Πρότυπα προηγούμενης αρρώστιας και παλαιότερων μεταβολών στις οικογενειακές σχέσεις, που προήλθαν από αλλαγές στην οικογενειακή δομή και άλλες κρίσιμες αλλαγές της ζωής, εύκολα σημειώνονται στο γενεόγραμμα, παρέχοντας πλούσια πηγή υποθέσεων σχετικά με τι μπορεί να προκαλεί αλλαγή στη συγκεκριμένη οικογένεια.

Τα γενεογράμματα σχετίζονται κατά κανόνα με τη συστημική θεωρία οικογένειας του Bowen (Bowen 1978, Carter και McGoldrick Orfanidis 1976, Guerin και Pendagast 1976, McGoldrick 1977, Pendagast και Sherman 1977, Bradt 1980), αλλά χρησιμοποιούνται και από θεραπευτές άλλων θεωρητικών προσανατολισμών (Hartman 1978, Lieberman 1979, Paul και Paul 1974, Smoyak 1982, Wachtel 1982). Στην οικογενειακή θεραπεία, οι εφαρμογές του γενεογράμματος εκτείνονται από την πολλαπλή γενεαλογική χαρτογράφηση του συστήματος συναισθηματικών σχέσεων της οικογένειας χρησιμοποιώντας το πλαίσιο του Bowen ως τη συστημική διατύπωση υποθέσεων για παραδοξολογικές παρεμβάσεις τύπου Milan, (στους McGoldrick και Gerson 1985,25), την ανάπτυξη, από γενεογραμματικές συνεντεύξεις, «προβολικών» υποθέσεων για τις διεργασίες του ασυνειδήτου, μέχρι την απλή περιγραφή των χαρακτήρων των προσώπων μέσα στην οικογένεια. Μερικοί θεραπευτές τόνισαν τη χρησιμότητα του γενεογράμματος για τη συνεχή παρακολούθηση συμπλοκών διατάξεων σχέσεων, όπως αυτές που διαμορφώνονται στις οικογένειες ατόμων σε δεύτερο γάμο (McGoldrick και Carter 1980, Sager και συνεργάτες 1983) και για την ενασχόληση και παρακολούθηση των σχετικών πληροφοριών οικογενειών μειονοτικού υπόβαθρου (Garcia Preto 1982, Moitza 1982) και σε ορισμένα σημεία στον κύκλο της ζωής, όπως η μετέπειτα ζωή (στους McGoldrick και Gerson 1985,25).

Οικογενειακοί γιατροί χρησιμοποίησαν το γενεόγραμμα για να καταγράψουν το ιατρικό οικογενειακό ιστορικό με τρόπο αποδοτικό και αξιόπιστο (Jolly, Fromm και Rosen 1980, Medalie 1978, Mullins και Christie-Seely 1984, Rakel 1977). Προσπάθησαν μάλιστα να καθιερώσουν γενεογραμματικά σύμβολα (Jolly και συνεργ. 1980, McGoldrick, Fromm και Snore προς έκδοση) και να αναπτύξουν αποδοτικές μεθόδους για τη χρήση του γενεογράμματος στην ιατρική πρακτική (Rogers και Durkin, 1984, στους McGoldrick και Gerson 1985,25).

Οι McGoldrick και Gerson (1985,33), προτείνουν ένα βασικό τύπο γενεογράμματος με τρία επίπεδα: 1] χαρτογράφηση της οικογενειακής δομής, 2] καταγραφή των πληροφοριών γύρω από την οικογένεια, και 3] γραμμική απεικόνιση των οικογενειακών σχέσεων.

Τα άτομα οργανώνονται μες τα οικογενειακά συστήματα σύμφωνα με τη γενεά, την ηλικία και το φύλο, για να αναφέρουμε λίγους μόνον από τους πιο κοινούς παράγοντες. Η ένταξη του ατόμου σε ορισμένο σημείο της οικογενειακής δομής επηρεάζει τη λειτουργία του, το πλέγμα των σχέσεων του και τον τύπο της οικογένειας που θα σχηματίσει για την επόμενη γενιά. Ο Toman (1976, στους McGoldrick και Gerson 1985,27), τόνισε πόσο σπουδαίο ρόλο παίζουν το φύλο και η σειρά γέννησης στη διαμόρφωση των σχέσεων μεταξύ αδελφών και των χαρακτηριστικών τους. Δεδομένων διαφορετικών δομικών οικογενειακών σχηματισμών, χαρτογραφημένων στο γενεόγραμμα, ο ειδικός προχωρεί σε δοκιμαστικές προβλέψεις για τα πιθανότερα χαρακτηριστικά προσωπικότητας και για τα προβλήματα συμβατότητας των σχέσεων.

Οι McGoldrick και Gerson (1985,27), ισχυρίζονται ότι οι οικογένειες επαναλαμβάνονται. Ό,τι συμβαίνει στη μια γενεά συχνά επαναλαμβάνεται στην επόμενη, υπάρχει δηλαδή η τάση να ξαναπαίζεται το ίδιο «έργο» από γενεά σε γενεά, αν και η πραγματική συμπεριφορά μπορεί

να εκδηλωθεί με διάφορες μορφές. Πρόκειται για την πολλαπλή γενεαλογική μεταβίβαση οικογενειακών προτύπων, κατά τον ορισμό του Bowen (1978, στους McGoldrick και Gerson 1985,28). Η υπόθεση είναι πως τα πλέγματα των σχέσεων στις προηγούμενες γενιές μπορούν να παραγάγουν υποβόσκοντα πρότυπα λειτουργίας για την οικογένεια στην επόμενη γενιά. Στο γενεόγραμμα αναζητούμε τύπους λειτουργίας, σχέσεων και δομής που συνεχίζονται ή εναλλάσσονται από τη μια γενιά στην επόμενη.

Είναι φανερό πως αυτή η συστημική προσέγγιση συνεπάγεται την κατανόηση και του παρόντος και του ιστορικού συμφραζόμενου της οικογένειας. Οι McGoldrick και Gerson (1985,28), συμφωνούν με τον Carter (1978) πως η «ροή άγχους» μέσα σ' ένα οικογενειακό σύστημα εμφανίζεται και καθέτως και οριζοντίως. Η «κάθετη» ροή προέρχεται από παραδείγματα σύναψης σχέσεων και λειτουργίας που μεταβιβάζονται προς τα κάτω, με το πέρασμα του χρόνου, στις γενιές, κυρίως μέσα από τη διεργασία του συναισθηματικού τριγωνισμού. Η «οριζόντια» ροή άγχους πηγάζει από τις τρέχουσες εντάσεις στην οικογένεια, καθώς αυτή προχωρεί στο χρόνο, αντιμετωπίζοντας τις αναπόφευκτες αλλαγές, κακοτυχίες και μεταβάσεις στον κύκλο ζωής της οικογένειας. Όταν αυξάνεται η ένταση σ' αυτόν τον οριζόντιο άξονα, κάθε οικογένεια υφίσταται δυσλειτουργία. Μπορεί ακόμη αγχογόνοι παράγοντες στον κάθετο άξονα να δημιουργήσουν πρόσθετα προβλήματα, οπότε και η ελάχιστη πίεση στον οριζόντιο άξονα ίσως να προκαλέσει σοβαρούς αντίκτυπους στο σύστημα. Έτσι, μια νεαρή μητέρα, αν έχει πολλά άλυτα προβλήματα με τη μητέρα ή και με τον πατέρα της (κάθετο άγχος) πιθανώς να ταλαιπωρηθεί ιδιαίτερα αντιμετωπίζοντας τα συνηθισμένα βάσανα του γονεϊκού της ρόλου (οριζόντιο άγχος). Το γενεόγραμμα βοηθάει τον ειδικό να παρακολουθήσει τη ροή του άγχους στην κάθοδο του μέσ' απ' τις γενιές και στο πέρασμα του μέσ' απ' το τρέχον οικογενειακό συμφραζόμενο.

Παράλληλα, η τεχνική του γενεογράμματος, όπως την καταγράφουν οι McGoldrick και Gerson (1985,28), εξετάζει στην ιστορική διάσταση της οικογένειας τις «συμπώσεις» των περιστατικών από συστημική άποψη, ως αλληλένδετα μη τυχαία γεγονότα ή γεγονότα συνδεδεμένα με κομβικά, μεταβατικά σημεία του κύκλου ζωής της οικογενειακής ιστορίας.

Επίσης, εξετάζει τους πολλαπλούς τύπους στα πρότυπα σχέσεων λειτουργίας και δομής και την επανάληψή τους γραμμικά ή τριγωνικά. Ειδικότερα, την συναισθηματική «συγκώνευση» (Bowen, 1978), τις σχέσεις εξάρτησης, τις σχέσεις με απόσταση, τις διαφοροποιημένες σχέσεις, ευπροσάρμοστους ή δυσπροσάρμοστους τρόπους λειτουργίας (αλκοολισμός, παραβατικότητα, βία, σωματικά συμπτώματα, αιμομιξία), διαγενεαλογικά μοτίβα επιτυχίας – αποτυχίας.

Ο εισηγητής της θεωρίας των τριγώνων (Bowen, 1978), δεν θα μπορούσε ν' αποκλείσει τη χρήση τους στο βασικό ερευνητικό του εργαλείο. Σύμφωνα με τους McGoldrick και Gerson (1985,30), το γενεόγραμμα βοηθά τον χρήστη του να ξεχωρίσει τα βασικά τρίγωνα σ' ένα οικογενειακό σύστημα, πώς αυτά επαναλαμβάνονται και πώς μέσα απ' αυτά τα μέλη του συστήματος αναλαμβάνουν λειτουργικούς ρόλους, διαφορετικούς ενίοτε από τους πραγματικούς τους ρόλους.

Μέχρι τη δημοσίευση της μελέτης των McGoldrick και Gerson (1985), το γενεόγραμμα ήταν περισσότερο μια σχηματογραφία για τη συλλογή, οργάνωση και ερμηνεία στοιχείων, παρά μια τυποποιημένη τεχνική μέτρησης. Μετά την οργανωμένη θεωρητικά και πρακτικά και εμπλουτισμένη με ψυχομετρικά χαρακτηριστικά παρουσίαση της τεχνικής του γενεογράμματος οι McGoldrick και Gerson (1985,228-229), το τοποθέτησαν με έγκυρο τρόπο στα ερευνητικά εργαλεία της συστημικής σκέψης, υποστηρίζουν την αξιοπιστία και εγκυρότητά του, κάτω από συγκεκριμένες προϋποθέσεις, καθώς υπάρχουν διάφοροι παράγοντες που επηρεάζουν την αξιοπιστία των γενεογραμματικών πληροφοριών:

1. Κάποια στοιχεία οδηγούν σε υποθέσεις περισσότερο από άλλα π.χ. οι δημογραφικές πληροφορίες είναι πιο αντικειμενικές από κρίσεις για τη λειτουργικότητα ή τις σχέσεις.
2. Οι πληροφορίες που συλλέγονται συχνά υπόκεινται σε διαστρεβλώσεις που προέρχονται από τις θεωρητικές προκαταλήψεις των ερευνητών.
3. Το επισφαλές της ανθρώπινης μνήμης, ιδιαίτερα για έντονα γεγονότα ζωής.
4. Το φαινόμενο *Rashomon*, των διαφορετικών αντιλήψεων του ίδιου γεγονότος.

Σε σχέση με τον πρώτο περιορισμό στην παρούσα μελέτη σταθήκαμε όσο το δυνατόν περισσότερο στα δημογραφικά στοιχεία, δίνοντας τη δυνατότητα στο υποκείμενο της μελέτης ν' αυτοπροσδιοριστεί για το ρόλο και τη λειτουργικότητά του μέσα στο σύστημα της οικογένειάς του. Δεχτήκαμε ως αρχή, την πραγματικότητα του συστήματος μόνο με την συγκατάθεση του ίδιου του υποκειμένου. Ο δεύτερος περιορισμός αφορά έμπειρους ερευνητές, με σαφή θεωρητικό προσανατολισμό. Στην παρούσα μελέτη, αποφύγαμε προσανατολισμούς άλλους πέραν της θεωρίας του Bowen και της Johnson.

Σε σχέση με τον τρίτο περιορισμό, καταφύγαμε σε διασταύρωση των στοιχείων από το υποκείμενο της μελέτης, παρουσία ενός από τους δύο ερευνητές, με κάποιον από τους «σημαντικούς άλλους» του συστήματος, ώστε η πληροφόρηση να είναι σαφής και αξιόπιστη.

Τέλος, δεν είχαμε την εμπειρία του τέταρτου περιορισμού (φαινόμενο *Rashomon*) στην παρούσα μελέτη, εφόσον θεωρήσαμε πραγματικότητα, την πραγματικότητα του υποκειμένου.

Επί του παρόντος, έχει γίνει κάποια εμπειρική έρευνα σχετικά με την αξιοπιστία του γενεογράμματος. Οι Jally, Froom και Rosen (1980, στους McGoldrick και Gerson 1985,229), απέδειξαν ότι πρόκειται για ένα αξιόπιστο, χρηστικά, εργαλείο για «σχετικές» οικογενειακές πληροφορίες με υψηλό ποσοστό ακρίβειας.

Αυτό που αμφισβητείται, είναι η ευελιξία του και η χρηστικότητά του για πιο υποκειμενικές πληροφορίες.

3ΣΤ. ΟΙ ΠΙΛΟΤΙΚΕΣ ΠΡΟ-ΕΡΕΥΝΕΣ

Προηγήθηκαν, ωστόσο, δύο προέρευνες για να δοκιμαστούν τα εργαλεία και η στρατηγική της μελέτης.

Η πρώτη προέρευνα πραγματοποιήθηκε σε ένα δείγμα είκοσι-πέντε (25) ατόμων - εθελοντών του τμήματος του Ερυθρού Σταυρού της Πάτρας. Το τελικό δείγμα των δεκαεπτά (17) εθελοντών κλήθηκε να απαντήσει στο ερωτηματολόγιο - κλίμακα Ψυχολογικής Ωριμότητας. Με την πρώτη αυτή πειραματική απόπειρα αναζητήσαμε τις δυνατότητες της ερευνητικής дуάδας και τη λειτουργικότητα του συγκεκριμένου εργαλείου.

Η δεύτερη προέρευνα πραγματοποιήθηκε σε ένα δείγμα τεσσάρων (4) εργαζομένων σε μια εταιρία εστίασης στην Πάτρα. Για τα άτομα αυτά, αρχικά αναπτύχθηκε το γενεόγραμμα και μετά την επεξεργασία του, ακολούθησε συνέντευξη με την κλίμακα της Ψυχολογικής Ωριμότητας. Η δεύτερη αυτή δοκιμαστική μελέτη, ήταν πιο εμπλουτισμένη μεθοδολογικά και έδωσε για πρώτη φορά την ιδέα της ανάπτυξης κάθε γενεογράμματος σε «περίπτωση» και τον περιορισμό, του δείγματος ποσοτικά, αλλά επίσης, και επηρέασε τη στάση των ερευνητών απέναντι στα ευρήματα της γενεογραφικής έρευνας. Μέχρι τη στιγμή εκείνη, προσδοκούσαμε μετρήσεις του τύπου «υγιές γενεόγραμμα» - «παθολογικό γενεόγραμμα», το οποίο θα ταυτίζαμε με χαμηλά και αντίστοιχα υψηλά επίπεδα Ψυχολογικής Ωριμότητας.

Βέβαια, τόσο η συστημική θεωρία, όσο και η πράξη κάτι τέτοιο το διαψεύδουν. Ανακαλύψαμε, ωστόσο, σχέσεις ανάμεσα στα παγιωμένα και τα λειτουργικά πρότυπα και τις διακυμάνσεις στις υποκλίμακες της Ψυχολογικής Ωριμότητας.

Επίσης, συσχετισμός μεταξύ των τριγώνων και των υποκλιμάκων κ.ο.κ. Εκεί φάνηκε ότι οι πραγματικοί συσχετισμοί μπορούν να γίνουν μόνο σε μια μελέτη σε βάθος. Όπως και έγινε στο τρίτο και τελευταίο στάδιο της παρούσας μελέτης.

32. ΣΧΕΔΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ

Στην παρούσα μελέτη, χρησιμοποιήθηκε τόσο η αναλυτική-περιγραφική μέθοδος, όσο και η περιγραφική στατιστική μέθοδος παράθεσης των στοιχείων.

Αρχικά, προχωρήσαμε σε αναλυτική-περιγραφική επεξεργασία του γενεογράμματος και έπειτα περιγραφική παράθεση των αξιολογήσεων από την κάθε υποκλίμακα ξεχωριστά. Ακολουθεί ο συσχετισμός των ευρημάτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

ΑΤΟΜΙΚΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ

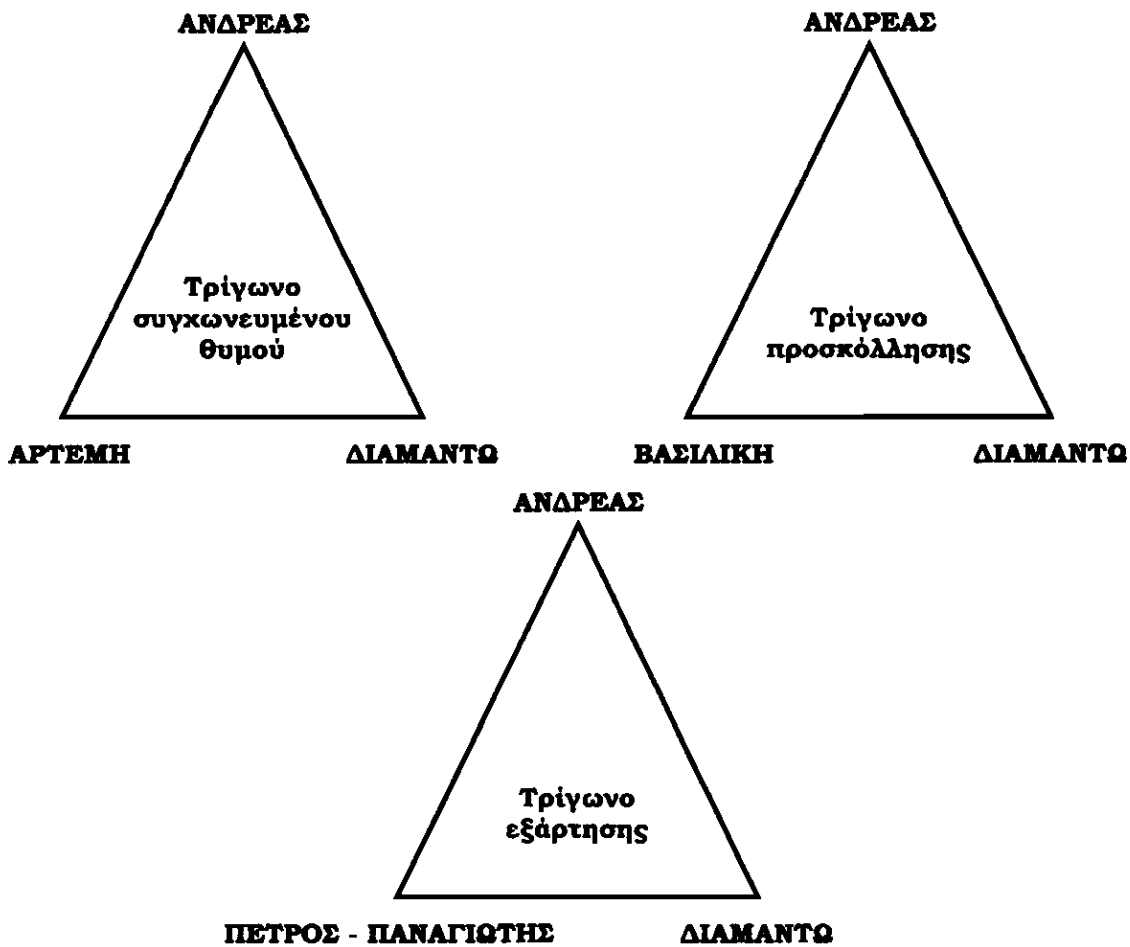

4Α. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΑΡΤΕΜΗΣ

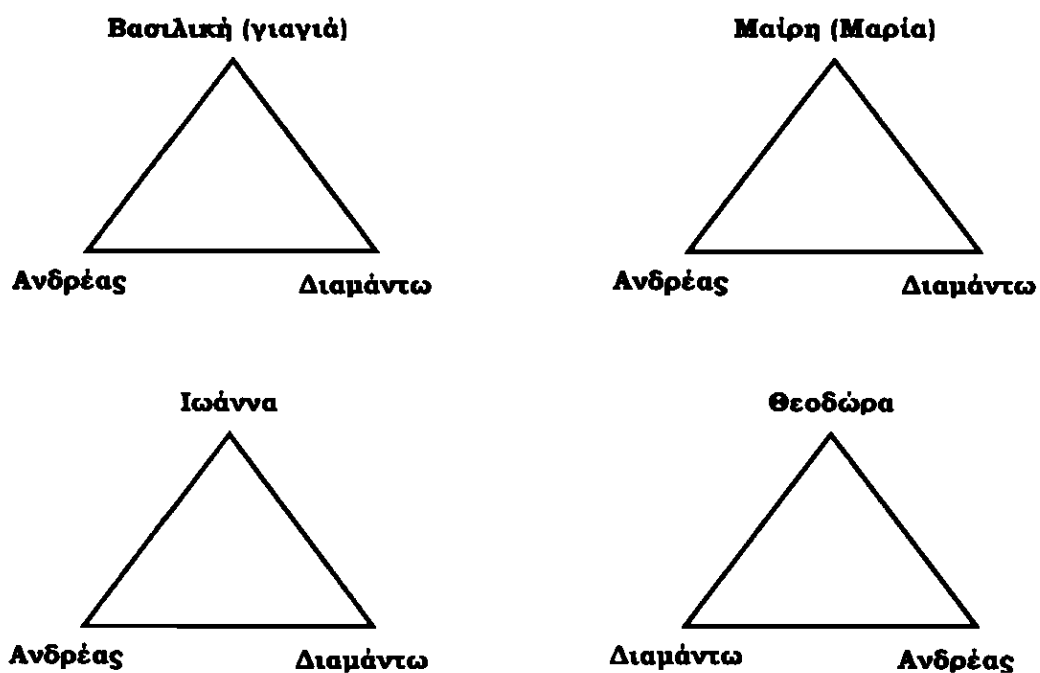

Τρίγωνα Γονέων - Παιδιών

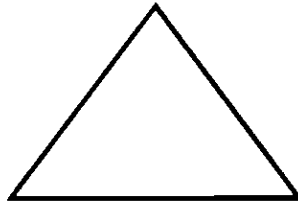
Τρίγωνα Ζευγαριών

Πολλαπλά Διαγενεολογικά Τρίγωνα

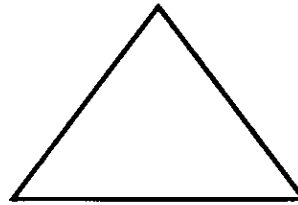
Ανδρέας - Διαμάντω

Βασιλική (γιαγιά)

**Άρτεμη
(γιαγιά)**

Βασιλική

Ιωάννα

Ανδρέας

Τα Τρίγωνα στην Πυρηνική Οικογένεια

**ΔΙΑΜΑΝΤΩ
(ΜΗΤΕΡΑ)**

**ΑΝΔΡΕΑΣ
(ΠΑΤΕΡΑΣ)**

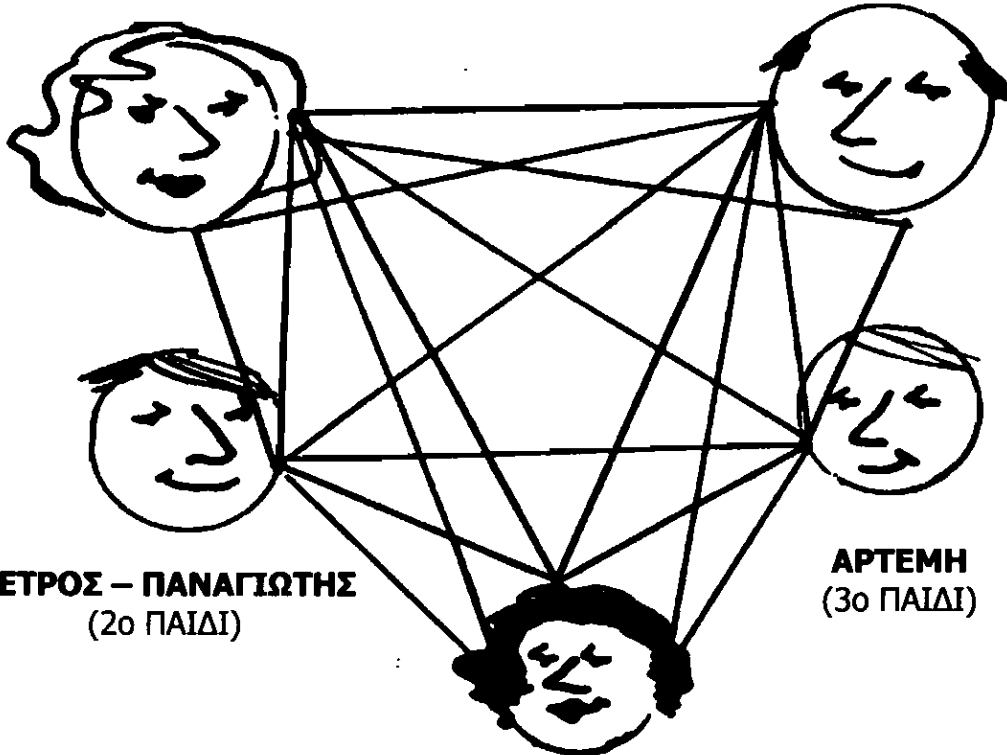

**ΠΕΤΡΟΣ – ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ
(2ο ΠΑΙΔΙ)**

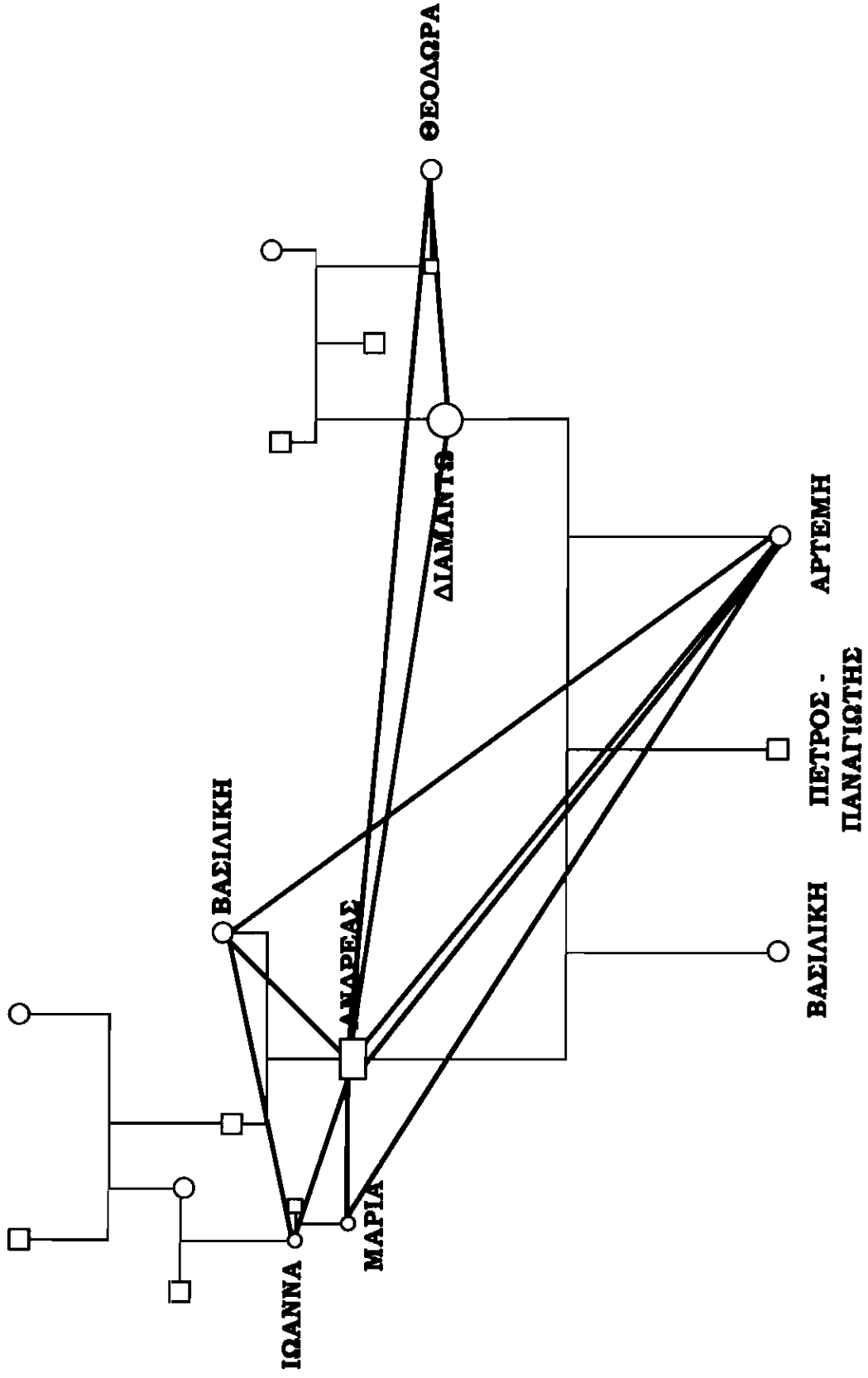
**ΑΡΤΕΜΗ
(3ο ΠΑΙΔΙ)**

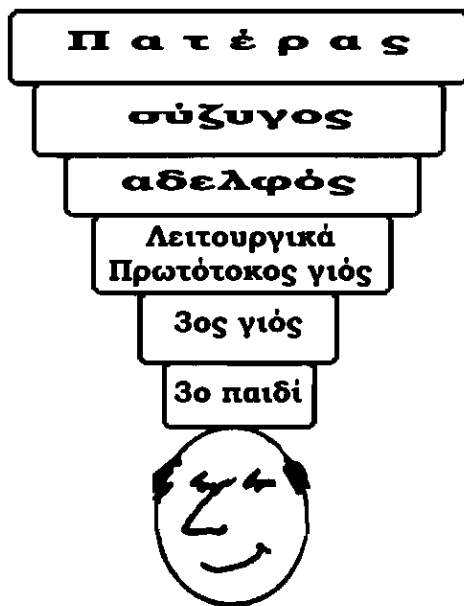
**ΒΑΣΙΛΙΚΗ
(1ο ΠΑΙΔΙ)**

Οι τριγωνικές σχέσεις στο Γενεόγραμμα

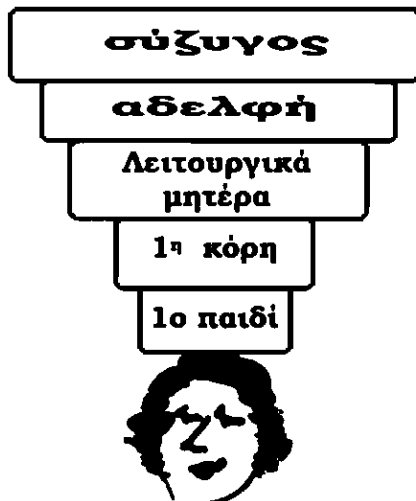
Πολυπλοκότητα των ρόλων

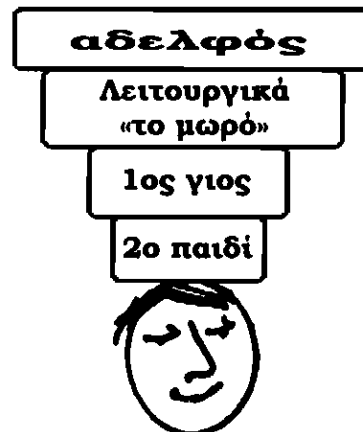
ΑΝΔΡΕΑΣ

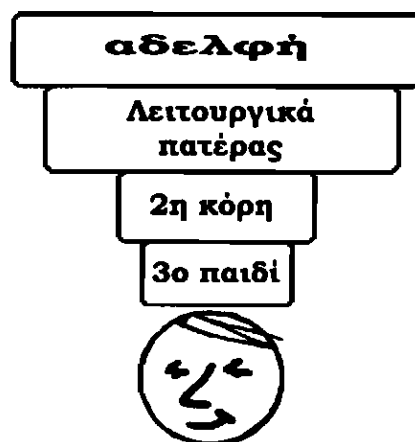
ΔΙΑΜΑΝΤΩ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ

ΠΕΤΡΟΣ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ

ΑΡΤΕΜΗ

I. Η ΔΟΜΗ ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Η Άρτεμη είναι το μικρότερο παιδί από τα τρία της οικογένειάς της. Οι γονείς της, σε μέση ηλικία σήμερα, εργάζονται στην οικογενειακή επιχείρηση.

Δεν είναι παντρεμένη, ζει μόνιμα στην Αθήνα από το 2001. Είναι φοιτήτρια στη σχολή Κοινωνικής Εργασίας στην Πάτρα και παράλληλα ασχολείται με τον αθλητισμό. Οικονομικά τη στηρίζει η πατρική της οικογένεια καθώς δεν εργάζεται.

Η αδελφή της που είναι το πρώτο παιδί της οικογένειας, 5 χρόνια μεγαλύτερη από την Άρτεμη, διατηρεί συνεταιρικά επιχείρηση Ψιλικών. Είναι παντρεμένη και μένει στον πρώτο όροφο του οικογενειακού σπιτιού, ενώ στο ισόγειο κατοικούν οι γονείς της με τον αδελφό της. Ο σύζυγός της εργάζεται στην επιχείρηση των γονιών της. Είναι παντρεμένοι από το 1999, και δεν έχουν παιδιά.

Ο αδελφός της είναι το δεύτερο παιδί της οικογένειας, 2 χρόνια μεγαλύτερος από την Άρτεμη και 3 χρόνια μικρότερος από τη πρώτη αδελφή. Είναι άτομο με ειδικές ανάγκες: πάσχει από Μυϊκή Δυστροφία τύπου Baker, και διατηρεί επιχείρηση δακτυλογραφήσεων κατ' οίκον, επιχορηγούμενη από τον Ο.Α.Ε.Δ., η οποία είναι ανενεργή σχεδόν εξ' αρχής.

Ο Πέτρος αντιμετωπίζει σοβαρό πρόβλημα υγείας, καθώς η μυϊκή δυστροφία του προκαλεί δυσχέρεια στη στάση και στη βάδιση, που σταδιακά εντείνεται.

Η μητέρα και η αδελφή της Άρτεμης, είναι φορείς της ίδιας πάθησης, καθώς ο συγκεκριμένος τύπος Μυϊκής Δυστροφίας, κληρονομείται γενετικά από τη μητέρα στα άρρενα παιδιά, που νοσούν, ενώ τα κορίτσια το φέρουν ως στίγμα. Η Άρτεμη δεν είναι φορέας, είχε παρουσιάσει όμως «εφηβικό υποθυροειδισμό» (ψυχογενούς αιτιολογίας) από το 1997-2000.

Άλλο πρόβλημα υγείας που έχει παρουσιαστεί στην οικογένεια, είναι διαταραχές όρασης, που κυρίως εντοπίζονται σε πολλά μέλη της οικογένειας του πατέρα της Άρτεμης.

Η γιαγιά του Ανδρέα παρουσίασε απώλεια όρασης σε νεαρή ηλικία. Στη συνέχεια, προβλήματα όρασης παρουσίασε ο γιός της και πατέρας του Ανδρέα, ενώ προβλήματα παρουσιάζει ο ίδιος ο Ανδρέας η αδελφή του Σουζάνα, αρκετά από τα ανίψια του και τα τρία παιδιά του.

Ο Bowen (1972/1998, 38), αναφέρει ότι κατά την αξιολόγηση μιας οικογένειας, η διερεύνηση της θέσης που είχε ο κάθε γονιός ανάμεσα στα αδέλφια του και η αξιολόγηση του αν το προφίλ της προσωπικότητάς του είναι το αναμενόμενο βάσει της σειράς γέννησής του, προσφέρει ανεκτίμητες πληροφορίες για το πώς αυτή η οικογένεια θα προετοιμαστεί στη ζωή και στις συναισθηματικές δυνάμεις στην οικογένεια. Το ίδιο ισχύει και για τις σχέσεις των αδελφών μεταξύ τους. Οι McGoldrick και Gerson (1985,108), αναφέρουν ότι ένα παιδί με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά μπορεί να μετατοπίσει τα πρότυπα που τα αδέλφια αναμένεται να ακολουθήσουν σε μια οικογένεια. Αυτό μπορεί να είναι αποτέλεσμα των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών κάποιου παιδιού ή των προσδοκιών του περιβάλλοντος για κάποιο παιδί.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, έχουμε την αίσθηση ότι η Άρτεμη παρότι το τρίτο παιδί της οικογένειας εμφανίζει ένα προφίλ προσωπικότητας της υπεύθυνης τελευταίας κόρης, που στο παρελθόν προοριζόταν για αρχηγός της οικογένειας.

Όσον αφορά τη Βάσω, η αίσθησή μας είναι, ότι είναι το πιο έντονα τριγωνοποιημένο μέλος της οικογένειας, που δεν έφυγε από το σπίτι για σπουδές και εκείνη που έχει τη φτωχότερη προσαρμογή στη ζωή.

Ο Πέτρος από την άλλη, θεωρούμε ότι, λόγω του προβλήματος της υγείας του, περιορίστηκε από το περιβάλλον του στο λειτουργικό ρόλο του «μωρού» της οικογένειας.

II. ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΟ ΠΕΔΙΟ

Ο πατέρας της Άρτεμης ήταν ηλικιακά το τρίτο παιδί από έξι βιολογικά και ένα ανάδοχο αδελφί και το τρίτο αγόρι, επίσης. Θεωρούμε όμως ότι, λειτούργησε ως υπεύθυνος πρωτότοκος. Είναι ο μόνος από την πατρική του οικογένεια που έχει περατώσει γυμνασιακές σπουδές και είχε εισαχθεί σε ανώτερη σχολή, την οποία δεν ολοκλήρωσε λόγω επαγγελματικών υποχρεώσεων. Εργάστηκε από την παιδική του ηλικία, αρχικά ως παγοπώλης έπειτα στην εφηβεία του στην οικογενειακή επιχείρηση και δύο χρόνια μετά το γάμο του απέκτησε δική του επιχείρηση.

Η μητέρα της Άρτεμης, σύμφωνα με τις περιγραφές της, ήταν μια υπεύθυνη πρώτη κόρη και πρώτο παιδί της οικογένειας, δύο χρόνια μεγαλύτερη από τον δεύτερο αδελφό της και έξι χρόνια μεγαλύτερη από τον τελευταίο αδελφό της. Οι γονείς της ζουν ακόμα σε ένα χωριό του Νομού Αχαΐας, όπου γεννήθηκε και μεγάλωσε η μητέρα της Άρτεμης. Η ίδια τελείωσε το δημοτικό στο χωριό και μέχρι τα δεκαοκτώ της έμεινε στο σπίτι των γονιών της, φροντίζοντας τα μικρότερα αδέρφια της και κρατώντας το νοικοκυριό. Μετά τα δεκαοκτώ με παρότρυνση της μητέρας της βρέθηκε στη Πάτρα, όπου έζησε δουλεύοντας ως εργάτρια σε βιοτεχνία. Οι γονείς της, βέβαια, σύμφωνα με τα ήθη της εποχής, (αρχές της δεκαετίας του '70), φρόντισαν να βρεθεί μαζί της και ο αδελφός της Σπύρος, ως προστάτης αδελφός.

Οι γονείς της Άρτεμης, συνδέθηκαν από προξενικό και παντρεύτηκαν μετά από ένα χρόνο μνηστείας. Αρχικά, κατοικούσαν στο πατρικό σπίτι του Ανδρέα από όπου όμως εκδιώχθηκαν μετά από σύντομο χρονικό διάστημα.

Στη συνέχεια, συγκατοίκησαν με τα δύο μικρότερα αδέρφια της Διαμάντως, μέχρι που παντρεύτηκε ο καθένας από αυτούς. Ο πατέρας της Άρτεμης, έπαιξε σημαντικό ρόλο στους γάμους τόσο των δικών του αδελφών –των μικρότερων τουλάχιστον από αυτόν- όσο και των αδελφών της συζύγου του. Στις περισσότερες περιπτώσεις, είτε μεσολάβησε ως «εγγυητής» για να πραγματοποιηθεί ο γάμος, είτε προίκισε στηρίζοντας οικονομικά τα αδέρφια του. Στις περιπτώσεις των κοριτσιών αδελφών του, σύμφωνα με τα ήθη της εποχής, έπαιξε το ρόλο του μεγάλου αδελφού, πιέζοντας για γάμο τους ερωτικούς συντρόφους της Μαρίας και της Σουζάνας.

Η Βάσω γεννήθηκε ένα χρόνο μετά το γάμο των γονιών της, και ο Πέτρος τέσσερα χρόνια αργότερα. Όταν έξι χρόνια αργότερα, η Διαμάντω έμεινε έγκυος για τρίτη φορά, η οικογένεια πέρασε μια κρίση, κυρίως γιατί η Διαμάντω δεν επιθυμούσε τρίτο παιδί. Μετά την απόκτηση των δύο πρώτων παιδιών, υπήρχε περίπτωση εμφάνισης αιμολυτικού ίκτερου στο κυοφορούμενο έμβρυο, λόγω ασυμφωνίας του παράγοντα Rhesus των δύο γονέων. Ο πατέρας της Άρτεμης, παρότι επιθυμούσε και τρίτο παιδί, άφησε την τελική απόφαση, σε σχέση με τη λήξη της εγκυμοσύνης, να τη λάβει η σύζυγός του. Τελικά, παρενέβη δυναμικά η μητέρα της Διαμάντως, Άρτεμη, ώστε να μην προχωρήσει σε διακοπή κύησης, με «ευχή και κατάρα», όπως αναφέρει η Άρτεμη για την ιστορία της οικογένειας. Το γεγονός αυτό, όπως διαιωνίστηκε στις μετέπειτα διηγήσεις της οικογένειας, ίσως και σε κάποιες στιγμές σύγκρουσης μεταξύ των δύο γυναικών, Διαμάντως και Άρτεμης (κόρη), επηρέασε πάρα πολύ τη μεταξύ τους σχέση, η οποία διαμορφώθηκε σε έντονα συγκρουσιακή.

Όταν η Άρτεμη ήταν εννιά χρονών και ο Πέτρος ήταν έντεκα, εκδηλώθηκαν τα πρώτα σημεία της ασθένειάς του, γεγονός που συνέπεσε χρονικά με την εγκατάσταση της οικογένειας σε ιδιόκτητο σπίτι. Χρειάστηκαν όμως, άλλα δύο χρόνια για να υπάρξει σαφής διάγνωση για τον τύπο της ασθένειας. Μέχρι την εμφάνιση των πρώτων συμπτωμάτων, ο πατέρας της οικογένειας, συνήθιζε να εργάζεται υπερβολικές ώρες μακριά από το σπίτι και να έχει δική του προσωπική ζωή, με συχνές εξόδους τα βράδια. Σύχναζε σε καφενεία της γειτονιάς, όπου επίσης συνήθιζε να παίζει τυχερά παιχνίδια. Μετά την εμφάνιση της νόσου στον Πέτρο, ο Ανδρέας έπαψε να βγαίνει συχνά απ' το σπίτι, ενώ το ζευγάρι επικεντρώθηκε στην φροντίδα του γιού τους, πραγματοποίησαν δε και αρκετά ταξίδια προς αναζήτηση της αιτιολογίας της νόσου. Στο διάστημα που έλειπαν οι τρεις τους εκτός Πάτρας, τα δύο κορίτσια φρόντιζε μια χήρα γειτόνισσα, η Ντίνα, που πολλές φορές λόγω της κακοποίησής της από το γιό της, ο οποίος ήταν χρήστης ουσιών, βρήκε καταφύγιο στο σπίτι της οικογένειας. Καθώς το διάστημα αυτό συμπίπτει χρονικά με την εγκατάσταση της οικογένειας στο ιδιόκτητο σπίτι, σε περιοχή μακρινή απ' αυτή που ως τότε κατοικούσαν, η μητέρα έκανε κάποιες προσπάθειες να εργαστεί περιστασιακά, κυρίως επειδή αισθανόταν αποκομμένη κοινωνικά από το μέχρι τότε φιλικό της περιβάλλον. Όταν η μητέρα άρχισε να εργάζεται, η Ντίνα άρχισε να παίζει το ρόλο της οικονόμου για την οικογένεια της Άρτεμης.

III. ΣΕΙΡΑ ΓΕΝΝΗΣΗΣ ΣΤΟΝ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΟ ΚΥΚΛΟ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

Οι McGoldrick και Gerson (1985,85), αναφέρουν ότι η σειρά γέννησης των αδελφών, μπορεί να έχει ιδιαίτερη σημασία για τη συναισθηματική τους θέση στην οικογένεια καταγωγής και τις μελλοντικές σχέσεις για την οικογένεια, που θα διαμορφώσουν. Για παράδειγμα, το πρωτότοκο παιδί, έχει περισσότερες πιθανότητες να είναι υπερ-υπεύθυνο, ευσυνείδητο και να συμπεριφέρεται σαν γονέας, ενώ το πιο μικρό έχει περισσότερες πιθανότητες να έχει μια παιδική συμπεριφορά και να είναι ανέμελο.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, στην περίπτωση της Βάσως, πιστεύουμε ότι υπάρχει το υπερ-υπεύθυνο, ευσυνείδητο πρώτο παιδί και παράλληλα η πρώτη κόρη – υπεύθυνη γυναίκα που αισθάνεται πως είναι ξεχωριστή και πως φέρει τη βασική ευθύνη διατήρησης της οικογενειακής ευτυχίας και συνέχισης της οικογενειακής παράδοσης. Συχνά οι άνθρωποι αναφέρουν οι McGoldrick και Gerson (1985,85), έχουν μεγάλες προσδοκίες από τα πρωτότοκα παιδιά. Στην περίπτωση αυτής της οικογένειας, οι γονείς εναπόθεσαν ένα βαρύ φορτίο στους ώμους της Βάσως, αυτό της προστασίας και της φροντίδας του ασθενούς Πέτρου. Η Βάσω προσπαθεί να ανταπεξέλθει σ' αυτές τις προσδοκίες, διατηρεί όμως ένα χαμηλό προφίλ με μικρή προσαρμοστικότητα στη ζωή. Η οικογένεια της πιστεύει ότι η Βάσω παντρεύτηκε «κατωτέρα» το Βασίλη. Επέλεξε να ζήσει μαζί με την πατρική της οικογένεια, είναι άκαμπτη γενικώς σε αλλαγές και καινούργια πράγματα και ιδιαίτερα τριγωνοποιημένη με την Άρτεμη (γιαγιά). Αυτό το παιδί έγινε «ιδιαιτερο» και υπερπροστατευμένο, το πιο εμπλεγμένο στις συναισθηματικές διεργασίες της οικογένειας και εκείνο που διαταράχθηκε αρκετά απ' αυτές. Επίσης, πολλές φορές από την οικογένειά της απαιτείται να παίζει προστατευτικό ρόλο με τον Πέτρο σε βάρος αρκετές φορές της προσωπικής της ζωής. Ταυτίζεται αρκετά με τη μητέρα της, η οποία είναι επίσης η μεγαλύτερη δύο άλλων αδελφών και έπαιξε γι' αυτούς αντίστοιχους ρόλους.

Η Βάσω παραμένοντας συναισθηματικά εξαρτημένη απ' τους γονείς της, σήμερα τέσσερα χρόνια περίπου μετά το γάμο της, αδυνατεί να αποκτήσει παιδί, δυσκολεύεται δηλαδή να περάσει στο ρόλο της ύπαντρης γυναίκας και μητέρας στη νέα οικογένεια που δημιουργησε. Οι Εργαστηριακές εξετάσεις για τη γονιμότητα του νέου ζευγαριού εμφανίζονται φυσιολογικές και ιατρικά η δυσκολία τεκνοποίησης αποδίδεται σε «άγχος».

Να τονίσουμε, επίσης, ότι η Βάσω, πρώτη κόρη μιας πρώτης κόρης και ενός τρίτου γιού, διάλεξε για σύζυγό της το Βασίλη που είναι τρίτος γιος, επαναλαμβάνοντας ένα σχήμα με μεγάλη συμπληρωματικότητα.

Ο Πέτρος, ένας κοινωνικά δραστήριος δευτερότοκος, ήταν ένα ζωηρό και σκανταλιάρικο παιδί μέχρι τουλάχιστον να νοσήσει. Το περιβάλλον προσδοκούσε απ' αυτόν να αντικαταστήσει τον πατέρα του μελλοντικά, στο ρόλο του στην οικογένεια και στις οικογενειακές επιχειρήσεις. Στις παιδικές του απερισκεψίες, έβλεπαν στοιχεία της συμπεριφοράς του ανήσυχου στα νεανικά του χρόνια, πατέρα του. οι προσδοκίες της οικογένειας άλλαξαν ριζικά μετά την εμφάνιση της νόσου και κυρίως λόγω της κακής πρόγνωσης της. Ο Πέτρος τελείωσε το Λύκειο ικανοποιητικά και πραγματοποίησε σπουδές Μέσης σχολής, ούτε ο ίδιος, ούτε η οικογένειά του επιδίωξαν κάτι σημαντικό για την επαγγελματική του αποκατάσταση. Ο Πέτρος δεν εργάστηκε σχεδόν ποτέ, με την πάθησή του ως αιτιολογία, παρότι είναι μια πάθηση στην οποία η εργασία φέρνει κάποιες δυσκολίες, αλλά δεν είναι ακατόρθωτη. Έβγαινε συχνά τα βράδια, ξενυχτούσε με παρέες συνομηλίκων του, έκανε χρήση αλκοόλ και άλλων ουσιών μέχρι τουλάχιστον το 2002, που συνελήφθη για χρήση κασις, μαζί με δύο φίλους του. Έκτοτε, οι

έξοδοί του είναι πιο περιορισμένοι και έχει μειώσει αρκετά τις καταχρήσεις, παρόλα αυτά η κοινωνική του λειτουργικότητα δεν έχει αλλάξει.

Οι γονείς συχνά, πίεζαν τα δύο κορίτσια να επιτηρούν τον Πέτρο, αναζητώντας τον στα στέκια του, περιμένοντάς τον τα βράδια να επιστρέψει από τις εξόδους του, ακόμα και να λύσουν τις διαφορές του με τους φίλους του, όταν ο Πέτρος νιώθει μοναξιά γιατί πολλές φορές η συμπεριφορά του είναι ακραία με τις παρέες του, οι οποίες τον απομονώνουν, οι γονείς περιμένουν απ' τα κορίτσια να γεμίσουν αυτό το κενό.

Σε περιπτώσεις κρίσης, π.χ. όταν ο Πέτρος πέσει, γεγονός που συμβαίνει συχνά, λόγω της αστάθειάς του, ή όταν συγκρουστεί με κάποιον που λειδώρει την κατάστασή του, η οικογένεια ενώνεται δυναμικά παρά τις μεταξύ τους συγκρούσεις για να προστατεύσει το πάσχον μέλος. Αυτό είναι ένα είδος συμπεριφοράς που φαίνεται να επαναλαμβάνεται συχνά μέσα στις γενιές της οικογένειας, κυρίως από την πλευρά του πατέρα.

Σύμφωνα με τον Adler (1970, στους McGoldrick και Gerson 1985,100), το μικρότερο αδελφί κινδυνεύει πάντα να παραμένει το καϊδεμένο και δειλό παιδί της οικογένειας. Άλλη μια πιθανότητα, σύμφωνα με τον Adler (1970) για το μικρότερο παιδί είναι λόγω της υπεραναπλήρωσης, να αναπτύξει υπερβολική φιλοδοξία και να προσπαθήσει να γίνει ο σωτήρας ολόκληρης της οικογένειας.

Το γεγονός αυτό, ως ένα σημείο το βλέπουμε στην περίπτωση της Άρτεμη. Η Άρτεμη έδειξε ιδιαίτερη πρόοδο στον αθλητισμό, κατακτώντας σημαντικές διακρίσεις κατά τη διάρκεια της εφηβείας της και ήταν επίσης η δεύτερη μετά τον πατέρα της από το σύνολο της οικογένειας που ξεκίνησε σπουδές στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση. Βέβαια, παρότι είχε την ευχέρεια της επιλογής, επέλεξε σπουδές στην πόλη της και όχι σε κάποιο μακρινό Πανεπιστήμιο. Από τον πατέρα της συχνά, λάμβανε διπλά μηνύματα: συχνές απαγορεύσεις και περιορισμούς, κυρίως με το πρόσχημα του φύλου της αλλά από την άλλη, ενδείξεις υπερηφάνιας και ικανοποίησης, όταν αυτή υπερέβαινε των απαγορεύσεων, καθώς σαν μικρότερο παιδί έδειχνε πολύ λίγο σεβασμό για κάθε μορφή εξουσίας και συμβατικότητας.

Έχοντας υπόψη τη θεωρία του Bowen (1972/1998,38) για το προφίλ της προσωπικότητας των παιδιών σε σχέση με τη σειρά γεννησής τους, θεωρούμε ότι η Άρτεμη δεν υπήρξε το χαρακτηριστικό μικρότερο παιδί το «μικρό» της οικογένειας. Το ρόλο αυτό, από τα έντεκά του χρόνια, τον παίζει ο Πέτρος. Κι ενώ από τη Βάσω, η οικογένεια προσδοκούσε να γίνει η αντικαταστάτης-μητέρα, από την Άρτεμη φάνηκε να προσδοκάται, κυρίως από τον πατέρα της, να γίνει ο αντικαταστάτης-πατέρας. Έχουμε ήδη αναφέρει, ότι η σχέση της με τη μητέρα της ήταν έντονα συγκρουσιακή. Οι περιγραφές της Άρτεμης σε σχέση με τις μητρικές φροντίδες κατά τη διάρκεια της σχολικής της ηλικίας, σκιαγραφούν μια μητέρα αδιάφορη. Ήταν η περίοδος που οι μητρικές φροντίδες είχαν επικεντρωθεί κυρίως στην κατάσταση της υγείας του Πέτρου και στη σχολική πρόοδο της Βάσως. Η Άρτεμη, παρουσίαζε μια σχετική επάρκεια στις ακαδημαϊκές απαιτήσεις και μεγάλες επιτυχίες στον αθλητισμό, που την

τοποθετούσαν συνακόλουθα στο ρόλο του «επιτυχημένου» μικρού, ίσα ποσά από την επάρκεια της Άρτεμης και την μητρική ενασχόληση με την υγεία του Πέτρου, έκαναν την ήδη ενοχική Διαμάντω να μην ασχολείται με το μικρότερό της παιδί, το οποίο στράφηκε προς τον πατέρα της.

Τα πράγματα, ωστόσο, άλλαξαν ένα χρόνο μετά την εισαγωγή της Άρτεμης στη σχολή Κοινωνικής Εργασίας. Άρχισε να παρουσιάζει αύξηση βάρους, δυσκολίες στις προπονήσεις της και κακές επιδόσεις στο άθλημά της. Οι εντάσεις στην οικογένεια αυξήθηκαν. Το διάστημα αυτό, χρειάστηκε να ακολουθήσει θεραπευτική αγωγή για «εφηβικό υποθυρεοειδισμό» και παρουσίασε συμπτώματα ψυχογενούς βουλιμίας. Οι αυξομειώσεις στο βάρος της είχαν αρνητική αντίδραση τόσο στις επιδόσεις της στον αθλητισμό, όσο και στην κοινωνική της λειτουργικότητα. Άρχιζε να συζητά την περίπτωση να απομακρυνθεί από την οικογενειακή εστία, αλλά το περιβάλλον της, είναι ανένδοτο. Μέχρι τότε, και από το 1994, συνήθιζε να περνάει τις διακοπές της στη Νάξο, όπου η συγγενής του πατέρα της, Μαίρη, διατηρούσε τουριστική επιχείρηση, στην οποία η Άρτεμη περιστασιακά εργαζόταν. Την άνοιξη του 1999, η Άρτεμη φεύγει στη Νάξο, όπου παραμένει για έξι περίπου μήνες. Στην αρχή, εργάζεται στην επιχείρηση της συγγενούς της και μένει μαζί της στο οικογενειακό σπίτι. Σύντομα, έρχεται σε σύγκρουση μαζί της, αρχίζει να εργάζεται ως σερβιτόρα σε κέντρα διασκέδασης. Αναγκάζεται να επιστρέψει στην Πάτρα για το γάμο της αδελφής της και καθώς η αλλαγή σε σχέση με την αυτοδιαφοροποίησή της είναι έκδηλη, η οικογένεια ασκεί έντονες πιέσεις για να επιστρέψει στην προηγούμενη κατάστασή της.

Ο Bowen (1972, 1998,66) αναφέρει ότι, όταν το άτομο σ' ένα σαφώς συγκωνευμένο σύστημα κάνει προσπάθειες αυτοδιαφοροποίησης, το σύστημα αντιδρά σαν να ήταν κάτι το φοβερό. Όταν, η εστία του συμπτώματος απομακρύνεται από το σύστημα, το σύστημα συμπεριφέρεται σαν αν έχει λυθεί το πρόβλημα. Η Άρτεμη τελικά, εξαναγκάστηκε να παραμείνει στην Πάτρα και άρχισε να εργάζεται πάλι ως σερβιτόρα. Είχε εγκαταλείψει ήδη, τελείως, την ενασχόλησή της με τον αθλητισμό και υιοθέτησε ένα διαφορετικό στυλ ζωής που περιλάμβανε σκληρή δουλειά, συχνές νυχτερινές εξόδους με χρήση αλκοόλ. Εξακολουθούσε να μην έχει δημιουργήσει μόνιμη ερωτική σχέση, αλλά συνήθιζε να προσκολλάται σε άτομα του αντίθετου φύλου, τα οποία την απέρριπταν. Αδυνατούσε να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις της στην σχολή και έζησε ένα χρόνο περίπου, με έντονα αυτά τα αυτοκαταστροφικά στοιχεία, ώσπου δυνάμωσε το αίτημα να απομακρυνθεί από το σπίτι, πράγμα που μετά από πολύ έντονες συγκρούσεις το κατόρθωσε. Το διάστημα εκείνο, ζήτησε βοήθεια από ειδικό της ψυχικής υγείας. Στη διάρκεια της θεραπείας, έκανε αρκετά βήματα στην αυτοδιαφοροποίηση και τελικά μετακόμισε στην Αθήνα, με αφορμή την εργαστηριακή της άσκηση, αλλά ουσιαστικά με στόχο την απομάκρυνση από τους δυσβάσταχτους ρόλους που είχε μέχρι τότε υιοθετήσει.

Στην Αθήνα αρχίζει πάλι την ενασχόληση με τον αθλητισμό και συνεχίζει τη θεραπεία και την προσπάθεια για αυτοδιαφοροποίηση.

Οι McGoldrick και Gerson (1985,108), αναφέρουν ότι όταν ένα παιδί γεννιέται σε μια κρίσιμη φάση της ιστορίας της οικογένειας, επενδύονται ιδιαίτερες προσδοκίες στο παιδί αυτό. Οι προσδοκίες αυτές, μπορεί να υπερτονίσουν τα χαρακτηριστικά της θέσης ενός παιδιού (όπως συμβαίνει με το πρωτότοκο παιδί) ή να τροποποιήσουν τους συνηθισμένους ρόλους των αδελφών (όπως με ένα μεσαίο παιδί ή το μικρότερο που λειτουργεί σαν πρωτότοκο ή σαν μοναχοπαιδί). Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Βάσως, που ήταν το πρώτο εγγόνι και από τις δύο πλευρές της οικογένειας. Ιδιαίτερα η οικογένεια της μητέρας της Βάσως είχε εξαιρετικές προσδοκίες από αυτήν, τις οποίες η Βάσω διέψευσε με μια εφηβική σχέση που ερχόταν σε σύγκρουση με την ηθική ιδεολογία τους. Η Βάσω δεν ήταν μόνο, το παιδί που γεννήθηκε στην αρχή της έγγαμης ζωής ενός νέου ζευγαριού, αλλά και η ελπίδα μιας εξαιρετικά δραστήριας γιαγιάς (Άρτεμη) και παρότι η Βάσω δεν ονομάστηκε προς τιμήν της, ανέπτυξε μια ιδιαίτερη σχέση μαζί της στα πρώτα της έξι χρόνια, που η γιαγιά είχε αναλάβει την ανατροφή της στο χωριό.

Μια άλλη ιδιαίτερη χρονική στιγμή γέννησης, είναι αυτή της Άρτεμης, η οποία ήρθε οκτώ μήνες μετά από τη γέννηση των διδύμων γιών της θείας της Σουζάνας. Από τα δίδυμα, το ένα αγόρι γεννήθηκε νεκρό και το άλλο αγόρι έζησε σε κατάσταση φυτού, για ένα χρόνο περίπου. Η μητέρα της Άρτεμης, έμεινε έγκυος μερικούς μήνες από αυτή τη γέννηση, γεγονός που κατά τη γνώμη μας, επηρέασε την αμφιθυμία της σε σχέση με τη συγκεκριμένη εγκυμοσύνη.

Σύμφωνα με τους McGoldrick και Gerson (1985,109), οι στάσεις και τα πιστεύω των γονέων σχετικά με τους ρόλους των φύλων, επηρεάζουν βαθιά τις προσδοκίες τους, για το κάθε παιδί τους. Η συγκεκριμένη οικογένεια, και ιδιαίτερα η πλευρά της Διαμάντιως, διατήρησαν και μέχρι πρόσφατα μια πολύ αυστηρή ηθική σχέση με τα κορίτσια. Η Βάσω καταπιέστηκε, ιδιαίτερα για τις ελευθερίες της στη διάρκεια της εφηβείας, γεγονός που την οδήγησαν ενδεχομένως και στην πρώιμη δέσμευση. Ο πατέρας της οικογένειας από την άλλη, πολύ στενά συνδεδεμένος με την εξαιρετικά δυναμική μητέρα του Βασιλική, έδωσε ιδιαίτερα στην κόρη του Άρτεμη διπλά μηνύματα. Από τη μια, της έβαζε αυστηρούς όρους ηθικής (απαγορεύσεις εξόδων, ενδυμασίας) και από την άλλη, επέτρεπε τις συναναστροφές με αγόρια και προέτρεπε σε μια πιο «ανδρική» συμπεριφορά.

IV. ΧΡΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΚΥΚΛΟΥ ΤΗΣ ΖΩΗΣ

Η συναρμογή ηλικιών και ημερομηνιών στο συγκεκριμένο γενεόγραμμά μας, δείχνει ότι ο κύκλος της ζωής αυτής της οικογένειας, βρίσκεται μέσα στα πλαίσια του αναμενόμενου. Όλα τα κομμάτια αυτής της οικογένειας, πέρασαν ομαλά τις φάσεις του κύκλου της ζωής, εκτός ίσως από τον αποχωρισμό από την οικογένεια.

Στην περίπτωση της Βάσως και του Πέτρου, τα παιδιά έχουν δυσκολίες στο να στήσουν τις δικές τους οικογένειες. Για τον Πέτρο, βέβαια, ισχύει το ότι παρότι αυτοεξυτηρείται, η προοπτική του να μείνει μόνος σ' έναν χώρο είναι επικίνδυνη. Ο κίνδυνος πώσης από απλές

καθημερινές δραστηριότητες, δεν του επιτρέπει να μείνει μόνος χωρίς επιτήρηση. Η Βάσω, ωστόσο, έχουμε δει για ποιους λόγους παρότι έγγαμη, αδυνατεί να προσαρμοστεί στο νέο της ρόλο. Μετά δε και με την αποχώρηση της Άρτεμης από το σπίτι, ο σύζυγός της, άτυπα, πήρε το ρόλο του τρίτου παιδιού της οικογένειας, όχι όμως και του προστάτη, δεν αντικατέστησε δηλαδή την Άρτεμη.

V. ΕΠΑΝΑΛΗΨΗ ΠΡΟΤΥΠΩΝ ΑΠΟ ΓΕΝΙΑ ΣΕ ΓΕΝΙΑ

i. Πρότυπα λειτουργίας

Στην οικογένεια αυτή, βλέπουμε επανάληψη λειτουργίας των μελών σε τρεις γενιές τουλάχιστον. Ένας συγκεκριμένος τύπος που επαναλαμβάνεται σε γραμμική μορφή από τον πατέρα Ανδρέα στα παιδιά του, Πέτρο και Άρτεμη, είναι η χρήση ουσιών – αλκοόλ.

Να επισημάνουμε επίσης, ότι χρήση αλκοόλ, κάνει και ο αδελφός της μητέρας της Άρτεμης, Σπύρος.

Η οικογένεια, επίσης, ακολουθεί το δικό της διαγενεαλογικό μοτίβο επιτυχίας – αποτυχίας. Όπως το περιγράφει η οικογένεια, ο πατέρας είναι ο επιτυχημένος γιός που ξεκίνησε σπουδές και καθιερώθηκε ως επιχειρηματίας, αλλά στην πορεία κάποια στιγμή διέψευσε τις προσδοκίες της οικογένειας, αφού δεν ολοκλήρωσε τις σπουδές του και απέρριψε την ευκαιρία για καριέρα στο Δημόσιο τομέα, γεγονός που αποτελούσε μέγιστη επιτυχία για την εποχή του, (αρχές δεκαετίας του '70).

Από την κόρη του Βάσω, επίσης υπήρχαν προσδοκίες που διαψεύσθηκαν με το γάμο της, ενώ το ίδιο συνέβη και με τον Πέτρο, λόγω της ασθένειά του και με την Άρτεμη, λόγω της απόφασής της να διαφοροποιηθεί και της αποτυχίας της στον αθλητισμό.

ii. Πρότυπα σχέσεων

Στην οικογένεια αυτή, είναι πολύ χαρακτηριστική η επανάληψη της στενής σχέσης μητέρας και γιού και μητέρας και πρώτης κόρης. Δεδομένου του ότι ο Ανδρέας είχε μια ιδιαίτερα στενή σχέση με τη μητέρα του, είναι προβλέψιμη τόσο η προσκόλλησή του στο τρίτο του παιδί, την κόρη του, όσο και η προσκόλλησή του με τη Διαμάντω. Από την άλλη, η Διαμάντω στενά συνδεδεμένη με τη μητέρα της, επανέλαβε το πρότυπο αυτής της σχέσης με τη κόρη της, Βάσω.

iii. Επαναλαμβανόμενα δομικά πρότυπα

Έχουμε ήδη δει, πως ο πατέρας Ανδρέας, ταυτίσθηκε υπερβολικά με το τρίτο του παιδί σε μια επανάληψη της οικογενειακής δομής. Το ίδιο ισχύει και με τη μητέρα Διαμάντω, (πρώτη κόρη) που ταυτίζεται με τη δική της πρώτη κόρη.

VI. ΠΡΟΤΥΠΑ ΣΧΕΣΕΩΝ ΚΑΙ ΤΡΙΓΩΝΑ

i. Τρίγωνα γονέων / παιδιών

Τα πιθανά τρίγωνα που εμφανίζονται στην τελευταία γενιά της οικογένειας αυτής είναι το Ανδρέας – Διαμάντω – Άρτεμη (κόρη), Ανδρέας – Διαμάντω – Βασιλική, Ανδρέας – Διαμάντω – Πέτρος. (βλέπε σχήμα, σελ. 174).

Είναι μια οικογένεια στην οποία η τριγωνοποίηση, είναι σταθερό πρότυπο σχέσεων και σαφώς επαναλαμβανόμενο. Κι αυτό γιατί, σύμφωνα με το Bowen (1978), Carlow (1968) και Fogarty (1973, στους McGoldrick και Gerson 1985,158), έχει αναπτυχθεί ένταση ανάμεσα στους δύο γονείς που για να τη λύσουν, συνδεδεμένοι ο ένας με τον άλλον, εστιάζουν την προσοχή τους στο καθένα από τα παιδιά. Για το καθένα τρίγωνο βέβαια, το συναισθηματικό πρότυπο που εμφανίζεται, είναι διαφορετικό. Στην περίπτωση του τριγώνου με τον Πέτρο, έχουμε εξαρτητικό τρίγωνο, στην περίπτωση της Βάσως, τρίγωνο προσκόλλησης και στην περίπτωση της Άρτεμης, συγκωνευμένο θυμό. Όπως και να λειτουργεί ωστόσο συναισθηματικά, το κάθε ένα από τα τρίγωνα αυτά η ουσία είναι, σύμφωνα με το Bowen (1978, στους McGoldrick και Gerson 1985,158-163), ότι δύο άνθρωποι φέρνουν στη σχέση τους, έναν τρίτο.

Έτσι, η συμπεριφορά οποιουδήποτε μέλους ενός τριγώνου, αποτελεί λειτουργία της συμπεριφοράς των άλλων δύο. Καθώς στα τρία τρίγωνα τα μέλη επαναλαμβάνονται, δημιουργούν ένα μεγαλύτερο συστημικό πρότυπο σενά διαπλεκόμενων τριγώνων. Μπορούμε να πούμε, ότι σ' αυτό το τρίγωνο στη μια γωνία βρίσκονται οι δύο γονείς με τη Βάσω, στην άλλη γωνία βρίσκεται ο Πέτρος και στη τρίτη εξωτερική γωνία βρίσκεται η Άρτεμη, αυτή που σε περιπτώσεις κρίσης, συμπτωματοποιεί το πρόβλημα του συστήματος, αλλά και είναι η μοναδική που κάνει απόπειρες αυτοδιαφοροποίησης.

ii. Συνηθισμένα τρίγωνα ζευγαριών

Στο σύστημα αυτό, έχουν αναπτυχθεί και άλλα εξίσου περίπλοκα τρίγωνα. Ένα είναι αυτό που συνδέει τη γιαγιά Βασιλική και το ζευγάρι Ανδρέα – Διαμάντως. Είναι η κλασική περίπτωση που αφορά ένα καϊδεμένο γιο με πολλά στοιχεία συγκώνευσης, τη μητέρα του και τη σύζυγό του, όπως αναφέρουν οι McGoldrick και Gerson (1985,166). Στην πραγματικότητα η Βασιλική εναντιώθηκε σθεναρά στην προοπτική ενός γάμου με τη Διαμάντω και τελικά απομάκρυνε το νιόπαντρο ζευγάρι από το σπίτι της.

Ένα άλλο τρίγωνο που αναπτύχθηκε σ' αυτό το σύστημα ήταν μεταξύ του Ανδρέα, της μητέρας του Βασιλικής και της ξαδέρφης του, Ιωάννας. Είναι χαρακτηριστικό, ότι η Βασιλική με την Ιωάννα, είχαν έντονη συγκρουσιακή σχέση, ενώ η σχέση του Ανδρέα με την Ιωάννα, μπορεί να χαρακτηριστεί συγκωνευμένη.

Τρίγωνο ανέπτυξε ο Ανδρέας επίσης, και με την κόρη της Ιωάννας, Μαίρη, η οποία είχε έντονα συγκρουσιακή σχέση με τη Διαμάντω και εξαιρετικά θερμή σχέση με την Άρτεμη.

Το πιο πρόσφατο τρίγωνο είναι αυτό που αναπτύχθηκε από του Ανδρέα, της Διαμάντως και της συζύγου του μικρότερου αδερφού της, Θοδώρας. Στο συγκεκριμένο συναισθηματικό πρότυπο του τριγώνου αυτού, κυριαρχούσε το ερωτικό στοιχείο που ακόμα κι αν δεν ολοκληρώθηκε σε εξωσυζυγική σχέση*, προκάλεσε σημαντική δυσαρμονία στο σύστημα.

Αυτό που μπορούμε να επισημάνουμε στο σημείο αυτό, είναι ότι το σύστημα τείνει να τριγωνοποιείται συνεχώς και πολλές φορές να δημιουργεί καινούργια τρίγωνα για να διαχειριστεί τα παλιά.

iii. Πολλαπλά διαγενεαλογικά τρίγωνα

Το πιο συνηθισμένο τρίγωνο τριών γενεών, είναι εκείνο στο οποίο ένας απ' τους παππούδες και ένα εγγόνι, συμμαχούν εναντίον των γονέων (McGoldrick και Gerson (1985,179). Το συγκεκριμένο γενεόγραμμα μας υποβάλλει την υπόθεση ενός τριγώνου, όπου ο γονέας είναι ένας τρίτος χωρίς επιρροή σε μια διαγενεαλογική συμμαχία. Ένα τέτοιο τρίγωνο, αναπτύχθηκε όταν η Άρτεμη (γιαγιά) ανέλαβε την ανατροφή της πρωτότοκης Βασιλικής. Η συγχώνευση των δύο, τριγωνοποίησε σε μεγάλο βαθμό τους δύο γονείς της, με αποτέλεσμα την ανάπτυξη μιας έντονα εξαρτητικής σχέσης με τη γιαγιά. Οι δύο γονείς βρέθηκαν στην εξωτερική γωνιά του τριγώνου απέχοντας ουσιαστικά από τα πρώτα χρόνια ανάπτυξης του παιδιού τους.

Στη συνέχεια, το τρίγωνο βρήκε την ισορροπία του, όταν η Βάσω ανέπτυξε εξίσου εξαρτητικές σχέσεις και με τους δύο γονείς.

---

* (Δεν διαθέτουμε αρκετά στοιχεία για να το επιβεβαιώσουμε).

4Α₂. ΚΛΙΜΑΚΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗΣ ΩΡΙΜΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΓΕΝΕΟΓΡΑΜΜΑ

I. ΣΥΣΧΕΤΙΣΜΟΣ ΥΠΟΚΛΙΜΑΚΑΣ ΜΗΤΕΡΑΣ - ΠΑΤΕΡΑ ΜΕ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΓΕΝΕΟΓΡΑΜΜΑ

Βλέπουμε από τις απαντήσεις της Άρτεμης στην Κλίμακα της Ψυχολογικής Ωριμότητας, ότι οι διαφορές μεταξύ της υποκλίμακας της μητέρας και της υποκλίμακας του πατέρα. Είναι μικρές της τάξης του 0,16 (4%) και διαφοροποιούνται μόνο σε συγκεκριμένου τύπου ερωτήσεις. Στο γενεόγραμμα της Άρτεμης, η σχέση με τη μητέρα χαρακτηρίζεται ως συγκρουσιακή και με τον πατέρα συγκωνευμένη με κύριο συναισθηματικό χαρακτηριστικό, εκείνο του θυμού.

Ο Bowen (1978,70), θεωρεί ότι οι σχέσεις αυτού του είδους, στις οποίες επικρατούν είτε ο θυμός, είτε η σύγκρουση αποτελούν συγκεκριμένο πρότυπο στο συναισθηματικό σύστημα της οικογένειας, το οποίο δε διαφοροποιείται ιδιαίτερα στους γενικότερους κανόνες που το διέπουν.

Δηλαδή, κατά το Bowen (1978,73), τόσο η συγκρουσιακή σχέση που διατηρεί η Άρτεμη με τη μητέρα της, όσο και η στενά συγκωνευμένη με το πατέρα της, παρά το ότι διαφέρουν στο βασικό συναισθηματικό τους χαρακτηριστικό (σύγκρουση, αγάπη – θυμός), είναι οι δύο πλευρές της ίδιας συγκωνευμένης σχέσης της αδιαφοροποίητης μάζας του οικογενειακού Εγώ.

Ο Bowen (1978,73), αναφέρει «... μερικοί άνθρωποι είναι «βολικά» συγκωνευμένοι. Άλλοι, είναι τόσο «άβολα» συγκωνευμένοι, που χρησιμοποιούν το μίσος ή μια καλυμμένη αρνητική στάση. Και τα δύο είναι στοιχεία συγκώνευσης για να αποφύγουν την επαφή με τους γονείς». Είναι χαρακτηριστικό, ότι η διαφορετικότητα στις δύο υποκλίμακες, εντοπίζεται σε ερωτήσεις που εκφράζουν θυμό και συγκρουσιακές σχέσεις. Στις ερωτήσεις αυτές, η Άρτεμη απάντησε με το μεγαλύτερο δυνατό θυμό σε σχέση με τη μητέρα της. Είναι χαρακτηριστικό επίσης, ότι απάντησε κοινά και για τους δύο σε ερωτήσεις αυτοεκτίμησης, λειτουργικότητας, ευελιξίας και επικοινωνίας.

II. ΣΥΣΧΕΤΙΣΜΟΣ ΥΠΟΚΛΙΜΑΚΑΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΜΕ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΓΕΝΕΟΓΡΑΜΜΑ

Σε γενικές γραμμές, η υποκλίμακα αυτή που εξετάζει τη σχέση του εαυτού με το συναισθηματικό σύστημα της οικογένειας, η Άρτεμη απάντησε με ερωτήσεις του τύπου «Συμφωνώ – Δε Συμφωνώ», που σύμφωνα με τη Johnson (1998,62) υποδηλώνει αυτοδιαφοροποίηση και αυθύπαρκτη ατομικότητα. Σε δύο ερωτήσεις σε σχέση με την επικοινωνία στην οικογένεια, έδωσε απαντήσεις του τύπου «Συμφωνώ Απόλυτα – Δε Συμφωνώ Απόλυτα».

Σύμφωνα με το Bowen (1978), λέει η Johnson (1998,63), η περίπτωση του «Συμφωνώ Απόλυτα» θεωρήθηκε ότι υποδηλώνει έλλειψη διαφοροποίησης και κατά τη Mahler (1975, στη Johnson, 1998, 63), άλυτα θέματα στη διεργασία αποχωρισμού – αυθύπαρκτης ατομικότητας. Η Johnson (1998,63) επίσης, θεωρεί ότι η απάντηση τύπου «Διαφωνώ Απόλυτα» σημαίνει αμυντική αποστασιοποίηση.

Τόσο από το οικογενειόγραμμα, όσο και από τη Κλίμακα, φαίνεται ότι η σχέση των γονιών παρουσίασε μια θετική εξέλιξη, μια αλλαγή. Η αλλαγή αυτή εντοπίζεται χρονικά στην ίδια περίοδο με την πιο σοβαρή απόπειρα αυτοδιαφοροποίησης της Άρτεμης. Σε ηλικία 23 ετών παρά τις μέχρι τότε απόπειρες, να απομακρυνθεί από την οικογενειακή εστία, δεν έχει καταφέρει να ξεπηδήσει από την αδιαφοροποίητη μάζα του οικογενειακού Εγώ, να βγει έξω από το συναισθηματικό σύστημα, ζώντας ανεξάρτητη από τις συγχωνεύσεις. Είχε κάνει με άλλα λόγια, διάφορες απόπειρες να δραπετεύσει από το εγκλωβισμένο σε τρίγωνα οικογενειακό ιστό, αλλά όπως λέει και ο Bowen (1978,75), το σύστημα πάντα λειτουργούσε έτσι, ώστε να επαναφέρει το προηγούμενο επίπεδο ανισορροπίας, στο οποίο τόσο καλά είχε «ισορροπήσει». Οποιοδήποτε μικρό βήμα προς τη διαφοροποίηση της Άρτεμης, συνοδευόταν από μια συναισθηματική αναστάτωση στο οικογενειακό σύστημα. Ο Bowen (1978,75), περιγράφει τρία αναμενόμενα βήματα της αντίδρασης της οικογένειας προς την διαφοροποίηση.

Αυτά είναι: (1) «κάνεις λάθος» ή κάποια παραλλαγή του, (2) «Άλλαξε και γίνε όπως πριν», το οποίο μπορεί να δοθεί με διαφορετικούς τρόπους, και (3) «Αν δεν γίνεις όπως πριν, αυτές θα είναι οι συνέπειες». Αν το άτομο που διαφοροποιείται, μπορεί να διατηρήσει τη θέση του χωρίς να αμύνεται ή να αντεπιτίθεται, η συναισθηματική αντίδραση είναι συνήθως σύντομη και ο άλλος εκφράζει αργότερα την εκτίμησή του.

Στην περίπτωση της Άρτεμης, επικράτησε ο τρίτος τύπος αντίδρασης, στην οποία όμως η Άρτεμη αντέταξε μια σταθερή θέση. Μετά απ' αυτή τη σύντομη σχετικά κρίση, οι γονείς παρουσίασαν μια σημαντική αλλαγή στη μεταξύ τους σχέση που σήμερα περιγράφεται πιο θερμή και λιγότερο εκθρική.

Από συστημική σκοπιά, τα γεγονότα αυτά, δεν είναι μια απλή σύμπτωση. Η ερμηνεία μας για τον συσχετισμό των γεγονότων βασίστηκε στο πλαίσιο των αναμενόμενων προοπτικών (Carter και McGoldrick, 1980).

Τότε ήταν, που η Άρτεμη μετακόμισε από το σπίτι των γονιών της, σε δικό της διαμέρισμα. Έμεινε μόνη, αλλά διατήρησε θετικές σχέσεις με το σύστημα, περνούσε ποιοτικό χρόνο μαζί με το κάθε μέλος ξεχωριστά, αλλά και με όλους μαζί. Μέχρι τότε, η αδιαφοροποίητη μάζα του Εγώ, της οικογένειας, εκφραζόταν πολύ έντονα από το «εμείς» των γονιών. Παρότι οι γονείς είχαν μια διαταραγμένη σχέση «παρουσίαζαν ενωμένο μέτωπο απέναντι στα παιδιά τους». (Bowen, 1978,78).

Η Άρτεμη μέχρι τότε, μέσα από τα τρίγωνα, πολεμούσε το «εμείς» των γονιών, προσπαθώντας να στρέψει τον ένα γονιό εναντίον του άλλου.

Από τη σκοπιά των τριγώνων, αναφέρει ο Bowen (1978,80), το «μαζί των γονιών» παρουσιάζει στο παιδί μια παγιωμένη κατάσταση «των δύο εναντίον ενός», η οποία δεν παρέχει καμία συναισθηματική ευελιξία, εκτός αν το παιδί καταφέρει με κάποιο τρόπο να δημιουργήσει ρωγμή στην άλλη πλευρά του τριγώνου.

Μέχρι τη φάση της διαφοροποίησης της Άρτεμης, ο πατέρας της ήταν ο πιο δραστήριος γονιός στα περισσότερα ζητήματα που την αφορούσαν. Θεωρούσε υπόθεσή του, να ενημερωθεί για οτιδήποτε συνέβαινε σ' αυτήν. Η μητέρα της έπαιζε έναν πιο περιφερικό ρόλο, εκτός από ορισμένα ζητήματα που εισχωρούσαν στο δικό της πεδίο δραστηριοτήτων.

Η Άρτεμη από την παιδική της ηλικία, συμμετείχε σε ειδικές δραστηριότητες με τον πατέρα της, οι οποίες δεν περιελάμβαναν τη μητέρα της. Οι περισσότερες αφορούσαν ενασχολήσεις με τη δουλειά του, αλλά υπήρχαν επίσης και συχνά ταξίδια για κυνήγι και ψάρεμα. Στα εφηβικά της χρόνια. Έκανε συχνά επαγγελματικά ταξίδια μαζί του. Επίσης, ο πατέρας αφιέρωνε σημαντικό χρόνο σε σχέση με την ενασχόλησή της με τον αθλητισμό (προπονήσεις, αγώνες κ.λπ.). Κανείς από τους γονείς δεν ασχολήθηκε με την πρόοδό της στο σχολείο ή με την επιλογή του επαγγέλματός της.

Η επικοινωνία για όλα τα θέματα της ζωής της, γινόταν μέσω του πατέρα της. Όταν έφυγε τις πρώτες φορές από το σπίτι για οποιοδήποτε ζήτημα, επικοινωνούσε μαζί του. Κάποιες φορές, όχι πολύ συχνά, μετά τον πατέρα της, ερχόταν και η μητέρα στο τηλέφωνο. Αρκετά μετά την αποχώρησή της από το σπίτι, στην προσπάθεια για διαφοροποίηση και με πολύ βοήθεια από ειδικό, άρχισε να χρησιμοποιεί τη σχέση «πρόσωπο με πρόσωπο». Η προσπάθεια αυτή, συνίσταται στο χτίσιμο μιας επικοινωνίας με το κάθε πρόσωπο της οικογένειας χωριστά, γεγονός που σπάει την αδιαφοροποίητη μάζα του συστήματος. Η τεχνική αυτή, έδωσε πολλά στην πρόοδό της, προς τη διαφοροποίηση. Άρχισε να μιλά τηλεφωνικώς ξεχωριστά με το κάθε πρόσωπο. Λίγο μετά, η μητέρα της άρχισε να της τηλεφωνεί με δική της πρωτοβουλία. Μετά από αρκετό καιρό, μπόρεσαν να κάνουν προσωπικές συζητήσεις και να περάσουν ποιοτικό χρόνο μαζί, κάτι που σαφώς σε προηγούμενες φάσεις το σύστημα δεν το επέτρεπε.

Ωστόσο και σύμφωνα με το Bowen (1978,84-89), η σχέση «πρόσωπο με πρόσωπο» είναι το πρώτο στάδιο της διαδικασίας της αυτοδιαφοροποίησης. Το δεύτερο στάδιο, είναι το «σπάσιμο των τριγώνων», στο οποίο η Άρτεμη, παρά τη βοήθεια που παίρνει από ειδικό, δεν φαίνεται να έχει προχωρήσει επιτυχώς. Η ίδια αναφέρει παλινδρομήσεις στη συγκώνευση, όταν επιστρέφει για μερικές μέρες στο πατρικό σπίτι.

Το σκορ 2,94 στην υποκλίμακα της οικογένειας, συγκρίθηκε με τον μέσο όρο, από τις υποκλίμακες μητέρα και πατέρα, σε μια ιδέα ότι τα σκορ αυτά, θα έχουν μικρή απόκλιση.

Πράγματι, το σκορ της οικογένειας 2,94 βρίσκεται πολύ κοντά στο μέσο όρο της υποκλίμακας μητέρα και πατέρα, που είναι 2,91.

Το γεγονός αυτό, πιστεύουμε ότι έχει κάποια σχέση με την μικρή πρόοδο στο σπάσιμο των τριγώνων.

III. ΣΥΣΧΕΤΙΣΜΟΣ ΥΠΟΚΛΙΜΑΚΑΣ ΑΙΣΘΗΣΗΣ ΤΟΥ ΕΑΥΤΟΥ ΜΕ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΓΕΝΕΟΓΡΑΜΜΑ

Η Άρτεμη στην πλειοψηφία των σαράντα-τριών ερωτήσεων, αυτής της υποκλίμακας, έδωσε απαντήσεις του τύπου «Συμφωνώ – Δε Συμφωνώ». Έδωσε απαντήσεις του τύπου «Συμφωνώ Απόλυτα – Διαφωνώ Απόλυτα», μόνο σε οκτώ ερωτήσεις. Από αυτές, οι πέντε αντανακλούν διεργασίες ταύτισης με τους γονείς, η μια θεωρήθηκε ότι αντανακλά αμυντική αποστασιοποίηση από το σύντροφο, μια ήταν ερώτηση αυτοεκτίμησης και μια ερώτηση αποχωρισμού.

Σε γενικότερο πλαίσιο, απάντησε υψηλά σε ερωτήσεις αυτοεκτίμησης, ευελιξίας και άνεσης με τον εαυτό **και** με τους **άλλους**.

Βλέπουμε λοιπόν, ότι στην υποκλίμακα του εαυτού μ' ένα σκορ απαντήσεων 3,3 βρίσκεται ψηλά σε επίπεδα σχέσης με τον εαυτό, ευελιξίας και αυτοεκτίμησης. Ωστόσο, αν το συσχετίσουμε με το γενεόγραμμα, δύο είναι οι βασικές πιθανότητες που μπορούν να μας οδηγήσουν σε συμπεράσματα. Ένα ενδεχόμενο, που μπορούμε να λάβουμε σοβαρά υπόψη, είναι ότι η Άρτεμη, η οποία βρίσκεται σε διαδικασία θεραπείας και στην έναρξη διαδικασίας αυτοδιαφοροποίησης, έχει βελτιώσει κατά πολύ τη σχέση με τον εαυτό μέσα από τις διαδικασίες αυτές.

Είναι δεδομένο, ότι η τεχνική σχέσης «πρόσωπο με πρόσωπο», μπορούν να αυξήσουν τα επίπεδα αυτοεκτίμησης χωρίς να αποτρέπουν όμως τις παλινδρομήσεις. Τα τρίγωνα όμως, στην περίπτωση της Άρτεμης, δεν έχουν σπάσει, και γι' αυτό βλέπουμε και απαντήσεις του στυλ «Διαφωνώ Απόλυτα – Συμφωνώ Απόλυτα» σε ερωτήσεις που αντανακλούν διεργασίες ταύτισης με τους γονείς. Να σημειώσουμε ότι, στις αντίστοιχες ερωτήσεις που βρίσκονται στις δύο γονεϊκές κλίμακες, έχει απαντήσει με τον ίδιο τρόπο.

Ένα δεύτερο ενδεχόμενο, στο οποίο κλίνει περισσότερο η σκέψη μας, είναι να έχει αναδυθεί μέσω της θεραπείας το **βασικό επίπεδο του εαυτού**. Σύμφωνα με το Bowen (1978,29), ο βασικός εαυτός δεν είναι διαπραγματεύσιμος στο σύστημα σχέσεων, δηλαδή δεν μεταβάλλεται από εξαναγκασμό ή πίεση, προκειμένου το άτομο να κερδίσει αποδοχή ή να ισχυροποιήσει τη θέση του απέναντι στους άλλους.

Έχουμε ήδη συσχετίσει την έννοια «βασικός εαυτός» του Bowen (1978) και «εαυτός» της Mahler (1975), με την έννοια της αυτοεκτίμησης. Φτάνουμε λοιπόν, σε μια υπόθεση ότι, όπως κατά το Bowen (1978,29), εκτός από το «βασικό εαυτό» υπάρχει και ο «ψευδο-εαυτός», ο οποίος επηρεάζει τις αξίες του «βασικού εαυτού» και γίνεται περισσότερο κατανοητός με λειτουργική έννοια, έτσι υπάρχει και η «λειτουργική αυτοεκτίμηση».

Ο «ψευδο-εαυτός», σύμφωνα με το Bowen (1978,30), ο οποίος αποκτήθηκε κάτω από την επήρεια του συστήματος σχέσεων, είναι διαπραγματεύσιμος, μέσα σ' αυτόν. Είναι επίσης, αυτός που συγκωνεύεται με άλλους σ' ένα πεδίο συναισθηματικής έντασης. Είδαμε επίσης, ότι ο λειτουργικός ρόλος της Άρτεμης μέσα στο σύστημα είναι διαφορετικός από τον παγιωμένο

της ρόλο και ότι η αυτοδιαφοροποίησή της ξεκίνησε από την άρνησή της να υιοθετεί πια το λειτουργικό ρόλο που οι προσδοκίες της οικογένειάς της επέβαλαν.

Κατά το ίδιο μοτίβο, συμπεραίνουμε ότι η Άρτεμη μετά την πρώτη κρίση ου διήλθε με συμπτώματα, την αποτυχία στον αθλητισμό και την έναρξη δημιουργίας εξαρτητικών σχέσεων με υποτιθέμενους «ερωτικούς συντρόφους», πέρασε σε μια φάση λειτουργικής χαμηλής αυτοεκτίμησης ή «ψευδο-εαυτού».

Η περίοδος αυτή, επίσης, μας θύμισε το στάδιο της «πρακτικής εξάσκησης» στη θεωρία της Mahler (1975, στη Johnson, 1998, 38-39), το οποίο είναι κρίσιμο για την ανάπτυξη ης αυτοεκτίμησης.

Η Άρτεμη, με πλήρως ανεπτυγμένη την χαμηλή της λειτουργική αυτοεκτίμηση, οδηγήθηκε σε μια σειρά από εξαρτητικές σχέσεις με πρόσωπα, με τα οποία μπορούσε να σχετίζεται μόνο ως «ψευδο-εαυτός», από τα οποία ωστόσο εισέπραττε την απόρριψη. Παράλληλα, ανέπτυξε και μια σειρά σχέσεων εξάρτησης όχι με πρόσωπα αλλά με ουσίες.

Θεωρούμε επίσης, ότι με την έναρξη της διαδικασίας διαφοροποίησης, ακριβώς επειδή ο «βασικός εαυτός» ήταν στέρεα παγιωμένος, μπόρεσε να επανέλθει με αρκετά απ' τα βασικά στοιχεία του.

Βέβαια, οι εξαρτητικές σχέσεις, είναι πολύ δύσκολο να πάψουν παρόλη την βοήθεια. Το άτομο ωστόσο, φαίνεται και είναι σε υψηλότερα επίπεδα αυτοεκτίμησης, απ' ότι πριν τη διαδικασία της διαφοροποίησης.

IV. ΣΥΣΧΕΤΙΣΜΟΣ ΥΠΟΚΛΙΜΑΚΑΣ ΣΧΕΣΗΣ ΜΕ ΣΥΝΤΡΟΦΟ ΜΕ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΓΕΝΕΟΓΡΑΜΜΑ

Η υποκλίμακα αυτή, μετρά τη σχέση του εαυτού με το σύντροφο. Δεδομένης της απουσίας συντρόφου, η Άρτεμη στη συγκεκριμένη κλίμακα, σκοράρει 0,16 έχοντας απαντήσει μόνο στην πρώτη ερώτηση «Έχετε σύντροφο;». Ερμηνεύοντας την κλίμακα της Johnson (1998), υποθέτουμε ότι η απουσία συντρόφου που βαθμολογείται πολύ χαμηλά, έχει κάποια σχέση με χαμηλό επίπεδο Ψυχολογικής Ωριμότητας. Αυτό μπορούμε να το διασταυρώσουμε και από τα στοιχεία που λάβαμε από το γενεόγραμμα για τη σχέση μεταξύ της Άρτεμης και του πατέρα της. Είδαμε ότι πρόκειται για μια πολλαπλά τριγωνική σχέση, που έχει επηρεάσει κατά πολύ τη διαμόρφωση των ερωτικών σχέσεων της Άρτεμης. Είναι πολύ χαρακτηριστικό, ότι όλες της οι σχέσεις, -οι λίγες τον αριθμό- χαρακτηριζόταν από το τριγωνικό στοιχείο και σχεδόν ποτέ δεν υπήρχε δέσμευση. Ο ψευδο-εαυτός, ο εαυτός με χαμηλή αυτοεκτίμηση αδυνατούσε να αναλάβει την ευθύνη, τόσο απέναντι στην ίδια, όσο και απέναντι σε κάποιο άλλο πρόσωπο.

V. ΣΥΣΧΕΤΙΣΜΟΣ ΥΠΟΚΛΙΜΑΚΑΣ ΣΗΜΑΝΤΙΚΩΝ ΑΠΩΛΕΙΩΝ Ή ΑΠΟΧΩΡΙΣΜΩΝ ΜΕ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΓΕΝΕΟΓΡΑΜΜΑ

Η υποκλίμακα αυτή, περιλαμβάνει ερωτήσεις, οι οποίες μετρούν τις απώλειες ζωντανών ή άψυχων «σημαντικών άλλων», που βίωσε το άτομο. Όπως είδαμε και στο γενεόγραμμα, η οικογενειακή ιστορία της Άρτεμης δεν περιλαμβάνει απώλεια κάποιου «σημαντικού άλλου». Υπάρχουν βέβαια, οι απώλειες των συνομηλικών διδύμων πρωτοεξαδέλφων της, τις οποίες η Άρτεμη δεν φαίνεται από το γενεόγραμμα και από την υποκλίμακα να έχει αφομοιώσει με αρνητικό τρόπο.

Υπάρχει ωστόσο, κάτι που εντοπίζουμε στο γενεόγραμμα, το οποίο δεν είναι εμφανές στην υποκλίμακα των σημαντικών απωλειών: το σύστημα της οικογένειας φαίνεται να βιώνει μια σημαντική απώλεια, την απώλεια της υγείας του δεύτερου αδελφού και συνακόλουθα, ένα σχετικό πένθος. Μέσα από την απώλεια αυτή, διαφοροποιήθηκαν και οι ρόλοι των δύο άλλων αδελφών, και τα δύο κορίτσια υιοθέτησαν διαφορετικούς λειτουργικούς ρόλους. Έχουμε αξιολογήσει μέχρι τώρα το πώς χειρίστηκε η Άρτεμη συγκεκριμένα τους δύο αυτούς έντονους αποχωρισμούς (το πένθος από την ασθένεια του αδελφού και τον αποχωρισμό από το βασικό εαυτό της).

Ίσως είναι χρήσιμος εδώ, ο σχολιασμός της Johnson (1998) για τη συγκεκριμένη υποκλίμακα, καθώς εκ των υστέρων θεώρησε ότι ήταν «υπερβολικά περίπλοκη και συγκεχυμένη» (Johnson, 1998, 65).

VI. ΣΥΣΧΕΤΙΣΜΟΣ ΥΠΟΚΛΙΜΑΚΑΣ ΦΙΛΙΑΣ ΜΕ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΓΕΝΕΟΓΡΑΜΜΑ

Στην υποκλίμακα της φιλίας, ελέγχεται ο βαθμός της κυριαρχίας στο θέμα αποχωρισμός και αυθύπαρκτη ατομικότητα, το επίπεδο διαφοροποίησης και ικανότητα για σχέσεις στη φιλία.

Η Άρτεμη, έχει δώσει υψηλόβαθμες απαντήσεις σε όλες τις ερωτήσεις της αυτοεκτίμησης, ένα μέσο όρο στις ερωτήσεις «ικανότητα για σχέση» και ένα μέσο όρο που κλίνει προς το χαμηλό στις ερωτήσεις διαφοροποίησης και αυθύπαρκτης ατομικότητας. Φαίνεται όπως και στο γενεόγραμμα να λειτουργεί μέσα σ' ένα συναισθηματικό σύστημα φιλίας με τάσεις για χαμηλή διαφοροποίηση και υψηλή διάχυση, όπως και στο οικογενειακό της σύστημα. Ωστόσο, πάλι έχουμε υψηλά επίπεδα αυτοεκτίμησης, που εξηγούνται από την ανάδυση του βασικού εαυτού μέσα από τη διαδικασία της αυτοδιαφοροποίησης.

4Α3. ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΚΛΙΜΑΚΑΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗΣ ΩΡΙΜΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΚΛΙΜΑΚΕΣ

Α Ρ Τ Ε Μ Η

ΚΛΙΜΑΚΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗΣ ΩΡΙΜΟΤΗΤΑΣ	2,33
Υ Π Ο Κ Λ Ι Μ Α Κ Ε Σ	
Μητέρα	2,83
Πατέρας	3
Οικογένεια	2,94
Εαυτός	3,30
Σύντροφος	0,16
Φιλία	3,07
Αποχωρισμός	1

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

5Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σ' αυτό το κεφάλαιο, θα συζητηθούν τα ερωτήματα που τέθηκαν στο πρώτο κεφάλαιο, τα αποτελέσματα της μελέτης καθώς και η σημασία αυτών των αποτελεσμάτων. Θα διερευνηθούν παράλληλα οι περιορισμοί της μελέτης και θα γίνουν εισηγήσεις για μελλοντικές έρευνες.

Τα ερωτήματα της μελέτης ήταν τα ακόλουθα:

- Είναι δυνατόν να προσδιοριστεί ο συσχετισμός του βαθμού της αυτοεκτίμησης με τα επίπεδα της Ψυχολογικής Ωριμότητας;
- Ποιός είναι ο βαθμός της επίδρασης της οικογένειας καταγωγής στη διαμόρφωση της αυτοεκτίμησης;
- Υπάρχει εμφανής συνάφεια του επιπέδου της Ψυχολογικής Ωριμότητας του ατόμου με τα χαρακτηριστικά της οικογένειάς του, όπως εμφανίζονται στο γενεόγραμμα;

Από την ανάλυση της περίπτωσης και τα αποτελέσματα της μελέτης, συμπεραίνουμε ότι το σχέδιο της μελέτης αποδείχθηκε κατάλληλο, παρ' όλους τους περιορισμούς που θα αναφέρουμε παρακάτω.

Θεωρήσαμε αρχικά, ότι η χρήση του γενεογράμματος στην παρούσα μελέτη θα αποθαρρύνει το υποκείμενο που μελετήσαμε για μια εις βάθος συμμετοχή του. Η πολύ καλή απόκριση του υποκειμένου σε μια μελέτη που αφορούσε ενδότερες λεπτομέρειες της οικογενειακής του ζωής και ιστορίας, πρέπει να τονιστεί. Προφανώς, τα εργαλεία που χρησιμοποιήσαμε άγγιξαν σημαντικές και συναισθηματικά φορτισμένες πλευρές της ζωής του. Δεν μπορούμε να αγνοήσουμε την κρίσιμη περίοδο μέσα στην οποία η μελέτη συνάντησε αυτό το άτομο: την προσπάθεια της αυτοδιαφοροποίησης.

Η υπόθεση που κάνουμε με δεδομένα αυτά τα στοιχεία είναι ότι το άτομο, στην φάση της αυτοδιαφοροποίησης έχει την τάση να διερευνά τον εαυτό του και συνεπώς παρουσίασε καλή απόκριση σε μια τέτοιου είδους μελέτη. Να αναφέρουμε, επίσης, το έντονο ενδιαφέρον του υποκειμένου, να παραλάβει τη σύνοψη των αποτελεσμάτων της μελέτης.

5B. ΕΛΕΓΧΟΣ ΤΩΝ ΥΠΟΘΕΣΕΩΝ

Οι υποθέσεις εξετάστηκαν στα επιμέρους σημεία τους και περιγράφονται παρακάτω.

I. ΠΕΡΙΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

1. Στον παράγοντα οικογενειακή δομή, είδαμε ότι η θέση του υποκειμένου στην ομάδα των αδελφών, έχει άμεση σχέση με τα κίνητρα για επιτυχία – αποτυχία, υπευθυνότητα – ανευθυνότητα – υπερ-υπευθυνότητα και την εμφάνιση συμπτωμάτων.

α. Κίνητρα επιτυχίας αποτυχίας.

Ο χωροχρόνος της Άρτεμης στο σύστημα των αδελφών, την οδήγησε στην αρχική αναζήτηση της επιτυχίας και αργότερα σε τάσεις αποτυχίας μετά από την κρίση που διήλθε.

β. Υπευθυνότητα – ανευθυνότητα – υπερ-υπευθυνότητα

Στο παρακάτω τρίπτυχο το συμφραζόμενο της ομάδας των αδελφών βρήκε την ισορροπία μέσω της άνιση κατανομής υπευθυνότητας στο πρώτο παιδί, ανευθυνότητας στο ασθενές δεύτερο παιδί και υπερ-υπευθυνότητα στο τρίτο παιδί με την επιφόρτιση ενός λειτουργικού ψευδοεαυτού σε ρόλο γονέα.

Συνήθως ο κανόνας κατατάσσει τα τελευταία παιδιά μιας οικογένειας σε ρόλους άμοιρους ευθυνών (McGoldrick και Gerson, 1985, 85-102). Εδώ, ο κανόνας δεν ακολουθείται λόγω της ιδιαιτερότητας της ασθένειας του δεύτερου παιδιού.

2. Στον παράγοντα χρονική συναρμογή του κύκλου της ζωής, παρ' ότι η οικογένεια κάνει ομαλά περάσματα από κάθε φάση του οικογενειακού κύκλου, η ομάδα των αδελφών δυσκολεύεται να κάνει μεταβάσεις στους ατομικούς κύκλους ζωής πράγμα που παρουσιάζει αναταραχή στο σύστημα.

3. Στην επανάληψη προτύπων από γενιά σε γενιά συμπτώματα και προβλήματα στο σύστημα αυτό, κατ' εξοχήν κληροδοτούνται. Προβλήματα υγείας, εξαρτητικές σχέσεις, χρήση ουσιών μεταφέρονται από γενιά σε γενιά. Πιο χαρακτηριστικά ακόμα, είναι τα επαναλαμβανόμενα σχήματα αποκοπής και συγκώνευσης υψηλής και χαμηλής λειτουργικότητας. Μέσα στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η διερεύνηση των επιπέδων ωριμότητας ή διαφοροποίησης, διερεύνηση που αποτέλεσε και το αντικείμενο της παρούσας μελέτης.

4. Γεγονότα της ζωής και οικογενειακή λειτουργία.

Το τέταρτο κριτήριο των McGoldrick και Gerson (1985,137-156), δεν μπορεί να αξιοποιηθεί στο σύστημα που μελετούμε καθώς δεν έχουμε ακολουθία κρίσιμων γεγονότων πιο

συχνά απ' ότι επιτρέπει το τυχαίο ή ιδιαιτερότητες στα παιδιά που γεννήθηκαν σε εποχές «κομβικών» γεγονότων της οικογένειας.

Μπορούμε ωστόσο, να εντοπίσουμε το αντίκτυπο της κρίσης από την ασθένεια του δεύτερου παιδιού στους λειτουργικούς ρόλους της ομάδας των αδελφών. Οι McGoldrick και Gerson (1985,149), χρησιμοποιούν ως κριτήριο πρόωρο θάνατο ή απώλεια, ωστόσο πιστεύουμε ότι η οικογένεια βιώνει τη συγκεκριμένη ασθένεια ως πρόωρο θάνατο.

5. Πρότυπα σχέσεων και τρίγωνα.

Η οικογενειακή δομή αφορά μια οικογένεια εστιασμένη στα παιδιά, με συχνές τριγωνοποιήσεις. Το σύστημα δείχνει πολλές φορές να αδυνατεί να επικοινωνήσει έξω από τα τρίγωνα. Χαρακτηριστικό είναι ότι τα τρίγωνα επαναλαμβάνονται διαγενεολογικά διατηρώντας σταθερές τις δύο γωνίες –μέλη του συστήματος- και εναλλάσσοντας το τρίτο πρόσωπο (συνήθως τον «εκτός», δηλαδή αυτόν που βρίσκεται στην εξωτερική γωνία).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα: τρίγωνο Ανδρέας – Διαμάντω – Βασιλική (γιαγιά). Το τρίγωνο αυτό, έχει αντικαταστήσει την «εκτός» Βασιλική (γιαγιά) μετά το θάνατό της με την «εκτός» Άρτεμη.

Η αναζήτηση του αιτιολογικού παράγοντα για την επιλογή ενός συγκεκριμένου παιδιού του συστήματος για να συμπεριληφθεί στο τρίγωνο γονέων – παιδιού κι έτσι να παρουσιάσει συμπτώματα, είναι ένα από τα βασικά ζητήματα αυτής εδώ της μελέτης.

6. Οικογενειακή ισορροπία και ανισορροπία.

Το σύστημα βρίσκει την ισορροπία του μέσα από ανακατανομή των ρόλων και την παγίωση ψευδοεαυτών με την αναθεώρηση της λειτουργικότητας του κάθε μέλους.

Το πένθος που βιώνει η οικογένεια, είναι ένας παράγοντας που επηρεάζει την συναρμογή, δεν γνωρίζουμε ωστόσο μέχρι ποιο βαθμό. Είναι δύσκολο να υποθέσουμε ποιος θα ήταν ο βαθμός της ανισορροπίας με την έλλειψη του τραυματικού αυτού γεγονότος.

II. **ΑΝΑΛΥΣΗ ΣΥΝΑΦΕΙΑΣ: ΑΥΤΟΕΚΤΙΜΗΣΗ – ΧΑΡΑΚΗΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ**

Το κύριο χαρακτηριστικό αυτού του συστήματος είναι η τάση για διάχυση και συγχώνευση της έντονα αδιαφοροποιημένης μάζας του οικογενειακού εγώ. Η ροή άγχους φαίνεται διαγενεολογικά και αποδεικνύεται ότι είναι κάθετη αλλά κυρίως μας απασχολεί η οριζόντια που είναι και τρέχουσα. Η επικοινωνία εμπεριέχει τα βασανιστικά διπλά μηνύματα που έχουμε δει θεωρητικά, ότι είναι αφετηρίες μειωμένης αυτοεκτίμησης.

Επίσης, η αναπροσαρμογή των ρόλων της ομάδας των παιδιών, η εμφάνιση διαφορετικών λειτουργικών εαυτών – ψευδοεαυτών, ελοχεύει κινδύνους δυσλειτουργίας που είναι βέβαιο ότι παρουσιάζονται όταν ο βαθμός έντασης ή άγχους υπερβαίνει την ικανότητα του συστήματος να τα αντιμετωπίσει.

Τα μέλη στο κλειστό, συγκωνευμένο σύστημα αντιδρούν αυτόματα, μένοντας ουσιαστικά απρόσβλητα από περιστατικά εκτός του συστήματος, που απαιτούν προσαρμογή σε νέες συνθήκες. Μέσα στο κλειστό σύστημα ασφυκτούν εγκλωβισμένα στα τρίγωνα και στους λειτουργικούς τους ρόλους, που δεν συνάδουν με τους βασικούς τους εαυτούς. Αυτό το κλίμα διάχυσης δεν ευνοεί την ανάπτυξη της αυτοεκτίμησης, όπως έχουμε δει στο θεωρητικό μέρος.

Είδαμε, επίσης, στο θεωρητικό μέρος ότι η άνευ όρων αποδοχή, είναι ο πιο σημαντικός αιτιολογικός παράγοντας κοινωνικής στήριξης ενός παιδιού για την ανάπτυξη της θετικής αυτοεκτίμησής του. Είναι χαρακτηριστική η έρευνα της Harter (1992, στη Μακρή-Μπότσαρη, 2001, 103), που έδειξε ότι η υπό όρους αποδοχή δεν εκλαμβάνεται ως υποστηρικτική.

Το σύστημα αυτό σε σχέση με την ανάπτυξη αρνητικής αυτοεκτίμησης λειτουργήσε ως εξής:

1. Διατήρησαν συγκωνευμένες σχέσεις αντί για άνευ όρων ενδιαφέρον, αποδοχή, ζεστασιά και κατανόηση. Οι συγκωνευμένες σχέσεις των τριών τύπων που υιοθέτησε αυτό το σύστημα (εξάρτησης – προσκόλλησης – θυμού) δεν επέτρεψαν να αναπτυχθεί η άνευ όρων αποδοχή, της οποίας ήδη έχουμε καταδείξει το σημαίνοντα ρόλο στην ανάπτυξη της θετικής αυτοεκτίμησης. Συνακόλουθα, το σύστημα δεν διαχώρισε τη συμπεριφορά του παιδιού από το τι είναι στην πραγματικότητα σαν ανθρώπινη ύπαρξη. Αντίθετα, το χειρίστηκε ως ρόλο και ψευδοεαυτό, παρά ως αυθύπαρκτη ατομικότητα.

2. Το σύστημα μετέδωσε ότι οι σκέψεις ή τα συναισθήματα του παιδιού δεν έχουν αξία ή σημασία. Αυτό κυρίως εκφράστηκε μέσα από τη συγκρουσιακή σχέση με τη μητέρα και τα διπλά μηνύματα του πατέρα.

3. Το σύστημα προσπάθησε να ελέγχει το παιδί προξενώντας του ντροπή ή/και ενοχή. Φυσικά, μιλούμε για την προβολή των ενοχών των γονιών στο παιδί τους μετά την κρίση της ασθένειας.

4. Το σύστημα χρησιμοποίησε κανόνες ανατροφής αντιφατικούς, καταπιεστικούς, που προξενούν σύγχυση και δεν διαπραγματεύονται. Το σύστημα δεν έδειξε ευελιξία, αλλά μια γενικότερη ακαμψία –μιλάμε πάντα βέβαια για ένα κλειστό σύστημα.

Στο ίδιο πλαίσιο το σύστημα δεν έδωσε ξεκάθαρα καθορισμένα και ενισχυμένα όρια. Οι γονείς φάνηκαν να έχουν αμφιθυμία για το κληρονομημένο σύστημα αξιών που υιοθέτησαν, ήταν αβέβαιοι και με συγκρούσεις και συνακόλουθα η αίσθηση του παιδιού για το τι είναι σωστό και τι λάθος, δεν ήταν ξεκάθαροι. Στα ανοικτά συστήματα η αποτελεσματική πειθαρχία είναι σταθερή, συνεπώς, άμεση σωστή και με καλοσύνη και ευγένεια, ώστε το παιδί να έχει ξεκάθαρη κατανόηση της σχέσης ανάμεσα στις πράξεις και τις συνέπειες.

5. Στα ανοικτά συστήματα οι γονείς προσφέρουν τα κατάλληλα πρότυπα, έχοντας επίγνωση ότι τα παιδιά, αντιγράφουν.

Εδώ το σύστημα διαιώνισε τα κληροδοτούμενα πρότυπα, παρότι διατηρούσε την αμφιθυμία απέναντί τους (τρίγωνα, εξαρτητικές σχέσεις, λειτουργικούς ρόλους).

Στην ανάλυση του γενεογράμματος και ειδικότερα στο συσχετισμό του με την υποκλίμακα της αίσθησης του εαυτού, είδαμε ότι η Άρτεμη βρίσκεται ψηλά σε επίπεδα σχέσης με τον εαυτό, ευελιξίας και αυτοεκτίμησης, παρά την επιρροή του κλειστού συστήματος της οικογένειας. Μια από τις υποθέσεις για την ερμηνεία αυτού του δεδομένου, ήταν η ύπαρξη και ανάδυση του βασικού εαυτού της, που σαφώς έρχεται σε αντιδιαστολή με τον λειτουργικό ψευδοεαυτό, που οι συμπεριφορές του συστήματος, που περιγράψαμε παραπάνω την κατεύθυναν να υιοθετήσει.

Έχουμε επίσης, εντοπίσει τις αντιστοιχίες του βασικού εαυτού με τη βασική αυτοεκτίμηση στο θεωρητικό μέρος αυτής της εργασίας. Με τα δεδομένα αυτά, οδηγούμαστε στην θέση, ότι το σύστημα της οικογένειας λειτούργησε και αρνητικά, όπως περιγράψαμε παραπάνω, αλλά και θετικά.

Οδηγούμαστε σ' αυτό το συλλογισμό γιατί:

α. Εντοπίσαμε θετική αλλαγή στις οικογενειακές σχέσεις, μετά τις απόπειρες αυτοδιαφοροποίησης του ενός μέλους.

Ο Bowen (1978,76) υποστήριξε, ότι η θετική αλλαγή του συστήματος μετά την απόπειρα αυτοδιαφοροποίησης ενός μέλους, εξαρτάται από την σταθερή, ώριμη και χωρίς επιθετικές εξάρσεις, αποφασιστική προσπάθεια αυτοδιαφοροποίησης.

Η δική μας άποψη είναι ότι ένα τόσο κλειστό και συγχωνευμένο σύστημα δε θα μπορούσε να οδηγηθεί σε αλλαγή, ανεξάρτητα από την όποια στάση του προς αυτοδιαφοροποίηση μέλους.

β. Εντοπίσαμε καλή απόκριση του συστήματος στην τεχνική «πρόσωπο με πρόσωπο» (Bowen, 1978,81-84).

Ο Bowen, πρώτος περιέγραψε την τεχνική αυτή στην ανάλυση του γενεογράμματος, της δικής του οικογένειας και κατέγραψε τις ισχυρές αντιδράσεις του συστήματος. Πρέπει να εντοπίσουμε και πάλι ότι για να λειτουργήσει η τεχνική αυτή, προϋποθέτει «πρόσφορο έδαφος» μέσα στο σύστημα. Προφανώς, το έδαφος αυτό στο παρόν σύστημα ήταν εκεί και αναδύθηκε με την απόπειρα αυτοδιαφοροποίησης του μέλους.

Συμπερασματικά, πιστεύουμε ότι το σύστημα αυτό σε σχέση με την ανάπτυξης θετικής αυτοεκτίμησης, λειτούργησε ως εξής:

1. Αναγνώρισε, σεβάστηκε και ενθάρρυνε τις ατομικές διαφορές. Παρότι το σύστημα αξιών με τα επαναλαμβανόμενα πρότυπα έκανε κάποιες διακρίσεις για τα δύο φύλα, μπορούμε να πούμε, ότι σε γενικές γραμμές λειτούργησε δημιουργικά προς αυτή την κατεύθυνση.

2. Προσέφερε ευκαιρίες για ατομική έκφραση και αποφασιστικότητα.

Το ερώτημα είναι μέσα σε ποιά όρια έδωσε αυτές τις ευκαιρίες το σύστημα. Η αμφιθυμία ήταν απ' τα βασικά χαρακτηριστικά σ' αυτό το πλαίσιο λειτουργίας του συστήματος. Το υποκείμενο, ωστόσο, διαπραγματεύεται το παραπάνω πλαίσιο θετικά.

3. Ενθάρρυνε την αυτοδυναμία και την εξερεύνηση, πάλι όμως με μια σχετική αμφιθυμία.

4. Υποστήριξε την ομάδα των παιδιών σε απογοητεύσεις και αποτυχίες.

Ας μη ξεχνάμε ότι το σύστημα βίωσε και βιώνει μια πολύ σημαντική απώλεια. Στον αντίκτυπο της οποίας προσάρμοσε την ευαίσθητη ισορροπία της. Οι διαπιστώσεις σε σχέση με το σύστημα ου μελετάμε έχουν να κάνουν μ' αυτό το γεγονός. Δεν παραβλέπουμε βέβαια, ότι ένα σύστημα με υγιή ισορροπία διαχειρίζεται με θετικό τρόπο τέτοιου είδους κρίσεις και εξέρχεται απ' αυτές πιο υγιές. [Αντιστοιχία με την υγιή επαναφορά του ατόμου με υψηλά επίπεδα Ψυχολογικής Ωριμότητας από μια κρίση (Johnson, 1988, Bowen, 1978)].

5Γ. ΕΠΑΛΗΘΕΥΣΗ ΤΩΝ ΥΠΟΘΕΣΕΩΝ

Οι σταθερές «ψυχολογική ωριμότητα» και «οικογενειακό σύστημα», εξετάστηκαν στα επιμέρους χαρακτηριστικά τους, κάτι που ήταν συνεπές με τον αρχικό σκοπό. Σε γενικό επίπεδο κάποιες μεταβλητές (φύλο, ηλικία) δεν εξετάστηκαν άμεσα. Μια τέτοια εξέταση θα αφορούσε μια ευρείας κλίμακας έρευνα. Αντίθετα, στοιχεία που στην πορεία της μελέτης φάνηκαν χρήσιμα στον προσδιορισμό των επιρροών της οικογένειας (οικογενειακή δομή, κύκλος της ζωής, επανάληψη προτύπων, σημαίνοντα γεγονότα της ζωής, πρότυπα σχέσεων και τρίγωνα και οικογενειακή ισορροπία) ήταν εκείνα που μας απασχόλησαν περισσότερο, όπως και η βασική μεταβλητή, η αυτοεκτίμηση.

Επίσης, στοιχεία για την αυτοεκτίμηση, από άλλες θεωρίες πλην της Ψυχολογικής Ωριμότητας, χρησιμοποιήθηκαν για την ταυτοποίηση των στοιχείων της μελέτης.

Αρχικά, η σχέση αυτοεκτίμησης και επιρροής της οικογένειας βρέθηκε ποσοτικά μη αξιολογήσιμη όταν συσχετίστηκε με τα ευρήματα από τη Κλίμακα της Ψυχολογικής Ωριμότητας της Johnson (1998). Στη συνέχεια, οι συσχετισμοί με τις υποκλίμακες μας οδήγησαν σε πιο ασφαλή συμπεράσματα για την συνάφεια των μεταβλητών που ερευνήσαμε.

Τέλος, να αναφέρουμε ότι στηρίζαμε το τελικό μας συμπέρασμα, σε άλλη μια υπόθεση, θεωρητική αυτή τη φορά. Την συνάφεια του «**βασικού εαυτού**» Bowen (1978), «**εαυτού**» Mahler (1975), «**βασικής αυτοεκτίμησης**» (M. Johnson, 1997) και «**παγιωμένης αυτοεκτίμησης**» (Leary M.R., Tambor E.S., Terdal S.K., Downs L.D., 1995).

5Δ. ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

Η παρούσα μελέτη, ανοίγει δύο σημαντικές νέες προοπτικές. Η πρώτη είναι η εισαγωγή μιας νέας μεταβλητής στη θεωρία της Ψυχολογικής Ωριμότητας της Johnson (1998): της αυτοεκτίμησης. Η αυτοεκτίμηση αναλύθηκε εδώ ως ένα σύνθετο φαινόμενο με αιτιώδη σχέση με την Ψυχολογική Ωριμότητα. Η Johnson (1998, 95) αναφέρει: *«Αυ και η Ψυχολογική Ωριμότητα αποτελεί, κατά κύριο λόγο, στοιχείο εσωτερικής διαδικασίας, επηρεάζεται βαθιά από διαπροσωπικές εμπειρίες που βιώνονται μέσα στην οικογένεια».*

Μια από τις προσφορές της μελέτης αυτής, είναι η ερευνητική επιβεβαίωση αυτής της θεωρητικής θέσης.

Μια άλλη συμβολή της μελέτης αυτής, είναι ο έλεγχος/πρόβλεψη γεγονότων για ένα πρακτικό σκοπό. Να επισημάνει δηλαδή την επιρροή του οικογενειακού συστήματος στα επίπεδα της αυτοεκτίμησης του ατόμου και συνακόλουθα να επισημάνει την ανάγκη για σχεδιασμένη παρέμβαση προς αυτή την κατεύθυνση.

Στη βιβλιογραφική ανασκόπηση (Hattie, 1992. Hattie & Marsh, 1996, στη Μακρή-Μπότσαρη 2001,187), είδαμε ότι παρά τη χρησιμότητα των παρεμβατικών προγραμμάτων για την ενίσχυση της αυτοεκτίμησης, αυτά στην πράξη δεν έχουν αποδειχτεί ιδιαίτερα αποτελεσματικά. Η Μακρή-Μπότσαρη (2001,187), αναφέρει ότι υπάρχουν βασικά προβλήματα στο σχεδιασμό ενός παρεμβατικού προγράμματος: προβλήματα στο σκοπό, το μοντέλο ενός παρεμβατικού προγράμματος και τους στόχους της παρέμβασης. Επισημαίνει, επίσης, τις αμφισβητήσεις πολλών ερευνητών για τη μονιμότητα των επιδιωκόμενων επιπέδων αυτοεκτίμησης. Μια άλλη δυσκολία είναι το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα εφαρμοστεί το πρόγραμμα παρέμβασης. Το σχολείο, οι εθελοντικές ομάδες, οι ομάδες αυτοανάπτυξης είναι σε γενικές γραμμές, πολύ καλά πλαίσια. Όμως η παρούσα μελέτη υποστηρίζει, ότι οι ρίζες της αυτοεκτίμησης, βρίσκονται πολύ νωρίτερα από τη σχολική ηλικία. Ένα προληπτικό πρόγραμμα παρέμβασης, πιστεύουμε ότι θα ήταν πιο αποτελεσματικό με πλαίσιο αναφοράς την οικογένεια.

Για τον επαγγελματία Κλινικό (Κοινωνικό Λειτουργό, Ψυχίατρο, Ψυχολόγο, Θεραπευτή), που ασχολείται, είτε με την πρόληψη, είτε με τη θεραπεία ατόμων και οικογενειών έχει αξία η μελέτη αυτή ως οδηγός για την αναζήτηση των δικών του πηγών αυτοεκτίμησης, τον εντοπισμό της φάσης που βρίσκεται στην αυτοδιαφοροποίηση και την διαχείριση εννοιών, όπως «αποχωρισμός», «βασικός εαυτός», «βασική αυτοεκτίμηση».

Ο ειδικός μπορεί να χρησιμοποιήσει την παρούσα μελέτη, για να τον βοηθήσει να εντοπίσει τις δικές του επιρροές από την οικογένεια και τις δικές του προσπάθειες ή επιτυχίες στην αυτοδιαφοροποίηση στα πλαίσια του οικογενειακού, κοινωνικού και επαγγελματικού του περιβάλλοντος.

Στην κλινική πρακτική, η χρήση του γενεογράμματος ή/και της Κλίμακας της Johnson, θα μπορούσε να διευκολύνει τη διαγνωστική συνέντευξη ατόμων και οικογενειών και ν' αποτελέσει εφαλτήριο για μια ολοκληρωμένη θεραπεία.

Οι McGoldrick και Gerson (1985,230), αναφέρουν ότι ενδεχομένως η γενεογραμματική συνέντευξη, βοηθά τα μέλη ενός συστήματος να «σκεφτούν συστηματικά» και να δουν τα προβλήματά τους να «αποκτούν νόημα».

Η οικογένεια, ωστόσο, συχνά αδυνατεί να εκπληρώσει το ρόλο της, ως διαμορφωτή απογόνων με θετική αυτοεκτίμηση, αυτονομία, αυτοδιαφοροποίηση, εν ολίγοις με ψυχολογική ωριμότητα, λόγω της έλλειψης εκπαίδευσης/προπαρασκευής για την πιο δύσκολη δουλειά στον κόσμο: αυτής του γονιού.

Τα Κέντρα Πρόληψης εξαρτησιογόνων ουσιών, που λειτουργούν σε κάθε νομό της χώρας μας, υπό την εποπτεία του Οργανισμού Κατά των Ναρκωτικών, πραγματοποιούν προγράμματα πρόληψης και προαγωγής της αυτοεκτίμησης, με στόχο την πρόληψη χρήσης εξαρτησιογόνων ουσιών.

Σ' αυτή η μελέτη καταλήξαμε στο συμπέρασμα, ότι οι αρμόδιοι για την κατάρτιση κοινωνικού σχεδιασμού στην χώρα μας, πρέπει να λάβουν υπόψη τη σπουδαιότητα των παρεμβάσεων αυτών στην πρόληψη της χρήσης ουσιών, αλκοολισμού, παραβατικής συμπεριφοράς, βουλιμίας.

Τα προγράμματα αυτά με πλαίσιο, αρχικά, κοινωνικές υπηρεσίες, κέντρα ψυχικής υγείας, σχολές γονέων, νηπιαγωγεία, προτείνουμε να κατευθύνουν τους στόχους τους, ειδικότερα στην οικογένεια.

5Ε. ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΜΕΛΕΤΗΣ

Η Johnson (1998, 98), αναφέρει: «...Εφόσον είναι δύσκολο να προσδιοριστούν ποσοτικά και να σταθμιστούν απροσδιόριστα ατομικά, ανθρώπινα φαινόμενα, όπως είναι η ψυχολογική ωριμότητα και η προκατάληψη, η απόπειρα επιλογής και χρησιμοποίησης κλιμάκων, οι οποίες εξυπηρετούν αυτόν ακριβώς το σκοπό, αποτελεί έναν κατ' ανάγκη περιορισμό της έρευνας».

Παράλληλα, υπάρχουν και οι περιορισμοί που έθεταν οι McGoldrick και Gerson (1985, 228-229), για την ερευνητική χρήση του γενεογράμματος, τους οποίους είχαμε εξ' αρχής υπόψη.

Η Johnson (1998, 65, 92), αναφέρει περιορισμούς και ως προς τη χρήση του εργαλείου της, όσον αφορά την υποκλίμακα **Σημαντικών απωλειών ή αποχωρισμών**.

Συνοψίζοντας κάποιους προβληματισμούς μετά τη χρήση της Κλίμακας της Ψυχολογικής Ωριμότητας, μπορούμε να πούμε τα εξής:

- Προβλήματα ερμηνείας και αποκωδικοποίησης, είχαμε και στην υποκλίμακα Οικογενειακών σχέσεων: η επεξεργασία ενός αριθμού ερωτηματολογίων έδειχνε ψηλό επίπεδο στην υποκλίμακα αυτή εκείνων που οι οικογενειακές σχέσεις παρουσίασαν αλλαγή θετική ή αρνητική. Αντίθετα χαμηλό επίπεδο, λάμβαναν εκείνοι που δεν είχαν καμία αλλαγή οι οικογενειακές τους σχέσεις, άσχετα αν αυτές περιγράφονταν καλές ή κακές. Το σημείο αυτό, αφήνει ένα μεγάλο κομμάτι ελεύθερο στην υποκειμενική ερμηνεία στην επεξεργασία της συγκεκριμένης υποκλίμακας.
- Πρόβλημα ερμηνείας και αποκωδικοποίησης, είχαμε και στην υποκλίμακα της Σχέσης με Σύντροφο, στην οποία το υποκείμενο της μελέτης είχε το χαμηλότερο δυνατό επίπεδο. Στην επεξεργασία της υποκλίμακας αυτής, το χαμηλότερο δυνατό επίπεδο αντιστοιχούσε σε άτομο που δεν διατηρούσε σχέση με σύντροφο. Μια απόπειρα ερμηνείας στην επεξεργασία της υποκλίμακας αυτής, ήταν ότι γενικότερα είναι δείγμα χαμηλού επιπέδου Ψυχολογικής Ωριμότητας η αδυναμία δέσμευσης.

Ο αντίλογος, ωστόσο, για το υποκείμενο της μελέτης είναι ότι η αποφυγή επιπόλαιων δεσμών είναι δείγμα ανόδου στα επίπεδα της Ψυχολογικής Ωριμότητας, μέσω της διεργασίας της θεραπείας που ακολουθεί. Ίσως χρήσιμη εδώ, θα ήταν η προσθήκη ερωτήσεων που θα αξιολογούσαν και το είδος της σχέσης (περιστασιακή, μόνιμη, δέσμευση κ.λπ.).

Ο χρόνος αποτέλεσε άλλον έναν περιοριστικό παράγοντα. Μια ιδεώδης προσέγγιση θα ήταν ένα μακράς διάρκειας σχέδιο, για την έρευνα της Ψυχολογικής Ωριμότητας, της αυτοεκτίμησης και των μεταβολών της οικογένειας για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Η αυτοαναφορά επίσης, ήταν σημαντικός περιορισμός, κυρίως λόγω έλλειψης αντικειμενικότητας. Η ιδεώδης προσέγγιση, στο σημείο αυτό θα συμπεριλάμβανε τις πραγματικότητες του συνόλου της οικογένειας τόσο στο γενεόγραμμα, όσο και στην Κλίμακα Ψυχολογικής Ωριμότητας.

5ΣΤ. ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ

Εξαιρετικό ενδιαφέρον θα παρουσίαζαν ερευνητικές απόπειρες κινούμενες στην κατεύθυνση των ανωτέρω περιορισμών:

- Η κατάρτιση γενεογράμματος και η διασταύρωσή του με ευρήματα της Κλίμακας Ψυχολογικής Ωριμότητας, από όλα τα μέλη μιας οικογένειας.
- Η επανάληψη της Κλίμακας της Johnson, στο ίδιο υποκείμενο σε μάκρος χρόνου, όσο και του γενεογράμματος για να φανούν οι αλλαγές στην οικογένεια και οι συνακόλουθες αλλαγές στο άτομο.
- Η ιδέα της παρούσας μελέτης, θα μπορούσε να εφαρμοστεί σε μεγαλύτερο δείγμα ατόμων, ώστε να ελεχθούν υποθέσεις συσχετισμού άλλων μεταβλητών (φύλου, ηλικίας, κ.λπ.).
- Σε σχέση με την αυτοεκτίμηση, προτείνουμε επίσης, την αναζήτηση του δυναμικού της στην Ψυχολογική Ωριμότητα, με τον συσχετισμό ευρημάτων της Κλίμακας, με ευρήματα από Κλίμακες Αυτοεκτίμησης.

5Z. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥ

Ο Κοινωνικός Λειτουργός μέσω του γνωστικού και εμπειρικού εξοπλισμού του, οφείλει να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην ψυχολογική ωρίμανση και στη διαμόρφωση θετικής αυτοεκτίμησης στην ομάδα πληθυσμού, με την οποία εργάζεται.

Αν, ωστόσο, δεν μπορεί να κοιτάζει ρεαλιστικά τον εαυτό του και να αισθάνεται καλά με ό,τι βλέπει, τότε δεν μπορεί να είναι αποτελεσματικός στο έργο του. Ένας αποτελεσματικός επαγγελματίας λειτουργεί σε ψηλότερα επίπεδα Ψυχολογικής Ωριμότητας και αυτοεκτίμησης, με μεγάλη ευελιξία, μικρή ακαμψία, λιγότερο άγχος και φόβους. Οι Κοινωνικοί Λειτουργοί, όπως και άλλοι επαγγελματίες των κοινωνικών επαγγελμάτων, εργάζονται υπό συνθήκες που ενισχύουν την απογοήτευση, την ένταση, το άγχος, τη χαμηλή αυτοεκτίμηση. Υπάρχουν αρκετά πράγματα που ο Κοινωνικός Λειτουργός δεν μπορεί να ελέγξει ή να αλλάξει: οικονομικοί περιορισμοί, αδυναμίες του συστήματος, έλλειψη ανατροφοδότησης κ.ο.κ. Οι πολλές δυσκολίες αναγκάζουν τον επαγγελματία Κοινωνικό Λειτουργό να τα κάνει λίγο-πολύ όλα, να είναι ένας «Σούπερ-Κοινωνικός Λειτουργός».

Η αντίληψη αυτή του «ιδεατού εαυτού», επεκτείνεται συνήθως, ενώ ο «αντιληπτός εαυτός», παραμένει χωρίς αλλαγές ή βελτιώνεται με πολύ αργούς ρυθμούς.

Αυτή η απόσταση συντελεί στην παρουσία της χαμηλής αυτοεκτίμησης, εκτός κι αν οι Κοινωνικοί Λειτουργοί συνειδητά θέσουν όρια και κατανοήσουν τους περιορισμούς τους. Είναι, δηλαδή, σημαντικό να είναι ρεαλιστές. Έτσι, συνακόλουθα θα είναι και αποτελεσματικοί.

Όσον αφορά την πρόληψη, ο ρόλος του Κοινωνικού Λειτουργού, ταυτίζεται με το ρόλο του ειδικού της αυτοεκτίμησης. Συμμετέχει ενεργά στον σχεδιασμό, εφαρμογή και αξιολόγηση προγραμμάτων προαγωγής της αυτοεκτίμησης, με ενισχυμένο στόχο την οικογένεια.

Φαίνεται να είναι απαραίτητη η συμμετοχή Κοινωνικών Λειτουργών στους φορείς που ασχολούνται τόσο με τον σχεδιασμό, όσο και με την υλοποίηση τέτοιων προγραμμάτων, αλλά και η θεσμοθέτηση οργανικών θέσεων Κοινωνικών Λειτουργών στις ομάδες στόχου: παιδικοί σταθμοί, νηπιαγωγεία, σχολές γονέων, α' βαθμια εκπαίδευση. Με τον τρόπο αυτό, θα μπορεί να έρχεται σε επαφή με γονείς και έτσι να γίνεται πρόληψη μέσω της ενημέρωσης, της καθοδήγησης και της υποστήριξης.

Σαν ειδικός της αυτοεκτίμησης, ο Κοινωνικός Λειτουργός γνωρίζει τη σημασία της ασφάλειας, της άνευ όρων αποδοχής, της εμπιστοσύνης, της γνησιότητας, της σαφήνειας των στόχων και ρόλων. Στα πλαίσια της πρόληψης θα πρέπει να έχει την ικανότητα να ενισχύει την ύπαρξη ενός ανάλογου κλίματος, το οποίο επιδρά τόσο στις ομάδες στόχου, όσο και στις ομάδες επαγγελματιών με τους οποίους συνεργάζεται.

Όσον αφορά τη θεραπεία, ο Κοινωνικός Λειτουργός ως ειδικός της αυτοεκτίμησης, θα πρέπει να κινείται στα πλαίσια στήριξης του κλίματος που ήδη περιγράφηκε, ώστε να διαμορφώνει ένα αρχικό θεραπευτικό κλίμα – σχέση εμπιστοσύνης. Αυτό αποτελεί την πιο αισιόδοξη έναρξη μιας θεραπευτικής σχέσης. Η εκπαίδευση στη χρήση του γενεογράμματος, της Κλίμακας της Johnson, αποτελούν επίσης, πολύ καλά εφόδια του Κοινωνικού Λειτουργού, που ασχολείται με τη θεραπεία.

5Η. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η μελέτη αυτή μας άνοιξε έναν ολόκληρο κόσμο, από ερωτήσεις και υποθέσεις για το ζήτημα της αυτοεκτίμησης και της Ψυχολογικής Ωριμότητας.

Το ότι κάποιος αρχικός συσχετισμός φάνηκε εδώ, ίσως να είναι ευσεβής πόθος. Το σίγουρο είναι, ότι η αξία μιας ζωής, που βιώνεται με αυτοεκτίμηση είναι ανεκτίμητος θησαυρός, σπάνιο δώρο από το περιβάλλον και πορεία κατάκτησης για το άτομο.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1. ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΚΛΙΜΑΚΑΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗΣ ΩΡΙΜΟΤΗΤΑΣ

Θα θέλατε να βοηθήσετε σ' αυτήν την σημαντική και συγχρόνως ενδιαφέρουσα έρευνα;

Αυτή η διαδικασία θα σας απασχολήσει περίπου 30 λεπτά.

ΣΤΑΔΙΑ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ

Αμαλία Ιωαννίδου Τζόνσον, Ph. D.

Οδηγίες για το ερωτηματολόγιο

Σ' αυτό το ερωτηματολόγιο σας παρακαλώ μην γράψετε τίποτε άλλο εκτός απ' ότι σας ζητώ.

Θα δείτε πολλές από τις ερωτήσεις, να αναφέρονται σε γονείς, μητέρα και πατέρα, Σ' αυτόν τον ορισμό συμπεριλαμβάνονται και οι θετοί γονείς (stepparents, adoptive parents), γιαγιά και παππούς, ή όποια άλλα σημαντικά πρόσωπα έπαιξαν ρόλο «γονέων» στην ζωή σας. Απλώς να το αναφέρετε αυτό στην αρχή του κάθε τμήματος που αφορά αυτές τις σχέσεις. Προσέξτε να σκεφτείτε την απάντηση σας ξεχωριστά για τον κάθε ένα απ' αυτούς. Αυτό γιατί η απάντηση που θα δώσετε θα μπορούσε να είναι η ίδια, ή διαφορετική για τον κάθε ένα από τους δυο «γονείς».

Σας παρακαλώ να βάλετε έναν κύκλο γύρω από την απάντηση που είναι πιο κοντά στην δική σας εμπειρία.

Μην πάρετε πολύ ώρα για να απαντήσετε. Το πιο καλό θα είναι αν γράψετε την πρώτη απάντηση που έρχεται στο νου σας. Θέλω να ξέρετε ότι αυτό το ερωτηματολόγιο είναι τελείως ανώνυμο. Σας παρακαλώ μην γράψετε το όνομα σας πουθενά σ' αυτό το ερωτηματολόγιο.

Σας ευχαριστώ πολύ!

15. Μπορώ να πω ότι μ' ευχαριστεί άtonoi (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ) (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
16. γονείς μου, μου φέρονται να 'μαι «το μικρό τους παιδάκι»
17. Οι γονείς μου κρατούσαν το σπίτι (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ) (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
18. μ' έναν σταθερό και δημοκρατικό τρόπο
19. Για μένα ήταν ένας αγώνας να αφήσω (ΣΑ) (Σ) (ΑΔΣ) (ΑΔΣ) (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
20. τους γονείς μου και να πάρω τον δικό μου δρόμο.
21. Νιώθω ότι οι γονείς μου με εμπιστεύονται (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ) (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
22. σ' οτιδήποτε κάνω
23. Καθώς κάνω μια αναδρομική εξέταση (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ) (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
24. νομίζω ότι οι γονείς μου ήταν υπερβολικά ανεκτικοί.
25. Οι γονείς μου ήταν αυταρχικοί (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ) (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
- 26.
27. Σε ώρα ανάγκης προτιμώ να στηρικτώ (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ) (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
28. στην βοήθεια των γονιών μου παρά οποιουδήποτε άλλου.
29. Μ' αρέσει να 'μαι μεσ' την ζωή των (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ) (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
30. γονιών μου, αρκεί αυτό να μην παραγίνεται.
31. Όποτε παίρνω μια μεγάλη απόφαση (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ) (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
32. υπολογίζω την γνώμη των γονιών παρά των φίλων.
33. Οι γονείς μου κι εγώ διαφέρουμε (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ) (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
34. πολύ όσον αφορά την επιλογή φίλων
35. Οι γονείς μου κι εγώ ποτέ δεν (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ) (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
36. συμφωνούμε ως προς τα συναισθήματα μας ως προς τους άλλους.

37. Στην παιδική μου ηλικία ένιωσα τους (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ) (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
38. γονείς μου ψυχρούς απέναντι μου.
39. Οι γονείς μου, μου δίνουν αντιφατικά (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ) (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
40. μηνύματα: π.χ. με υποστηρίζουν όταν
βρίσκομαι σε δίλημμα, αλλά κριτικά-
ρουν την τελική μου απόφαση.
41. Οι γονείς μου ποτέ δεν μπορούν να με (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ) (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
42. διορθώσουν χωρίς να με κάνουν να
νιώσω ότι κάτι δεν πάει καλά με μένα.
43. Αν οι γονείς μου νιώσουν εναντίον (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ) (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
44. κάποιου, τίποτε δεν τους κάνει να
αλλάξουν γνώμη.
45. Όταν ήμουνα παιδάκι, οι γονείς μου (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ) (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
46. ανησυχούσαν πάντοτε για όλες τις
καινούργιες μου εμπειρίες.
47. Όταν είμαι μακριά απ' τους γονείς (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ) (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
48. μου, τους σκέφτομαι με στοργή.
49. Όταν βρίσκομαι μακριά απ' τους γονείς (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ) (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
50. μου τους έχω στο νου μου συνεχώς.
51. Κατά την διάρκεια της ποδικής μου (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ) (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
52. ηλικίας, οι γονείς μου συνήθιζαν να
με ενθαρρύνουν να φέρνω τους φίλους
μου στο σπίτι μας.
53. Όταν βρίσκομαι σε κάποια δυσκολία (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ) (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
54. προσπαθώ να σκεφτώ πως θα αντιμετώ-
πιζαν οι γονείς μου την ίδια κατάσταση.
55. Προσπαθώ, όσο μπορώ να μην ακολουθώ (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ) (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
56. ποτέ το παράδειγμα των γονιών μου.
57. Μου φαίνεται ότι χωρίς εμένα γύρω (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ) (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
58. τους, οι γονείς μου δεν μπορούν να
νιώσουν ευτυχισμένοι.

59. Κάθε φορά που διαφωνώ με τους γονείς (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ) (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
 60. μου, θυμώνουν και με κριτικάρουν.

Το επόμενο τμήμα αναφέρεται σε φίλιες. Βάλτε πάλι έναν κύκλο γύρω από την δήλωση που αντιπροσωπεύει ως επί το πλείστον την προσωπική σας γνώμη.

ΥΠΟΚΛΙΜΑΚΑ ΦΙΛΙΑΣ [Ερωτήσεις 61 - 73]

61. Έχετε κάποιον φίλο ή φίλη που θα θεωρούσατε καρδιακό (η); Αν η απάντησή σας είναι θετική παρακαλώ συνεχίστε με τις επόμενες ερωτήσεις αν είναι αρνητική πάτε στην ερώτηση 63
- ΝΑΙ ΟΧΙ
- (ΣΑ) ΣΥΜΦΩΝΩ ΑΠΟΛΥΤΑ (Σ) ΣΥΜΦΩΝΩ (ΔΣ) ΔΕΝ ΣΥΜΦΩΝΩ (ΑΔΣ) ΑΠΟΛΥΤΑ ΔΕΝ ΣΥΜΦΩΝΩ
62. Αυτός/αυτή με ξέρει καλύτερα απ' όσο ξέρω εγώ τον εαυτόν μου (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
63. Άλλοτε νιώθουμε πολύ κοντά, κι άλλοτε όχι τόσο. (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
64. έχω πολλούς φίλους όμως κανένας τους δεν μου είναι καρδιακός (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
65. Έχω πολλούς φίλους, απ' τους οποίους μερικοί είναι καρδιακοί (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
66. όταν με κριτικάρει φίλος, το νιώθω σαν κάτι πολύ φοβερό (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
67. Κάνω εύκολα φίλος. (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
68. Ότι και αν συμβεί παραμένω πιστός φίλος (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
69. Οι φιλικές σχέσεις μου δεν κρατούν πολύ (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
- (ΣΑ) ΣΥΜΦΩΝΩ ΑΠΟΛΥΤΑ (Σ) ΣΥΜΦΩΝΩ (ΔΣ) ΔΕΝ ΣΥΜΦΩΝΩ (ΑΔΣ) ΑΠΟΛΥΤΑ ΔΕΝ ΣΥΜΦΩΝΩ
70. Τον πιο κοντινό μου φίλο τον νιώθω σαν να ναι επέκταση του εαυτού μου (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)

71. Είμαι πάντα πιστός στους φίλους μου (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
72. Φαίνεται ότι πάντα είμαι το κέντρο της προσοχής με τους φίλους. (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
73. Όλοι οι φίλοι μου πιστεύουν ότι τα καταφέρνω λίγο πολύ με όλα (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)

Το επόμενο τμήμα ζητά τη γνώμη σας πάνω σε διάφορα θέματα. Σας παρακαλώ να γράψετε την πρώτη απάντηση που έρχεται στο νου σας.

ΥΠΟΚΛΙΜΑΚΑ ΑΙΣΘΗΣΗΣ ΤΟΥ ΕΑΥΤΟΥ (ερωτήσεις 74 - 81)

74. Αν κάποιο άτομο που το νοιώθετε πολύ δικό σας ψηφίσει διαφορετικά από εσάς, νιώθετε σα να είναι εναντίον σας. (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
75. Καθώς προτιμώ να τα πηγαίνω καλά με όλους, προτιμώ να συμφωνώ με την πλειοψηφία παρά «να ταραζώ τα νερά». (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
76. Συνήθως είναι επιφυλακτικός (cautious), με οτιδήποτε καινούργιο και διαφορετικό. (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
77. Μόνο ένας σε μια οικογένεια θα πρέπει να είναι υπεύθυνος για τις κύριες αποφάσεις. (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
78. Αρχικά, νιώθω κάποια καχυποψία (I am suspicious) με καινούργιες γνωριμίες ή φίλιες. (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
79. Θεωρώ τον εαυτό μου προοδευτικό (liberal). (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
80. Θεωρώ τον εαυτό μου συντηρητικό (conservative). (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
81. Όταν κανείς είναι ερωτευμένος χάνει την ελευθερία του (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)

Το επόμενο τμήμα ζητά να βάλετε έναν κύκλο γύρω από το ΝΑΙ ή το ΟΧΙ. Αν βάλετε ΝΑΙ, δώστε μια βαθμολογία από 1 έως 4 πάλι με κύκλο γύρω σ' αυτήν που διαλέγετε.

1 = πολύ οδυνηρό   2 = οδυνηρό   3 = κάπως οδυνηρό   4 = καθόλου οδυνηρό

Στην παιδική σας ηλικία ή αργότερα χάσατε:

ΥΠΟΚΛΙΜΑΚΑ ΣΗΜΑΝΤΙΚΩΝ ΑΠΩΛΕΙΩΝ Ή ΑΠΟΧΩΡΙΣΜΩΝ (ερωτήσεις 82 - 91)

82. Τον πιο καλό σας φίλο γιατί εσείς ή	ΝΑΙ	ΟΧΙ
83. εκείνος (η) μετακομίσατε	1 2 3 4	
84. Το σπίτι σας (μετακομίσατε κλπ)	ΝΑΙ	ΟΧΙ
85.	1 2 3 4	

1 = πολύ οδυνηρό   2 = οδυνηρό   3 = κάπως οδυνηρό   4 = καθόλου οδυνηρό

Στην παιδική σας ηλικία ή αργότερα χάσατε:

86. Ένα αγαπημένο σας ζώακι (γάτα, σκύλο κ.λπ.)	ΝΑΙ	ΟΧΙ
87.	1 2 3 4	
88. Κάποιον που αγαπούσατε (πέθανε, έφυγε κ.λπ.)	ΝΑΙ	ΟΧΙ
89. καθορίσατε τη σχέση σας (μητέρα, πατέρας κ.λπ.)	1 2 3 4	
90. Υποστήκατε καμία άλλη αξιοσημείωτη	ΝΑΙ	ΟΧΙ
91. απώλεια; Τι ήταν _____	1 2 3 4	

Το επόμενο τμήμα έχει να κάνει με οικογενειακές σχέσεις. Περιγράψτε την οικογένεια σας, ενόσω μεγαλώνετε. Σας παρακαλώ να βάλετε τον κύκλο γύρω από την πρώτη απάντηση που θα 'ρθει στο νου σας.

(ΣΑ) ΣΥΜΦΩΝΩ ΑΠΟΛΥΤΑ (Σ) ΣΥΜΦΩΝΩ (ΔΣ) ΔΕΝ ΣΥΜΦΩΝΩ (ΑΔΣ) ΑΠΟΛΥΤΑ ΔΕΝ ΣΥΜΦΩΝΩ

ΥΠΟΚΛΙΜΑΚΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ (ερωτήσεις 92 - 109)

92. Στην οικογένεια μας νιώθαμε κοντά ο ένας με τον άλλο	(ΣΑ)	(Σ)	(ΔΣ)	(ΑΔΣ)
93. Μέσα στην οικογένεια δεν υπήρχαν μυστικά	(ΣΑ)	(Σ)	(ΔΣ)	(ΑΔΣ)
94. Κανένας μας δεν ήξερε του άλλου τις υποθέσεις	(ΣΑ)	(Σ)	(ΔΣ)	(ΑΔΣ)

Το επόμενο τμήμα αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο οι γονείς σας συνεννοούνταν μεταξύ τους στη διάρκεια της ανάπτυξης σας. Σας παρακαλώ να βάλετε κύκλο γύρω από την πρώτη απάντηση που σας έρχεται στο νου.

95. Παρέμεναν πάντα προσκολλημένοι
ο ένας στον άλλον (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
96. Ο ένας απ' τους δύο έδειχνε να υπόφερα
αν ο άλλος δεν μάντευε τις σκέψεις του (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
97. Ο καθένας τους ήταν πολύ ανεξάρτητος
από τον άλλον (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
98. Συνεχώς κατέκρινε ο ένας τον άλλον (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
99. Τους άρεσε να είναι μαζί (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
100. Θυμάστε κάποια αλλαγή στην σχέση τους ενόσω
μεγαλώνετε; Αν ΟΧΙ, μην απαντάται τις
ερωτήσεις 104-108 ΝΑΙ ΟΧΙ

Η σχέση των γονιών σας γενικά (ή πριν απ' την αλλαγή) ήταν:

101. Κοντά ο ένας με τον άλλον (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
102. Απομακρυσμένοι μεταξύ τους (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
103. Υπήρχε εκθροικότητα μεταξύ τους (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
104. Έδειχναν την αγάπη τους μεταξύ τους (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)

(ΣΑ) ΣΥΜΦΩΝΩ ΑΠΟΛΥΤΑ (Σ) ΣΥΜΦΩΝΩ (ΔΣ) ΔΕΝ ΣΥΜΦΩΝΩ (ΑΔΣ) ΑΠΟΛΥΤΑ ΔΕΝ ΣΥΜΦΩΝΩ

Η σχέση των γονιών σας μετά την αλλαγή κατά γενικές γραμμές ήταν:

105. Κοντά ο ένας με τον άλλον (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
106. Απομακρυσμένοι μεταξύ τους (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)

107. Υπήρχε εκθροικότητα (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
108. Έδειχναν την αγάπη τους μεταξύ τους (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
109. Περίπου πόσο χρονών ήσασταν την εποχή της αλλαγής _____

Το επόμενο τμήμα αναφέρεται στην προσωπική σας σχέση με το σύντροφο σας.

ΥΠΟΚΛΙΜΑΚΑ ΣΧΕΣΗΣ ΜΕ ΣΥΝΤΡΟΦΟ/ΣΥΖΥΓΟ (ερωτήσεις 110 - 115)

110. Έχετε σύντροφο; ΝΑΙ ΟΧΙ
Αν η απάντησή σας είναι ΟΧΙ, πάτε στο 115.
111. Νιώθουμε τόσο κοντά ο ένας στον άλλον (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
σαν να είμαστε μια οντότητα
112. Νιώθουμε πολύ κοντά ο ένας στον άλλον (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
113. Νιώθουμε απομακρυσμένοι μεταξύ μας (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
114. Συχνά είμαστε θυμωμένοι μεταξύ μας (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
115. Δείχνουμε την αγάπη μας ο ένας στον άλλον (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)

Τελευταίες λέξεις για τον εαυτό σας

ΥΠΟΚΛΙΜΑΚΑ ΔΙΣΘΗΣΗΣ ΤΟΥ ΕΑΥΤΟΥ (ερωτήσεις 116 - 150)

116. Νιώθω πάντα μεγάλη αναστάτωση όταν περιμένω (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
κάποιον χωρισμό από αγαπημένο πρόσωπο
117. Το να συνηθίσω καινούργια πρόσωπα και καταστάσεις (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
μου είναι πάντα πάρα πολύ δύσκολο
118. Το να φύγω από τους δικούς μου και να φτιάξω (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
το δικό μου σπίτι ήταν ένας μεγάλος αγώνας

119. Αισθάνομαι ανασφάλεια όταν αφήνω τον εαυτό μου να πλησιάσει άλλους (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
120. Συνέχεια προσπαθώ να κάνω αυτό που οι άλλοι νομίζω περιμένουν από μένα (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
121. Πλησιάζω καινούργιες καταστάσεις με επιφύλαξη (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
122. Όταν πρόκειται να αποχωριστώ κάποιο αγαπημένο μου πρόσωπο τότε μιλώ συνεχώς - λέω πολλά (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
123. Όταν πρόκειται να αποχωριστώ κάποιο αγαπημένο μου πρόσωπο, τότε γίνομαι πολύ σιωπηλός (η) (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
- (ΣΑ) ΣΥΜΦΩΝΩ ΑΠΟΛΥΤΑ (Σ) ΣΥΜΦΩΝΩ (ΔΣ) ΔΕΝ ΣΥΜΦΩΝΩ (ΑΔΣ) ΑΠΟΛΥΤΑ ΔΕΝ ΣΥΜΦΩΝΩ
124. Συχνά αγωνιώ για δεσμεύσεις με ανθρώπους που τους νιώθω να ναι «διαφορετικοί» (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
125. Βασικά κάνω αυτό που θέλω χωρίς να ανησυχώ με το τι θα πει ο κόσμος (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
126. Ποτέ δεν αισθάνομαι ότι οι άλλοι με δέχονται όπως είμαι (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
127. Όταν αρχίζω να νιώθω ότι κάνω κάποιον που αγαπώ, δεν είμαι καθόλου αποδοτικός στην δουλειά μου (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
128. Πάντα ζητώ την έγκριση των άλλων (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
129. Πάντοτε συμβιβάζομαι (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
130. Θέλω να είμαι αγαπητή από τους άλλους (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
131. Πάντα σκέφτομαι των άλλων τη γνώμη για μένα (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
132. Συχνά δεν νιώθω να είμαι αληθινή (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
133. Γενικά, είμαι αγαπητός (η) από τους άλλους (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)

134. Διστάζω να επικρίνω τις πράξεις ενός
αγαπημένου προσώπου από φόβο μην τον (ην) κάνω (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
135. Ως επί το πλείστον κάνω αυτό που θέλω (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
136. Αισθάνομαι καλά για το ποιος (ποια) είμαι (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
137. Βλέπω τον εαυτό μου σαν ένα φιλικό άτομο (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
138. Βλέπω τον εαυτό μου σαν κάποιον που
κλείνεται στον εαυτό του (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
139. Συχνά αισθάνομαι παρεξηγημένος (η) (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
140. Αισθάνομαι ότι δεν αξίζω (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
141. Αρχικά νιώθω κάποια καχυποψία για
καινούργιες γνωριμίες ή φιλίες (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
142. Θεωρώ τον εαυτό μου φιλελεύθερο (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
143. Θεωρώ τον εαυτό μου συντηρητικό (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
144. Μου είναι πάντοτε πολύ δύσκολο να
αποχωρίζομαι από τα πράγματα μου (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
145. Συχνά βαριέμαι και νιώθω άδειος (α) (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
- (ΣΑ) ΣΥΜΦΩΝΩ ΑΠΟΛΥΤΑ (Σ) ΣΥΜΦΩΝΩ (ΔΣ) ΔΕΝ ΣΥΜΦΩΝΩ (ΑΔΣ) ΑΠΟΛΥΤΑ ΔΕΝ ΣΥΜΦΩΝΩ
146. Μόλις με κριτικάρει κάποιος, η πρώτη μου
αυθόρμητη σκέψη είναι να φύγω (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
147. Αν κάνω κάτι αυθόρμητα, συχνά αλλάζω γνώμη
και κοιτάζω πώς να τα διορθώσω τα πράγματα (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)
148. Αισθάνομαι σαν άλλος άνθρωπος όταν νιώθω
ότι με αποδέχονται οι συνάδελφοι μου (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)

149. Το κέφι μου επηρεάζεται τελείως από το περιβάλλον μου (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)

150. Καλύτερα να ήμαι με κάποιον που δεν συμπαθώ ιδιαίτερα παρά να είμαι μόνος (ΣΑ) (Σ) (ΔΣ) (ΑΔΣ)

Τμήμα Β

Προσωπικό Ιστορικό

Όπως διασαφηνίσθηκε στην πρώτη σελίδα των οδηγιών, η λέξη «γονείς» μπορεί να αντικατασταθεί και με άλλες που πήραν αυτόν τον ρόλο στην ζωή σας. Εδώ μπορείτε να το ορίσετε πιο συγκεκριμένα. Βάλτε έναν κύκλο γύρω από τη σχέση, στην οποία αναφερθήκατε όταν απαντήσατε τις ανάλογες ερωτήσεις προηγουμένως.

Γονείς (μητέρα και πατέρα)

(παππούς και γιαγιά)

γονείς που σας υιοθέτησαν (μητέρα, πατέρα)

θειοί γονείς (stepparents, μητέρα, πατέρα)

άλλοι συγγενείς που είχαν ρόλο των γονιών (αδελφή, αδελφός, θείος, θεία κ.λπ.).

151. Η ηλικία σας _____

152. Το φύλο σας _____

153. Η ράτσα σας (λευκή, κ.λπ.) _____

154. Η καταγωγή σας _____

155. Η θρησκεία σας _____

Παρακαλώ βάλτε κύκλο γύρω από την απάντησή σας

156. Ζει η μητέρα σας; ΝΑΙ ΟΧΙ

157. Αν απαντήσατε ναι, ζει μαζί σας; ΝΑΙ ΟΧΙ

158. Αν απαντήσατε όχι, γράψτε την ηλικία σας όταν φύγατε από το σπίτι _____

159. Αν απεβίωσε, γράψτε την ηλικία σας τότε _____

160. Ζει ο πατέρας σας; NAI OXI

Παρακαλώ βάλτε κύκλο γύρω από την απάντησή σας.

161. Αν απαντήσατε ναι, ζει μαζί σας; NAI OXI

162. Αν απαντήσατε όχι, γράψτε την ηλικία σας όταν φύγατε από το σπίτι _____

163. Αν αποβίωσε, γράψτε την ηλικία σας τότε _____

164. Πήραν διαζύγιο οι γονείς σας; NAI OXI

165. Αν ναι, πόσων χρόνων ήσασταν όταν έγινε αυτό; _____

166. Χώρισαν ποτέ οι γονείς σας; NAI OXI

167. Αν ναι, πόσο χρόνων ήσασταν όταν έγινε αυτό; _____

168. Είστε παιδί υιοθετημένο; NAI OXI

169. Αν ναι, πόσο ήσασταν όταν σας υιοθέτησαν; _____

170. Είναι κανείς από τους από τους γονείς σας ξαναπαντρεμένος; NAI OXI

171. Ο πατέρας μου ξαναπαντρεύτηκε όταν ήμουν _____

172. Η μητέρα μου ξαναπαντρεύτηκε όταν ήμουν _____

Στο επόμενο τμήμα παρακαλώ βάλτε έναν κύκλο γύρω από την κατάλληλη απάντηση

173. α) Είστε παντρεμένος (η); NAI OXI

(β) Ζείτε με κάποιον; NAI OXI

Αν ναι, σας παρακαλώ δηλώστε την σχέση σας (σύζυγος, φίλος, ή κ.λπ.) _____

(γ) Έχετε παιδιά;	ΝΑΙ	ΟΧΙ
(δ) Είστε χωρισμένος (η);	ΝΑΙ	ΟΧΙ
(ε) Είστε διαζευγμένος (η);	ΝΑΙ	ΟΧΙ
(ζ) Ήσασταν πάντοτε ελεύθερος;	ΝΑΙ	ΟΧΙ

174. Ποια είναι η ανώτατη εκπαιδευτική βαθμίδα που τελειώσατε; Σας παρακαλώ βάλτε έναν κύκλο γύρω από γράμμα που σας αφορά

(α) δημοτικό

(β) γυμνάσιο

(γ) λύκειο

(δ) πανεπιστήμιο

πόσα χρόνια _____

δίπλωμα σε _____

(ε) σχολή, τέχνη

αναφέρατε τα χρόνια φοίτησης κα το πτυχίο αν έχετε

175. Η δουλειά σας _____

176. Η δουλειά του συζύγου ή της συζύγου σας ή του (της) συντρόφου σας _____

177. Το υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο που τελείωσε η μητέρα σας _____

178. Το υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο που τελείωσε ο πατέρας σας _____

179. Το υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο που τελείωσε ο/η σύζυγος _____

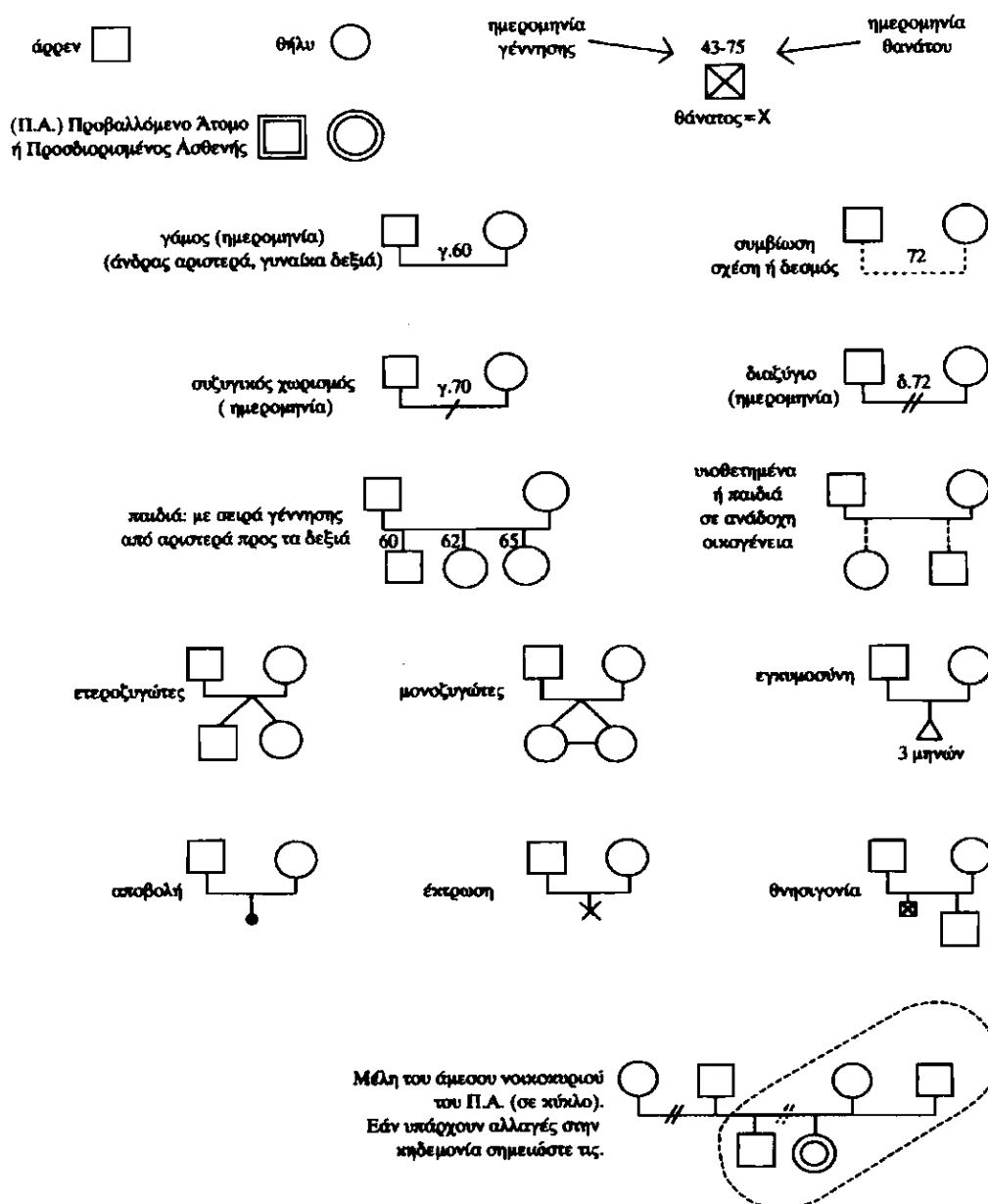
180. Η δουλειά της μητέρας σας _____

181. Η δουλειά του πατέρα σας _____

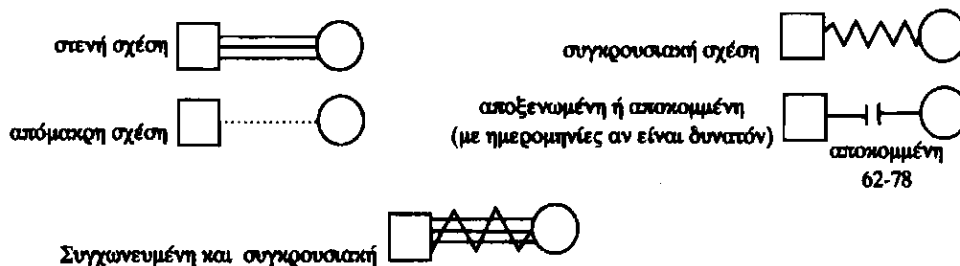
2. ΓΕΝΕΟΓΡΑΜΜΑ

2Α. ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΤΟΥ ΓΕΝΕΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

A. Σύμβολα που περιγράφονται τα βασικά μέλη της οικογένειας (συμπεριλάβετε στο γενεόγραμμα άλλους σημαντικούς ανθρώπου που συμβίωσαν ή φρόντισαν μέλη της οικογένειας - τοποθετήστε τους στη δεξιά πλευρά του γενεογράμματος με μια σημείωση για το ποιοι είναι).

B. Πρότυπα οικογενειακής αλληλόδρασης. Τα παρακάτω σύμβολα είναι προαιρετικά. Ο θεραπευτής ίσως προτιμά να τα σημειώσει σε ένα ξεχωριστό φύλλο. Είναι από τις λιγότερο ακριβείς πληροφορίες στο γενεόγραμμα, αλλά ίσως να είναι ενδείξεις-κλειδιά των πρότυπων σχέσεων που ο θεραπευτής θέλει να θυμάται:

Γ. Ιατρικό ιστορικό. Επειδή το γενεόγραμμα προορίζεται να είναι ένας κάρτης προσανατολισμού της οικογένειας, υπάρχει χώρος να σημειωθούν μόνον οι πιο σημαντικοί παράγοντες. Γι' αυτό καταγράψτε μόνο τις πιο σημαντικές ή χρόνιες αρρώστιες και προβλήματα. Συμπεριλάβετε τις ημερομηνίες σε παρένθεση όπου αυτό είναι εφικτό ή εφαρμόσιμο. Χρησιμοποιήστε τις αναγνωρισμένες ιατρικές κατηγορίες και συντομογραφίες όπου υπάρχουν.

Δ. Άλλες ιδιαίτερα σημαντικές οικογενειακές πληροφορίες είναι δυνατόν να σημειωθούν στο γενεόγραμμα:

1. Εθνότητα και ημερομηνία μετανάστευσης
2. Θρήσκευμα ή αλλαγές θρησκεύματος
3. Παιδεία
4. Επαγγελματική ενασχόληση ή ανεργία
5. Στρατιωτική θητεία
6. Συνταξιοδότηση
7. Προβλήματα με το νόμο
8. Χρήση βίας ή αιμομειξία
9. Πάχος
10. Κάπνισμα
11. Ημερομηνίες κατά τις οποίες μέλη της οικογένειας έφυγαν από το σπίτι
12. Τόπος διαμονής των μελών της οικογένειας

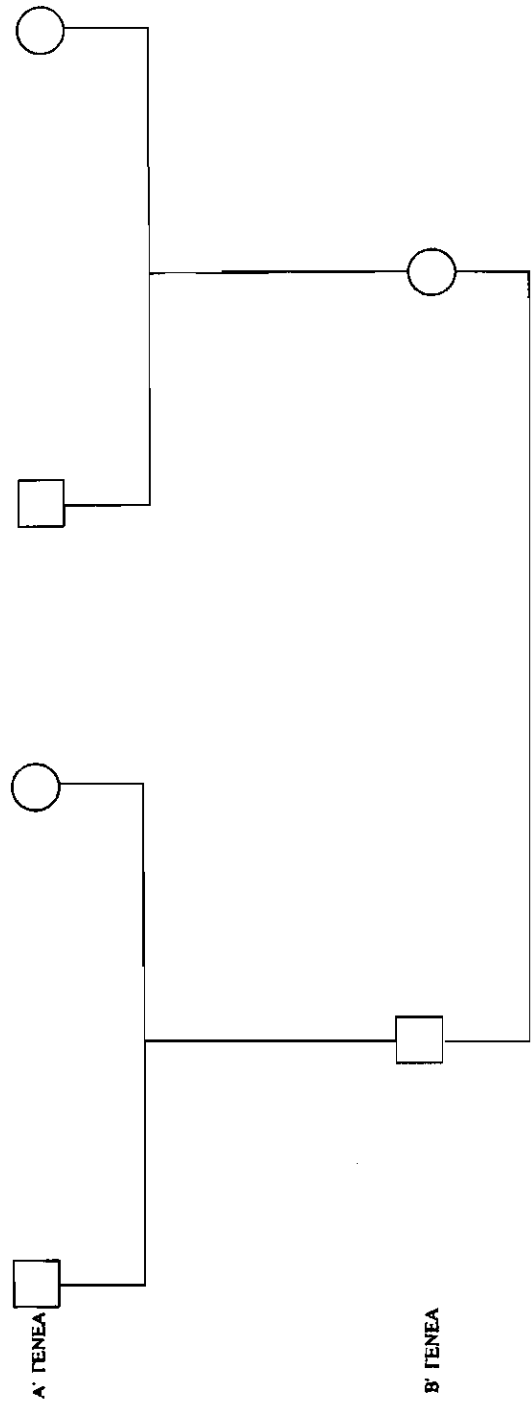
Είναι χρήσιμο να υπάρχει χώρος στο κάτω μέρος του γενεογράμματος για σημειώσεις σχετικά με άλλες πληροφορίες-κλειδιά. Αυτές συμπεριλαμβάνουν κρίσιμα γεγονότα, αλλαγές στην οικογενειακή δομή αφότου συντάχτηκε το γενεόγραμμα, υποθέσεις και άλλες υποσημειώσεις σημαντικών οικογενειακών θεμάτων ή αλλαγών. Οι υποσημειώσεις αυτές θα πρέπει πάντα να έχουν ημερομηνία και να είναι όσο πιο λίγες γίνεται, μια που κάθε πρόσθετη πληροφορία στο γενεόγραμμα το περιπλέκει κι έτσι μειώνει την αναγνωσιμότητα του.

2B. ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΓΕΝΕΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

Εκτύπωση _____
 Ημερομηνία γενεογράφησης _____
 από τον / την _____
 ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ _____

υποθέσεις - κλειδιά
 και γεγονότα ζωής

σημειώσεις
 (άλλα πρόσωπα)

2Γ. ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ ΜΙΑΣ ΣΥΝΤΟΜΗΣ ΓΕΝΕΟΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ

Προσδιορισμένος Ασθενής, παιδιά και σύζυγοι

Όνομα; Ημερομηνία γέννησης; Επάγγελμα; Είναι παντρεμένοι; Αν ναι, να δοθούν τα ονόματα των συζύγων και το όνομα και φύλο των παιδιών που έχουν αποκτηθεί με τον κάθε σύζυγο. Συμπεριλάβετε όλες τις αποβολές, τα θνησιγενή τέκνα, τα υιοθετημένα και θετά παιδιά σε ανάδοχες οικογένειες. Συμπεριλάβετε ημερομηνίες γάμων, χωρισμών και διαζυγίων. Να συμπεριληφθούν επίσης οι ημερομηνίες γέννησης και θανάτου, τα αίτια θανάτου, τα επαγγέλματα και οι σπουδές των παραπάνω μελών της οικογένειας. Ποιος ζει στο νοικοκυριό τώρα;

Οικογένεια προέλευσης

Όνομα μητέρας; Όνομα πατέρα; Ποια ήταν η σειρά γέννησής τους και ανάμεσα σε πόσα αδέρφια; Να δοθούν τα ονόματα και το γένος του κάθε αδελφού. Να συμπεριληφθούν όλες οι αποβολές, τα θνησιγενή τέκνα, τα υιοθετημένα και τα θετά παιδιά σε ανάδοχες οικογένειες. Να συμπεριληφθούν οι ημερομηνίες γάμων, χωρισμών και διαζυγίων. Να συμπεριληφθούν επίσης οι ημερομηνίες γέννησης και θανάτου, τα αίτια θανάτου, τα επαγγέλματα και οι σπουδές για καθένα από τα παραπάνω μέλη της οικογένειας. Ποιός ζούσε στο νοικοκυριό όσο αυτοί μεγάλωναν;

Η οικογένεια της μητέρας

Να δοθούν τα ονόματα των γονιών της μητέρας. Πόσα αδέρφια είχε η μητέρα και ποια ήταν η σειρά γέννησης της. Να δοθούν τα ονόματα και το φύλο για καθένα από τα αδέρφια της. Να συμπεριληφθούν όλες οι αποβολές, τα θνησιγενή, υιοθετημένα και θετά αδέρφια. Να συμπεριληφθούν οι ημερομηνίες γάμου, χωρισμών και διαζυγίων των παππούδων. Να συμπεριληφθούν επίσης οι ημερομηνίες γέννησης και θανάτου, τα αίτια θανάτου, τα επαγγέλματα και οι σπουδές των παραπάνω μελών της οικογένειας.

Η οικογένεια του πατέρα

Να δοθούν τα ονόματα των γονιών του πατέρα. Πόσα αδέρφια είχε ο πατέρας και ποια ήταν η σειρά γέννησης του. Να δοθούν τα ονόματα και το φύλο για καθένα από τα αδέρφια του. Να συμπεριληφθούν όλες οι αποβολές, τα θνησιγενή, υιοθετημένα και θετά αδέρφια. Να συμπεριληφθούν οι ημερομηνίες γάμου, χωρισμών και διαζυγίων των παππούδων. Να συμπεριληφθούν επίσης οι ημερομηνίες γέννησης και θανάτου, τα αίτια θανάτου, τα επαγγέλματα και οι σπουδές των παραπάνω μελών της οικογένειας.

Εθνότητα

Δώστε την εθνοτική/θρησκευτική προΐστορία των μελών της οικογένειας και τις γλώσσες που μιλούσαν, αν δεν ήταν η αγγλική. Και για την Ελλάδα, η ελληνική.

Σημαντικές μετακινήσεις

Να αναφερθούν οι σημαντικές οικογενειακές μετακινήσεις και μεταναστεύσεις.

Σημαντικοί «Άλλοι»

Προσθέστε άλλους ανθρώπους που συγκατοικούσαν με την οικογένεια ή είχαν ιδιαίτερη σημασία γι' αυτήν.

Για όλους όσοι αναφέρονται σημειώστε τα παρακάτω:

- σοβαρά ιατρικά ή συναισθηματικά προβλήματα ή προβλήματα συμπεριφοράς,
- επαγγελματικά προβλήματα,
- προβλήματα ναρκωτικών ή αλκοολισμού,
- σοβαρά προβλήματα με το νόμο

Για όλους όσοι αναφέρονται σημειώστε αυτούς που ήταν:

- ιδιαίτερα στενά συνδεδεμένοι,
- απόμακροι ή σε σύγκρουση,
- αποκομμένοι ο ένας από τον άλλο,
- ανοικτά εξαρτώμενοι ο ένας από τον άλλο.

2Δ. ΟΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΤΟΥ ΓΕΝΕΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

Κατηγορία 1: Οικογενειακή δομή

A. Η σύνθεση του νοικοκυριού

1. Ανέπαφο πυρηνικό νοικοκυριό
2. Μονογονεϊκό νοικοκυριό
3. Νοικοκυριό ξαναπαντρεμένης οικογένειας
4. Νοικοκυριό τριών γενεών
5. Νοικοκυριό που συμπεριλαμβάνει άτομα που δεν είναι μέλη της πυρηνικής οικογένειας.

B. Ο σχηματισμός των αδελφών

1. Σειρά γέννησης
2. Φύλο των αδελφών
3. Διαφορά ηλικίας ανάμεσα στα αδέρφια
4. Άλλοι παράγοντες που επηρεάζουν το σχηματισμό των αδελφών.
  - α. Χρονική στιγμή γέννησης του κάθε παιδιού στην ιστορία της οικογένειας
  - β. Τα χαρακτηριστικά του παιδιού
  - γ. Ο «προγραμματισμός» της οικογένειας για το παιδί
  - δ. Η στάση και οι προκαταλήψεις των γονέων όσον αφορά στις διαφορές των φύλων
  - ε. Η θέση του παιδιού στο σχηματισμό των αδελφών σε σχέση με αυτή του γονέα

Γ. Ασυνήθιστοι οικογενειακοί σχηματισμοί.

Κατηγορία 2: Χρονική συναρμογή κύκλων ζωής

Κατηγορία 3: Επανάληψη προτύπων από γενεά σε γενεά

- A. Πρότυπα λειτουργίας
- B. Πρότυπα σχέσεων
- Γ. Επαναλαμβανόμενα δομικά σχήματα.

Κατηγορία 4: Γεγονότα της ζωής και οικογενειακή λειτουργία

- A. Συμπώσεις των γεγονότων της ζωής
- B. Ο αντίκτυπος των αλλαγών της ζωής, των μεταβάσεων και, των τραυμάτων
- Γ. Αντιδράσεις σε επετείους Δ. Κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά γεγονότα.

Κατηγορία 5: Πρότυπα σχέσεων και τρίγωνα

- A. Τρίγωνα
- B. Τρίγωνα γονέων/παιδιών
- Γ. Συνηθισμένα τρίγωνα ζευγαριών
- Δ. Τρίγωνα σε διαζευγμένες οικογένειες και σε οικογένειες από δεύτερο γάμο
- Ε. Τρίγωνα σε οικογένειες με θετά ή υιοθετημένα παιδιά
- ΣΤ. Πολλαπλά γενεαλογικά τρίγωνα
- Η. Σχέσεις εκτός οικογένειας

Κατηγορία 6: Ισορροπία και ανισορροπία στην οικογένεια

- A. Οικογενειακή δομή
- B. Ρόλοι
- Γ. Επίπεδο και τρόπος λειτουργίας
- Δ. Πόροι.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

1. **Αναστασόπουλος:** Ταυτότητα, Εφηβεία, Βασική Παιδοψυχιατρική, τόμος 2^{ος}, τεύχος πρώτο, επιμέλεια Ι. Τσιάντης, Εκδόσεις Καστανιώτης, 1998.
2. **Bowen M. – Ανωνύμου:** Τρίγωνα στην Οικογένεια. Για τη διαφοροποίηση του Εαυτού, Ελληνικά Γράμματα, 1996.
3. **Ball C.M.:** Αυτοεκτίμηση.
Μετάφραση: Αθήνα, Ντούργα, Δίοδος, 1990.
3. **Branden Nathaniel Ph. D.:** Η δύναμη της Αυτοεκτίμησης.
Μετάφραση: Αθήνα, Ντούργα, Δίοδος, 1990.
4. **Γεώργια, Δ.:** Ψυχολογικές και οικολογικές διαστάσεις στη δομή και τη λειτουργία της οικογένειας. Στο Γ. Τσιάντης (επιμέλεια έκδοσης), Βασική Παιδοψυχιατρική (Τόμος 2^{ος}, σσ. 101-143). Αθήνα: Καστανιώτης, 1998.
5. **Γιωσαφάτ Ματθαίος**
«Ο κύκλος της ζωής της οικογένειας και η ανάπτυξη του παιδιού» στο Σύγχρονα Θέματα Παιδοψυχιατρικής των Τσιάντη Γ. και Μανωλόπουλου Σ.
Εκδ. Καστανιώτη, 1987, σελ. 91-122.
6. **Charlie L.:** «Πλευρές της ανθρώπινης ανάπτυξης».
Επιμέλεια: Ν. Δ. Γιαννίτσας.
Εκδόσεις: Ελληνικά Γράμματα, 1998.
7. **Coleman D.:** Η συναισθηματική νοημοσύνη. Μετάφραση: Άννα Παπασπύρου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998.
8. **Δερμιτζάκη Ε. και Ευκλείδη Α.**
«Η έννοια του εαυτού και οι σχέσεις της με γνωστικούς μεταγνωστικούς παράγοντες που αφορούν επιδόσεις σε ειδικούς τομείς γνώσης».
Περιοδικό «Ψυχολογία», 2000, 7 (3), 354-368.
9. **Eco Umberto:** Πως γίνεται μια διπλωματική εργασία. Μετάφραση: Μαριάννα Κονδύλη, Νήσος, Αθήνα, 1994.
10. **Erikson E.:** Παιδική ηλικία και η κοινωνία.
Αθήνα: Καστανιώτης, 1975.
11. **Ζαφείρη Α., Ζαφείρη Ε. και Μουζακίτη Χ.**
Οικογενειακή θεραπεία. Θεωρία και πρακτικές εφαρμογές. Β' Έκδοση. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999.
12. **Herbert M.:** «Ψυχολογικά προβλήματα εφηβικής ηλικίας». Επιμέλεια: Α. Καλατζή-Αζίζι. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1992.
13. **Herbert M.:** «Ψυχολογικά προβλήματα παιδικής ηλικίας». Επιμέλεια: Παρασκευό- πoulos Ιωάννης Ν. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1995.
14. **Herbert M.:** «Ψυχολογικά προβλήματα του παιδιού και της οικογένειάς του». Εκδόσεις: Σκαρβέλλη Γιάννα. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1997.
15. **Herbert M.:** «Ψυχολογική φροντίδα του παιδιού και της οικογένειά του». Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1997.
16. **Δρ. Johnson – Ιωαννίδου Αμαλία**
Η εμπραθητική λειτουργία του ψυχοθεραπευτή: καταλύτης στην ψυχοθεραπεία.
Εκλογή, 1992, Ι, 95.
17. **Δρ. Johnson – Ιωαννίδου Αμαλία**
Μέθοδοι Κοινωνικής Εργασίας: Συνέντευξη. Δημοσίευτες Σημειώσεις. Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Πάτρας, Πάτρα, 1995.
18. **Δρ. Johnson – Ιωαννίδου Αμαλία**
Η ψυχολογική ωριμότητα σε σχέση με την Τρίτη ηλικία: μελέτη μιας περίπτωσης. Ψυχολογικά θέματα, Τόμος 7, Τεύχος 1, 1996, Σύλλογος Ελλήνων Ψυχολόγων.
(Μεταφρ. Ιωάννα Ιωαννίδου) Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998.
19. **Δρ. Johnson – Ιωαννίδου Αμαλία**
Προκατάληψη; Ποιός εγώ; Η δυναμική ανάμεσα στην προκατάληψη και την ψυχολογική ωριμότητα.
(Μεταφρ. Ιωάννα Ιωαννίδου) Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998.
20. **Κατάκη Χ. Δ.**
Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας (7^η έκδοση). Αθήνα: Κέδρος, 1984.

21. **Κατάκη Χάρης :** «Το μωβ υγρό»
Εργαστήριο Διερεύνησης Ανθρωπίνων Σχέσεων.
Σειρά: Ανθρώπινα Συστήματα
Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, Α' εκδ. 1995, Δ' Έκδοση 1997.
22. **Koestler A.:** Τανος, Αθήνα: Χατζηνικολή, 1978.
23. **Λεονταρή Α:** Αυτοαντίληψη
Αθήνα, Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 1996.
24. **Μακρή - Μπότσαρη, Ε.**
Έννοια του εαυτού, σχέσεις με τους γονείς και γονεϊκή στήριξη κατά την εφηβεία. Παιδαγωγική Επιθεώρηση, 2000, 30, 163-191.
25. **Μακρή - Μπότσαρη Εύη**
«Η σπουδαιότητα των επιμέρους τομέων αυτοαντίληψης ως παράγοντας διαφοροποίησης της συνάφειας τους με την αυτοαντίληψη».
Περιοδικό «Ψυχολογία», 2000, 7 (2), 223 - 239.
26. **Μακρή - Μπότσαρη Εύη**
Αυτοαντίληψη και Αυτοεκτίμηση. Μοντέλα, ανάπτυξη, λειτουργικός ρόλος και αξιολόγηση.
Ελληνικά Γράμματα, 2001.
27. **Maturana H. & Varela F.:** Το Δέντρο της Γνώσης.
Αθήνα: Κάτοπτρο, 1992.
28. **Μπαφίτη Β. Τσαμπίκα**
«Η λειτουργία της γονεϊκής οικογένειας ως συστήματος και η εσωτερική συγκρότηση του ατόμου ως παράγοντες ψυχικής και σωματικής υγείας».
Περιοδικό «Ψυχολογία», 2001, 8 (2), 249-260.
29. **Μπεράτη Σταυρούλα:** Ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη της λανθάνουσας περιόδου. Στα Σύγχρονα Θέματα Παιδοψυχιατρικής Τσιάντη Γ. και Μανωλοπούλου Σ., Καστανιώτης, 1987.
30. **McGoldrick & Gerson:** Το Γενεόγραμμα. Εργαλείο αξιολόγησης για την οικογένεια. Εργαστήριο διερεύνησης ανθρωπίνων σχέσεων. Μετάφραση: Α. Νίκας -Κ. Νικολάου, Κέδρος, 1985/1999.
31. **Παρασκευόπουλου, Ν. Ιωάννου**
Εξελικτική Ψυχολογία, Αθήνα, 1985.
32. **Παρασκευοπούλου, Ν. Ιωάννου**
Κλινική Ψυχολογία. Διάγνωση, πρόληψη και θεραπεία των ψυχικών διαταραχών, Αθήνα, 1988.
33. **Rapoport R. & Rapoport R.:** «Τα στάδια της ζωής».
Μετάφραση: Μαρία Σόλμαν. Εκδόσεις: Αθ. Ψυχογιός, Αθήνα, 1981
34. **Satir V.:** Πλάθοντας ανθρώπους. Εργαστήριο Διερεύνησης Ανθρωπίνων Σχέσεων. Μετάφραση: Λ. Στυλιανούδη, Κέδρος, 1988.
35. **Σίμου Β., Reasoner B., Borba M.**
Χτίζοντας την αυτοεκτίμηση - Ελληνικό Συμβούλιο για την Αυτο-εκτίμηση, Αθήνα, 1996.
36. **Skynner R.**
Πλαίσια θεώρησης της οικογένειας σαν σύστημα. Από τα Σύγχρονα Θέματα Παιδοψυχιατρικής των Τσιάντη Γ., Μανωλόπουλου Σ. Εκδόσεις, Καστανιώτη, 1987.
37. **Skynner R. & Gleese J.**
Οικογένεια, η σύγχρονη Οδύσσεια (Μεταφρ. Μ. Σεϊτανίδη)
Αθήνα, Κέδρος, 1989.
38. **Σπουδαστήριο Κοινωνιολογίας ΠΑΣΠΕ, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών:** Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις Τεχνικές των Κοινωνικών Ερευνών. Επιμέλεια: Φίλιας Βασιλίας, et al. Εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1996.
39. **Σταθόπουλος, Π.Α.:** Λεξικό όρων Κοινωνικών Επιστημών, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1992.
40. **Τανός Χ.:** Αυτοεκτίμηση, Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια - Λεξικό. Εκδόσεις: Ελληνικά Γράμματα, 1989.
41. **Τσιάντης Γιάννης:** Δυναμικές αλληλεπιδράσεις και διεργασίες στις σχέσεις εφήβου - οικογένειας. Η σημασία του στην ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη του εφήβου. Στο «Εφηβεία». Εκδόσεις: Καστανιώτη, Αθήνα, 1988.
42. **Τσιάντης Γ. & Μανωλόπουλος Σ.:** Σύγχρονα θέματα Παιδοψυχιατρικής. Πρώτος τόμος - Πρώτο μέρος. Ανάπτυξη.
Εκδόσεις: Καστανιώτη, 1978.
43. **Tucker Nicholas:** Εφηβεία, ωριμότητα και τρίτη ηλικία. Επιμέλεια Ν. Δ. Γιαννίτσας, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999.
44. **Winnicott W.:** Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός του κόσμος.
Σύγχρονη Ψυχαναλυτική Βιβλιοθήκη. Εκδόσεις: Καστανιώτη, 1988.
45. **Χουντουμάδη Αναστασία:** Πατεράκη Λένα. Σύντομο Ερμηνευτικό Λεξικό Ψυχολογικών όρων. Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα - Γιάννινα, 1997.

1. **Aarons Z.A.:** "Normality and abnormality in adolescence: With a digression on prime hal. The sowing of wild oats". *Psychoanalytic study child*. 25: 305, 1970.
2. **Alloy B.L., Acocella J., Bootrin R.R.:** *Abnormal Psychology, current perspectives*. Ed. McGraw-Hill, 1996.
3. **Amato, P.R.:** Family processes and the competence of adolescents and primary school children. *Journal of Youth and Adolescence*, 18, 39-53, 1989.
4. **Attie I., Brooks Gunn A.:** Development of Eating Problems in Adolescent Girls: A Longitudinal Study. *Development, Psychology*, 1989, Vol. 25, No 1, 70-79.
11. **Berzoff J., L.M. Flanagan P. Hertz.:** Inside out and outside in. *Psychodynamic clinical theory and practice in contemporary multicultural contexts*. Jason Aronson Inc. Northvale, New Jersey, London, 1996.
12. **Boszormenyi - Nagy I., & Ulrich N.D.:** Contextual Family Therapy. From *Handbook of Family Therapy*, A.S. Curman, D.P. Kniskern.
13. **Bowen M.:** "Family therapy in clinical practice". New York: Aronson, 1978.
14. **Bowlby, J.:** *Attachment and Loss (Vol. 1): Attachment*. New York: Basic Books, 1969/1982.
15. **Brown D.J. and Dutton A.K.:** "The thrill of victory, the complexity of defeat: self-esteem and people's emotional reactions to success and failure". In *Journal of personality and social psychology*, Vol. 68, 4, 712-722, 1995.
16. **Crocker Jennifer and Luhtanen Riia.** "Collective self-esteem and ingroup bias". *Journal of Personality and social Psychology*. Vol. 58, No 1, 60-67, 1990.
17. **Donald L. Nathanson:** *Shame and Pride. Affect, sex and the birth of the self*. W.W. Norton & Company New York, London. Copyright by Donald L. Nathanson, 1992.
18. **Elson Miriam:** *Self Psychology in Clinical Social Work*. ED. Norton Professional Book, 1986.
19. **Hoffman, Paris & Hall:** *Development psychology today/Lois Hoffman. Scott Paris, Elizabeth Hall*. New York: Mc Graw-Hill, c. 1994.
20. **Johnson Maarit:** On the dynamics of self-esteem. Empirical validation of Basic-Self, self-esteem and Earning Self-esteem. Department of Psychology, Stockholm University, 1997.
21. **Johnson - Tournas A.:** "Prejudice and Psychological Maturity: Is there a Relationship?" Unpublished doctoral dissertation. Boston College, MA, USA, 1990.
22. **Kernis H.M., Frankel S.B., Brockner J.:** Self-esteem and reactions to failure: The Mediating Role of Overgeneralization. In *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 57, No. 4, 707-714, 1989.
23. **Kerr E.M., M.D.:** *Family Systems. Theory and Therapy*. Στο handbook of Family Therapy. A.S. Curman, D.P. Kniskern.
24. **Lauren, B. Alloy, Joan Acocella, Richard R. Bootzin.:** *Abnormal psychology. Current perspectives. Seventh Edition*. Ed. Mc Graw-Hill, International edition, 1996.
25. **Leary M.R., Tambor E.S., Terdal S.K., Downs D.L.:** Self-Esteem as an International Monitor: The Sociometer Hypothesis. *Journal of personality and Social Psychology*, 1995, Vol. 68, No. 3, 518-530.
26. **Leondari A., Gialamas V.:** Relations between self-esteem, perceived control, possible selves, and academic achievement in adolescents. *Περιοδικό Ψυχολογία (δημοσιευμένο στην Αγγλική)*, 2000, 7(3), 267-277.
27. **Marsh, H.W.:** A Jamesian Model of Self-Investment and Self-Esteem: Comment on Pelham (1995). *Journal of Personality and Social psychology*, 1995, Vol. 69, No 6, 1151-1160.
28. **Marsh, H.W., & Yung, A.S.:** Top down, bottom-up and horizontal models: The direction of causality in multidimensional, hierarchical self-concept models. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, 509-527, 1998.
29. **Martins Alves Margarita & Peixoto Francisco:** «Self - esteem, social identity and school achievement in adolescence». *Περιοδικό Ψυχολογία (δημοσιευμένο στην Αγγλική)*, 7(3), 278-289, 2000.
30. **McGoldrick M., Gerson R.:** *Genograms in Family Assesment*. W.W. Norton & Company. New York. London, 1985.
31. **Morgan B. & McMillan P.:** Helping clients move toward constructive change: A three-phase integrated counselling model. *Journal of Counselling and Development*, Vol. 77, No 2, Spring 1999, 113, 248.
32. **Napier, A., & Whitaker, C.:** *The family crucible*. New York, NY: Harper and Row., 1978.

33. **Papalia E. Diane & Olds Sally Wendkos:** Human Development, Mc Graw-Hill Inc. Sixth Edition, 1995.
34. **Pelham W.B.:** Further Evidence for a Jamesian Model of Self-Worth: Replay to Marsh (1995). Journal of Personality and Social Psychology, 1995, Vol. 69, No 6, 161-1165.
35. **Pelham W.B. & Swann B.W. Jr.:** "From self - conceptions to self - worth. On the sources and structure of Global self - esteem". Journal of Personality and Social Psychology. Vol. 57, No 4, 672-680, 1989.
36. **Pettit S.G., Bates E.J.:** Family Interaction Patterns and Children's Behavior Problems From Infancy to 4 Years. Journal of Personality and Social Psychology. 1989, Vol. 25, No 3, 413-420.
37. **Rice G.K., Slaney B.R., Ashby S.J.:** Self - esteem as a mediator between perfectionism and depression: A structural equation analysis in Journal of Counselling Psychology. Vol. 45, No. 3, 304-314, 1998.
38. **Rotheram - Borus Mary Jane:** "Adolescents Reference-Group Choices, Self - Esteem, and Adjustment". In Journal of personality and social psychology. Vol. 59, No. 5, 1075-1081, 1990.
39. **Rowley J.S., Sellers M.R., Chavous M.T., Smith A.M.:** "The Relation between racial identity and self - esteem in African-American College and high school students. In Journal of Personality and social Psychology, Vol. 74, No. 3, 715-7124, 1998.
40. **Skowron A.E., & Friedlander L.M.:** The Differentiation of Self Inventory: Development and Initial Validation. Journal of Counselling Psychology, 1998, Vol. 45, No 3, 235-246.
41. **Skowron A. Elizabeth:** The Role of Differentiation of Self in Marital Adjustment. Journal of Counselling Psychology, 2000, Vol. 47, No 2, 229-237.
42. **Stipek D.J., Gralinski J., Kopp C.B.:** Self concept development in the toddler year. Developmental Psychology, 26, 972-977, (chap. 8), 1996.
43. **Vander Zanden W. James:** Human Development, Mc Graw Hill, Fifth Edition, International Edition, 1993.
44. **Winter, D.G.:** Personality. Analysis and Interpretation of Lives. ED. Mc Graw-Hill, 1996.

